ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ

ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼

੪

ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ
ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼

ਇਸੇ ਕਲਮ ਤੋਂ

ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਧਿਅਨ :

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਥਾ : ਰੂਪ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ
ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ
ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ
ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਤੱਤ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਾਹ

ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ :

ਬਾਤਾਂ ਲੋਕ-ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ
ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ
ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ (ਅਖਾਣ ਅਧਿਅਨ)
ਸੁਹਜ ਪ੍ਰਬੰਧ (ਮੁਹਾਵਰਾ ਅਧਿਅਨ)
ਇਕ ਘੁਟ ਰਸ ਦਾ (ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ)
ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਜਨੌਰ ਕਹਾਣੀਆਂ
ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ
ਬਾਤਾਂ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਦੀਆਂ (ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ)
ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ
ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਫੁਲਕਾਰੀ

ਸ੍ਵ-ਜੀਵਨੀ :

ਅੱਧੀ ਮਿੱਟੀ ਅੱਧਾ ਸੋਨਾ
ਮੇਰੇ ਰਾਹਾਂ ਦੇ ਰੋੜ
ਗਲੀਏ ਚਿੱਕੜ ਦੂਰਿ ਘਰੁ
ਮੇਰਾ ਨਾਨਕਾ ਪਿੰਡ
ਮੇਰਾ ਦਾਦਕਾ ਪਿੰਡ

ਪੰਜਾਬ : ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਔਰ ਸਾਹਿੱਤ੍ਯ (ਹਿੰਦੀ)

Folklore of Punjab
Folk Tales of India
A Critical Study of Panjabi Proverbs (Thesis)

ਕਵਿਤਾ :

ਖੁਸ਼ਬੂਆਂ
ਕੰਵਲ ਪਤੀਆਂ
ਪਾਣੀ ਅੰਦਰ ਲੀਕ

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ
ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼

ਜਿਲਦ ਅਠਵੀਂ

('ਯਸ਼ੋਧਾ' ਤੋਂ 'ਵੈਤਰਣੀ' ਤਕ)

ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ

ਐਮ.ਏ., ਪੀਐਚ.ਡੀ.

ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ

ਪਲੱਟੀਅਰ ਗਾਰਡਨ ਮਾਰਕੀਟ, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ-110006

ISBN 81-7116-114-4 (Set)
81-7116-176-6

© ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਕੁੰਦਨ ਕੌਰ ਬੇਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਡਾ. ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ
ਜੇ-11/80, ਰਾਜੌਰੀ ਗਾਰਡਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-110027

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :
ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ
32-ਬੀ, ਪਲੱਈਅਰ ਗਾਰਡਨ ਮਾਰਕੀਟ, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ-110006

ਛਾਪਕ :
ਐੱਚ. ਐੱਸ. ਆਫ਼ਸੈੱਟ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਸੰਸਕਰਣ : **2016**

ਮੁੱਲ : **300** ਰੁਪਏ ਫ਼ੀ ਜਿਲਦ

PANJABI LOKEDHARA VISHAV KOSH, VOL. 8
By : Dr. Sohinder Singh Wanjara Bedi
(Panjabi Folklore Encyclopaedia, Vol. 8)

Published by :
NATIONAL BOOK SHOP
32-B, Pleasure Garden Market, Chandni Chowk, Delhi-110006
e-mail : nbs_books@sify.com

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼

ਜਿਲਦ 8

ਯ

(ਯ-1) **ਯਸ਼ੋਧਾ** :

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪਾਲਕ ਮਾਂ, ਜੋ ਨੰਦ ਨਾਂ ਦੇ ਗੁਵਾਲੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵਸੁਦੇਵ ਦੇ ਘਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਚਾਣ ਲਈ, ਵਸੁਦੇਵ, ਉਸ ਨੂੰ ਨੰਦ ਗੋਪ ਦੇ ਘਰ ਛੱਡ ਆਏ, ਜਿਥੇ ਯਸ਼ੋਧਾ ਨੇ ਉਸੇ ਰਾਤ ਇਕ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਵਸੁਦੇਵ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਯਸ਼ੋਧਾ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇਵਕੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲਿਟਾ ਦਿਤਾ, ਪਿਛੋਂ ਕੰਸ ਨੇ ਇਸੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ, ਪੱਥਰ ਤੇ ਪਟਕਾ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ, ਜੋ ਡਿਗਦੇ ਡਿੱਗਦਿਆਂ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਚਮਕਦੀ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ (ਵੇਖੋ : ਯੋਗ ਮਾਯਾ)।

(ਯ-2) **ਯਹੂਦ** :

ਇਕ ਯਹੂਦੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਯੂਸਫ਼ ਦਾ ਮਤ੍ਰੇਆ ਭਰਾ ਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਯਾਕੂਬ ਦਾ ਚੌਥਾ ਪੁੱਤਰ; ਇਸ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਕਾਸ਼ ਯਾਤ੍ਰਾ ਉਤੇ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਰਾਤ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿਚ, ਜੋ ਸਫ਼ਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ ਤਾਂ ਯਹੂਦ ਨੇ ਅਗੋਂ ਨਬੀ ਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕੀਤਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮੱਛੀ ਬਜ਼ਾਰੋਂ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਦਿਤੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਪਕਾ ਕੇ ਖਾਈਂ। ਯਹੂਦ ਮੱਛੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਤੇ ਆਪ ਘੜਾ ਲੈ ਕੇ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਪੜੇ ਉਤਾਰ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਟੁੱਭੀ ਮਾਰੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਰਦ ਤੋਂ ਤੀਵੀਂ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਪਰੀ ਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਪਰੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇਕ ਘੋੜਸਵਾਰ ਉਸ ਤੋਂ ਹਾਲ ਚਾਲ ਪੁਛਣ ਲੱਗਾ, ਪਰ ਉਹ ਰੋਂਦੀ ਰੋਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਘੋੜਸਵਾਰ ਉਸ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਹੁਸਨ ਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਪਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਤਕ ਉਹ ਉਥੇ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਸਤ ਬੱਚੇ ਜੰਮੇ।

ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਤੀਵੀਂ ਫਿਰ ਉਸ ਨਦੀ ਉਤੇ ਨ੍ਹਾਵਣ ਆਈ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਟੁੱਭੀ ਲਗਾਈ। ਜਦੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ ਭਾਵ ਯਹੂਦ ਮੁੜ ਮਰਦ ਬਣ ਗਿਆ। ਪੱਤਣ ਉਤੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਉਹ ਘੜਾ ਭਰ ਕੇ ਘਰ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਘਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਜੇ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਧੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਤੂੰ ਬੜਾ ਛੇਤੀ ਪਰਤ ਆਇਆ ਹੈਂ।" ਪਰ ਅਗੋਂ ਯਹੂਦ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, "ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਮੈਂ ਜ਼ਨਾਨੀ ਬਣ ਕੇ ਸੱਤ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮੇ ਹਨ ਤੇ ਤੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈਂ ਛੇਤੀ ਆ ਗਿਆਂ।" ਯਹੂਦ ਨੂੰ ਝਟ ਸੋਝੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਉਤੇ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਹਜ਼ਰਤ ਦੇ ਚਰਨ ਛੂਹ ਲਏ ਤੇ ਨਬੀ ਦਾ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ।

ਇਹ ਕਥਾ ਮਹਿਰਾਜਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਾਦਰਯਾਰ ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਮਹਿਰਾਜਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

(ਯ-3) **ਯਕੂਬ (ਯਾਕੂਬ)** :

ਇਕ ਪੈਗੰਬਰ, ਜਿਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਕੁਰਾਨ ਦੇ 12ਵੇਂ ਸੂਰੇ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਯਕੂਬ ਇਸਹਾਕ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੀ। ਯੂਸਫ਼ ਇਸੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਬੜਾ ਵੈਰ ਕਮਾਇਆ। ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਯੂਸਫ਼ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਪੜੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਰੰਗ ਕੇ ਯਕੂਬ ਅਗੇ ਆ ਰਖੇ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਖਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਯਕੂਬ ਯੂਸਫ਼ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਯਕੂਬ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ ਮਰਿਆ। ਬਾਈਬਲ

ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ 147 ਵਰ੍ਹੇ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਇਸਰਾਈਲ ਯਕੂਬ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਨਾਉਂ ਸੀ ।

(ਯ-4) **ਯਖਸ਼ :**

ਦੈਵੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜਾਤੀ, ਜੋ ਧਨ ਦੇ ਦੇਵਤੇ, ਕੁਬੇਰ ਦੀ, ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹਾਨੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਂਦੇ । ਇਸ ਲਈ 'ਪੁਨਯ ਜਨ' ਨੇਕ ਮਨੁੱਖ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ । ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਸਖਤ ਭੁੱਖ ਲਗੀ, ਉਸ ਅੰਦਰ ਜੋ ਤਮੋ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜਾਗੀ ਉਸ ਤੋਂ ਯਖਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋਏ । ਉਹ ਸਥਾਨ ਜਿਥੇ ਯਖਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ, 'ਯਖਸ਼ ਲੋਕ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

(ਯ-5) **ਯੰਤਰ :**

(1) ਤੰਤ੍ਰ ਵਿਦਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਰੇਖਾ ਚਿਤ੍ਰ, ਜੋ ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ, ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰਖਣ ਲਈ ਟੂਣੇ-ਟੱਪੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉ ਲਈ, ਘਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ, ਕੰਧ ਉਤੇ ਉਲੀਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਰੇਖਾ ਚਿਤ੍ਰ ਕਈ ਸ਼ਕਲਾਂ, ਅਕਾਰਾਂ ਤੇ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਰੇਖਾ ਤੇ ਗੋਲਾਈ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਜੰਤ੍ਰ) ।

(2) ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿਦਿਆ ਵਾਲੇ ਜਨਮ-ਕੁੰਡਲੀਆਂ ਬਨਾਉਣ ਲਗਿਆਂ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਖਾਨੇ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਭਵਿਖਤ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਯੰਤ੍ਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

(3) ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਤੇ ਮੁੰਡਣ ਆਦਿ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇਵਤੇ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਉਲੀਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਯੰਤ੍ਰ ਹੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

(ਯ-6) **ਯੰਤ੍ਰੀ :**

(1) ਸਿਆਣੇ ਜਾਂ ਚੇਲੇ, ਜੋ ਜੰਤਰ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋਣ ।

(2) ਪੰਚਾਂਗ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਅਸ਼ੁਭ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਤੇ ਨਛੱਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਯੋਗ ਅਤੇ ਤਿਥਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਦਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਤੇ ਨਛੱਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਯੋਗਾਂ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਉਲੀਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਯੰਤ੍ਰੀ (ਜੰਤ੍ਰੀ) ਹੀ ਪੈ ਗਿਆ ।

(ਯ-7) **ਯਦੂ :**

ਇਕ ਚੰਦ੍ਰਵੰਸੀ ਰਾਜਾ, ਜੋ ਦੇਵਯਾਨੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਰਾਜਾ ਯਯਾਤੀ ਦੇ ਘਰ ਜੰਮਿਆ । ਯਾਦਵ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਢ ਯਦੂ ਤੋਂ ਬਝਿਆ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਇਸੇ ਕੁੱਲ ਵਿਚੋਂ ਸਨ । ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਨੇ ਯਦੂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਦੇਵਯਾਨੀ ਨਾਲ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਕਰਨ ਕਰਕੇ, ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿਤਾ । ਪਿਛੋਂ ਦੇਵਯਾਨੀ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ 'ਤੇ ਇਸ ਸਰਾਪ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿਤਾ ਕਿ ਯਯਾਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜਾ ਚਾਹੇ ਇਹ ਸਰਾਪ ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਤਾਂ ਯਦੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦੇ ਬੁਢੇਪੇ ਨਾਲ ਬਦਲ ਲੈਣ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਖਿਝ ਕੇ ਯਯਾਤੀ ਨੇ ਯਦੂ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿਤਾ ।

(ਯ-8) **ਯਮ :**

ਮੌਤ ਦਾ ਦੇਵਤਾ; ਰਿਗ ਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਿਵਸਵਤ (ਸੂਰਜ) ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਜੁੜਵਾ ਭੈਣ ਯਮੀ/ਯਮਨਾ ਹੈ । ਕਈ ਮਿਥਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਯਮ ਤੇ ਯਮੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦੰਪਤੀ ਜੋੜਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ । ਰਿਗ ਵੇਦ (X,135.1) ਵਿਚ ਯਮ ਨੂੰ 'ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਪਿਤਾ' ਤੇ 'ਸਵਾਮੀ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀ ਇਕ ਰਿਚ (X,10,3) ਅਨੁਸਾਰ ਯਮ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਨੁੱਖ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਜੋ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਵਿਚ ਗਿਆ । ਅਥਰਵਵੇਦ ਵਿਚ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

ਯਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬੜਾ ਡਰਾਉਣਾ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਹ ਬੈਲ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਯਮ ਕੋਲ ਚਾਰ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਫੁਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਾਸਾਂ ਵਾਲੇ ਦੋ ਕੁੱਤੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਰਾਹ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਰਿਗ ਵੇਦ (X,14,11) ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕੁੱਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ, ਯਮ ਦਾ ਦੂਤ ਬਣ ਕੇ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਪਾਸ ਯਮ-ਲੋਕ ਭੇਜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਯਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੇਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ । ਵੇਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਯਮ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਰਿਆ ਤੇ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਨੂੰ ਗਿਆ, ਜਿਥੋਂ ਦਾ ਉਹ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ । ਪਰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਯਮ ਨਰਕਾਂ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਹੈ । ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਯਮ ਪਾਤਾਲ ਵਿਚ ਯਮਪੁਰੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਇਹ ਕਾਲੀਚੀ ਨਾਂ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ 'ਵਿਚਾਰ ਭੂ' ਨਾਂ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਬੈਠਦਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਯਮਦੂਤ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ, ਪਾਤਾਲ ਵਿਚ ਯਮ-ਲੋਕ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਚਿਤ੍ਰ-ਗੁਪਤ ਯਮ ਦਾ ਲੇਖਾਕਾਰ ਹੈ । ਉਹ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ

[illegible] ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਯਮ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਰੂਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਪਰ ਪਿਤਰੀ ਲੋਕ ਨੂੰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ 21 ਨਰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਯਮ ਉਸ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਜੂਨ ਵਿਚ ਮੁੜ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਯਮ ਦਾ ਰੰਗ ਹਰਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਭਾਲਾ, ਗੁਰਜ ਤੇ ਕਮੰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਝੋਟੇ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਯਮ ਬਾਰੇ ਕਈ ਮਿਥਕ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਯਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਦਾਸੀ ਛਾਯਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਲੱਤ ਚੁਕੀ। ਦਾਸੀ ਨੇ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਯਮ ਦੀ ਲੱਤ ਗਲ ਸੜ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕੀੜੇ ਪੈ ਗਏ। ਯਮ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਉਤੇ ਤਰਸ ਖਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਕੁਕੜ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਲੱਤ ਵਿਚੋਂ ਕੀੜੇ ਚੁਣ ਕੇ ਖਾ ਲਏ ਅਤੇ ਜ਼ਖਮ ਭਰ ਗਏ। ਪਰ ਪੈਰ ਉਤੇ ਝੁਰੜੀਆਂ ਪਈਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਯਮ ਨੂੰ ਸ਼ੀਰਣ ਪਾਦ 'ਝੁਰੜੇ ਪੈਰਾਂ ਵਾਲਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

[illegible] ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਯਮ ਵਿਜਯਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ। ਯਮ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਯਮਪੁਰੀ ਲੈ ਗਿਆ। ਯਮ ਨੇ ਵਿਜਯਾ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ 'ਦੱਖਣੀ ਮੰਤਰ' [illegible] ਨਾ ਜਾਵੇ। ਪਹਿਲੇ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾ ਗਈ, ਪਰ [illegible] ਸੰਦੇਹ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਯਮ ਨੇ ਉਥੇ ਉਸਦੀ [illegible] ਰਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੋ, ਵਿਜਯਾ ਇਕ ਦਿਨ [illegible] ਚਲ ਗਈ। ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਨਰਕਾਂ ਵਿਚ [illegible] ਯਾਤਨਾਈਆਂ ਵੇਖੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਸੀ। ਵਿਜਯਾ ਨੇ ਯਮ ਅਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਯਮ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ [illegible] ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕੋਈ ਉਸ ਦਾ ਸਬੰਧੀ ਬਲੀ [illegible] ਦਿਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਮੁਕਤ ਹੋਈ। [illegible] ਪਤਨੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ [illegible] ਸੁਸ਼ੀਲਾ।

ਯਮ ਦੱਖਣ ਦਾ ਕੁੰਟਪਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ [illegible] ਹਨ, ਤੇ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ [illegible] ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਯਮ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਪਾਧੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਕ੍ਰਿਤਾਂਤ [illegible], ਤਮਨ (ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ), [illegible] (ਦੰਡ ਵਾਲਾ), ਪ੍ਰੇਤ ਰਾਜ, ਸਰਾਧ ਦੇਵ (ਸਰਾਧਾਂ ਦਾ ਦੇਵਤਾ) ਅਤੇ ਧਰਮਰਾਜ (ਨਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ)।

ਅਵੇਸਤਾ ਵਿਚ 'ਯਿਮਾ' ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਯਮ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਵੇਸਤਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਯਿਮਾ' ਮੌਤ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਚਾਰ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਦੋ ਕੁੱਤੇ ਹਨ। ਸੋ, ਅਵੇਸਤਾ ਵਿਚਲਾ 'ਯਿਮਾ' ਅਸਲੋਂ ਵੇਦਾਂ ਵਾਲਾ ਯਮ ਹੀ ਹੈ।

(ਯ-9) **ਯਮ ਕਿੰਕਰ** :

ਮੌਤ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਯਮ ਦੇ ਸੇਵਕ ਅਥਵਾ ਜਮਦੂਤ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖਸ ਦੀ ਮਾਤ ਲੋਕ ਵਿਚ ਅਵਧੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਜਿੰਦ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਲਈ, ਯਮ ਆਪਣੇ ਦੂਤਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਕੋਲ ਭੇਜਦਾ ਹੈ। ਯਮਦੂਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਜਿੰਦ ਕੱਢ ਕੇ ਯਮ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਰਕ ਜਾਂ ਸਵਰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫਲ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

(ਯ-10) **ਯਮ ਦੂਜ** :

ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਦੋ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ 'ਭਈਆ ਦੂਜ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਯਮ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਯਮੀ ਦੇ ਘਰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਇਆ, ਯਮੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਟਿੱਕਾ ਲਗਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਭੋਜਨ ਖਵਾਇਆ। ਯਮ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਯਮੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਤਾਂ ਯਮੀ ਨੇ ਯਮ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਸਾਲ ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਦੋ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ, ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਭੋਜਨ ਕੀਤਾ ਕਰੇ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਬਣੀ। ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਭੈਣਾਂ 'ਭਈਆ ਦੂਜ' ਮਨਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਸੱਦ ਕੇ ਟਿੱਕਾ ਲਗਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਭੋਜਨ ਖਵਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਭੈਣ ਦੇ ਹਥੋਂ ਭੋਜਨ ਛਕਣ ਨਾਲ ਯਮ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਰਾ ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਭੋਗ ਕੇ ਮਰਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਭਈਆ ਦੂਜ)।

ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਜੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਜਮਨਾ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਤਾਂ ਭੈਣ ਦਾ ਸੁਹਾਗ ਚਿਰਜੀਵੀ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਭਰਾ ਲੰਮੀ ਆਯੂ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਪਾਪ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਯਮ ਦੂਜ ਦੀ ਤਿੱਥ ਯਾਤ੍ਰਾ ਲਈ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਖਸ ਯਮ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦਿਨ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਅਸ਼ੁਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਯ-11) ਯਮਨਾ :

ਇਕ ਦਰਿਆ ਜੋ ਹਿਮਾਲੀਆ ਪਰਬਤ ਵਿਚੋਂ ਕਲਿੰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਆਗਰੇ ਵਿਚੋਂ ਵਗਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਯਾਗ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿਚ, ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਜਾ ਸਮਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਯਮਨਾ ਦਰਿਆ ਯਮ ਦੀ ਭੈਣ ਯਮੀ ਦਾ ਹੀ ਤਰਲ ਰੂਪ ਹੈ । ਯਮੀ ਸੂਰਜ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੰਜਨਾ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਜੰਮੀ । ਯਮਨਾ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਬਲਰਾਮ ਨੇ ਯਮਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਸਦਿਆ । ਪਰ ਯਮਨਾ ਨੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ । ਬਲਰਾਮ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਹੱਲ ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਯਮਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਜਿਧਰ ਮੂੰਹ ਆਇਆ ਉਧਰ ਹੀ ਧੂੰਹਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਨਾ ਛੱਡਿਆ ਜਦੋਂ ਤਕ ਯਮਨਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਖਿਮਾ ਨਾ ਮੰਗੀ । ਵਿਲਸਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਿਥਕ ਕਥਾ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿੰਜਾਈ ਲਈ ਜਮਨਾ ਵਿਚੋਂ ਕਢੀ ਗਈ ਨਹਿਰ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਯਮਨਾ ਨੂੰ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਕਲਿੰਦ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਕਰ ਕੇ, ਯਮਨਾ ਨੂੰ ਕਲਿੰਦੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਯਮਨਾ ਨੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਯਮਨਾ ਗੰਗਾ ਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਘਟ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਯਮਨਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਪਵਿਤ੍ਰ ਨਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ । ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਨਦੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਯਮਨੀ ਦੂਜ ਨੂੰ, ਯਮਨਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਮਹਾਤਮ ਹੈ । ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਯਮਨਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਯਮ ਤੋਂ ਵਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਭੈਣ ਭਰਾ ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਦੋ ਅਥਵਾ ਭਈਆ ਦੂਜ ਨੂੰ, ਯਮਨਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਪਾਪ ਧੁਲ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਉਹ ਸਵਰਗ ਦੇ ਭਾਗੀ ਹੋਣਗੇ । ਭੈਣ ਸੁਹਾਗਵਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਭਰਾ ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਭੋਗੇਗਾ । ਇਸ ਲਈ ਕੱਤਕ ਦੂਜ ਨੂੰ ਯਮਨਾ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

(ਯ-12) ਯਮ ਪੂਜਾ :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਯਮ ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਯਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ, ਯਮ ਦੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਯਮ, ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤੇ ਕਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ ।

(ਯ-13) ਯਮ ਲੋਕ :

ਉਹ ਨਗਰੀ ਜਿਥੇ ਯਮ ਆਪਣੇ ਦੂਤਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਗਰੀ ਪਾਤਾਲ ਵਿਚ ਹੈ । ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਹਿਲਾ ਇਸੇ ਲੋਕ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਚਿਤ੍ਰਗੁਪਤ, ਇਕ ਵੱਡੀ ਵਹੀ ਵਿਚੋਂ, ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਯਮ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦੰਡ ਜਾਂ ਫਲ ਲੇਖੇ ਭੋਗਣ ਲਈ ਦੇਂਦਾ ਹੈ । ਯਮ ਲੋਕ ਵਿਚ, ਯਮ ਜਿਸ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਕਾਲੀਚੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ।

(ਯ-14) ਯਮ ਲੋਕ ਤੋਂ ਪੁਨਰ ਵਾਪਸੀ :

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਕੇ ਜਮਦੂਤ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮਰਾਜ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਚਿਤਰਗੁਪਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਠੀਕ ਉਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਆਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋਣੀ ਸੀ । ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਪਰੀਆਂ ਹਨ । ਜਦੋਂ ਕਿ ਗ਼ਲਤੀ ਨਾਲ ਜਮਦੂਤ ਉਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਲੋਕ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਓਥੇ ਗ਼ਲਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਸ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਜੋਹ ਉਠਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਉਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋ ਗਈ । ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਰਲੋਕ ਦੀ ਨਗਰੀ ਦੀ ਕਥਾ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ।

(ਯ-15) ਯਮੀ :

ਯਮ ਦੀ ਜੁੜਵਾਂ ਭੈਣ, ਯਮੀ ਵਿਵਸਵਤ (ਸੂਰਜ) ਦੀ ਧੀ ਸੀ । ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹੋ ਯਮੀ ਪਿਛੋਂ ਜਮਨਾ ਨਦੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਵੱਗਣ ਲਗੀ ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਯਮੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਬੱਚਾ ਜੰਮਿਆ । ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦੰਪਤੀ ਜੋੜਾ ਯਮ ਤੇ ਯਮੀ ਹੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

(ਯ-16) **ਯਵਨ** :

ਯੂਨਾਨ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ; ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। 'ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ' ਅਨੁਸਾਰ ਯੂਨਾਨ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ 'ਆਯੋਨਿਯਾ' ਨਾਉਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਭਾਰਤ ਅਥਵਾ ਹੋਰ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਯਵਨ ਕਹਿਣ ਲਗੇ। ਇਹੋ ਸ਼ਬਦ ਪਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਭ ਵਸਨੀਕਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਪਾਣਿਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨ ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਯਵਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਤੁਰਕਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਤਾਂ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਤੁਰਕਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਵੀ ਯਵਨ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

(ਯ-17) **ਯਾਸੀਨ** :

ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਇਕ ਸੂਰਤ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਸ਼ਬਦ ਯਾਸੀਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਹੋ ਸੰਗਿਆ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਈ। ਯਾਸੀਨ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ—'ਐ ਸੱਯਦ' ਇਸ ਸੂਰਤ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਤੋਂ ਰਖਿਆ ਲਈ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀਰ ਫ਼ਕੀਰ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਦਾ ਸਾਇਆ ਤਥਾ ਜਾਦੂ ਦਾ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ 'ਯਾਸੀਨ' ਦੀ ਸੂਰਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਰਨ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸੂਰਤ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(ਯ-18) **ਯਾਕੂਬ ਖ਼ਾਨ ਵੜਾਇਚ** :

ਦਮੋਦਰ ਦੀ ਹੀਰ ਦਾ ਇਕ ਪਾਤਰ। ਦਮੋਦਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮੌਜਮ ਨੇ ਧੀਦੋ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਯਾਕੂਬ ਖ਼ਾਨ ਵੜਾਇਚ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਧੀਦੋ ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਧੀਦੋ ਦੱਸਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੌਜਮ ਨੇ ਧੀਦੋ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਚਾ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜਮ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਇਹ ਵਿਆਹ ਰੁਕ ਗਿਆ।

(ਯ-19) **ਯਾਦਵ** :

ਇਕ ਚੰਦ੍ਰਵੰਸ਼ੀ ਕੁਲ ਜਿਸ ਦਾ ਮੋਢੀ ਯਦੂ ਸੀ। ਯਯਾਤੀ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ—ਇਕ ਯਦੂ ਦੂਜਾ ਪੁਰੂ; ਯਦੂ ਨੇ ਯਦੂ ਵੰਸ਼ ਤੇ ਪੁਰੂ ਨੇ ਪੁਰੂ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਯਾਦਵ ਕੁਲ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਬਲਰਾਮ ਦੋ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਯਾਦਵ ਕੁਲ ਦਾ ਵਰਨਣ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਿਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਦ੍ਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਬਲਰਾਮ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਦੁਰਬਾਸਾ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਯਾਦਵਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਮਿੱਥ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਯਾਦਵ ਕੁਲ ਦੇ ਕੁਝ ਯੁਵਕ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਦੁਰਬਾਸਾ ਰਿਸ਼ੀ ਉਧਰੋਂ ਦੀ ਲੰਘੇ। ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਰਤ ਸੁਝੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਯੁਵਕ ਨੂੰ ਜ਼ਨਾਨੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਾ ਦਿਤੇ ਤੇ ਚੋਲੀ ਹੇਠ ਕਲਸ ਰਖ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਗਰਭਵਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੁਰਬਾਸਾ ਕੋਲ ਲੈ ਆਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਕੀ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਰਿਸ਼ੀ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਸ਼ਰਾਰਤ ਸਮਝ ਗਏ ਤੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ, "ਇਸ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਜੋ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਯਾਦਵਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕੁਲ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ।" ਯਾਦਵ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦੁਰਬਾਸਾ ਦਾ ਸਰਾਪ ਵਿਅਰਥ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਸੋ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਲਸ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਰਗੜ ਰਗੜ ਕੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅਖ਼ੀਰਲਾ ਟੁਕੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਗੜਿਆ ਨਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮੱਛੀ ਨਿਗਲ ਗਈ। ਜਿਥੇ ਕਲਸ ਰਗੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਥੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਘਾਹ ਉਗ ਆਇਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਯਾਦਵ ਕੁਲ ਦਾ ਆਪੋ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹੋ ਘਾਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਤੇ ਸੁਟਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਯਾਦਵ ਕੁਲ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੀ ਬਚੇ। ਇਕ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੇ ਹੱਥ ਉਹ ਮੱਛੀ ਆ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਲਸ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਨਿਗਲੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਟੁਕੜਾ ਕੱਢ ਕੇ ਆਪਣੇ ਤੀਰ ਨਾਲ ਮੜ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਪੈਰ ਉਚਾ ਕਰ ਕੇ ਲੇਟੇ ਪਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿਚ ਪਦਮ ਸੀ, ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੇ ਦੂਰੋਂ ਹਿਰਨ ਦੀ ਅੱਖ ਸਮਝ ਕੇ ਤੀਰ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵੀ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਏ।

(ਯ-20) **ਯੁਗ** :

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਚਾਰ ਯੁਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੀਆਂ ਰਿਚਾਂ ਵਿਚ ਯੁਗਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਚਹੁੰ ਯੁਗਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਚਾਰ ਯੁਗਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ—ਕ੍ਰਿਤ ਯੁਗ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਤਿਯੁਗ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ, ਦੁਆਪਰ ਯੁਗ, ਕਲਿਯੁਗ।

ਹਰ ਯੁਗ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਉਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਸੁਹਜ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਘਟਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਯੁਗ ਦੀ ਮਿਆਦ ਪਹਿਲੇ ਯੁਗ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਚੌਥਾਈ ਘਟਦੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁਖ ਦੀ ਉਮਰ, ਕਦ ਬੁਤ ਤੇ ਰਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਚੌਥਾਈ ਖੀਣਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਗਈ।

ਯੁਗ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਪ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਇਕ ਦਿਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਮਹਾਯੁਗ ਹਨ, ਹਰ ਮਹਾ ਯੁਗ ਚਾਰ ਯੁਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਤ (ਸਤਿ), ਤਰੇਤਾ, ਦੁਆਪਰ ਤੇ ਕਲਿਯੁਗ।

ਕ੍ਰਿਤ ਯੁਗ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਲੱਤਾਂ ਸਨ (ਭਾਵ ਜੀਵਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤੁਲਤ ਸੀ) ਭਾਵ ਇਹ ਚਹੁੰਆਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਤਿ, ਦਇਆ, ਭਗਤੀ ਤੇ ਦਾਨ ਦੇ ਚਾਰੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਵਿਦਮਾਨ ਸਨ। ਇਸ ਯੁਗ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਸੰਤੁਲਨ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੀਨਾ ਸਾੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਹ ਯੁਗ 1728,000 ਸਾਲ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਵੇਦ ਸੀ।

ਤ੍ਰੇਤੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਲੱਤਾਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਭਾਵ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗੁਣ ਘਟ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੰਤੁਲਤ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਲੋਭ ਲਾਲਚ ਤੇ ਕਾਮਾਦਿਕ ਆਦਿ ਵਲ ਝੁਕਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਲੋਕ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਲਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਯੁਗ ਦੀ ਉਮਰ 1296,000 ਸਾਲ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਕਾਲ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਰੰਗ ਲਾਲ ਸੀ। ਇਸੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

ਦੁਆਪਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਹੋਰ ਘਟ ਗਏ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਲੱਤਾਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਕਾਮਾਦਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਧਣ ਲਗੀਆਂ। ਮਨੁਖ ਵਿਚ ਦਇਆ, ਸੰਤੋਖ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਗੁਣ ਸਤਿਯੁਗ ਨਾਲੋਂ ਅੱਧੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵੇਦ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਤ੍ਰੇਤਾ ਤੇ ਦੁਆਪਰ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਦੁਆਪਰ ਦੀ ਉਮਰ 864,000 ਸਾਲ ਮੰਨੀ ਗਈ। ਇਸ ਯੁਗ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦਾ ਯੁਧ ਹੋਇਆ।

ਕਲਜੁਗ ਅਜੋਕਾ ਯੁਗ ਹੈ। ਇਸ ਯੁਗ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਧਰਮ ਦੀ ਇਕੋ ਲੱਤ ਰਹਿ ਗਈ। ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਇਕ ਚੁਥਾਈ ਰਹਿ ਗਏ। ਕਾਮਾਦਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਧ ਗਈਆਂ। ਕਲਜੁਗ ਵਿਚ 'ਰੰਨਾਂ ਹੋਈਆਂ ਬੋਧੀਆ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਏ ਸਯਾਦ' ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਸ਼ੀਂਹ ਤੇ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ ਬਣ ਗਏ। ਕਲਜੁਗ ਦੀ ਉਮਰ 432,000 ਸਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਿਰਨੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਸੀਂ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਮੌਜੂਦਾ ਮਹਾਯੁਗ ਦੇ ਕਲਿਜੁਗ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਸਹੰਸਰ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਕਲਪ ਸਾਡੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ 51ਵੇਂ ਸਾਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦਿਨ ਹੈ।

(ਯ-21) **ਯੁਗਾਦਿ** :

ਵਿਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀ ਤ੍ਰਿਤੀਆ; ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ 'ਅਖਸ਼ਯ ਤ੍ਰਿਤੀਆ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਿਨ ਸਤਿਜੁਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜੇ ਇਹ ਤਿੱਥੀ ਕ੍ਰਿਤਿਕਾ ਤੇ ਰੋਹਿਣੀ ਨਛੱਤ੍ਰ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਹੋਰ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਵਿਸ਼ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਰਖਿਆ ਵਰਤ ਤੇ ਕੀਤਾ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਕਦੇ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਅਖੈ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ, ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ, ਤਰਪਣ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਭਵਿਸ਼ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਸ ਤਿੱਥ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਇਉਂ ਦਰਜ ਹੈ :

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਗ਼ਰੀਬ ਵੈਸ਼ ਸੀ, ਜੋ ਰੱਬ ਤੋਂ ਡਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਡਾ ਤੇ ਆਮਦਨੀ ਘਟ ਸੀ, ਸੋ ਉਹ ਦੁਖੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਸਨੇ ਇਸ ਤਿੱਥ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਵਰਤ ਰਖਿਆ ਤੇ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਗ਼ਰੀਬ ਵੈਸ਼ ਨੇ, ਵਰਤ ਦੇ ਫਲ ਵਜੋਂ, ਅਗਲਾ ਜਨਮ ਕੁਸ਼ਾਵਤੀ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਧਨੀ ਖੱਤਰੀ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਮੰਗਿਆ।

ਪਰਸਰਾਮ, ਜਿਸ ਨੇ ਖੱਤ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਸਰਵਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਦੀ ਜਨਮ ਤਿੱਥ ਵੀ ਵਿਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀ ਤ੍ਰਿਤੀਆ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਅਖਸ਼ੈ ਤ੍ਰਿਤੀਆ)।

(ਯ-22) **ਯੂਸਫ਼** :

ਯੂਸਫ਼ ਜ਼ੁਲੇਖਾ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਨਾਇਕ; ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਈ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰਚਿਆ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਕਥਾ ਇਬਰਾਨੀ ਮੁੱਢ ਦੀ ਹੈ। ਬਾਈਬਲ

ਅਨੁਸਾਰ ਯੂਸਫ (ਜੋਸਫ) ਯਾਕੂਬ (ਜਾਕਬ) ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦਾ ਪੜਪੋਤਰਾ ਸੀ। ਯਾਕੂਬ ਯੂਸਫ ਨਾਲ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਚਿੜ ਕੇ ਯੂਸਫ ਦੇ ਬਾਕੀ ਭਰਾ ਉਸ ਨਾਲ ਕੀਨਾ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਯਾਕੂਬ ਨੇ ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਵੇਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਯੂਸਫ ਬੜੇ ਉਚੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸੀ। ਯੂਸਫ ਨੇ ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੀਨਾ ਸਾੜਾ ਹੋਰ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਯੂਸਫ ਨੂੰ ਇਕ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁਟ ਆਏ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੂਸਫ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਾੜ ਕੇ ਅਤੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਭਿਗੋ ਕੇ ਯਾਕੂਬ ਅਗੇ ਰਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, ''ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਖਾ ਗਿਆ ਹੈ।''

ਮਗਰੋਂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਟੋਲਾ, ਯੂਸਫ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਕੇ ਮਿਸਰ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਉਸਨੂੰ ਪੋਟੀਫਰ ਅਗੇ ਵੇਚ ਦਿਤਾ, ਜੋ ਫਰੋਹ ਦੇ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਯੂਸਫ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਪਰ ਉਥੇ ਪੋਟੀਫਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਯੂਸਫ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਚਾਹੀ। ਯੂਸਫ ਦੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਉਤੇ ਪੋਟੀਫਰ ਨੇ ਉਲਟਾ ਯੂਸਫ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਥਪ ਦਿਤਾ ਕਿ ਯੂਸਫ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਧਰਮ ਲੁਟਣਾ ਚਾਹਿਆ ਹੈ। ਯੂਸਫ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਯੂਸਫ ਵਿਚ ਸੁਫਨਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਅਥਵਾ ਫਲ ਦੱਸਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਨੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਵਾਚ ਕੇ ਕਈ ਭਵਿਸ਼ਬਾਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜੋ ਸੱਚੀਆਂ ਨਿਕਲੀਆਂ।

ਇਕ ਵਾਰ ਮਿਸਰ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਸੁਪਨਾ ਆਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਸੱਤ ਮੋਟੇ ਅਤੇ ਸੱਤ ਦੁਬਲੇ-ਪਤਲੇ ਵੇਖੇ। ਯੂਸਫ ਤੋਂ ਇਸ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਵਾਈ ਗਈ, ਯੂਸਫ ਜਿਸ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਭਾਰੀ ਫਸਲ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੱਤ ਸਾਲ ਭਿਆਨਕ ਕਾਲ ਪਏਗਾ। ਇਹ ਭਵਿਸ਼ਬਾਣੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਠੀਕ ਲਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਯੂਸਫ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਅਹਿਲਕਾਰ ਬਣਾਇਆ।

ਯੂਸਫ ਦੀ ਭਵਿਸ਼ਬਾਣੀ ਸੱਚੀ ਨਿਕਲੀ। ਪਹਿਲੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਭਾਰੀ ਫਸਲ ਹੋਈ। ਯੂਸਫ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਅੰਨ ਭੰਡਾਰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਅਗਲੇ ਕਾਲ ਦੇ ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਉਸ 'ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਨਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੋਹਰਤ ਤੇ ਜਸ ਸਭ ਪਾਸੇ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਕਾਲ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਯੂਸਫ ਦੇ ਭਰਾ ਭਾਈ ਮਿਸਰ ਅੰਨ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਆਏ। ਯੂਸਫ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪਿਉ ਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸੱਦ ਲਿਆ।

ਬਾਈਬਲ ਵਿਚ ਇਹ ਕਥਾ **39ਵੇਂ ਕਾਂਡ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ** ਦਰਜ ਹੈ।

ਇਹੋ ਕਥਾ ਕੁਰਾਨ ਦੇ 12ਵੇਂ ਸੂਰੇ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਬਾਈਬਲ ਦੀ ਕਥਾ ਕਾਫੀ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਨੇ ਇਸ ਕਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਕਥਾ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਪੂਰਬ ਦੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਥਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਕਥਾ ਨੂੰ 'ਅਹਸਨੁਲ-ਕਸਿਸ' ਅਥਵਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਿੱਸਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੁਰਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਸਰ ਦੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਾ ਕਿਤਫੀਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਜ਼ੁਲੇਖਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੂਸਫ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁਤਬੰਨਾ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਪਰ ਯੂਸਫ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਜ਼ੁਲੇਖਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਾਮ ਅਗਨੀ ਭੜਕ ਉਠੀ। ਜ਼ੁਲੇਖਾ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਕਾਮ ਚੇਸ਼ਟਾ ਵਿਚ ਯੂਸਫ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਯੂਸਫ ਕਮੀਜ਼ ਛੁੜਾ ਕੇ ਨਸ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਹਿੱਸਾ ਫਟ ਗਿਆ। ਜ਼ੁਲੇਖਾ ਨੇ ਉਲਟਾ ਯੂਸਫ ਉਤੇ ਦੋਸ਼ ਥਪਿਆ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਕੁਝ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਸਿਧ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਯੂਸਫ ਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਪਿਛੋਂ ਫਟੀ ਹੈ ਅਥਵਾ ਯੂਸਫ ਉਦੋਂ ਨਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਜ਼ੁਲੇਖਾ ਨੇ ਫੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਜ਼ੁਲੇਖਾ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਭੋਜ ਉਤੇ ਸੱਦ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਛੁਰੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ। ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਨੇ ਯੂਸਫ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸਭ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਯੂਸਫ ਨੂੰ ਵੇਖਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਛੁਰੀਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਸ ਕੱਟਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਕਟ ਲਏ।

ਯੂਸਫ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਅਗੋਂ ਉਹਾ ਬਾਈਬਲ ਵਾਲੀ ਕਥਾ ਚਲਦੀ ਹੈ।

(ਯ-23) ਯੂਨਸ :

ਇਕ ਪੈਗੰਬਰ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੱਤੀਹ ਦਾ ਪੁੱਤਰ; ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਮੱਛੀ ਨਿਗਲ ਗਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਉਹ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਆਇਆ।

''ਯੂਨਸ ਪੇਟ ਮੱਛੀ ਦੇ ਅੰਦਰ
ਅਮਨ ਅਮਾਨ ਬਚਾਇਉਸ''

[ਸੇਵਲ ਮਲੂਕ]

(ਯ-24) ਯੋਗ ਨਿਦ੍ਰਾ :

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਯੁਗਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਜਦੋਂ ਪਰਲੋ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੁਪਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਯੋਗ ਨਿਦ੍ਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਉਂ ਚੰਡ ਵੀ ਹੈ।

(ਯ-25) ਯੋਗਨੀ :

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਰਗਾ ਵਲੋਂ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਦੇਵੰਤਣੀਆਂ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਤੇ ਕਾਲੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ਹੋਈ। ਕੁਝ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅੱਠ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਕਾਲਿਕਾ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਚੌਂਸਠ। ਕੁਝ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਠਸਠ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਅੱਠ ਯੋਗਨੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਜੋਗਨੀ)।

ਦੇਵੰਤਨੀਆਂ ਦੁਰਗਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਰ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਯੁਧ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਦੁਰਗਾ ਲੜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਆਹੂ ਲਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਯੋਗਨੀਆਂ ਵੈਰੀਆਂ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀ ਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਦਿਤੀਆਂ ਅੱਠ ਯੋਗਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ :

ਮਾਰਜਨੀ, ਕਰਪਰਾ ਤਿਲਕਾ, ਅਲਯਗੰਧਿਨੀ, ਕੌਮੁਦਿਕਾ, ਭੇਰੁੰਡਾ, ਮਾਤਾਲੀ, ਨਾਯਕੀ, ਜਯਾ।

ਤੰਤ੍ਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਯੋਗਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵਖਰੇ ਹਨ :

ਸੰਕਟਾ, ਮੰਗਲਾ, ਪਿੰਗਲਾ, ਧਨਯਾ, ਭ੍ਰਾਮਰੀ, ਭਦ੍ਰਿਕਾ, ਉਲਕਾ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾ।

ਕਾਲਿਕਾ ਪੁਰਾਣ (ਅਧਿਆਇ 52-53) ਵਿਚ ਦਰਜ ਚੌਂਸਠ ਜੋਗਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ :

ਬ੍ਰਹਮਾਣੀ, ਚੰਡਿਕਾ, ਰੌਦ੍ਰੀ, ਇੰਦ੍ਰਾਣੀ, ਕੌਮਾਰੀ, ਵੈਸ਼ਨਵੀ, ਦੁਰਗਾ, ਨਾਰਸਿੰਹੀ, ਕਾਲਕਾ, ਚਾਮੁੰਡਾ, ਸ਼ਿਵਦਤੀ, ਵਾਰਾਹੀ, ਕੌਸ਼ਿਕੀ, ਮਹੇਸ਼ਵਰੀ, ਸ਼ਾਂਕਰੀ, ਜਯੰਤੀ, ਸਰਵਮੰਗਲਾ, ਕਾਲੀ, ਕਪਾਲਿਨੀ, ਮੇਧਾ, ਸ਼ਿਵਾ, ਸਾਕੰਭਰੀ, ਭੀਮਾ, ਸ਼ਾਂਤਾ, ਭ੍ਰਾਮਰੀ, ਰੁਦ੍ਰਾਣੀ, ਅੰਬਿਕਾ, ਖਛਮਾ, ਧਾਤ੍ਰੀ, ਸਵਾਹਾ, ਸਵਧਾ, ਅਪਰਣਾ, ਮਹੋਦਰੀ, ਘੋਰ ਰੂਪਾ, ਮਹਾਂਕਾਲੀ, ਭਦ੍ਰਕਾਲੀ, ਭਯੰਕਰੀ, ਖਛੇਮੰਕਰੀ, ਉਗ੍ਰਚੰਡਾ, ਚੰਡੋਗਾ, ਚੰਡਨਾਯਿਕਾ, ਚੰਡਾ, ਚੰਡਵਤੀ, ਚੰਡੀ, ਮਹਾਂਮੋਹੀ, ਪ੍ਰਿਯੰਕਰੀ, ਬਲਵਿਕਾਰਿਣੀ, ਬਲਪ੍ਰਮਥਿਨੀ, ਮਨੋਂਨਮਥਿਨੀ, ਸਰਵ ਭੂਤਿਦਾਯਨੀ, ਉਮਾ, ਤਾਰਾ ਮਾਤ੍ਰਿਕਾ, ਮਹਾਂਨਿਦ੍ਰਾ, ਵਿਜਯਾ, ਜਯਾ, ਸ਼ੈਲਪੁਤ੍ਰੀ, ਚੰਡਘੰਟਾ, ਸ੍ਰਕੰਦ, ਮਾਤਾ, ਕਾਲਰਾਤ੍ਰੀ, ਚੰਡਿਕਾ, ਕੁਖਛਮਾਂਡੀ, ਕਾਤਜਾਯਨੀ, ਮਹਾਂਗੌਰੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਉਂ ਦੇਵੀ-ਦੁਰਗਾ ਦੀਆਂ ਹੀ ਉਪਾਧੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਨਾਂ ਦੂਜੀਆਂ ਦੇਵੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਹੋਰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ, ਜੋਗਨੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਾਰੇ ਚੌਸਠ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਉਂ ਵਖੋ ਵਖਰੇ ਹਨ। ਕਈ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਅਠਾਹਠ ਯੋਗਨੀਆਂ ਵੀ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

(ਯ-26) ਯੋਗਨੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ :

ਹਾੜ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵਰਤ ਰਖਣ ਨਾਲ ਅਸਾਧ ਰੋਗ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :

ਹੇਮ ਮਾਲੀ ਕੁਬੇਰ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਾਸਤੇ, ਹਰ ਰੋਜ਼ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਲਿਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲਾਖੀ, ਜੋ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸੁਨੱਖੀ ਸੀ, ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਖੁਭ ਗਿਆ ਕਿ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਕੁਬੇਰ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਸ ਭੁਲ ਕਾਰਨ ਹੇਮ ਮਾਲੀ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਹ ਕੋਹੜੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੇਮ ਮਾਲੀ ਨੂੰ ਕੁਬੇਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਦਰ ਦਰ ਦੀਆਂ ਠੋਕਰਾਂ ਖਾਣ ਲੱਗਾ। ਭਟਕਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਮਾਰਕੰਡੇ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਜਾ ਪੁਜਾ। ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਿਰਥਾ ਸੁਣ ਕੇ 'ਯੋਗਨੀ ਏਕਾਦਸ਼ੀ' ਉਤੇ ਵਰਤ ਰਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਹੇਮ ਮਾਲੀ ਨੇ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਵਰਤ ਰਖਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕੋਹੜ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਕੁਬੇਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਏ।

(ਯ-27) ਯੋਗ ਮਾਯਾ :

ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ 'ਯੋਗ ਮਾਯਾ' ਨੰਦ ਤੇ ਯਸ਼ੋਦਾ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪਿਤਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਗੋਕਲ ਵਿਚ ਨੰਦ ਤੇ ਯਸ਼ੋਦਾ ਕੋਲ ਛੱਡ ਆਇਆ ਅਤੇ ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਲੈ ਆਇਆ। ਇਸੇ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਕੰਸ ਨੇ ਵਸੁਦੇਵ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸਮਝ ਕੇ, ਪੱਥਰ ਤੇ ਪਟਕਾ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਸ

ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗ ਮਾਯਾ ਸੀ ।

ਦੰਦ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਮਾਯਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਕੰਸ ਨੇ ਪਟਕਾ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਹੋ ਗਏ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵਿੰਧੀਆ ਬਣ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਧੜ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਮਹਿਰੌਲੀ ਵਿਖੇ ਜਾ ਡਿਗਾ, ਜਿਥੇ ਹੁਣ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਮੰਦਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਯੋਗ ਮਾਯਾ' ਮੰਦਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਮੰਦਰ 150 ਕੁ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੋਗ ਮਾਯਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਇਸ ਥਾਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ 1170 ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹ ਕੀਤਾ । ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ ਦੇ ਕਿਲੇ ਦੇ ਖੰਡਰ, ਇਸ ਮੰਦਰ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਵਿਥ ਉੱਤੇ ਹਨ । ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਪੱਥਰ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਯੋਗ ਮਾਯਾ ਦੇ ਸਿਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਫੁਟ ਚੌੜੇ ਤੇ ਇਕ ਫੁਟ ਡੂੰਘੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੇ ਟੋਏ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਦੀਵਾ ਸਦਾ ਬਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ।

ਯੋਗ ਮਾਯਾ ਦੁਰਗਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅਵਤਾਰ ਸੀ ।

(ਯ-28) **ਯੋਗਾਸਨ :**

ਯੋਗ ਮਤ ਵਿਚ ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਸਨ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਾਧਦਾ ਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਯੋਗ ਵਿਚ ਅਭਿਆਸੀ ਲਈ ਆਸਨ ਬੜੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ । ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ 84 ਆਸਨ ਹਨ । ਇਹ ਆਸਨ ਮੂਲ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਬੈਠਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਆਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ਜਿਹਾ ਕਿ ਸਿੰਘਾਸਨ ਸ਼ੇਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ ।

(ਯ-29) **ਯੋਜਨ :**

ਫ਼ਾਸਲਾ ਨਾਪਣ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਚੀਨੀ ਯਾਤ੍ਰੀ ਹਿਊਨ ਸਾਂਗ ਵੇਲੇ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣ ਆਮ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ । ਹਿਊਨ ਸਾਂਗ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਜਨ 40 ਚੀਨੀ ਲੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ । ਕਨਿੰਘਮ 6 ਲੀ ਦਾ ਇਕ ਮੀਲ ਮੰਨਦਾ ਹੈ । ਹਿਊਨ ਸਾਂਗ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਜਨ ਅਠ ਕੋਹ ਜਾਂ ਪੰਜ ਸੌ ਧੁਨਸ਼ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਯੋਜਨ 24000 ਫੁਟ ਜਾਂ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਮੀਲਾਂ ਤੋਂ ਰਤਾ ਕੁ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ।

ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਜਨ ਦਾ ਮੂਲ ਜੋਤਣਾ ਹੈ । ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਬੈਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜੋਤ ਜਿਥੋਂ ਤੀਕ ਗੱਡਾ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਤਨੀ ਲੰਬਾਈ ਯੋਜਨ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ।

ਯੋਜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ ਤੇ ਸਿੱਕੇਬੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਹਰੇਕ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਪ ਵਖੋ ਵਖਰਾ ਸੀ । ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਯੋਜਨ ਚਾਰ ਕੋਹ ਜਾਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਜਾਂ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਧੁਨਸ਼ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਲੀਲਾਵਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਹੱਥ ਦਾ ਇਕ ਯੋਜਨ ਹੈ ।

ਰ

(ਰ-1) ਰਸਾਇਣ :

ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਵਟੀ ਨੂੰ 12 ਸਾਲ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਕਰਮ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸੋਨਾ ਪਾਰਸ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਊ ਦੇ ਮੂਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ, ਪੰਜ ਵਰ੍ਹੇ ਤਕ, ਵਟੀ ਨੂੰ, ਉਸ ਵਿਚ ਪਾਈ ਰਖਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਹਰ ਦੂਜੇ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਗਊ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮੂਤਰ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵਾਂ ਮੂਤਰ ਪਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਲਈ, ਇਸ ਵਟੀ ਨੂੰ ਜੜੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਗਊ ਦੇ ਗੋਬਰ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ, ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਦਬੋ, ਫਿਰ ਸਵਾ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਪਲ ਦੀਆ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚ, ਤੇ ਸਵਾ ਵਰ੍ਹਾ ਚੌਰਾਹੇ ਵਿਚ ਦੱਬੀ ਰੱਖੋ; ਫਿਰ ਡੇਢ ਵਰ੍ਹਾ ਇਸ ਨੂੰ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਤੱਟ ਤੇ ਕੁਝ ਬੂਟੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਦੱਬ ਦਿਉ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਵਟੀ ਕਢੋਗੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪਾਰਸ ਬਣ ਚੁਕੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਾਰਸ ਜਿਸ ਧਾਤ ਨੂੰ ਛੋਹਵੇ, ਉਹ ਸੋਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਰ-2) ਰੱਸੀ ਟੱਪਾ :

ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ ਰੱਸੀ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਸਿਰਿਆਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਘੁਮਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਤੀਜੀ ਕੁੜੀ ਟੱਪਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਟੱਪਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਰ-3) ਰਸੂਲ :

ਨਬੀ, ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਜੋ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾਵੇ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਪੈਗ਼ਾਮ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਆਖ਼ਰੀ ਰਸੂਲ ਸਨ।

(ਰ-4) ਰਸੂਲੀਆ :

ਜਿਸ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੱਚੇ ਦੀ ਜੰਮਣ ਵੇਲੇ, ਕੁਦਰਤ ਵਲੋਂ ਹੀ, ਸੁੰਨਤ ਹੋਈ ਹੋਵੇ, ਉਸਨੂੰ 'ਰਸੂਲੀਆ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਸੂਲੀਏ ਦੀ ਸੁੰਨਤ ਦੀ ਰਸਮ ਫਿਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਜੰਮੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਵਲੋਂ ਹੀ ਸੁੰਨਤ ਹੋਈ ਹੋਈ ਸੀ।

(ਰ-5) ਰਹਿਤਨਾਮਾ :

ਉਹ ਗ੍ਰੰਥ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਰਹਿਤਲ ਦੇ ਨੇਮ ਦਸੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਇਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਵਰਜਨ ਹਨ। ਜੇ ਸਿੱਖ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਿੱਖ 'ਤਨਖਾਹੀਆ' ਅਥਵਾ ਧਾਰਮਿਕ ਅਪਰਾਧੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ-ਦੰਡ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਤਨਖਾਹ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਈ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਰਹਿਤਨਾਮਾ 'ਤਨਖਾਹਨਾਮਾ' ਹੈ ਜੋ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦਾ ਰਚਿਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਰਹਿਤਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਖਿਡਾਵੇ ਸਨ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਨੇੜੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ੁਦ ਲਿਖਵਾਏ। ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਦੇ 'ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਲਿਖਵਾਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :

> ਤਿਸ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ, ਦਿਨ ਤ੍ਰੈ ਚਾਰ ਲਾਈ।
> ਜੋ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਰੀਤ ਆਹੀ ਸਭ ਲਿਖੀ।
> ਜਿਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਸਿੱਖੀ। (525)

ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ 'ਰਹਿਤਨਾਮਿਆਂ' ਦੇ ਉਹੀ ਵਾਕ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਹਨ, ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਰਖਦੇ ਹੋਣ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ ਤੇ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਉਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ, ਰਹਿਤਨਾਮਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ; ਸਰਬ ਲੋਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ, ਗੁਰ ਸੋਭਾ, ਰਤਨਮਲ ਵਾਜਬੁਲ ਅਰਜ਼, ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ, ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ, ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਹੀ ਹਨ।

ਪੰਡਤ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਬਿਬੇਕ ਵਾਰਧਿ' ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ 37 ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ 1876 ਈ: ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਮਹੱਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਨਮਤ ਮਿਲਾ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਲੋਪ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਡਤ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਰਚਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਰਹਿਤ ਦਰਪਣ' ਹੈ।

ਭਾਈ ਚੌਪਾ ਸਿੰਘ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ, ਦਾ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਅਥਵਾ ਰਹਿਤਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

(867) ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਿਖ ਸ਼ਰਾਬ ਕਬੀ ਨ ਪੀਵੇ,
ਸਾਖ, 'ਜਿਤ ਪੀਤੈ ਮਤਿ ਦੂਰ ਹੋਇ ਬਰਲੁ ਪਵੈ ਵਿਚ ਆਇ।

(868) ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਿੱਖ ਕੰਨਯਾ ਨਾ ਮਾਰੇ,
ਕੁੜੀਮਾਰ ਨਾਲ ਨਾ ਵਰਤੇ।

(869) ਕੰਨਯਾ ਕਾ ਪੈਸਾ ਨਾ ਖਾਇ।

(870) ਨਾਤਾ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਕਰੇ।

(871) ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਿੱਖ ਜੰਞੂ ਟਿੱਕੇ ਦੀ ਕਾਣ ਨਾ ਕਰੇ।

(872) ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਿੱਖ ਗਰੀਬ ਦੀ ਰਸਨਾ ਕੋ ਗੁਰੂ ਕੀ ਗੋਲਕ ਜਾਣੇ।

(873) ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਿੱਖ ਭੱਦਣ ਨਾ ਕਰਾਵੇ।

ਇਹ ਕਰੂਤੇ ਵਰਜਨ ਹਨ। ਰਹਿਤਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ, ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ, ਜੋ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਧੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

(874) ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਾ ਸ਼ਰੀਰ ਅੰਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੀਰਤਨ ਕਰਾਵੇ, ਜਥਾ ਸ਼ਕਤਿ ਸਾਧ ਪ੍ਰਸਾਦ ਲੈ ਜਾਇ।

(875) ਧਰਮ ਕਿਰਤ ਦੇ ਨਫ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਥ ਦਸਵੰਧ ਦੇਵੇ।

([illegible]) ਕਮੀਣੀਆ ਸਿੱਖ ਰਖੇ।

([illegible]) ਗੁਰੂ ਕੀ ਫਤੇ ਮਿਲਣ ਵਖਤ ਬੁਲਾਵੇ।

(887) ਸਿੱਖ ਕੇ ਸੰਕਟ ਕੋ ਜਥੋਂ ਤਥੋਂ ਕਰਕੇ ਦੂਰ ਕਰੇ।

(890) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਭੋਗ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਪਰ ਪਾਵੇ।

(891) ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਅਸਥਾਨ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਕਾ ਬਣਾਵਣਾ, ਜਹਾਂ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਇਕਤ੍ਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਆਯਾ ਗਯਾ ਬਿਸ੍ਰਾਮ ਕਰੇ।

(892) ਆਗਿਯਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੰਨਣੀ।

ਤਨਖਾਹੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਰਹਿਤਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਹੈ :

(900) ਸਿੱਖ ਕਲਹ ਨਾ ਲਗਾਵੇ, ਜੋ ਲਗਾਵੇ ਸੋ ਤਨਖਾਹੀਆ।

(901) ਜੋ ਸਿੱਖ ਚਿਟੇ ਕੇਸ ਚੁਗੇ, ਸੋ ਤਨਖਾਹੀਆ।

(902) ਸਿੱਖ ਕੋ ਦੇਖ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਫਤੇ ਬੁਲਾਏ, ਜੋ ਫਤੇ ਨਾ ਮੰਨੇ ਸੋ ਤਨਖਾਹੀਆ।

(903) ਅਨਅੰਮ੍ਰਿਤੀਏ ਸ ਜ ਬਰਤੇ ਸੋ ਤਨਖਾਹੀਆ।

(907) ਬਚਨ ਕਰਕੇ ਜੋ ਮੁਕਰੇ, ਸੋ ਤਨਖਾਹੀਆ।

(908) ਦਗਾ ਕਰੇ ਸੋ ਤਨਖਾਹੀਆ।

(ਰ-6) **ਰਹਿਲਾ** :

ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ ਰਹਿਲਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਹੁਣ ਬਦਲ ਕੇ ਹਰਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਵੇਰੇ ਜਾਗ ਕੇ ਰਹਿਲਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨਾ ਅਸ਼ੁਭ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਸਰਾਪ ਸੀ।

ਜੋ ਕਹੇ ਰਹਿਲਾ, ਉਸਦਾ ਟੱਬਰ ਨਾ ਕਬੀਲਾ।

(ਰ-7) **ਰਕਤਬੀਜ** :

ਇਕ ਅਸੁਰ ਜੋ ਸੁੰਭ ਦੈਂਤ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸੀ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਕਤਬੀਜ ਦੇ ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਬੂੰਦਾਂ ਲੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਡਿਗਦੀਆਂ ਉਤਨੇ ਹੀ ਹੋਰ ਦੈਂਤ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਦੁਰਗਾ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦੈਂਤ ਦੇ ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਡਿਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚੂਸ ਲੈਂਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਦੈਂਤ ਦਾ ਵੇਰਵੇ ਭਰਿਆ ਵਰਨਣ 'ਮਾਰਕੰਡੇਯ ਪੁਰਾਣ' ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(ਰ-8) **ਰਕਾਅਤ** :

ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਝੁਕਦੇ ਤੇ ਸਿਜਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਸਮੇਂ ਜੋ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਕਾਅਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਭ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਰ ਰਕਾਅਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ । ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਦੋ ਰਕਾਅਤਾਂ ਹਨ । ਦੁਪਹਿਰ ਤੇ ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਢੱਲਣ ਵੇਲੇ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਚਾਰ ਰਕਾਅਤਾਂ ਹਨ, ਸੂਰਜ ਡੁਬਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਰਕਾਅਤਾਂ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ ਦੀ ਨਮਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਰਕਾਅਤਾਂ ।

ਹਰ ਰਕਾਅਤ ਵੇਲੇ ਸਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਖ਼ਾਸ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

(ਰ-9) **ਰੱਖ** :

ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਤੇ ਬਦ-ਨਜ਼ਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਜੰਤਰ ਮੰਤਰ । ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਸਰੀਰ ਤੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਜਾਦੂ ਟੂਣਾ) ।

(ਰ-10) **ਰੱਖੜੀ** :

ਰੱਖੜੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਸਾਵਣ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਭੈਣ ਤੇ ਵੀਰ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ । ਪੂਰਨਮਾ ਵਰਗਾ ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਪਿਆਰ, ਬਹੁਰੰਗਾ । ਰੱਖੜੀ ਦੇ ਧਾਗਿਆਂ ਵਿਚ ਪਵਿਤਰ ਤੇ ਸਵਾਰਥ ਰਹਿਤ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਲੁਕੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਦਿਨ ਭੈਣਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀਣੀ ਉਤੇ ਰੱਖੜੀ ਬੰਨ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਧਾਗਿਆਂ ਜਾਂ ਮੌਲੀ ਦੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਰੱਖੜੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਪਿਛੋਂ ਭਰਾ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਠਿਆਈ ਜਾਂ ਮਿਠੀ ਚੀਜ਼ ਪਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਭਰਾ ਆਪਣੀ ਵਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਨਕਦ ਤੇ ਕੁਝ ਸਾਮਿਗਰੀ ਭੇਟਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਕਈ ਗਰੀਬ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਧਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਾਹਵਾਂ ਉਤੇ ਰੱਖੜੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਦੱਖਣਾ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਭੇਟਾ ਵਸੂਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਰੱਖੜੀ ਦਾ ਰਵਾਜ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਸਦਾ ਰਣਤੱਤੇ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਭਰਾ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਤੋਂ ਰੱਖਾਂ ਜਾਂ ਧਾਗੇ ਬੰਨ੍ਹਾ ਕੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ । ਇਹ ਧਾਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਇਜ਼ਤ-ਆਬਰੂ ਬਚਾਣ ਲਈ ਰਣਤੱਤੇ ਵਿਚ ਜੂਝ ਮਰਨ ਲਈ ਉਤਸਾਹ ਦੇਂਦੇ । ਇਹੋ ਰੱਖਾਂ/ਧਾਗੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਰੱਖੜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਏ । ਤੇ ਇਹ ਰਸਮ ਇਕ ਤਿਉਹਾਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ ।

ਭੈਣ ਵੀਰ ਨੂੰ ਸੁੱਚੇ ਮੂੰਹ ਰੱਖੜੀ ਬੰਨ੍ਹਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਕੁਝ ਮਠਿਆਈ ਭਰਾ ਦੇ ਮੂੰਹ ਲਗਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਭਰਾ ਰਾਖੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਉਪਰੰਤ ਭੈਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਖਸ਼ਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਰਾਖੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਵਿਧੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ– ਸਾਵਣ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਦੇਵਤਾ, ਪਿੱਤਰ ਤੇ ਸਪਤ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਤਰਪਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ । ਫਿਰ ਊਨੀ ਜਾਂ ਸੂਤੀ ਕਪੜਾ ਲੈ ਕੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਚਾਵਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਪੋਟਲੀ ਜਿਹੀ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਹਲਦੀ ਜਾਂ ਕੇਸਰ ਵਿਚ ਰੰਗ ਕੇ ਇਕ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ । ਘਰ ਨੂੰ ਗਊ ਦੇ ਗੋਹੇ ਨਾਲ ਲੇਪ ਦੇ ਕੇ ਉਪਰ ਚੌਕ ਪੂਰਿਆ ਜਾਵੇ, ਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਕਲਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ । ਇਸ ਕਲਸ਼ ਨੂੰ ਅੰਨ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਲਸ਼ ਦੇ ਉਪਰ ਪੀਲੇ ਕਪੜੇ ਵਿਚ ਬੱਝੀਆਂ ਇਕ ਜਾਂ ਵਧੀਕ ਚਾਵਲ ਦੀਆਂ ਪੋਟਲੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ । ਜਜਮਾਨ ਪੂਰਬ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਕਲਸ਼ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰੇ । ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਚਾਵਲ ਦੀ ਪੋਟਲੀ ਵਿਚ, ਕੁਝ ਚਾਵਲ ਪੀਲੇ ਕਪੜੇ ਨੂੰ ਜਜਮਾਨ ਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਉਥੇ ਬੈਠੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਸਮੇਂ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ । ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰਾਖੀ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਅਜਿਹੀ ਰਾਖੀ ਸਭ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਸਾਲ ਭਰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ।

ਕਈ ਲੋਕ ਰੱਖੜੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਘਰ ਨੂੰ ਸਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਦੀਵਾਰ ਉਤੇ ਕਈ ਚਿਤਰ ਦੇਵੀ ਦਿਉਤੇ ਦੇ ਉਲੀਕਦੇ ਹਨ । ਘਰ ਵਿਚ ਸੇਵੀਆਂ ਜਾਂ ਖੀਰ ਰਿੰਨ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਰੱਖੜੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਕਥਾ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ, ਪਾਂਡਵ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਅਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਸ ਮੁਕਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਅਸੁਰ ਜਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਇੰਦਰ ਅਮਰਾਵਤੀ ਤੋਂ ਨਸਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇੰਦਰਾਣੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਉਪਾਅ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ ਜਿਸ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਜਿੱਤ ਅਵੱਸ਼ ਹੋਵੇਗੀ । ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਾਵਣ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਰਾਖੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਇੰਦਰ ਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਉਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤੀ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਉਤਸਾਹ ਤੇ ਸਾਹਸ ਜਾਗ ਉਠਿਆ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋ ਗਈ ।

ਜੈਨੀ ਇਸ ਦਿਨ ਜੈਨੀ ਸਾਧੂਆਂ ਤੇ ਮੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਕੁਮਾਰ ਮੁਨੀ ਦੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਰੱਖੜੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

(ਰ-11) **ਰੰਗ** :

ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਤੇ ਮਨੌਤਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਨੀਲੇ ਤੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਾ ਜਿਥੇ ਮੇਲ ਹੋਵੇ ਉਥੇ ਟੂਣੇ ਟੱਪੇ ਦਾ ਅਸਰ ਛੇਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਦੂ ਤੇ ਬਦ-ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਰਖਿਆ ਲਈ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਾ ਹੈ। ਕਾਲਾ ਰੰਗ ਬਦ-ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਰਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵਾਲੀ ਕੂੰਨੀ ਉਤੇ ਡਰਾਉਣਾ ਨਕਸ਼ਾ ਚਿਤਰ ਕੇ ਲਟਕਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲਾਲ ਤੇ ਪੀਲਾ ਰੰਗ ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਲਾੜ੍ਹਾ ਕੇਸਰੀ ਰੰਗ ਦੀ ਪੱਗੜੀ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਲ੍ਹਨ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਾ ਦੁਪੱਟਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮੁਹੱਬਤ, ਸਾਹਸ, ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਕੁਝ ਰੰਗ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜ ਗਏ ਹਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਹਰਾ ਰੰਗ ਵਧੇਰੇ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਹ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਵਸਤਰ [illegible] ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਦੇ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੀਲਾ ਰੰਗ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਰੰਗ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ [illegible] ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੰਗ ਲਾਲ ਤੇ ਭਗਵਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ [illegible] ਰੰਗ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

(ਰ-12) **ਰੰਗਪੁਰ** :

ਹੀਰ ਦੇ [illegible] ਦਾ ਪਿੰਡ, ਜੋ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰਗੜ੍ਹ ਜ਼ਿਲੇ [illegible] ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੀਮਾ ਝੰਗ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਨਾਲ [illegible] ਹੈ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਰੰਗਪੁਰ ਖੇੜਿਆਂ ਵੀ [illegible] ਹੈ। ਹੀਰ ਰੰਗਪੁਰ ਦੇ ਇਕ ਖੇੜੇ ਜੱਟ ਸੈਦੇ [illegible] ਵਿਆਹੀ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਂਝਾ ਜੋਗੀ ਬਣ ਕੇ ਇਥੇ [illegible] ਤੇ ਹੀਰ ਨੂੰ ਕਢ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ।

(ਰ-13) **ਰੰਘੜ, ਰੰਗੜ** :

[illegible], ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤਿਆਗ ਕੇ, [illegible] ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਗਲਾਸਰੀ [illegible] ਇਹ ਘ੍ਰਿਣਾ-ਬੋਧਿਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਅਤੇ [illegible] ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਚੌਹਾਨ ਰਾਜਪੂਤ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਚੌਹਾਨ ਰਾਜਪੂਤ ਹੀ ਰਹੇਗਾ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਜਾਤੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਰੰਘੜ ਕਹਿਣਗੇ। ਜੌਨ ਬੀਮ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਰੰਘੜ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਧਾਤੂ 'ਰਣ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਯੋਧੇ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ। ਟਾਡ 'ਏਸ਼ਿਆਟਿਕ ਜਰਨਲ' (ਫ਼ਰਵਰੀ 1838, ਪੰਨਾ 107) ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੰਗੜੀ ਜਾਂ ਰੰਗੜਾ ਇਕ ਉਪਾਧੀ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਪੂਤ ਮੁਖੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਰਿੰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਰਣ -ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਹੈ। ਰੋਹਤਕ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਰੰਘੜ ਸ਼ਬਦ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜਪੂਤਾਂ, ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਇਕ ਉਪਾਧੀ ਹੀ ਸੀ, ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਰੰਘੜਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਨਿੰਦਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਭੀ, ਕਪਟੀ ਤੇ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਰੰਘੜ ਮਿਤ ਨਾ ਕੀਜੀਏ, ਐ ਕੰਤ ਨਿਦਾਨ
ਭੁੱਖਾ ਰੰਘੜ ਧਨ ਹੜੇ ਰੱਜਾ ਹੜੇ ਪਰਾਣ।

ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰੰਘੜ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਚੋਰੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਮਾਹਿਰ ਹਨ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਚੁਰਾ ਕੇ ਅਗੇ ਤੋਂ ਅਗੇ ਤੋਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਪਸ਼ੂ ਫੜਿਆ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਮਾਲਕ ਤੋਂ ਕੁਝ ਰਕਮ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਭੂੰਗਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਪਸ਼ੂ ਹਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਭੂੰਗਾ ਉਹ ਆਪੋ ਵਿਚ ਵੰਡ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੁੱਝ ਗੁਗਾ ਪੀਰ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਰੰਘੜ ਦੇਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ।

(ਰ-14) **ਰਘੂ** :

ਇਕ ਸੂਰਜਵੰਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਜੋ ਸੁਦਖਿਣਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਦਲੀਪ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਅੱਜ ਦਾ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਰਾਮਚੰਦਰ ਦਾ ਪੜਦਾਦਾ ਸੀ। ਰਘੂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਰਘੂ ਵੰਸ਼ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਰਾਮ ਦਾ ਰਘੂਪਤੀ ਜਾਂ ਰਾਘਵ ਨਾਂ।

(ਰ-15) **ਰੱਜਬ** :

(ੳ) ਇਸਲਾਮ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੀ ਇਕ ਨਦੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਬੜਾ ਠੰਢਾ, ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਮਿੱਠਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਦੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਮਰਨ ਉਪ੍ਰੰਤ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੋ ਰੱਜਬ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਣਗੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਰੱਜਬ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ 13ਵੀਂ, 14ਵੀਂ ਅਤੇ 15ਵੀਂ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ੇ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਹਿਜਰੀ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਸਤਵਾਂ ਮਹੀਨਾ। ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜ਼ਕਾਤ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਸਰਦੇ ਪੁਜਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ, ਧਨ, ਗਹਿਣੇ, ਪਸ਼ੂ, ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਨਕਦੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਕੇ ਕੁਲ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਢਾਈ ਫ਼ੀ ਸਦੀ ਗ਼ਰੀਬਾਂ, ਰੋਗੀਆਂ, ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਤੇ ਯਤੀਮਾਂ ਵਿਚ ਦਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਕਾਤ ਰੱਜਬ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਕਾਤ ਦੇਣ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਪੂੰਜੀ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਪਾਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਬਰਕਤ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਨਾਲ ਜ਼ਕਾਤ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਰ-16) **ਰੰਡਾ** :

ਰੰਡੇ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਈ ਟੱਪੇ ਤੇ ਗੀਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਟੱਪਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੀ ਰੰਡੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ; ਕਿਉਂਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰੰਡਾ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਜੇ ਮੈਂ ਹੋਵਾਂ ਰੰਡੇ ਦੀ ਤ੍ਰੀਮਤ
ਰੰਡਾ ਪਾਏ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤੀ ਕੀਮਤ
ਵੇ ਰੰਡੇ ਨੂੰ ਰੰਨ ਪਿਆਰੀ ਆ।

ਇਕ ਹੋਰ ਲੋਕ ਗੀਤ ਹੈ :

ਫਿਰ ਫਿਰ ਡੰਡਿਆ
ਕੰਦੀ ਹੋਵੇ ਰੰਡਿਆ
ਰੰਡੇ ਦੇ ਘਰ ਜਾਵਾਂ
ਆਪੇ ਕੱਢਾਂ ਆਪੇ ਖਾਵਾਂ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰੰਡੇ ਬਾਰੇ ਇਸੇ ਭਾਵ ਦਾ ਇਕ ਅਖਾਣ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :

ਰੰਡੇ ਨੂੰ ਰੰਨ ਪਿਆਰੀ
ਜਿਉਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਖਾਰੀ।

(ਰ-17) **ਰੱਤ ਜਾਗਾ** :

ਕਿਸੇ ਕੀਰਤਨ ਮੰਡਲੀ ਦਾ, ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਜਾਗ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦਾ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਜਾਗ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਸਰਵਣ ਕਰਨਾ ਅਥਵਾ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ। ਦੇਵੀ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਰੱਤ ਜਾਗੇ ਦਾ ਰਵਾਜ ਆਮ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਦੀ ਕੋਈ ਮੰਨਤ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਰੱਤ ਜਾਗਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਭੇਟਾਂ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਦੇਵੀ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਨ, ਰੱਤ ਜਾਗੇ ਦਾ ਰਵਾਜ ਆਮ ਹੈ। ਲਾਟਾਂ ਵਾਲੀ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਭੇਟਾਂ ਗਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜਾ ਗੋਪੀ ਚੰਦ, ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਤੇ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਹੈ।

ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਦਿਵਾਲੀ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਰੱਤ ਜਾਗੇ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਰਾਤ ਦੇਵੀ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਕਿਸ ਦੇ ਘਰ ਆ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਅਗੋਂ ਸੁਤੇ ਪਏ ਹੋਣ ਤਾਂ ਦੇਵੀ ਦੀ ਅਨਾਦਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਦਿਵਾਲੀ ਦੀ ਰਾਤ ਜਾਗ ਕੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰੱਤ ਜਾਗੇ ਦਾ ਰਵਾਜ ਹੈ। ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਸਮੇਂ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਤੇ ਦੋ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਪਾਠ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਰ-18) **ਰਤਨ** :

ਸਮੁੰਦਰ ਮੱਥਣ ਸਮੇਂ ਖੀਰ ਸਾਗਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨ; ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਮੱਥਣ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਤਵ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਦੇਵਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀ ਕੇ ਅਮਰ ਤੇ ਅਜਰ ਹੋ ਜਾਣ। ਕੁਰਮਾ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਗਰ ਵਿਚੋਂ ਲਛਮੀ ਨਿਕਲੀ ਤੇ ਫਿਰ ਬਾਕੀ ਰਤਨ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਦਰਮਾ ਪਹਿਲਾ ਰਤਨ ਸੀ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਲਕਸ਼ਮੀ ਨਿਕਲੀ ਤੇ ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਕਰਮਵਾਰ ਵਾਰੁਣੀ, ਉਚੈਸ਼ਰਵਾ ਘੋੜਾ, ਕੌਸਤੁਭ ਮਣੀ, ਪਾਰਜਾਤ ਬ੍ਰਿਛ, ਕਾਲਕੂਠ ਤੇ ਧਨਵੰਤਰੀ ਨਿਕਲੇ। ਧਨਵੰਤਰੀ ਦੇ ਕਰਮੰਡਲ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਰਭੀ, ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਾਮਧੇਨੂ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ। ਵਾਰੁਣੀ ਅਪਛਰਾ ਮੱਦ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਪਿਛੋਂ ਆਈ, ਫਿਰ ਨੰਦਨ ਤਰੂ (ਕਲਪ ਬ੍ਰਿਛ)। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਅਪੱਛਰਾ, ਫਿਰ ਚੰਦਰਮਾ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਤਲ ਕਿਰਨਾਂ ਸਮੇਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ, ਫਿਰ ਧਨਵੰਤਰੀ। ਧਨਵੰਤਰੀ ਪਿਛੋਂ ਲਕਸ਼ਮੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੰਵਲ ਫੁੱਲ ਲਈ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿੜੇ ਕੰਵਲ ਉਤੇ ਬਰਾਜਮਾਨ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ।

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਤਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀ ਦਾ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਰਤਨ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਕੀਮਤੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਜੋ ਸਮੁੰਦਰ ਮੱਥਣ ਸਮੇਂ ਸਾਗਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ।

ਸੱਤ ਰਤਨਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਸੱਤ ਰਤਨ ਨਿਕਲੇ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ਉਚੈਸ਼ਰਵ, ਐਰਾਵਤ, ਕੌਸਤੁਭ, ਪਾਰਜਾਤ, ਲਖਸ਼ਮੀ ਤੇ ਧਨਵੰਤਰੀ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ।

(ਰ-19) **ਰਤਨ ਚੌਕ** :

ਇਕ ਗਹਿਣਾ ਜੋ ਹੱਥ ਤੇ ਪਹਿਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜ ਉਂਗਲੀਆਂ ਜੰਜੀਰ ਦੁਆਰਾ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਰ-20) **ਰਤੀ** :

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਦੇਵੀ, ਜੋ ਕਾਮਦੇਵ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਦੱਖਸ਼ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਹੈ।

(ਰ-21) **ਰੱਥ ਸਪਤਮੀ** :

ਇਕ ਪੁਰਬ ਜੋ ਮਾਘ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀ ਸਪਤਮੀ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਦਿਨ 'ਅਚਲਾ ਸਪਤਮੀ' ਦਾ ਪੁਰਬ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੇ ਰੱਥ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾ ਕੇ, ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਨੂੰ ਬਿਠਾਂਦੇ ਤੇ ਪੂਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਿਨ ਵਰਤ ਵੀ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਚਲਾ ਸਪਤਮੀ ਤੇ ਰੱਥ ਸਪਤਮੀ ਦੇ ਵਰਤ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ। ਅਚਲਾ ਸਪਤਮੀ ਦੇ ਵਰਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸੂਰਜ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਰੱਥ ਸਪਤਮੀ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੀ ਪੂਜਾ ਉਸ ਦੇ ਰੱਥ ਸਮੇਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੁਰਬ ਇਕੋ ਦਿਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਸਮਿਲਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

(ਰ-22) **ਰਬਾਬ** :

ਤੰਦਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਸਾਜ, ਜੋ ਦੋਤਾਰੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਵੇਲੇ ਇਸ ਸਾਜ ਨੂੰ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸਾਜ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਰਸੀਲਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਕੀਰਤਨ ਵੇਲੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹੀ ਸਾਜ ਵਜਾਉਂਦਾ ਸੀ।

(ਰ-23) **ਰਬਾਬੀ** :

ਰਬਾਬ ਵਜਾ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਗੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਰਬਾਬ ਵਜਾ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰਬਾਬੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ। ਮਗਰੋਂ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਅਥਵਾ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਮਿਰਾਸੀ ਵੀ ਰਬਾਬੀ ਅਖਵਾਣ ਲਗੇ। ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤੇ ਰਬਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਿਰਾਸੀ ਹੀ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਕਈ ਰਬਾਬੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ। ਰਬਾਬੀ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਸਿੱਖ ਮਤ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਗਏ।

(ਰ-24) **ਰਬੀ-ਉਲ-ਅਵਲ** :

ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਲ ਦਾ ਤੀਜਾ ਮਹੀਨਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੜਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਬਾਹਰਵੀਂ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ 'ਈਦ ਮੀਲਾਦ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਿਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਘਰ ਵਿਚ ਮਿੱਠੇ ਪਕਵਾਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਤੇ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

(ਰ-25) **ਰੰਭਾ** :

(ੳ) ਇਕ ਅਪੱਛਰਾ ਜੋ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਥਣ ਵੇਲੇ ਖੀਰ ਸਾਗਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਸੀ। ਰੰਭਾ ਇੰਦਰ ਲੋਕ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਅਪੱਛਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸੁੰਦਰ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇੰਦਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤ੍ਰ ਦਾ ਤਪ ਭੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ, ਪਰ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਸਰਾਪ ਕਾਰਨ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪੱਥਰ ਬਣੀ ਰਹੀ।

ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਰੰਭਾ ਕੁਬੇਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਲ ਕੁਬੇਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਵਣ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ 'ਤੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਰੰਭਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰਖਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਰੰਭਾ ਨੇ ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਕੁਬੇਰ ਦੀ ਨੂੰਹ ਹੈ, ਇਸ ਉਤੇ ਵੀ ਰਾਵਣ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦੇ ਤੋਂ ਨਾ ਟਲਿਆ ਤਾਂ ਰੰਭਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ ਕਿ ਅਗੋਂ ਜੇ ਕਿਸੇ ਇਸਤ੍ਰੀ 'ਤੇ ਤੂੰ ਜਬਰ ਕਰੇਂਗਾ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਦੇ ਹਥੋਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵੇਂਗਾ।

(ਅ) ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਾਖਿਆਨ (108) ਅਨੁਸਾਰ ਰੰਭਾ ਅਪੱਛਰਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਪਿਲ ਮੁਨੀ ਦਾ ਵੀਰਜ ਡਿਗਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੱਸੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਇਕ ਹੋਰ ਚਰਿਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀਰ ਰੰਭਾ ਦੀ ਅਵਤਾਰ ਸੀ, ਇੰਦਰ ਰਾਂਝੇ ਦਾ।

(ਰ-26) **ਰੰਭਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ** :

ਕੱਤਕ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ।

ਇਸ ਨੂੰ ਰਮਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਵਰਤ ਰਖਣ ਨਾਲ ਸਭ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਤੀਬ੍ਰਤ ਇਸਤ੍ਰੀ ਜੇ ਇਹ ਵਰਤ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਰਖੇ ਤਾਂ ਇਸ ਜਨਮ ਵਾਲਾ ਪਤੀ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਵਰਤ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ—ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮੁਚੁਕੁੰਦ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਧਰਮੀ ਰਾਜੇ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਚੰਦਰਭਾਗਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸ਼ੋਭਨ ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਯੁਵਕ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਰਾਜਾ ਮੁਚੁਕੁੰਦ ਬੜਾ ਵੈਸ਼ਨੋ ਭਗਤ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਤੇ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਵਰਤ ਰਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜਵਾਈ ਸ਼ੋਭਨ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਤ ਰਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਦੇਵਨੇਤ ਸ਼ੋਭਨ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੇ ਵਰਤ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੋ ਗਈ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ ਕੀਤਾ।

ਸ਼ੋਭਨ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੇ ਵਰਤ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਦੇਵਪੁਰ ਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਰਾਜਾ ਮੁਚੁਕੁੰਦ ਦਾ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਘੁੰਮਦਾ ਫਿਰਦਾ ਦੇਵਪੁਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਥੇ ਸ਼ੋਭਨ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਦੇਖ ਕੇ ਅਸਚਰਜ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਜੇ ਮੁਚੁਕੁੰਦ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਆ ਦੱਸੀ, ਰਾਜੇ ਮੁਚੁਕੁੰਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਚੰਦਰਭਾਗਾ ਨੂੰ ਸ਼ੋਭਨ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿਤਾ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਸੁਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਵਸਣ ਲੱਗੀ।

(ਰ-27) **ਰਮਜ਼ਾਨ** :

(ੳ) ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਲ ਦਾ ਨਾਂਵਾਂ ਮਹੀਨਾ; ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹੀਨੇ ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਬੜਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤੇ ਮਹੱਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ 27 ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਅਰਸ਼ੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕੁਰਾਨ ਉਤਾਰਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਪੂਰਬ ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ, ਅਰਬ ਦੇ ਲੋਕ, ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸੇ ਅਰਬੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਰਾਤ 'ਲੈਲਾਤੁਲਕਦਰ' ਇਸੇ ਮਹੀਨੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਇਬਾਦਤ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਤੁਲ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ, ਜੰਨਤ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਜ਼ਖ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ। ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜ ਕੇ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਜਿਹੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅੱਲ੍ਹਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਦਿਲੋਂ ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਧੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਰੋਜ਼ੇ ਨਾਲੋਂ 30 ਗੁਣਾ ਵਧ ਸੁਆਬ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਰਮਜ਼ਾਨ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ. 1975 ਈ: ਵਿਚ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਪਿਆ ਸੀ।

ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਸਵੇਰੇ, ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਹਰੀ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, 'ਜਦੋਂ ਤਕ ਚਿੱਟਾ ਧਾਗਾ ਕਾਲੇ ਧਾਗੇ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਖਾਣ ਤੇ ਪੀਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਰਾਤ ਪੈਣ ਤਕ ਪੂਰਾ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਦਾ ਹੈ' (ਕੁਰਾਨ 2:183)। ਰੋਜ਼ੇ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ਗਾਰ ਨੂੰ ਮਨ, ਬਚਨ, ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੰਜ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨਾਹੀ ਹੈ—ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ, ਚੁਗਲੀ ਕਰਨਾ, ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨਾ, ਝੂਠੀ ਕਸਮ ਚੁਕਣੀ ਤੇ ਕਾਮਾਦਿਕ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ। ਰੋਜ਼ੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠਣਾ ਤੇ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਨ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕੁਰਾਨ ਦਾ 30ਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਈਦ ਤਕ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਾਠ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਡੁਬਣ ਵੇਲੇ ਮੁਲਾਂ ਮਸਜਦ ਵਿਚੋਂ ਅਜ਼ਾਨ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰੋਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੋਜ਼ੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਨਵਾਂ ਚੰਨ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆ ਜਾਵੇ। ਨਵਾਂ ਚੰਨ ਦਿਸਣ 'ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਈਦ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਬੜਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਨਾਂਵਾਂ ਮਹੀਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ ਰੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀਨਦਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਦੇ, ਨਿਮਾਜ਼ ਤੇ ਕੁਰਾਨ ਪੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਕਾਮਾਦਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਰਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਹੇਜ਼ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਮਿਸ਼ਕਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ, ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਜ਼ਖ ਦੇ ਸਭ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ, ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਸਭ ਪਾਪ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਬੀਮਾਰੀ ਜਾਂ ਸਫ਼ਰ ਕਾਰਨ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਜਿਤਨੇ ਦਿਨ ਰੋਜ਼ਾ ਨਾ ਰਖ ਸਕਦੇ ਹੋਣ, ਉਤਨੇ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਹੀਨੇ ਰੋਜ਼ਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ।

ਰਮਜਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ, ਨਮਾਜ ਪਿਛੋਂ, ਵੀਹ ਰਕਾਅਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਜਰੂਰੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਰਾਵੀਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਰਮਜਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿਤ੍ਰ ਰਾਤ ਲੈਲਤੁਲਕਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ 'ਲੌਹ ਮਹਿਫੂਜ' ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਅਕਾਸ਼ ਪੁਰ ਉਤਰਿਆ ਸੀ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਜਾਗ ਕੇ ਕੁਰਾਨ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਾਤ ਰਮਜਾਨ ਦੀ ਸਤਾਈਵੀਂ ਰਾਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹਦੀਸਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਰਾਤ ਕਿਹੜੀ ਤਿੱਥ ਦੀ ਹੈ, ਉਂਜ ਇਹ ਰਾਤ ਰਮਜਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪੈਂਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰਮਜਾਨ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸੂਰਜ ਡੁਬਣ ਤਕ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪਾਣੀ ਪੀਣਾ ਤੇ ਤੰਬਾਕੂ ਪੀਣਾ ਵੀ ਵਿਵਰਜਤ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਡੁਬਣ ਵੇਲੇ ਰੋਜ਼ਾ ਖਜੂਰ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਲਾ ਕੇ ਜਾਂ ਸ਼ਰਬਤ ਅਥਵਾ ਦੁੱਧ ਦਾ ਕਟੋਰਾ ਪੀ ਕੇ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਧਨੀ ਲੋਕ ਮਸਜਦ ਵਿਚ ਮਿੱਠੇ ਸ਼ਰਬਤ ਦੇ ਘੜੇ, ਖਜੂਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਫਲ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਥੇ ਹਾਜਰ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਸਕਣ। ਇਹ ਬੜਾ ਸੁਆਬ ਦਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਮਜਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਉਤੇ ਨਵੇਂ ਚੰਨ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਈਦ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਈਦ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਮਿੱਠੀਆਂ ਸੇਵੀਆਂ ਪਕਾ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਕੋਈ ਨਵੇਂ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਦਾ ਤੇ ਸਜ ਧਜ ਕੇ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀਆਂ ਪੀਂਘਾਂ ਝੂਟਦੀਆਂ ਤੇ ਨਚ ਟਪ ਕੇ ਗੀਤ ਗਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਰ-28) **ਰਮਲ** :

ਜੋਤਿਸ਼ ਗਿਆਨ ਦੀ ਇਕ ਵਿਧੀ; ਇਹ ਵਿਦਿਆ ਅਰਬ ਦੇਸ ਵਿਚੋਂ ਆਈ, ਜਿਥੇ ਰੇਤੇ ਉਪਰ ਲਕੀਰਾਂ ਖਿਚ ਕੇ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਭੂਤਕਾਲ, ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਜਾਂ ਭਵਿਸ਼ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰੇਤੇ (ਰਮਲ) ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਨਾਉਂ ਰਮਲ ਪਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਡਾਲਣਾ ਕੁਰਾ ਕੇ ਸੁੱਟਣ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਚਾਰਨ ਨੂੰ ਰਮਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਮਲ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ, ਅਥਵਾ ਰਮਲ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਰਾ ਕੇ ਉਤਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਰਮਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਰ-29) **ਰਲੀ ਪੂਜਾ** :

ਰਲੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੀਵੀਆਂ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਹੈ। ਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਰਲੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੁਆਰਾ ਚੰਗੇ ਵਰ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫੱਗਣ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨ, ਕੁੜੀਆਂ ਇਕ ਕੌਡੀ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦੱਬ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿਤਰ ਸਮਝ ਕੇ, ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਕੁੜੀਆਂ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਇਥੇ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਵਿਸਾਖ ਨੂੰ ਰਲੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸ਼ੰਕਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਧੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸ਼ੰਕਰ ਵਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਅੱਧੀਆਂ ਰਲੀ ਵਲ। ਦੁਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਟਣਾ ਮਲ ਕੇ ਨਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਨੂੰ ਲਾੜ੍ਹੇ ਵਾਂਙ ਸਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਵਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਸ਼ੰਕਰ ਤੇ ਰਲੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਤੇ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਤਿਉਹਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹਰ ਕੁੜੀ ਨੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁੱਡੀ ਚੁਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਰਲੀ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹਨ ਜਾਂਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਭੀੜ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਲੀ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਸਤਰ ਤੇ ਗਹਿਣੇ ਪਵਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਲੀ ਨੂੰ ਰੁੜ੍ਹਾ ਕੇ ਕੁੜੀਆਂ ਮੰਦਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਘਰ ਮੁੜਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਰਵਾਜ ਪਿਛੇ ਇਕ ਘਟਨਾ ਦਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁਟਿਆਰ ਲੜਕੀ ਰਲੀ ਨੂੰ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਬੱਚੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ੰਕਰ ਸੀ, ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਿਤਾ। ਲਾਵਾਂ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਰਲੀ ਆਪਣੇ ਬਾਲ ਪਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਬਸਤੂ ਨਾਲ ਸੌਹਰੇ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਡੋਲੀ ਇਕ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਰੁਕਵਾ ਲਈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਬਸਤੂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਇਕ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਜਿੰਦਗੀ ਕਿਵੇਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਮਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਨਾਉਣ—ਇਕ ਮੇਰੀ, ਇਕ ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਤੇ ਇਕ ਬਸਤੂ ਦੀ। ਕੁੜੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚੇਤਰ ਵਿਚ ਪੂਜਿਆ ਕਰਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਿਸਾਖ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਡੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੋਹੜ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ।" ਤੇ ਫਿਰ ਰਲੀ ਨੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਕੁੜੀ ਇੰਜ ਕਰੇਗੀ, ਉਸ ਦਾ ਅਨਜੋੜ

ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ । ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਰਲੀ, ਸ਼ੰਕਰ ਤੇ ਬਸਤੂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ।

(ਰ-30) **ਰਵਾਲਸਰ** :

ਮੰਡੀ (ਹਿਮਾਚਲ) ਤੋਂ ਦਸ ਮੀਲ ਪੱਛਮ ਵਲ ਇਕ ਝੀਲ, ਜੋ ਪ੍ਰਸਿਧ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨ ਹੈ । ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਤਰਦੇ ਟਾਪੂਆਂ ਬਾਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ । ਬੋਧੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਝੀਲ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਕ ਬੋਧੀ ਭਿਖਸ਼ੂ ਤੱਪ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਉਸ ਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਕਰਦੀ ਤੇ ਰੋਜ਼ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ । ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬੋਧੀ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲਗੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ ਕਿ ਭਿਖਸ਼ੂ ਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਦੇ ਅਯੋਗ ਸਬੰਧ ਹਨ । ਜਿਸ ਤੋਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿਤਾ । ਕੁਝ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਝੀਲ ਉਤੇ ਤਰਦੇ ਟਾਪੂ ਉਭਰ ਆਏ । ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਟਾਪੂ ਭਿਖਸ਼ੂ ਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

(ਰ-31) **ਰਾਇ ਕਮਾਲ ਦੀ ਤੇ ਮੌਜਦੀ** :

ਰਾਇ ਕਮਾਲ ਦੀ, ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਰਾਇ ਸਾਰੰਗ ਦੀ ਜਾਗੀਰ 'ਤੇ, ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਮਾਲੀਆ ਜਮਾਂ ਕਰਵਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਮਾਲ ਦੀ ਨੇ ਰਾਇ ਸਾਰੰਗ ਉਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਝੂਠੀ ਤੁਹਮਤ ਲਗਾ ਕੇ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕੰਨ ਭਰੇ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਾਰੰਗ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ । ਸਾਰੰਗ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਜਗੀਰ ਉਤੇ ਰਾਇ ਕਮਾਲ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਰਾਇ ਸਾਰੰਗ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਰਾਇ ਕਮਾਲ ਨੇ ਅਦਾਵਤਾ ਕਾਰਨ ਰਾਇ ਸਾਰੰਗ ਉਤੇ ਝੂਠੀ ਤੁਹਮਤ ਲਗਾਈ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਰਾਇ ਸਾਰੰਗ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜਗੀਰ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ।

ਕਮਾਲ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਵਾਪਿਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਸੋ, ਉਸ ਨੇ ਰਾਇ ਸਾਰੰਗ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਜਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਛਲ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸਾਰੰਗ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿਤਾ । ਸਾਰੰਗ ਦੀ ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ ਨਾਬਾਲਗ ਪੁੱਤਰ ਮੌਜਦੀ (ਮੁਅੱਜ਼ਦੀਨ) ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪੇਕੇ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪਰਬੀਨ ਕੀਤਾ । ਮੌਜਦੀ ਜਦੋਂ ਜਵਾਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਤਾਏ ਕਮਾਲ ਦੀ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਕੇ ਕਮਾਲ ਦੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਗੀਰ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ।

ਢਾਡੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਯੁਧ ਬਾਰੇ ਇਕ ਵਾਰ ਰਚੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਪਉੜੀ ਇਉਂ ਹੈ :

ਰਾਣਾ ਰਾਇ ਕਮਾਲ ਦੀ ਰਣ ਭਾਰਾ ਬਾਹੀ
ਮੌਜਦੀ ਤਲਵੰਡੀਓਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸਾਬਾਹੀ
ਢਾਲੀ ਅੰਬਰ ਛਾਇਆ ਵੂਲੇ ਅੱਕ ਕਾਹੀ
ਜੁਟੇ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ ਨੇਜੇ ਝੁਲਕਾਹੀ
ਮੌਜੇ ਘਰ ਵਧਾਈਆਂ ਘਰ ਚਾਚੇ ਧਾਹੀ ।

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਧੁਨੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਗਉੜੀ ਦੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੫ ਉਤੇ ਦਰਜ ਹੈ ।

(ਰ-32) **ਰਾਈ ਵਾਰਨਾ** :

ਜੇ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚੰਦਰੀ ਨਜ਼ਰ ਲਗ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਨਿਸ਼ਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਰਾਈ ਵਿਚ ਲੂਣ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਸੱਤ ਵਾਰੀ ਵਾਰਨ ਨਾਲ, ਸਭ ਬਲਾਵਾਂ ਰਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰ ਉਤਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

(ਰ-33) **ਰਾਏ ਜੱਜਾ ਕੀ ਵਾਰ** :

ਜੱਜਾ ਤੇ ਦੇਵ ਸਿਧ ਦੋ ਭਟੀ ਰਾਜੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭੇਰਾ ਸਿਧ ਜੱਜਾ ਦੀ ਭੈਣ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸੀ । 300 ਹਿਜਰੀ ਵਿਚ ਜੱਜਾ ਵਰਤਮਾਨ ਖ਼ਾਨਪੁਰ ਤੇ ਅਹਿਮਦਪੁਰ ਪੂਰਬ ਦੀਆਂ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਸੰਮਤ 900 (843 ਈ: ਵਿਚ ਜੱਜਾ ਨੇ ਇਕ ਨਗਰ ਜੱਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ, ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਸਬਾ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਭੇਰਾ ਸਿਧ ਨੇ ਜੋ 'ਦੇਵਾ ਰਾਵਲ' ਵੀ ਅਖਵਾਂਦਾ ਸੀ, ਨੇ ਚੋਲਿਸਤਾਨ ਵਿਚ 'ਹਕੜਾ' ਵਿਖੇ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹਾ, ਜੱਜਾ ਭਾਟੀਆਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਪੁਛ ਕੇ ਬਣਵਾਇਆ । 909 ਸੰਮਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਰਖਿਆ । ਪਰ ਜੱਜੇ ਨੇ, ਕੀਨੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਣੇਵੇਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿਤੀ । ਦੇਵ ਰਾਵਲ ਦੀ ਮਾਂ, ਜੋ ਜੱਜਾ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ, ਨੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਮਾਮਲਾ ਨਜਿਠਿਆ ਤੇ ਜੱਜੇ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ—

ਰਾਏ ਜੱਜਾ ਸੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਪੜ੍ਹਾਵੇ
ਕਿਆ ਬੂਟਾ ਕਿਆ ਭਾਟੀਆ ਕੋਟ ਉਸਾਰਨ ਦੇ ।

ਜੱਜਾ ਨੇ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿਤੀ ਤੇ ਦੇਵ ਰਾਵਲ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਉਸਾਰ ਲਿਆ । ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ 40 ਬੁਰਜ ਸਨ । ਸੰਮਤ 909 ਤੋਂ 1790 ਤਕ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਦੇਵ ਰਾਵਲ ਤੇ ਉਸਦੀ ਵੰਸ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਨਵਾਬ ਸਾਦਿਕ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਪਹਿਲੇ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖੋਹ ਲਿਆ ।

(ਰ-34) **ਰਾਸ਼ੀ ਮੰਡਲ ਜਾਂ ਚੱਕਰ :**

ਅਕਾਸ਼ ਮੰਡਲ ਨੂੰ 12 ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਹਰ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੀ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਸੰਗਰਾਂਦ (ਸੰਕਰਾਂਤੀ) ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਬੜਾ ਪਾਵਨ ਦਿਵਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ 'ਗੋਲਾਂ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ : ਉੱਤਰ ਤੇ ਦੱਖਣ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਮੇਸ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੰਨਿਆਂ ਤਕ ਛੇ ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਤੁਲਾ ਤੋਂ ਮੀਨ ਤਕ ਦੀਆਂ ਰਾਸ਼ੀਆਂ। ਹਰੇਕ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਉਦੇ ਨੂੰ ਲਗਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਤ ਨੂੰ ਉਦਯਾ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨੂੰ 'ਲਗਨ ਕੁੰਡਲੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਸ਼ੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਮੁੱਢ ਕਿਸ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਝਿਆ ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਦੇ ਕਈ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਿਸਰ, ਚੀਨ, ਯੂਨਾਨ, ਅਰਬ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸ ਆਦਿ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਿਗ ਵੇਦ, ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ, ਵਿਚ ਸਾਲ ਦੇ 360 ਦਿਵਸ ਦਸੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 12 ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸੂਰਜੀ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ 6 ਦਿਨ ਘਟ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਲ ਨੂੰ ਸੂਰਜੀ ਸਾਲ ਨਾਲ ਮੇਲਣ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮਹੀਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 'ਬ੍ਰਾਹਮਣ' ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ, ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹਨ, ਵਿਚ ਨਖਸ਼ਤਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ 27 ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਤ੍ਰੈਤੀਯਾ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 27 ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਵਿਚ 28। ਇਨ੍ਹਾਂ 28 ਨਖਸ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ 12 ਨਖਸ਼ਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ।

ਹਰ ਰਾਸ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇਵਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਹੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੋਮ, ਮੰਗਲ, ਬੁੱਧ, ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ, ਸੁਕਰ, ਸ਼ਨੀ ਤੇ [illegible]।

ਹਰ ਰਾਸ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਰੂਪ ਅਥਵਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੇਸ਼, ਵਰਿਸ਼ਭ, ਮਿਥੁਨ, ਕਰਕ, ਸਿੰਘ, ਕੰਨਿਆਂ, ਤੁਲਾ, ਵਰਿਸ਼ਚਿਕ, ਧਨੂ, ਮੱਕਰ, ਕੁੰਭ ਤੇ ਮੀਨ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਦੇਵ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਈ ਉਤਸਵ ਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਵਰਿਸ਼ਭ, ਕੱਤਕ, ਮਕਰ, ਮੀਨ, ਮੇਸ਼, ਵਰਿਸ਼ਚਿਕ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ।

ਰਾਸ਼ੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਕਿਆਂ ਉਤੇ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ 1618 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਿਸ ਮਹੀਨੇ ਸਿਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ, ਉਸ ਮਹੀਨੇ ਜਿਸ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਦਾ ਰਾਸ਼ੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਿਕੇ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਕਰਿਆ ਜਾਂਦਾ।

(ਰ-35) **ਰਾਹੂ ਕੇਤੂ :**

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਹੂ ਇਕ ਦਾਨਵ ਸੀ ਜੋ ਸਿਹਿੰਕਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ, ਵਿਪ੍ਰਚਿਤੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਬਾਹਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹੇਠਲਾ ਧੜ ਮੱਛੀ ਦੀ ਪੂਛ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅਠ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਘੋੜੇ ਰਾਹੂ ਦੇ ਰੱਥ ਨੂੰ ਖਿਚਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਮੋਹਿਨੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੰਡ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਰਾਹੂ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਰਲ ਗਿਆ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀ ਲਿਆ। ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਤੋਂ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਦਸਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਹੂ ਦਾ ਸਿਰ ਤੇ ਦੋ ਬਾਹਵਾਂ ਵੱਢ ਦਿਤੀਆਂ। ਪਰ ਰਾਹੂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀ ਕੇ ਅਮਰ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਧੜ ਅਮਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਾ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਉਪਰਲਾ ਧੜ ਜੋ ਦਾਨਵ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਹੈ ਰਾਹੂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਹੇਠਲਾ ਧੜ, ਜੋ ਮੱਛੀ ਦੀ ਪੂਛ ਦੇ ਅਕਾਰ ਦਾ ਹੈ ਕੇਤੂ। ਰਾਹੂ ਅਤੇ ਕੇਤੂ ਚੰਨ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਗ੍ਰਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ 'ਗ੍ਰਹਿਣ' ਲਗਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਗ੍ਰਹਿਣ)।

ਰਾਹੂ ਨੂੰ ਉਲਕਾਪਾਤ ਦਾ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਭਾਗ ਦਾ ਰਖਿਅਕ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਹੂ ਰੋਗ ਤੇ ਸੰਕਟ ਲਿਆਉਂਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗ੍ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹਿੰਦੂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਰ-36) **ਰਾਹੋਂ :**

ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਖੇ ਇਕ ਕਸਬਾ, ਜੋ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਪੰਜ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿਥ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਨਗਰ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜਾ ਰਾਘਬ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਘਬਪੁਰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ।

ਅਜੇ ਵੀ ਪੰਡਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨਗਰ ਦਾ ਇਹੋ ਨਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਘੋੜੇਵਾਹਾ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸ਼ਹਾਬ-ਉਦ-ਦੀਨ ਗ਼ੋਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਮੁਖੀ ਰਾਣਾ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਆਪਣੀ ਇਕ ਰਾਣੀ 'ਰਾਹੋਂ' ਦ ਨਾਂ ਉਤੇ ਰਾਹੋਂਨ ਰਖ ਦਿਤਾ।

ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸਵੇਰੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੈਣਾ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਸੁੱਚੇ ਮੂੰਹ ਲੈਣ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ 'ਜ਼ਨਾਨਾ' ਸ਼ਹਿਰ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਥੇ ਸੂਰਜ ਕੁੰਡ ਤੇ ਪੰਜ ਤੀਰਥ ਦੋ ਦੋ ਪੁਰਾਣੇ ਸਰੋਵਰ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਕੁੰਡ ਨਾਲ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਚੇਤ ਦੀ ਚੌਦਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ (ਜਲੰਧਰ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, ਪੰਨਾ 303)।

(ਰ-37) **ਰਾਕਾ :**

ਉਹ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੇ ਛਿਪਦੇ ਸਾਰ ਜਾਂ ਸੂਰਜ ਛਿਪਣ ਦੇ ਝਟ ਮਗਰੋਂ ਚੰਦਰਮਾ ਚੜ੍ਹੇ। ਇਹ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਏਕਮ ਤਿਥੀ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਰ-38) **ਰਾਖਸ਼ :**

ਇਕ ਦੁਸ਼ਟ ਜਾਤੀ ਜੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਮਨੁਖਾਂ ਦੀ ਵੈਰੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਖਸ਼ ਕਸ਼ਯਪ ਤੇ ਦੱਕਸ਼ ਦੀ ਔਲਾਦ ਸਨ। ਇਸੇ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ (ਅੰਸ਼ ੧ ਅ: ੫) ਕਿ ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲਈ ਯੱਖ ਦੌੜੇ, ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਰਾਖਸ਼ ਹੋਈ (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, 769)। ਇਕ ਹੋਰ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਖਸ਼ ਪੁਲਸਤਯ ਰਿਸ਼ੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਪਾਣੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵੀ ਉਤਪਤੀ ਕੀਤੀ।

ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਪਿਛਾਂਹ ਵਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਝਟ ਪਛਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁਖ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਂਦੇ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਉਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪ-ਪਰੀਵਰਤਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਨਵਰਾਂ—ਉੱਲੂ, ਗਿਧ, ਕੁੱਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਵੀ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁਖ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰ ਮੁਟਿਆਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਵੀ।

ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਹਨੂਮਾਨ, ਬਿੱਲੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਲੰਕਾ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਖਸ਼ ਵੇਖੇ। ਕੁਝ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਲੰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਲਾਂ ਬੜੀਆਂ ਡਰਾਉਣੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਬਹੁਤ ਮੋਟੇ ਤੇ ਕਈ ਬਹੁਤ ਪਤਲੇ ਸਨ। ਕਈ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਕਈ ਅਸਚਰਜਤਾ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਲੰਮੇ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਅੱਖ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਕੰਨ ਸੀ। ਕੁਝ ਦੇ ਢਿੱਡ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਡੇ, ਲਟਕਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ, ਲੰਮੇ ਵਿਹਰਾਲ ਦੰਦ ਅਤੇ ਬੇਢਬੇ ਪੱਟ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਾਖਸ਼ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਹਣੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਈ ਰਾਖਸ਼ ਦੋ ਲੱਤਾਂ ਵਾਲੇ, ਕਈ ਤਿੰਨ ਲੱਤਾਂ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਕਈ ਚਾਰ ਲੱਤਾਂ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਸੱਪਾਂ ਦੇ ਸਨ, ਕਈਆਂ ਦੇ ਖੋਤਿਆਂ ਦੇ। ਕਈ ਰਾਖਸ਼ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਵਾਲੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਖਸ਼ ਕਈ ਸ਼ਕਲਾਂ ਤੇ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕਸਾਰ ਰੂਪ-ਰੰਗ ਨਹੀਂ।

ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਨੇ ਮਾਣਕਿਆ ਲੇ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਆਦਮਖੋਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅੱਗ, ਪਾਣੀ, ਹਵਾ, ਝੱਖੜ ਉਤੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਬੂ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁਖਾਂ ਨੂੰ ਕੱਚਿਆਂ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਰਾਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਨੁਖ ਰੋਜ਼ ਖਾਣ ਲਈ ਘਲਦੇ ਸਨ। ਦਿਪਾਲਪੁਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਇਕ ਰਾਖਸ਼ 'ਮੜ੍ਹਾ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਰਾਜਾ ਜਗਦਿਉ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਖਸ਼ ਕੌਡੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਭੁਲੇ ਭਟਕੇ ਰਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇਲ ਵਿਚ ਤਲ ਕੇ ਖਾ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਵੀ, ਉਹ ਤੇਲ ਦੇ ਕੜਾਹੇ ਵਿਚ ਤਲ ਕੇ, ਖਾਣ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਤਪਦਾ ਕੜਾਹਾ ਠੰਢਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸ਼ੁਕ੍ਰ, ਸਤਵੇਂ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਅਤੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਪੰਜਵੇਂ ਘਰ ਮੰਗਲ ਅਤੇ ਸ਼ਨੀ।

(ਅ) ਕਰਕ ਲਗਨ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ, ਗਿਆਰਵੇਂ ਘਰ ਬ੍ਰਿਖ ਦਾ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਸ਼ੁਕ੍ਰ ਅਤੇ ਬੁੱਧ, ਦਸਵੇਂ ਘਰ ਵਿਚ ਮੇਖ ਦਾ ਸੂਰਜ।

(ੲ) ਮਕਰ ਲਗਨ ਵਿਚ ਸ਼ਨੀ, ਮੇਖ ਦਾ ਮੰਗਲ, ਕਰਕ ਦਾ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੂਰਜ, ਮਿਥੁਨ ਦਾ ਬੁੱਧ, ਤੁਲਾ ਦਾ ਸ਼ੁਕ੍ਰ।

(ਰ-42) **ਰਾਜ ਬੀਬੀ** :

ਇਕ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾ ਦੀ ਨਾਇਕਾ। ਇਸ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ। ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਪਲਾਟ ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਘਾੜਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਥਾ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : 'ਪਲਾਟ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕਵੀ ਨੇ ਵਾੜਿਆ ਹੈ ਕੁਝ ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਨੈ ਵਿਚ ਡੁਬਣਾ, ਤੇ ਮਹੀਂਵਾਲ ਤੇ ਸੋਹਣੀ ਦੀਆਂ ਲੱਥਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠਾ ਰੁੜ੍ਹਣ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ, ਕੁਝ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਵੰਝਲੀ ਦੀ ਸੁਰ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਤੇ ਫੇਰ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਹੱਜ ਜਾਣ ਨੂੰ।' ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਥਾ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਕਥਾ ਹੋਰ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਲੋਕ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਤੇ ਲੋਕ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਪਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕਿੱਸੇ-ਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਲਈ ਕਥਾਵਾਂ ਲੋਕ ਮੂੰਹੋਂ ਤੋਂ ਚੁਣੀਆਂ ਹਨ। ਖ਼ੁਦ ਨਹੀਂ ਘੜੀਆਂ। ਇਸ ਕਥਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਹੋ ਗਲ ਸੱਚ ਹੈ।

ਰਾਜ ਬੀਬੀ ਇਕ ਸਰਦੇ ਪੁਜਦੇ ਜੱਟ ਮੀਆਂ ਗੋਹਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ, ਜੋ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਸਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਘਰਜਾਖ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮੀਆਂ ਗੋਹਰ ਦੀ ਮਾੜੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸੀ। ਇਕ ਗਭਰੂ ਨਾਮਦਾਰ ਬੜੀ ਰਸੀਲੀ ਸਤਾਰ ਵਜਾਉਂਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਕੀਲੀ ਰਾਜ ਬੀਬੀ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਮਾੜੀ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਵੇਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਨਚੇਤ ਦੂਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਪਤਣ ਤੇ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਰਾਜ ਬੀਬੀ ਦੀ ਸੰਗੀਤ-ਮੋਹ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਨਾਮਦਾਰ, ਇਕ ਘਾੜੂ ਅਲਿਆਸ ਦਾ ਪੁਤਰ ਸੀ।

ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਵਧ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਰਾਜ ਬੀਬੀ ਇਕ ਦਿਨ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪਛਾੜੀਆਂ ਦੀ ਰੱਸੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚੋਂ ਨਾਮਦਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਲਟਕ ਪਈ। ਨਾਮਦਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਮੜ੍ਹਿਆਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਨਾਮਦਾਰ ਨੇ ਰਾਜ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਸੱਯਦਾਂ ਦੀ ਮਾਈ ਗੋਹਰਾ ਬੇਗਮ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਘਰਜਾਖੋਂ ਵਾਹਰ ਰਾਜ ਬੀਬੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀ, ਗੋਹਰਾ ਬੇਗਮ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ। ਗੋਹਰਾ ਬੇਗਮ ਨੇ ਵਾਹਰ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਨਾਮੀ ਨੂੰ, ਜੋ ਰਾਜ ਬੀਬੀ ਦਾ ਚਾਚਾ ਸੀ, ਰਾਜ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਉਤੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਨਿਕਾਹ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਨਾਮੀ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਕਸਮ ਚੁਕੀ, ਪਰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨਾਮਦਾਰ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਦਿਤਾ ਤੇ ਲਾਸ਼ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤੀ। ਲਾਸ਼ ਉਦੋਂ ਤਕ ਨਾ ਰੁੜ੍ਹੀ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਰਾਜ ਬੀਬੀ ਨੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਛਾਲ ਨਾ ਮਾਰੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਬੀਬੀ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਹੋਏ। ਅਹਿਮਦਯਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਬੀਬੀ ਤੇ ਨਾਮਦਾਰ ਮੱਕੇ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ।

(ਰ-43) **ਰਾਜਾ** :

ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਤੇ ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਇਕ ਸੀ ਰਾਜਾ' ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਰਾਜੇ ਦੀ ਬੇਟੀ ਅਖਵਾ ਕੇ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਕਥਾਵਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਉਹ ਵੀਰ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜੇ ਦੀ ਇਹ ਉਪਾਧੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਰਖਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਾਨ ਗੰਵਾ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਉਪਾਧੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਈ ਦੇਸੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਵਰਨਣ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਿਛੋਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈਣ ਨਾਲ, ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧੀ ਤੇ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਗੇ।

ਮਨੂੰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਵਾਢੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਿੱਸਾ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਟਵਾਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਗਰਾਹੀ ਕਰਦਾ।

ਰਾਜਾ, ਰਾਣਾ, ਰਾਵਲ ਇਕੋ ਅਰਥ ਦੇ ਬੋਧਿਕ ਹਨ। ਰਾਵਲ ਸ਼ਬਦ ਮੰਦਰ ਦੇ ਮੁਖੀ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਇਕੋ ਸਨ।

ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਤਿਲਕ ਸਮੇਂ 17 ਤੇ ਕਈਆਂ ਅਨੁਸਾਰ, 18 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਜਲ ਪਾਵਨ ਸਰੋਵਰਾਂ ਤੇ ਨਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਕਤ੍ਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਰਾਜਾ ਇਸ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦਾ। ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦਾ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਚਹੁੰ ਕੂੰਟਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਇਕ ਚੌਕੀ ਉਤੇ ਬੈਠਦਾ, ਜੋ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਖਲੜੀ ਉਤੇ ਰਖੀ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਪਾਵਨ ਜਲ, ਸ਼ਹਿਦ ਤੇ ਮੱਖਣ ਵਿਚ ਨਹਾਕੇ, ਉਸਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਤਾਜ ਪਹਿਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਸਦਾ ਤਖ਼ਤ ਕਣਕ ਦੀਆਂ ਬਲੀਆਂ ਤੇ ਕੁੱਸਾ ਘਾਹ ਨਾਲ ਸਜਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਗਊ ਦੇ ਇਕ ਰੱਥ ਉਤੇ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਕ ਗਊ ਨੂੰ, ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਛੂਹੰਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਪ੍ਰਨਾਮ ਕਰਦਾ ਤੇ ਇਕ ਛੁਰਾ ਦੇਂਦਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਸੋਮ ਰਸ ਪੀਂਦਾ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਰਸਮ ਨਾਲ ਅਸ਼ਵਮੇਧ ਦੀ ਰਸਮ ਵੀ ਜੋੜ ਲਈ ਜਾਂਦੀ।

ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਬੈਠਣ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਤਿਲਕ ਲਗਾਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਲਹੂ ਦੇ ਟਿੱਕੇ ਦਾ ਰਵਾਜ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਬਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਸੀ।

ਵੇਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਮੂੜੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਬੈਠਦਾ ਤੇ ਰਾਜ ਤਿਲਕ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ।

ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜੇ ਚੁਣੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਰੀਤ ਦਾ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਸੱਪ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਪਏ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਹਾਥੀ ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਨਾਮ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਰਾਜਾ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਪੁਰਾਣੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਰਵਾਜ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਰਾਜਾ ਦੋ ਵਾਰ ਦੁਸ਼ਮਨ ਤੋਂ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸੌਂਪ ਕੇ, ਆਪ ਸ਼ਾਹੀ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸੜ ਮਰਦਾ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਜੈਪਾਲ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਗਜ਼ਨੀ ਅੱਗੇ ਨਾ ਠਹਿਰ ਸਕਿਆ।

ਕਈ ਵਾਰ ਨਗਰੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਬੰਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖਟਖਟਾਂਦਾ ਜਾਂ ਜੰਦਰੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਗਾਣ ਨਾਲ ਜੰਦਰਾ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ, ਉਹਾ ਨਗਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਦਾ।

(ਰਾ–44) ਰਾਜਾ ਜਗਦਿਉ :

ਇਕ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਜੋ ਸੂਰਬੀਰ ਤੇ ਦਾਨੀ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਮਿਥਕ ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਰੰਗ ਇਤਨਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਖ ਸ਼ਿਖ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਰਾਜਾ ਜਗਦਿਉ ਬਾਰੇ ਕਈ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਨੇ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ (ਲੇਜਿੰਡਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਜਿਲਦ 2, ਪੰਨਾ 182-203) 'ਤੇ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਇਕ ਭੱਟ ਤੋਂ ਸੁਣੀ। ਇਸ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਜਗਦਿਉ ਦਾ ਜਨਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਲੀਮ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰ (1545-1554 ਈ:) ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਕਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਸਾਹਸ ਦੀ ਜੋ ਘਟਨਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਸਵਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੈਪੁਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰਖੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ 1743 ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਥਾ ਵਿਚ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਰਲਗਡ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਰਾਜਾ ਜਗਦਿਉ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਪੰਵਾਰ ਕਬੀਲੇ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਉਦਾਦੀਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਧਾਰਾ ਨਗਰੀ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਪਰਮਾਰਾਂ ਦੀ ਧਾਰਾ ਨਗਰੀ, ਵਿੰਧਿਆ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਜਗਦਿਉ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਚੜ੍ਹਤ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ।

ਰਾਜਾ ਜਗਦਿਉ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨਾਮਾ 'ਮੜ੍ਹਾ' ਰਾਖਸ਼ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਦਿਪਾਲਪੁਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਦਿਪਾਲਪੁਰ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਸਬਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਬੜਾ ਨਗਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਥੇਹਾਂ ਇਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦੋਂ ਦਿਪਾਲਪੁਰ ਉਤੇ ਰਾਜੇ ਕੰਧਰ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਮੜ੍ਹਾ ਰਾਖਸ਼ ਇਸ ਨਗਰੀ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਕੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਬੰਦੇ ਰੋਜ਼ ਖਾ ਜਾਂਦਾ। ਅਖ਼ੀਰ ਰਾਜੇ ਕੰਧਰ ਨੇ ਰਾਖਸ਼ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਨਗਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਇਕ ਮੀਲ ਮੁਰੱਬੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇਕ ਮਾੜੀ ਬਣਵਾਈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਥੇਹਾਂ ਹੁਣ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਰਾਜਾ ਕੰਧਰ ਰਾਏ ਮੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕੁਝ ਮਾਸ ਤੇ 12 ਰੋਟੀਆਂ ਆਪਣੇ ਭੋਜਨ ਵਿਚੋਂ ਅਤੇ ਇਕ ਮਨੁਖ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਭੇਜਦਾ। ਰਾਜਾ ਜਗਦਿਉ ਇਥੇ ਇਕ ਰਾਤ, ਕਿਸੇ ਵਿਧਵਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰਿਆ। ਉਸ ਰਾਤ ਰਾਖਸ਼ ਦਾ ਭੋਜਨ ਬਣਨ ਦੀ ਵਾਰੀ ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਇਕਲੌਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਦੂਤ ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਲੈਣ ਆਏ, ਤਾਂ ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਵਿਰਲਾਪ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਜਾ ਜਗਦਿਉ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਖ਼ੁਦ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ

ਰਾਖਸ਼ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਰਾਜਾ ਕੰਧਰ ਨੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜਾ ਜਗਦਿਉ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੰਨਿਆਂ ਫੂਲਾਂ ਦਈ ਦਾ ਡੋਲਾ ਦਿਤਾ।

ਰਾਜਾ ਜਗਦਿਉ ਫੂਲਾਂ ਦਈ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੀਵਾ ਬਾਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ। ਰਾਜਾ ਜਗਦਿਉ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਚੁਪ ਕਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੀ ਰਾਤ ਰਾਜਾ ਜਗਦਿਉ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਣਾਏ ਚੰਨ ਵਰਗਾ ਹੀ ਚੰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਰਾਜਾ ਜਗਦਿਉ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਦਿਆ। ਦੇਵਨੇਤ ਇਸ ਦਿਨ ਸਲੋਨਾ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜੋ ਸਾਵਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਰਾਖੀ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਦਰਬਾਰੀ ਭੱਟ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸੁਗਾਤਾਂ ਲੈਣ ਆਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਜਗਦਿਉ ਨੂੰ ਟਿੱਕਾ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਖੱਬੇ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ। ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਛਣ ਤੇ ਭਟਣੀ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਰਾਜਾ ਜਗਦਿਉ ਬੜਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮੀ ਤੇ ਦਾਨੀ ਰਾਜਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਟਿੱਕਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਟਣੀ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਜਾ ਜਗਦਿਉ ਜਿਤਨਾ ਦਾਨ ਤੈਨੂੰ ਦੇਵੇਗਾ, ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਦਸ ਗੁਣਾ ਵਧ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਭਟਣੀ ਨੇ ਰਾਜੇ ਜਗਦਿਉ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸੀਸ ਮੰਗਿਆ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀਆਂ ਜੜਿਆ ਮੁਕਟ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਜਗਦਿਉ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸੀਸ ਕਟ ਕੇ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦਸ ਸੀਸ ਕਿਥੋਂ ਲਿਆਂਦਾ। ਕੋਈ ਵੀ, ਉਸ ਦੀ ਕੁਲ ਵਿਚੋਂ, ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਟਣੀ ਨੇ ਜਗਦਿਉ ਦੇ ਧੜ ਨਾਲ ਸੀਸ ਜੋੜ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਤੇ ਰਾਜਾ ਜਗਦਿਉ ਫਿਰ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਰਾਜਾ ਜਗਦਿਉ ਦੀ 'ਮਰ੍ਹਾ' ਰਾਖਸ਼ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਕਥਾ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਦੇ ਮਾਣਕਿਆਲੇ ਵਿਚ ਰਾਖਸ਼ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕਥਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਨਾਵਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ-ਸਿਮਰਤੀ ਨੇ ਰਾਜ ਰਸਾਲੂ ਵਾਲੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਰਾਜੇ ਜਗਦਿਉ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਤੀ ਹੈ।

(ਰ-45) ਰਾਜਾ ਤੇ ਨੌਕਰ :

ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨੌਕਰ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਰੁਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ—ਇਕ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ, ਦੂਜੀ ਨੌਕਰਾਂ ਦੀ। ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਪਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਿੱਥ ਉਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਖਾਣ ਦਾ ਸਵਾਂਗ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਧਿਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬੱਚਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ : ਰਾਜੇ ਰਾਜੇ ਕੀ ਖਾਂਦੇ ? ਬਾਕੀ ਬੱਚੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ : ਲੱਡੂ, ਪੇੜੇ ਤੇ ਮਲਾਈਆਂ, ਜੋ ਧੁਰੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਆਈਆਂ।

ਫਿਰ ਨੌਕਰਾਂ ਦੀ ਧਿਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬੱਚਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ : ਨੌਕਰ ਨੌਕਰ ਕੀ ਖਾਉਂਦੇ ? ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਨੌਕਰਾਂ ਦੀ ਧਿਰ ਕੁਝ ਬੋਲੇ, ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਧਿਰ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਬੋਲਦੀ ਹੈ :

ਨੌਕਰ ਤਾਂ ਚਟਦੇ ਜੂਠੀਆਂ ਕੜਾਹੀਆਂ
ਜੋ ਧੁਰੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਆਈਆਂ।

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਨੌਕਰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜੇ ਨਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨੌਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬਿਠਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਖ਼ੁਦ ਮਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੇਡ ਫਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਰ-46) ਰਾਜਾ ਨੀਲ ਪੁੰਵਰ :

ਰਾਜਾ ਨੀਲ ਪੁੰਵਰ ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦਾ ਵਡਿਕਾ ਸੀ। ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਦੋਹਤਰਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸੋ ਨੀਲ ਪੁੰਵਰ ਨੇ ਦੋਹਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ, ਆਪਣੀਆਂ ਸਭ ਧੀਆਂ ਮਰਵਾ ਦਿਤੀਆਂ। ਨੀਲ ਪੁੰਵਰ ਦੀ ਇਕ ਰਾਣੀ ਬਿਸ਼ਨ ਦੇਵੀ ਗਰਭਵਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ। ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸੰਦੂਕ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ, ਜਮਨਾ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿਤਾ ਇਹ ਸੰਦੂਕ ਮੂਲ ਚੰਦ ਭੱਟ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਾ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸੰਦੂਕ ਵਿਚੋਂ ਕੰਨਿਆਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਪੋਸਣਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬੱਚੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮਵਤੀ ਰਖਿਆ। ਕਰਮਵਤੀ ਜਦੋਂ ਜਵਾਨ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੂਲ ਚੰਦ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਚੰਦਰਬੰਸੀ ਕੁਲ ਦੇ ਇਕ ਯੁਵਕ ਜਾਦਮ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜੋ ਮੂਲ ਚੰਦ ਨੂੰ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਦਰਖ਼ਤ ਨਾਲ ਲਟਕਿਆ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੂਲ ਚੰਦ ਨੇ ਹੀ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਨੀਲ ਪੁੰਵਰ ਨੂੰ, ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਦਮ ਕਤਲ ਕਰੇਗਾ। ਰਾਜੇ ਨੀਲ ਪੁੰਵਰ ਦੇ ਦੂਤਾਂ ਜਾਦਮ ਨੂੰ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਜੰਗਲ

ਵਿਚ, ਇਕ ਦਰਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਲਟਕਾ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਮੂਲ ਚੰਦ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਜਾਦਮ ਦੇ ਘਰ ਕਰਮਵਤੀ ਤੋਂ ਲੜਕਾ ਜੰਮਿਆ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਨੀਲ ਪੁੰਵਰ ਨੇ ਮੂਲ ਚੰਦ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਲ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਭੇਜੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਕਰਮਵਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਭਟੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੇ। ਮੂਲ ਚੰਦ ਨੇ ਕਰਾਮਾਤ ਵਿਖਾਈ। ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਜੋ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਸਭ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਕੇ ਲੜਨ ਲਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੀਲ ਪੁੰਵਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਨਸਾ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਮੁਠਭੇੜ ਵਿਚ ਕਰਮਵਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਰਾ (ਨੀਲ ਪੁੰਵਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ) ਮਾਰੇ ਗਏ। ਕਰਮਵਤੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਭਟੀ ਨੇ, ਇਸੇ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਾਨੇ ਨੀਲ ਪੁੰਵਰ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਖੋਹ ਲਿਆ (ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, ਪੰਨਾ 89)।

(ਰ-47) **ਰਾਜਾ ਭੂੰਟਾ ਦੀ ਵਾਰ :**

ਰਾਜਾ ਭੂੰਟਾ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੇ ਉੱਤਰਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ, ਪੰਜਵਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਉਚ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਸੀ। ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਉਚ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਨਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਭੂੰਟੇ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਰਾਜਾ ਭੂੰਟਾ ਦੀ ਇਕ ਰਾਣੀ ਬਸੰਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀ ਧੁੰਮ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਖਿੰਡੀ ਪਈ ਸੀ। ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਰਾਜਾ ਭੂੰਟਾ ਨੇ ਬਸੰਤੀ ਨੂੰ ਦੇਣੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉੱਚ ਵਿਚੋਂ ਨਸ ਕੇ ਸਰਸਾ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਉਥੋਂ ਉਸ ਦੀ ਔਲਾਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਵਸੀ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਭੱਟਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਹੇਠਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

ਉੱਚ ਨਾ ਦਿਤੀ ਭੂਟੀਆਂ ਨਾਹੀਂ ਬਸੰਤੀ ਨਾਰ
ਦਾਨਾ ਪਾਣੀ ਚੁਕ ਗਿਆ, ਛੱਡਣ ਮੰਤੀ ਹਾਰ।

(ਰ-48) **ਰਾਜਾ ਭੋਜ :**

ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਦੀਆਂ ਠੀਕ ਤਿੱਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਅਲਬਰੂਨੀ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਦਾ ਰਾਜ ਧਾਰਾ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਸੀ।

ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਪਰਮਾਰ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਵੀ ਜਾਤ ਦਾ ਪਰਮਾਰ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਰਮਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੌਵਾਂ ਰਾਜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂਰਾਜ (ਸਿੰਧੁਲ) ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਸਿੰਧੂਰਾਜ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਮੁੰਝ ਨੇ, ਭੋਜ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗੋਦ ਲੈ ਲਿਆ। ਮੁੰਝ ਦੇ ਕਾਲਵਸ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਭੋਜ ਨੇ ਹੀ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਭੋਜ ਦੇ ਬਾਲਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਿੰਧੂਰਾਜ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ਤੇ 1010 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸੋਲੰਕੀ ਚਾਮੁੰਡ ਰਾਜ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ (ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਸ੍ਰੀਯੁਤ ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼ਵਰ ਨਾਥ ਰੇਓ, ਪੰਨਾ 22-23)। ਸਿੰਧੂਰਾਜ ਦੇ ਕਾਲਵਸ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਭੋਜ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉਪਰ ਬੈਠਾ, ਉਦੋਂ ਇਸ ਦੀ ਉਮਰ 20 ਕੁ ਸਾਲ ਸੀ।

ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਬੜਾ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮੀ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਨੇ ਚੇਦੀਸ਼ਵਰ, ਭੀਮ ਤੋਂਗਲ, ਕਰਣਾਟ ਤੇਲਾਟ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ, ਗੁਰਜਰ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਤੁਰਕਾਂ (ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ) ਨੂੰ ਜਿਤਿਆ ਸੀ (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 67)। ਦੀ ਪਰਮਾਰ ਆਫ਼ ਧਾਰਾ ਐਂਡ ਮਾਲਵਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਮਹਿਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜੈਪਾਲ ਦੀ ਮਦਦ ਵਿਚ ਲੜਿਆ ਸੀ।

ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਉਂ ਤ੍ਰਿਭੁਵਨ ਨਾਰਾਇਣ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਉਜੈਨ ਤੋਂ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਾ ਦਾ ਨਾਉਂ ਅਵੰਤੀ ਜਾਂ ਅਵੰਤਿਕਾ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਨੇ ਤਵਾਰੀਖ਼ੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 14) ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਕੌਮ ਦਾ ਪੰਵਾਰ ਸੀ। ਇਨਸਾਫ਼ ਤੇ ਸਖ਼ਾਵਤ ਵਿਚ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਯ ਦੇ ਪਾਏ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਗਸ਼ਤ ਲਗਾਂਦਾ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਤੇ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਤੇ ਬਹਿਬੂਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਲ ਵਿਚ ਦੋ ਜਲਸੇ ਕੀਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੇ ਕਾਮਿਲ ਲੋਕ ਇਕਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਜਲਸੇ 40 ਦਿਨ ਤਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਸਿਵਾਏ ਨਾਚ ਗਾਣਾ ਤੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਇਹ ਜਲਸੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਤਦ ਤਕ ਤਵਾਇਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਤੇ ਪਾਨ ਆਦਿ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਵਿਦਾਇਗੀ ਸਮੇਂ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾ (ਖ਼ਿਲਅਤ)

ਤੇ 10, 10 ਅਸ਼ਰਫੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ ।"

ਅਬੁਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਲਿਖੀ 'ਆਈਨੇ ਅਕਬਰੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਰਾਜੇ ਭੋਜ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨਜੂਮੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਭੁਲ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ, ਉਸ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦਾ ਢੰਗ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਤੇ ਬਦਸ਼ਗਨਾ ਦਸਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੰਗਾਂ ਸਾਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਰੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਖਟਕਾ ਸੀ, ਸੋ ਭੋਜ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਛੱਡ ਆਏ । ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਇਸ ਗ਼ਲਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਭੋਜ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ।

ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਬੜਾ ਦਾਨੀ ਤੇ ਧਰਮੀ ਸੀ । ਉਸ ਨੇ ਕੇਦਾਰੇਸ਼ਵਰ, ਰਾਮੇਸ਼ਵਰ, ਸੋਮਨਾਥ, ਸੁੰਡੀਰ, ਕਾਲ, ਅਨਾਲ ਤੇ ਰੁਦ੍ਰ ਦੇ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਏ ਸਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭੋਜਸ਼ਾਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਬਣਵਾਈ। ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਖੂਹ ਵੀ ਬਣਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਰਸਵਤੀ ਕੂਪ' ਜਾਂ 'ਅਕਲ ਖੂਹੀ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਲੋਕ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਖੂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਉਪਰ, ਸਰਸਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਵੀ ਖ਼ਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲਾਟ ਮਸਜਿਦ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਦਾ ਬਣਵਾਇਆ ਇਕ ਮੱਠ ਸੀ । ਇਸ ਮੱਠ ਨੂੰ ਦਿਲਾਵਰ ਖ਼ਾਂ ਗੋਰੀ ਨੇ 1405 ਈ: ਵਿਚ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਭੋਪਾਲ (ਭੋਜਪੁਰ) ਦੀ ਵੱਡੀ ਝੀਲ, ਜੋ 250 ਵਰਗ ਮੀਲ ਵਿਚ ਸੀ, ਰਾਜੇ ਭੋਜ ਦੀ ਬਣਵਾਈ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਭੋਜ ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਸੀ, ਇਸ ਨੇ ਚਿਤੌੜ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਇਕ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਇਆ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਉਤੇ 'ਭੋਜ ਸਵਾਮੀ ਦੇਵ' ਰਖਿਆ । ਇਸ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ 'ਤ੍ਰਿਭੁਵਣ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇਵ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਭੋਜ ਦਾ ਉਪਨਾਮ ਤ੍ਰਿਭੁਵਣ ਨਾਰਾਇਣ ਵੀ ਸੀ ।

ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਬਾਰੇ ਭੋਜਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜੀ ਵਚਿਤਰ ਤੇ ਅਨੂਠੀ ਕਥਾ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਰਾਜਾ ਸਿੰਧੁਲਾ ਦੇ ਘਰ ਬੁੱਢੇ ਵਾਰੇ ਭੋਜ ਜੰਮਿਆ । ਸਿੰਧੁਲਾ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਮਨੋਜ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬੈਠਾ । ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜੋ ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸੀ, ਮਨੋਜ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤੇ ਮਨੋਜ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਭੋਜ ਦੇ ਭਵਿਸ਼ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿਹਾ । ਜੋਤਸ਼ੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਦਿਆ ਰਾਹੀਂ ਦਸਿਆ ਕਿ ਭੋਜ 55 ਸਾਲ ਸਤ ਮਹੀਨੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਤੇ ਦੱਖਣ ਉਤੇ ਰਾਜ ਭੋਗੇਗਾ । ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮਨੋਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਗ-ਰਖਿਅਕ ਵਤਸ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਜ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ । ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾ ਮੰਨਿਆ, ਪਰ ਫਿਰ ਰਾਜੇ ਦੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹ ਭੋਜ ਨੂੰ 'ਮਹਾ ਮਾਇਆ' ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਮਾਰਨ ਲਈ ਲੈ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਭੋਜ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੇ ਦਿਲ ਨਾ ਕੀਤਾ । ਸੋ, ਉਸ ਨੇ ਭੋਜ ਨੂੰ ਘਣੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਰਾਜੇ ਮਨੋਜ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਭੋਜ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਆਇਆ ਹੈ । ਵਤਸਰਾਜ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਭੋਜ ਵਲੋਂ ਇਕ ਪੱਤੇ ਉਤੇ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵੀ ਮਨੋਜ ਨੂੰ ਦਿਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮਨੋਜ ਦਾ ਮਨ ਦ੍ਰਵ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਰਨੀ ਤੇ ਬੜਾ ਪਛਤਾਇਆ । ਉਹ ਇਸ ਪਾਪ ਦਾ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਅਖ਼ੀਰ ਉਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜ ਮਰਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਜਦੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਤਸਰਾਜ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਇਕ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਸੰਵਾਰਨੀ ਚਾਹੀ । ਉਸ ਇਕ ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੂੰ ਮਨੋਜ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਸੰਨਿਆਸੀ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ । ਮਨੋਜ ਦੇ ਬਿਨੈ ਕਰਨ ਉਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੇ ਭੋਜ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਅਡੰਬਰ ਰਚਿਆ । ਭੋਜ ਨੂੰ, ਚੋਰੀ ਛੁਪੀ, ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਲਿਆਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਮਨੋਜ ਨੇ ਸਾਰਾ ਰਾਜ ਭਾਗ ਭੋਜ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਮਨੋਜ ਖ਼ੁਦ ਤਪਸਿਆ ਲਈ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ।

ਰਾਜੇ ਭੋਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ :

ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ, ਇਥੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ :

(1) ਅਲਬਰੂਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਬਾਰੇ ਇਕ ਰੋਚਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਦਿਤੀ ਹੈ :

ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਧਾਰ ਵਿਚ, ਜਿਥੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਭੋਜਦੇਵ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਰਾਜ ਮਹਲ ਦੇ ਦਵਾਰ ਤੇ, ਸੁਧ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਇਕ ਲੰਮਾ ਟੁਕੜਾ ਪਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਟੁਕੜੇ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਦੀ ਛਾਇਆ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ਲੋਕ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਕਥਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਸਦੇ ਹਨ :

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਸ਼ਖਸ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰਸਾਇਣਕ ਪਦਾਰਥ ਲੈ ਕੇ, ਰਾਜੇ ਕੋਲ ਪੁਜਿਆ । ਇਸ ਰਸਾਇਣਕ ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਇਹ ਗੁਣ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਮਨੁਖ ਅਮਰ, ਵਿਜਈ, ਅਜੇ ਤੇ ਮਨ-ਇੱਛਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।

[illegible] ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਦਸ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅਮੁਕੇ ਵੇਲੇ ਇਕੱਲੇ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਗੁਣ ਅਜ਼ਮਾ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਇਸ ਤੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ, ਜੋ ਸਾਮਿਗ੍ਰੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕਤ੍ਰ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਮਗਰੋਂ, ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਇਕ ਵੱਡੀ ਕੜਾਹੀ ਵਿਚ ਤੇਲ ਗਰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਤੇਲ ਗਾੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿਉ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਕਰ ਲਵਾਂ। ਪਰ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ [illegible] ਤੇ ਜਲਦੇ ਹੋਏ ਤੇਲ ਵਿਚ ਕੁੱਦਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ। ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ, ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕੁੱਦਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿਉ, ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਹੀ [illegible] ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵਾਂ। ਰਾਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨ [illegible]। ਇਸ ਤੇ ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੁੜੀਆਂ ਕਢ ਕੇ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਦਿਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮਝਾ ਦਿਤਾ ਕਿ [illegible] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਪੁੜੀ ਤੇਲ ਵਿਚ ਸੁਟਦੇ ਜਾਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਬੁਝਾ ਕੇ ਉਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਉਸ ਕੜਾਹੀ ਵਿਚ ਕੁੱਦ ਪਿਆ ਤੇ [illegible] ਛਿਣ ਵਿਚ ਹੀ ਰਲ ਕੇ ਇਕ ਗਾੜ੍ਹਾ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥ [illegible] ਗਿਆ। ਰਾਜਾ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦਸੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ [illegible] ਇਕ ਇਕ ਪੁੜੀ ਉਸ ਕੜਾਹੇ ਵਿਚ ਸੁਟਦਾ [illegible]। ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕ ਪੁੜੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ [illegible] ਪੁੜੀਆਂ ਤੇਲ ਵਿਚ ਪਾ ਚੁਕਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ [illegible] ਉਠਿਆ ਕਿ ਜੇ ਸਚਮੁਚ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਅਮਰ, [illegible] ਤੇ [illegible] ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਤੇ ਮੇਰੇ [illegible] ਕੀ ਦਸ਼ਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ [illegible] ਉਹ ਅਖ਼ੀਰਲੀ ਪੁੜੀ ਤੇਲ ਵਿਚ ਨਾ ਸੁਟੀ। [illegible] ਉਹ ਕੜਾਹੀ ਠੰਡੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਘੁਲਿਆ [illegible] ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਟੁਕੜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ [illegible] ਗਿਆ।

(2) ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆ। [illegible] ਰਾਣੀ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਖੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ [illegible]। ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਡੁਬਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ [illegible]। ਰਾਣੀ ਦੀ ਸਖੀ ਪਿਛੇ ਹਟ ਗਈ ਤੇ [illegible] ਮੂੰਹੋਂ 'ਮੂਰਖ' ਸ਼ਬਦ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। [illegible] ਸ਼ਬਦ ਰਾਣੀ ਨੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਣਗੁਣਾਇਆ [illegible] ਸੁਣ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ [illegible] ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਰਾਜੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੂਫ਼ਾਨ ਉਠ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਰਾਣੀ ਦੇ ਮੂਰਖ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕਈ ਪੰਡਤ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਉਣ ਲਗੇ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਮੂਰਖ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਠੀਕ ਭਾਵ ਜਾਣਨ ਲਈ ਹਰੇਕ ਲਈ ਮੂਰਖ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਪੰਡਤ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬੜੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ। ਕੋਈ ਵੀ ਅਸਲ ਗੱਲ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਿਆ। ਜਦੋਂ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਪਧਾਰਨ ਉਤੇ ਰਾਜੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਿਆ ਤਾਂ ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਬੰਦ ਉਚਾਰਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਸਨ :

ਨਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਰਾਹ ਉਤੇ ਖਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਚਲਦਾ ਹਾਂ,
ਨਾ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਦਾ ਹਾਂ,
ਨਾ ਗਈ ਗਵਾਚੀ ਗੱਲ ਦੇ ਖਹਿੜੇ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ,
ਨਾ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਉਤੇ ਘੁਮੰਡ ਕਰਦਾ ਹਾਂ,
ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੋ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰ ਰਹੇ
ਜਣਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਖਲੋਂਦਾ ਹਾਂ,
ਫਿਰ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਮੂਰਖ ਹੋਇਆ ?

ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਰਾਣੀ ਜਦੋਂ ਸਖੀ ਨਾਲ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਖਲੋਤਾ ਸਾਂ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਰਾਣੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੂਰਖ ਕਿਹਾ।

(3) ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਕਾਲੀਦਾਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਗਰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਜਾ ਵਸਿਆ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਖਟਕਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੂੰ ਢੂੰਡ ਲੱਭਣ ਦਾ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਕਢ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਦਿਤੀ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਸ਼ਲੋਕ ਰਚ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਲਿਆਵੇਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਲਖ ਰੁਪਿਆ ਇਨਾਮ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਈ ਲੋਕ ਨਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਰਚ ਕੇ ਲਿਆਏ, ਪਰ ਰਾਜੇ ਭੋਜ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਅਜਿਹੇ ਪੰਡਤ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ, ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰ ਤੇ ਤੀਜੇ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਸ਼ਲੋਕ ਸੁਣ ਕੇ ਯਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕਵੀ ਨਵਾਂ ਸ਼ਲੋਕ ਸੁਣਾਉਂਦਾ, ਉਹ ਤਿੰਨੇ ਪੰਡਤ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਉਸ ਸ਼ਲੋਕ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਪੁਰਾਣਾ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦੇਂਦੇ। ਸ਼ਲੋਕ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਅਗੋਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਪੈਂਦਾ।

ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਜਦੋਂ ਕਾਲੀਦਾਸ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜਾ ਦੀ ਚਾਲ ਤਾੜ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਗ਼ਰੀਬ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਕੇ ਰਾਜੇ ਭੋਜ ਦੇ

ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਸਨ :

"ਹੇ ਰਾਜਾ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬੜੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਤਿਆਵਾਦੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ 99 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਕਰਜ਼ ਲਏ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਤੇਰੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਪੰਡਤ ਵੀ ਕਰਨਗੇ। ਪਰੰਤੂ ਜੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸਲੋਕ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਲੱਖ ਇਨਾਮ ਦੁਵਾ ਦੇਓ।"

ਇਹ ਸੁਣ ਦਰਬਾਰੀ ਪੰਡਤ ਰਾਜੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਲ ਵੇਖਣ ਲਗੇ। ਜੇ ਇਹ ਸਲੋਕ ਪੁਰਾਣਾ ਦੱਸ ਕੇ ਦੁਹਰਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਨੂੰ 99 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਭਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਜੇ ਨਹੀਂ ਦੁਹਰਾਂਦੇ ਤਾਂ ਨਵਾਂ ਸਲੋਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਦੇਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਉਹ ਪੰਡਤ ਚੁਪ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਸਲੋਕ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਭਰੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਤਾੜ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਸੋ ਉਸਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਲੋਕ ਰਚਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਪਤਾ ਪੁਛਿਆ ਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਪਣੀ ਨਗਰੀ ਲੈ ਆਇਆ।

(4) ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਤੇ ਮਾਘ ਪੰਡਤ : ਇਕ ਵਾਰ ਉਜੈਨ ਨਗਰੀ ਦਾ ਰਾਜਾ ਭੋਜ, ਆਪਣੇ ਵਜ਼ੀਰ ਮਾਘ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ, ਸੈਰ ਲਈ ਨਿਕਲਿਆ। ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਭੁਲ ਗਿਆ। ਦੂਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਦੀ ਝੁਗੀ ਵੇਖੀ। ਦੋਵੇਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਛੁਪਾ ਕੇ ਉਸ ਬੁੱਢੀ ਤੋਂ ਰਾਹ ਪੁਛਣ ਲਗੇ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਪੁਛਿਆ 'ਇਹ ਰਾਹ ਕਿਥੇ ਜਾਂਦਾ ਏ', ਬੁੱਢੀ ਬੜੀ ਚਤੁਰ ਸੀ ਤੇ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਗਈ, ਪਰ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਕਿ ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪੁੱਠੇ ਸਿਧੇ ਪਰ ਬੜੇ ਭਾਵ ਪੂਰਣ ਉਤਰ ਦੇਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਕਿਹਾ, 'ਇਹ ਰਾਹ ਤਾਂ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਤੇ ਤੁਰਨ-ਫਿਰਨ ਵਾਲੇ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।' ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ, 'ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ ?' ਰਾਜੇ ਭੋਜ ਦੇ ਉਤਰ ਦੇਣ ਤੇ ਕਿ ਉਹ ਪਾਂਧੀ ਹਨ। ਬੁੱਢੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, 'ਪਾਂਧੀ ਤਾਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਸੂਰਜ ਤੇ ਦੂਜਾ ਚੰਨ, ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ ?' ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਅਸੀਂ ਉਜਲੇ ਹਾਂ।' ਬੁੱਢੀ ਕਹਿਣ ਲਗੀ 'ਉਜਲੇ ਤਾਂ ਦੋ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਪਾਣੀ ਦੂਜਾ ਸਾਬਣ। ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ ?'

ਰਾਜੇ ਭੋਜ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਅਸੀਂ ਭਾਰੀ ਭਰਕਮ ਹਾਂ', ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਅਗੋਂ ਕਿਹਾ, 'ਭਾਰੀ ਭਰਕਮ ਤਾਂ ਦੋ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਹਾੜ ਤੇ ਪਾਪੀ, ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ ?'

ਰਾਜੇ ਭੋਜ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, 'ਅਸੀਂ ਗ਼ਰੀਬ ਹਾਂ' ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਗ਼ਰੀਬ, ਤਾਂ ਦੋ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਬਕਰੀ ਦੂਜਾ ਬੈਲ, ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ ?"

ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਣਦੀ ਨਹੀਂ, ਸੋ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, 'ਮੈਂ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਹਾਂ।' ਪਰ ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਟਿਚਕਰਬਾਜ਼ੀ ਅਜੇ ਵੀ ਨਾ ਛੱਡੀ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗੀ, 'ਰਾਜਾ ਤਾਂ ਦੋ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਕ ਇੰਦਰ ਤੇ ਦੂਜਾ ਜਮਰਾਜ, ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ ?'

ਰਾਜਾ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਬੁੱਢੀ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਡਿਗ ਪਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, 'ਅਸੀਂ ਅਣਜਾਣ ਹਾਂ ਰਾਹ ਭੁਲ ਗਏ ਹਾਂ, ਸਾਨੂੰ ਰਾਹੇ ਪਾ ਦਿਉ।' ਬੁੱਢੀ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗੀ, ਤੁਸੀਂ ਰਾਜਾ ਹੋ ਕੇ ਪਰਜਾ ਅਗੇ ਝੂਠ ਬੋਲਿਆ ਹੈ ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਤਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਜਿਹੜਾ ਕੱਚਾ ਪਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਲ ਲੈ ਜਾਵੇਗਾ।'

ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਤੇ ਮਾਘ ਪੰਡਤ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮਿੰਦੇ ਹੋਏ।

ਰਾਜੇ ਭੋਜ ਬਾਰੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਸਾਰੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ।

(ਰ-49) **ਰਾਜਾ ਮੰਗੇ ਬਕਰੀ** :

ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਲੁਕਣਮੀਟੀ ਵਰਗੀ ਖੇਡ; ਇਕ ਬੱਚਾ, ਜਿਸ ਸਿਰ ਮੀਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਆਜੜੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਬੱਚੇ ਬਕਰੀਆਂ। ਆਜੜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅਗੇ ਖੜਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਬੱਚੇ ਉਸ ਦੇ ਮਗਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਪਿੱਠਾਂ ਪਕੜ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਬੱਚਾ ਜੋ ਰਾਜੇ ਦਾ ਨੌਕਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਆਜੜੀ ਬੱਚੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਕ ਬਕਰੀ ਮੰਗੀ ਹੈ :

ਆਜੜੀ : ਰਾਜਾ ਮੰਗੇ ਬਕਰੀ
ਮੈਂ ਬਕਰੀ ਲਿਜਾਣੀ ਏ
ਬਾਕੀ ਬੱਚੇ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
ਇਕੋ ਮੇਰੀ ਬਕਰੀ
ਮੈਂ ਕਿੱਲੇ ਤੇ ਬਿਠਾਣੀ ਏ।

ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਸਭ ਬੱਚੇ ਇਧਰ ਉਧਰ ਨਸ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਜੜੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿਛੇ ਦੌੜਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਕ ਦਾਈ ਮਿੱਥ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਬੱਚਾ ਦਾਈ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੱਥ ਲਾ ਲਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੂਹਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਜਿਹੜਾ ਬੱਚਾ ਫੜਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਸਿਰ ਮੀਟੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਜੜੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੇਡ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਫਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਤ-50) ਰਾਂਝਾ :

(ੳ) ਹੀਰ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਧੀਦੋ, ਜੋ ਜਾਤ ਦਾ ਰਾਂਝਾ ਸੀ (ਵੇਖੋ : ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ)।

(ਅ) ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕਬੀਲਾ। ਗਲਾਸਰੀ (3,323) ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇਕ ਰਾਜਪੂਤੀ ਕਬੀਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਜਿਹਲਮ ਤੇ ਝਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਹਪੁਰ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀਆਂ ਉਤਾੜਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਰਾਂਝੇ ਦੋਹਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਜਿਹਲਮ ਤੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸੇ ਹਨ। ਸਾਹਪੁਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਰਾਂਝਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਸਮੇਂ ਜੱਟ ਹੀ ਲਿਖਵਾਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਮੁੱਢ ਦੇ ਭਟੀ ਰਾਜਪੂਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਈ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਰਾਂਝੇ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਮੁੱਢ ਦੇ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਹਨ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਚਾਚੇ ਅਬੂ ਜਾਹਲ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੀਤੀ-ਰਵਾਜ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਮੁੱਢ ਦੇ ਹਨ।

ਗੁਜਰਾਤ ਗਜ਼ਟੀਅਰ (ਪੰਨਾ 66) ਅਨੁਸਾਰ ਪੈਗੰਬਰ ਦੇ ਚਾਚੇ ਅਬੂ ਜਾਹਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਕਰਾਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੰਗੀ ਗਜ਼ਨੀ ਆਇਆ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੂਰਨਾ ਆਪਣੇ ਗਿਆਰਾਂ ਲੜਕਿਆਂ ਸਮੇਤ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਂਝਾ ਸੀ, ਝੰਗ ਤੇ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਦੀ ਖਰਾਣਾ ਬਾਰ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਰਾਂਝਾ ਝਨਾਂ ਵਲ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

(ਤ-51) ਰਾਂਝੂ ਫੂਲਮੋ :

ਚੰਬੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜੋੜਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾ ਬੜੀ ਹਿਰਦੇ ਵੇਦਕ ਤੇ ਦਰਦ ਭਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮੰਡੀ ਸਿਰਮੌਰ ਤੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਰਾਂਝੂ ਇਕ ਵੱਡੇ ਜਗੀਰਦਾਰ [illegible] ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਫੂਲਮੋ ਚੰਬੇ ਦੇ [illegible] ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਇਕ ਮੁਟਿਆਰ ਸੀ। ਡਾ: ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਨੇ ਰਾਂਝੂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੰਬੜਦਾਰ ਲਛਮਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਰਾਂਝੂ ਤੇ ਫੂਲਮੋ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਇਕ ਬਾਉੜੀ ਉਤੇ ਹੋਈ, ਜਿਥੇ ਫੂਲਮੋ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਆਈ ਸੀ ਤੇ ਰਾਂਝੂ ਉਥੇ ਬੈਠਾ ਬੰਸਰੀ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫੂਲਮੋ ਜਦੋਂ ਗੇੜਾ ਮਾਰਦੀ ਤਾਂ ਰਾਂਝੂ ਆਪਣੀ ਬੰਸਰੀ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਧੁਨੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜੀ ਰੱਖਦਾ ਅਤੇ ਬੰਸਰੀ ਦੀ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਮੁਗਧ ਫੂਲਮੋ ਗੇੜ ਫੂਹੀ ਰਖਦੀ। ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਫੈਲੀ ਤਾਂ ਰਾਂਝੂ ਦੇ ਪਿਊ ਨੇ, ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਫੂਲਮੋ ਗਰੀਬ ਗਡੇਰਨ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾਣਾ ਹੈ। ਰਾਂਝੂ ਨੂੰ ਡਰਾ ਧਮਕਾ ਕੇ ਪਿਊ ਨੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਫੂਲਮੋ ਨੇ ਰਾਂਝੂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਲੈ ਚਲੇ ਤੇ ਉਥੇ ਕਿਧਰੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਏ, ਪਰ ਰਾਂਝੂ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਜਦੋਂ ਰਾਂਝੂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵਟਣਾ ਮਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਫੂਲਮੋ ਵੀ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਰਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੰਘੀ ਘੁਟਦੀ ਵੇਖ, ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਈ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਫੂਲਮੋ ਨੇ ਸੁੰਦਰ ਪੋਸ਼ਾਕ ਪਹਿਨੀ ਤੇ ਫਿਰ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਘੁਟ ਪੀ ਕੇ ਸੌਂ ਗਈ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਰਾਂਝੂ ਦੀ ਜੰਞ ਢੋਲ-ਢਮਕਿਆਂ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਅਗੋਂ ਫੂਲਮੋ ਦੀ ਅਰਥੀ ਲੰਘਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਂਝੂ ਝਟ ਪਾਲਕੀ ਤੋਂ ਉਤਰ ਫੂਲਮੋ ਦੀ ਅਰਥੀ ਨਾਲ ਹੋ ਤੁਰਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਚਿਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੱਥੀਂ ਲੰਬੂ ਲਗਾਇਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਹ ਲਾਟਾਂ ਨੂੰ ਮਚਦਾ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਚਿਤਾ ਵਿਚ ਕੁਦ ਕੇ ਭਸਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਰਾਂਝੂ ਤੇ ਫੂਲਮੋ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਗੀਤ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਇਕ ਗੀਤ :

ਬਾੜ੍ਹਾ ਦੇ ਸਰਾਂਵਾੜਏ ਤੂੰ ਕ੍ਹਿਜੋ ਝਾਕਦੀ
ਝਾਕਾਂ ਕਿਜੋ ਮਾਰਦੀ
ਦੋ ਹਥ ਬਟਣੇ ਦੇ ਲਾਯਾ ਫੂਲਮੂੰ,
ਗਲਾਂ ਹੋਈ ਬੀਤੀਆਂ।
ਬਟਣਾ ਤਾਂ ਲਾਂਗੀ ਤੇਰੀ ਤਾਈ ਚਾਚੀਆਂ
ਤੇਰੀ ਸੱਗੀ ਭਾਬੀਆਂ
ਜਿਨਾ ਰੇ ਮਨਾ ਤੇਰਾ ਚਾਉ ਰਾਂਝੂ,
ਗਲਾਂ ਹੋਈ ਬੀਤੀਆਂ।
ਨਹਾਏ ਧੋਏ ਫੂਲਮੂੰ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨੇ,
ਭਾਈ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨੇ
ਜ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਖਾਦੀ ਆਂ ਸ਼ੀਸ਼ੀਆਂ,
ਗਲਾਂ ਹੋਈ ਬੀਤੀਆਂ।
ਬਾਏਂ ਹਾਥੇ ਰਾਂਝੂ ਚਿਤਾ ਜੋ ਚਿਣੀ
ਲੋਕੋਂ ਚਿਤਾ ਜੋ ਚਿਣੀ
ਦਾਏਂ ਹਥੋਂ ਲਾਯਾ ਲਾਂਬੂ ਭਾਈਓ
ਗਲਾਂ ਹੋਈ ਬੀਤੀਆਂ।

(ਰ-52) ਰਾਠਾਚਾਰੀ :

(ੳ) ਵਿਆਹ ਦੀ ਇਕ ਲਾਗ, ਜੋ ਵਰ ਪੱਖ ਵਲੋਂ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬਰਾਤ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਲ੍ਹੇ ਦਾ ਪਿਉ ਦੂਜੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਜੋ ਦੂਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵਿਆਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੀਤ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਦੀਆ ਨੂੰਹਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਿਰਾਸੀਆ ਨੂੰ ਲਾਗ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਈ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਮਿਰਾਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਾੜ੍ਹੇ ਦੀ ਗੋਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਲਾੜ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿਉ ਤੋਂ ਲਾਗ ਵਸੂਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੱਟ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਠਾਚਾਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰਾਜਪੂਤ ਦਰਬਾਰ। ਮਿਰਾਸੀ ਨੂੰ, ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਪਿਉ, ਭੋਜ ਵੀ ਖਵਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕੁਝ ਨਕਦ ਪੈਸੇ ਦਖਸ਼ਣਾ ਵਜੋਂ ਵੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਆਟਾਚਾਰੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਰ-53) ਰਾਣਾ ਕੇਲਾਸਦੇਉ ਮਾਲਦੇਉ :

ਰਾਣਾ ਕੇਲਾਸਦੇਉ ਮਾਲਦੇਉ ਦੋਵੇਂ ਰਾਜਪੂਤ ਭਰਾ ਸਨ ਜੋ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਏ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਟੱਕੇ ਭਰਦੇ ਸਨ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਡਰ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਇਹ ਬਾਗ਼ੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿਨ ਬਦਿਨ ਵਧਦੀ ਵੇਖ ਕੇ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪਵਾ ਦਿਤੀ। ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦੂਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਗਲੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਅਖੀਰ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤੀ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਨਿਤਰ ਆਏ। ਕਈ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਅਨੇਕਾਂ ਸਿਪਾਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਅਖੀਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਬੰਧੀ ਨੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਦੁਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਲਹ ਕਰਵਾਈ ਤੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦੂਤੀਆਂ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪੋ ਵਿਚ ਲੜਾਇਆ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗ ਕੇ ਅਗੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਮਿਲ ਜੁਲ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਢਾਡੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਹਾਂ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਵਾਰ ਰਚੀ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਪਉੜੀ ਇਉਂ ਹੈ :

ਧਰਤ ਘੋੜਾ ਪਰਬਤ ਪਲਾਣ ਸਿਰ ਟੱਟਰ ਅੰਬਰ
ਨੌ ਸੈ ਨਦੀ ਨੜਿਨਵੇ ਰਾਣਾ ਜਲ ਕੰਬਰ
ਢੂਕਾ ਰਾਇ ਅੰਮੀਰ ਦੇਵ ਕਰ ਮੇਘ ਅਡੰਬਰ
ਆਣਤ ਖੰਡਾ ਰਾਣਿਆ ਕੈਲਾਸੈ ਅੰਦਰ
ਬਿਜੁਲ ਜਿਉ ਚਮਕਾਨੀਆਂ ਤੇਗਾਂ ਵਿਚ ਅੰਬਰ
ਮਾਲ ਦੇਵ ਕੇਲਾਸ ਨੂੰ ਬਧਾ ਕਰ ਸੰਬਰ
ਫਿਰ ਅੱਧਾ ਸਨਮਾਨ ਦੇ ਛਡਿਆ ਗੜ੍ਹ ਅੰਦਰ
ਮਾਲ ਦੇਉ ਜਸ ਖਟਿਆ ਵਾਂਡ ਸ਼ਾਹ ਸਕੰਦਰ।

ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਕੀ ਮਹਲਾ ੧ ਉਤੇ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਧੁਨੀ ਚਾੜ੍ਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

(ਰ-54) ਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕਿਰਨ ਤੇ ਰਾਜਾ ਚਤਰ ਮੁਕਟ :

ਇਹ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਯ ਕਥਾ-ਚੱਕਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਚਤਰ ਮੁਕਟ ਉਜੈਨ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ ਤੇ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤ੍ਯ ਦਾ ਦੁਹਤਰਾ ਤੇ ਚਤੁਰੰਗ ਦਈ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਰਾਣੀ ਚੰਦ ਰਾਜਾ ਚੰਦਰਭਾਨ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਰਾਜਾ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾ ਸੂਰਜੀ ਮਿਥਕ ਕਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ।

ਇਹ ਕਥਾ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਕਥਾ ਰੂਪ, ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਨੇ ਲੀਜੰਡ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ (ਸਫ਼ਾ 77-78) ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਇਕ ਕਥਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ (ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ) ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕਿਰਨ ਜਦੋਂ ਮੁਟਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੰਜ ਮੋਹਰਾਂ ਤੇ ਨਾਰੀਅਲ ਦਾ ਗੋਲਾ ਲੈ ਕੇ, ਉਸ ਲਈ ਚਾਰੇ ਕੂੰਟ ਵਰ ਢੂੰਡਣ ਗਏ, ਪਰ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਦਾ ਵਰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਰਾਜੇ ਚੰਦਰਭਾਨ ਨੇ ਮੁਟਿਆਰ ਚੰਦ ਕਿਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਮਹਿਲ ਕਿਸੇ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਬਣਵਾ ਲਿਆ। ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਸੁਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਨ ਰਖ ਦਿਤੇ। ਇਕ ਹੰਸ ਨੂੰ ਪਿਆਸ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਸ ਰਾਣੀ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਰਾਣੀ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਮੰਗਿਆ। ਹੰਸ ਰਾਣੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਝਾਲ ਨਾ ਝਲ ਸਕਿਆ ਤੇ ਮੂਧਾ ਜ਼ਿਮੀਂ ਤੇ ਜਾ ਡਿੱਗਾ। ਰਾਣੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਚੁਗਣ ਲਈ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀ ਦਿਤੇ। ਹੰਸ ਨੇ ਰਾਣੀ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਪੁਛੀ ਤੇ ਬਚਨ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਲਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਰਗਾ ਸੁੰਦਰ ਵਰ ਢੂੰਡ ਕੇ ਲਿਆਵੇਗਾ।

ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ, ਹੰਸ ਕਿਸੇ ਨਗਰੀ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਕਿਸੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਾਹ ਲਿਆ। ਹੰਸ ਨੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਦਾਦ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਮਾਲਣ ਨੇ, ਹੰਸ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣ ਕੇ, ਉਜੈਨ ਨਗਰੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਅਗੇ ਜਾ ਫ਼ਰਿਆਦ ਕੀਤੀ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਲਖ ਮੁਹਰਾਂ ਦੇ ਕੇ, ਹੰਸ ਨੂੰ ਛੁੜਵਾਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਪਰ

ਫਿਰ ਵੀ ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੇ ਹੱਥ ਕਟਵਾ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਹੰਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਰਾਜਾ ਚਤਰ ਮੁਕਟ ਦੀਆਂ 1600 ਰਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਹੰਸ ਨੇ ਰਾਜੇ ਅਗੇ ਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕਿਰਨ ਦੀ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਅਜਿਹਾ ਮੋਹਿਆ ਕਿ ਉਹ ਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕਿਰਨ ਲਈ ਤੜਪਣ ਲਗਾ। ਹੰਸ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੰਭਾਂ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਕੇ ਕਈ ਸਮੁੰਦਰ ਤੇ ਧਰਤੀਆਂ ਉਤੋਂ ਲੰਘਦਾ ਰਾਣੀ ਦੇ ਦੇਸ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੌਣ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਤਾ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਸੀ। ਹੰਸ ਨੇ ਰਾਜੇ ਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਮੁੰਦਰਾਂ ਬਦਲਾ ਦਿਤੀਆਂ ਤੇ ਉਥੋਂ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਡ ਗਿਆ। ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨੇ ਉਂਗਲੀ ਵਿਚ ਪਰਾਏ ਮਰਦ ਦੀ ਮੁੰਦਰੀ ਵੇਖੀ ਤੇ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋਈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੰਸ ਫੇ ਮੁੜ ਆਇਆ ਤੇ ਰਾਣੀ ਨੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਹੰਸ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਖੰਭਾਂ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਉਸ ਕੋਲ ਲੈ ਆਇਆ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ।

ਸਵੇਰੇ ਜਦੋਂ ਮਾਲੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਤੋਲਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਰ ਅਗੇ ਰੋਜ਼ ਪੰਜ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘਟ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਾਲੀ ਨੇ ਰਾਜਾ ਚੰਦਰਭਾਨ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਜੋਬਨ ਲੁਟਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਚੋਰ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਲਈ ਜਾਲ ਵਿਛਾਇਆ ਤੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਉਤੇ ਰੰਗ ਸੁਟਵਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਪੜਿਆਂ ਉਤੇ ਪਏ ਰੰਗ ਕਾਰਨ ਰਾਜਾ ਪਕੜਿਆ ਗਿਆ। ਰਾਜੇ ਚੰਦਰਭਾਨ ਨੇ ਰਾਜੇ ਚਤਰ ਮੁਕਟ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਐਨ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਰਾਜੇ ਚਤਰ ਮੁਕਟ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਰਾਜੇ ਚੰਦਰਭਾਨ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਚੋਰ ਚਤਰ ਮੁਕਟ, ਉਜੈਨ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਫਿਰ ਹੰਸ ਤੇ ਰਾਜਾ ਰਾਣੀ ਉਜੈਨ ਨਗਰੀ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ।

(ਰ-55) **ਰਾਣੀ ਚੰਬਿਆਲੀ** :

ਰਾਣੀ ਚੰਬਿਆਲੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਚੰਬੇ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਰਾਣੀ ਚੰਬਿਆਲੀ ਨੇ ਹੀ ਦਿਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਲੋਕ-ਗਾਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਚੰਬੇ ਵਿਚ ਸਦਾ ਸੋਕਾ ਰਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕ ਇਕ ਇਕ ਬੂੰਦ ਪਾਣੀ ਲਈ ਤਰਸਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਸੋਕਾ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਕੁਰਲਾਹਟ ਮੱਚ ਗਈ। ਚੰਬੇ ਦੀ ਰਾਣੀ ਬੜੀ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਜਲ ਦੇਵੀ ਕੁਲਹ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਦੀ ਬਲੀ ਮੰਗੀ।

ਰਾਣੀ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਲੜਕਾ ਸੀ। ਰਾਣੀ ਉਸ ਦੀ ਬਲੀ ਕਿਵੇਂ ਦੇਂਦੀ। ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣ ਲਈ ਵੀ ਉਹ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਲੀ ਦੇਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਈ, ਤਾਂ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਦਬਾ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਪੱਥਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਚਕਲਾ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਰਾਣੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇਂਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਬਲੀ ਦੇ ਗਈ।

ਝਟ ਕੁ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਬਲੀ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੋਂ 'ਪਾਣੀ ਫੁਟ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਸੁੱਕਾ ਸੜਿਆ ਚੰਬਾ ਹਰਾ ਭਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਲੋਕੀਂ ਦੇਵੀ ਵਾਂਗ ਪੂਜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਮੰਦਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਲੋਕ ਗਾਥਾ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ :

ਸੁਤਿਆਂ ਸੇਜਾਂ ਜੇ ਰਾਣੀਆਂ, ਜੋ ਸੁਪਨਾ ਕੋ ਹੋਯਾ ਨਾ
ਕੁਲਹ ਸੁਪਨੇ ਆਈ,
ਜੋ ਭਾਈਓ ਕੁਲਹ ਸੁਪਨੇ ਆਈ ਨਾ
ਬੜੀਆਂ ਬਲੀਆਂ ਮੰਗਦੀ,
ਭਾਈਓ ਬੜੀਆਂ ਮੰਗਦੀ ਨਾ।
ਮੈਂ ਹੀ ਮਰਨਾ ਆਇਆ ਬੋ ਭਾਈਓ
ਮੈਂ ਹੀ ਮਰਨਾ ਆਇਆ ਨਾ
ਚੇਤ ਮਹੀਨੇ ਬੋ ਭਾਈਓ, ਕਰਯੋ ਮੇਰਾ ਮੇਲਾ ਨਾ।
ਧੋਰਿਆ ਚੱਕਾ ਬੋ ਰਾਣੀਆ ਦੇ ਸਿਰ ਪਰ ਧੋਰਿਆ ਨਾ।
ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਜੀਓ ਮੇਰੇ ਚੰਬੇ ਦੇ ਲੋਕੋ,
ਰਾਜੀ ਰਹਿਉ ਮੇਰੇ ਲੋਕੋ ਨਾ।

ਚੰਬੇ ਵਿਚ ਰਾਣੀ ਚੰਬਿਆਲੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ, ਹਰ ਸਾਲ ਚੇਤਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

(ਰ-56) **ਰਾਣੀ ਦਾ ਤਲਾਅ** :

ਕੰਢੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ, ਇਕ ਤਲਾਅ ਹੈ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁੰਨਿਆਂ ਤੇ ਮਸਿਆ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ, ਇਸ ਤਲਾਅ ਵਿਚ ਨੁਹਾਉਣ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀਆਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਲਾਅ ਉਤੇ ਕੋਈ ਕਪੜੇ ਨਹੀਂ ਧੋਂਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਕਪੜੇ ਧੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਰੋਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਲਾਅ ਦੇ ਕੰਢੇ ਜਿਹੜੀ ਕਸਮ ਖਾਧੀ ਜਾਏ; ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ

ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਾ ਕਰੇ ਉਹ ਪੱਥਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਲਾਅ ਬਾਰੇ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ: ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਜਕੁਮਾਰ, ਕੋਹ ਕਾਫ਼ ਦੀ ਇਕ ਪਰੀ ਫੜ ਕੇ ਇਥੇ ਲੈ ਆਇਆ, ਪਰ ਉਸ ਪਰੀ ਦਾ ਇਥੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜੀਅ ਨਾ ਲਗਾ। ਰਾਜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਕੁਝ ਭੁਲ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਉਸ ਪਰੀ ਦਾ ਦਿਲ ਕਾਹਲਾ ਪੈਂਦਾ, ਉਹ ਪਹਾੜ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਦਰੇਵਾਂ ਉਤਾਰ ਆਉਂਦੀ। ਕੰਢੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ, ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ। ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਨੇ ਉਸ ਪਰੀ ਲਈ ਤਿੰਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਕੋਹਾਂ ਉਤੇ ਖੂਹ ਲੁਆ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਇਕ ਤਲਾਅ ਬਣਵਾ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਤਲਾਅ ਰਾਣੀ ਦਾ ਤਲਾਅ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ।

(ਰ-57) **ਰਾਤ** :

ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਇਕ ਪੰਛੀ ਦੇ ਕਾਲੇ ਖੰਭ ਤੋੜ ਕੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸੁਟੇ ਜੋ ਰਾਤ ਬਣ ਕੇ ਚਹੁੰ-ਕੁੰਟਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ। ਦਿਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਲਈ ਬਣਿਆ ਤੇ ਰਾਤ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਤੇ ਦੈਂਤਾਂ ਲਈ, ਇਸੇ ਲਈ ਦੈਂਤਾਂ ਤੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਮੱਧੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਤੇ ਦੁਰਾਤਮਾ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਵੇਂ ਜੰਮੇ ਬਾਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ, 13 ਦਿਨਾਂ ਤਕ, ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਹਨੇਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਕੇ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਦੀਵਾ ਬੁਝ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਰੂਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਆਦਿ ਦਾ ਕੰਮ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਿਧੇ-ਪੁਠੇ ਹੱਥ ਮਾਰਨੇ ਅਸ਼ੁਭ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਤਾਸ਼ ਖੇਡਣਾ।

ਟੂਣੇ-ਟੱਪੇ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਨੇਰੇ ਵੇਲੇ ਭੂਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਰ-58) **ਰਾਤ ਕੱਤਣੀ** :

ਤ੍ਰਿੰਞਣ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ, ਜੋ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਚਰਖਾ ਕੱਤਣ ਲਈ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨੀਂ, ਮਹੱਲੇ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੇ ਘਰ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਚਰਖਾ ਕਤਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਨਿੱਘਾ ਰਖਣ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਅੱਗ ਭਖਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਖਾਣ ਲਈ ਮਕਈ ਜਾਂ ਛੋਲਿਆਂ ਦੇ ਦਾਣੇ ਪੱਛੀਆਂ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਮੀਰ ਕੁੜੀਆਂ ਪਿੰਨੀਆਂ ਜਾਂ ਮਠਿਆਈ ਨਾਲ ਲੈ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਮਧੁਰ ਲੈਅ ਵਿਚ, ਚਰਖੇ ਦੀ ਘੂਕਰ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਵਿਚ ਵਿਚ ਨੀਂਦ ਦੀ ਖੁਮਾਰੀ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਗਿੱਧਾ ਵੀ ਪਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਗਿੱਧੇ ਨੂੰ 'ਤ੍ਰਿੰਞਣੀ ਗਿੱਧਾ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਤ੍ਰਿੰਞਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਕ ਅਖਾਣ ਹੈ:

ਤ੍ਰਿੰਞਣ ਨੂੰ ਕੀ ਡਰ ਪਾਲ਼ ਦਾ

ਜੇ ਰਾਤ ਕੱਤਣੀ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਊਂਘੇ ਤਾਂ ਉਸ ਉਤੇ ਇਉਂ ਲਾਹਨਤ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ।

ਦਰਖਾ ਵੀ ਹੱਸੇ ਉਸ 'ਤੇ,
ਜੋ ਤ੍ਰਿੰਞਣ ਵਿਚ ਊਂਘੇ।

ਰਾਤ ਕੱਤਣੀ ਨੂੰ 'ਜਗਰਾਤਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਚਾਨਣੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਾਤ-ਕੱਤਣੀ ਜੁੜਦੀ ਹੈ।

(ਰ-59) **ਰਾਤ ਜਗਾਉਣਾ** :

ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਮਸਾਣਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਤ੍ਰ ਟੂਣੇ ਨਾਲ, ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਅਥਵਾ ਕਿਸੇ ਮਸਾਣ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ (ਵੇਖੋ: ਮਸਾਣ ਜਗਾਉਣਾ)।

(ਰ-60) **ਰਾਧਾ** :

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਗੋਪੀ, ਜੋ ਅਯਨ ਘੋਸ਼ ਨਾਂ ਦੇ ਗਵਾਲੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ। ਕਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਲਖਸ਼ਮੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ।

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਰਾਧਾ ਨਾਲ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜੋੜ ਦਿਤੀਆਂ। ਰਾਧਾ ਉਸ ਜਗਿਆਸੂ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਈ, ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਰੂਪੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਈ ਤਾਂਘਦੀ ਤੇ ਇਕ ਜੋਤ ਹੋਣ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਜੈਦੇਵ ਨੇ 'ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ' ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਕਾਵਿਕ ਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਅਰਥ ਦਿਤੇ।

(ਰ-61) **ਰਾਧਾ ਅਸ਼ਟਮੀ** :

ਭਾਦਰੋਂ ਦੇ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀ ਅਸ਼ਟਮੀ, ਜਦੋਂ ਰਾਧਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਨੋ ਮਤ ਵਾਲੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਧਾ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਤੀਵੀਆਂ ਇਸ ਦਿਨ ਵਰਤ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਰ-62) **ਰਾਫਜ਼ੀ** :

ਸ਼ੀਆ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਫ਼ਿਰਕਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਲੀ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਤੇ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ੈਦ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲਈ। ਇਹ ਤਿੰਨਾਂ ਖ਼ਲੀਫ਼ਿਆਂ—ਅਬੂ ਬਕਰ, ਉਮਰ ਤੇ ਉਸਮਾਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਸੁੰਨੀ ਲੋਕ ਜੋ ਚੌਹਾਂ ਖ਼ਲੀਫ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਰਾਫਜ਼ੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਰ-63) **ਰਾਮਸੇਤੂ** :

ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਤੇ ਨਿਕੇ ਵਡੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਪੁਲ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਤਾਰਾਂ ਮੀਲ ਲੰਮੀ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਇਕ ਧਾਰਾ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਮ ਦੇ ਲੰਕਾ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਨਲ ਨੇ ਇਸ ਪੁਲ ਨੂੰ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਆਦਮ ਦਾ ਪੁਲ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਰ-64) **ਰਾਮਕਾਰ** :

ਤੰਤ੍ਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ, ਰਖਿਆ ਲਈ ਖਿੱਚੀ ਲਕੀਰ ਨੂੰ ਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਰਾਮ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ, ਇਹ ਕਾਰ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਖਿੱਚੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਰਾਮਕਾਰ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਸਵਰਨ ਮਿਰਗ ਦੇ ਪਿਛੇ ਗਏ, ਰਾਮ ਦੀ ਦਰਦ ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਲਛਮਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸੀਤਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ, ਕੁਟੀਆ ਦੇ ਬੂਹੇ ਤੇ ਰਾਮ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਇਕ ਕਾਰ ਖਿੱਚੀ ਸੀ। ਸੀਤਾ ਇਸ ਰਾਮਕਾਰ ਨੂੰ ਟੱਪ ਕੇ, ਜਦੋਂ ਸਾਧੂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਆਏ, ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਭਿਛਿਆ ਪਾਣ ਲੱਗੀ, ਤਾਂ ਰਾਵਣ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ।

(ਰ-65) **ਰਾਮਕੁੰਡ** :

ਬਨਵਾਸ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਜਲ-ਪਾਣੀ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਉਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਕੁੰਡਾਂ ਨੂੰ ਰਾਮ ਕੁੰਡ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁੰਡਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਰਾਮ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਕੁੰਡ 'ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਭ ਪਾਪ ਧੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਮ ਕੁੰਡ ਕਈ ਥਾਈਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮੀਆਂਵਾਲੀ ਜ਼ਿਲੇ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਈਸਾ ਖੇਲ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ, ਕੁੰਡ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਦੂਰ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਤੀਰਥ ਇਸੇ ਨਾਉਂ ਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਤਿੰਨ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਚਸ਼ਮੇ ਜਾਂ ਕੁੰਡ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਡੇ ਨੂੰ ਰਾਮ ਕੁੰਡ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੋ ਕੁੰਡ ਸੀਤਾ ਤੇ ਲਛਮਣ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ।

ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸ਼ਿਵਰਾਤਰੀ ਉਤੇ, ਹਰ ਸਾਲ ਇਕ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਦੂਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਇਥੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਖਾਰਾ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੈਦਪੁਰ ਵਿਚ ਰਾਮ ਕੁੰਡ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੈਦਪੁਰ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮਾਰਗਲਾ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ, ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਇਥੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਚਾਰ ਚਸ਼ਮੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਚਾਰ ਕੁੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਕੇ ਵਗਦਾ ਅਤੇ ਅਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਕੁੰਡਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਰਾਮ ਕੁੰਡ, ਸੀਤਾ ਕੁੰਡ, ਲਛਮਣ ਕੁੰਡ ਤੇ ਹਨੂਮਾਨ ਕੁੰਡ ਹਨ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਬਨਬਾਸ ਦੇ ਦਿਨੀਂ, ਸੀਤਾ ਤੇ ਲਛਮਣ ਨਾਲ ਇਥੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹਨੂਮਾਨ ਕੁੰਡ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨਾਂ ਕੁੰਡਾਂ ਨਾਲੋਂ ਰਤਾ ਕੁ ਪਰੇਡੇ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।

(ਰ-66) **ਰਾਮਚੌਕ** :

ਚੌਪੜ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਇਕ ਖੇਡ, ਜੋ ਗੋਟੀਆਂ ਜਾਂ ਠੀਕਰਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਲਕੜੀ ਦੇ ਫੱਟੇ/ਗੱਤੇ ਉਤੇ 9 ਲੰਮੇ ਦਾਅ ਤੇ 9 ਚੌੜੇ ਦਾਅ ਲਕੀਰਾਂ ਮਾਰ ਕੇ 81 ਖਾਨੇ ਬਣਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਰਛੇ ਦਾਅ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਮੇਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਖਿਡਾਰੀ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠ ਕੇ ਖੇਡਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਚਾਲੀ ਚਾਲੀ ਗੋਟਾਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ 81ਵਾਂ ਖਾਨਾ ਪਹਿਲੀ ਚਾਲ ਚੱਲਣ ਲਈ ਖਾਲੀ ਰਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਗੋਟ ਦੀ ਚਾਲ ਇਕ ਘਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅੱਠਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਲ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਗੋਟ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ, ਦੂਜੇ ਖਿਡਾਰੀ ਦੀ ਗੋਟ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਖਾਨਾ ਖਾਲੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗੋਟ ਦੂਜੇ ਖਿਡਾਰੀ ਦੀ ਗੋਟ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਅਗਲੇ ਖਾਲੀ ਘਰ ਜਾ ਟਿਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਕ ਗੋਟ ਨੂੰ ਅਗੋਂ ਹੋਰ ਗੋਟਾਂ ਮਾਰਨ ਲਈ ਖਾਲੀ ਘਰ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਉਹ ਇਵੇਂ ਵਾਰ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਚਾਲਾਂ ਚਲ ਕੇ ਦੂਜੇ ਧਿਰ ਦੀਆਂ ਗੋਟਾਂ ਮਾਰਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਧਿਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੋਟਾਂ

ਪਹਿਲਾਂ ਮਰ ਜਾਣ, ਉਸ ਧਿਰ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਗੋਟਾਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਚਾਲ ਚੱਲਣ ਲਈ ਮੋਕਲਾ ਪਿੜ ਮਿਲ ਜਾਣ ਕਾਰਨ, ਉਹ ਮਾਰਨੀਆਂ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਖੇਡ 'ਬਰਾਬਰ' ਦੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਰ-67) **ਰਾਮਜਨੀ** :

ਮਾਂ-ਪਿਉ ਵਲੋਂ ਦੇਵ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕੰਨਿਆਂ, ਦੇਵਦਾਸੀ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਮਾਪੇ ਆਪਣੀ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ, ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ।

(ਰ-68) **ਰਾਮਤੀਰਥ** :

ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਕ ਤੀਰਥ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਮ ਕੁੰਡ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਸਰੋਵਰ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਬਨਬਾਸ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਇਥੇ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਠਹਿਰੇ ਸਨ।

(ਰ-69) **ਰਾਮਦਾਸੀਏ** :

ਚਮਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਫ਼ਿਰਕਾ, ਜੋ ਭਗਤ ਰਾਮਦਾਸ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿਖ ਚੂਹੜੇ ਬਹੁਤੇ ਰਾਮਦਾਸੀਏ ਹੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਰਾਮਦਾਸ ਚਨੂੰ ਦੀ ਔਲਾਦ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਕਲਸੀਆ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਸੀ, ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਫ਼ਕੀਰ ਉਸ ਦੇ ਦਰ ਉਤੇ ਆਏ ਤੇ ਕਲਸੀਆ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਟੇ ਦੀ ਲੱਪ ਖ਼ੈਰ ਪਾਈ। ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਅਸੀਸ ਦਿਤੀ। ਜਦੋਂ ਭਿਛਿਆ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਫ਼ਕੀਰ ਆਪਣੀ ਕੁਟੀਆ ਮੁੜਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਕਲਸੀਆ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਬਾਲਕ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਜੇ ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਨ ਪਾਲਣੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਮਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲਏ। ਫ਼ਕੀਰ ਨੇ ਸਵਾਸ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ ਤੇ ਰਾਮਦਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਚੰਮਿਆਰੀ ਸੀ, ਸੋ ਬਾਲਕ ਨੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਗੁਰੂ ਨੇ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਲਿਟਾ ਦਿਤਾ। ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਪੈਰ ਇਸ ਨੂੰ ਛੂਹ ਗਏ ਤੇ ਬਾਲਕ ਚੀਖ਼ ਪਿਆ। ਤਾਂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਰਾਮ ਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਮੰਤ੍ਰ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਰਾਮਦਾਸ ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਦਾ, ਸੰਖ ਵਜਾਉਂਦਾ ਤੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਚੰਮਾਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਇਸ ਉਤੇ ਉਜ਼ਰ ਕੀਤਾ। ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਮੂਰਤੀ ਤਲਾਬ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਜਨੇਊ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਚਾਰ ਜਨੇਊ—ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ, ਤਾਂਬੇ ਤੇ ਧਾਗੇ ਦੇ ਵਿਖਾਏ, ਜੋ ਚਾਰ ਯੁਗਾਂ ਦੇ ਸੂਚਕ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਉਹ ਭਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

(ਰ-70) **ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਤਿ** :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਵਲ ਲਿਜਾਣ ਵੇਲੇ, ਨਤੇਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਰਹੇ ਲੋਕ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਇਹ ਵਾਕ ਉਚਾਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਅਸੱਤ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਸਾਰਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਸਦੀਵਤਾ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ।

(ਰ-71) **ਰਾਮ ਨੌਮੀ** :

ਚੇਤਰ ਦੇ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀ ਨੌਮੀ ਤਿੱਥ, ਜਦੋਂ ਅਜੁਧਿਆ ਵਿਚ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਜੁਧਿਆ ਵਿਚ ਇਸ ਦਿਵਸ ਨੂੰ, ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਪੁਰਬ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਨੋ ਮਤ ਵਾਲੇ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਅਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਰ-72) **ਰਾਮ ਰਾਏ ਪੰਥ** :

ਇਹ ਪੰਥ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਤਵੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਦੇ ਭਰਾ ਰਾਮਰਾਏ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਰਾਏ ਦੀ ਸਮਾਧ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਵਿਖੇ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਪੰਥ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੀਤ ਰਵਾਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਝਟਕੇ ਦੀ ਥਾਂ ਹਲਾਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤੰਬਾਕੂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰਹੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਕੇਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਇਹ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਦੀ ਥਾਂ ਚਰਨ ਪਾਹੁਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਰਸਮ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਨੂੰ ਧੋ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਧੋਣ ਨੂੰ ਪੀਣ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ 'ਆਖੋ ਜੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਕਰਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

(ਰ-73) **ਰਾਮ ਲੀਲਾ** :

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਨੇ, ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਨਾਟ—'ਰਾਮ ਲੀਲਾ' ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਨਾਟ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਮਕਬੂਲ ਹੋਇਆ ਕਿ ਥੋੜ੍ਹ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ, ਰਾਜਸਥਾਨ

ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ, ਉਸੇ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਖੇਡਿਆ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਰਾਮਲੀਲਾ ਨੇ ਸਵਾਂਗ, ਨਕਲ, ਰਾਸ, ਸੰਗੀਤ-ਨਾਟ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਉਭਰਵੇਂ ਤੇ ਰਸੀਲੇ ਤੱਤ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬ ਕਰ ਲਏ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੋਣ ਲਗੀ।

ਰਾਮ ਲੀਲਾ, ਹਰ ਸਾਲ ਨੇਮ ਨਾਲ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ, ਪਹਿਲੇ ਨੌਰਾਤੇ ਨੂੰ, ਇਹ ਖੇਡ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਦੱਸਾਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਵਰਗ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਵਿਚ ਤੀਵੀਆਂ ਦਾ ਅਭਿਨੈਅ ਵੀ ਮਰਦ ਪਾਤਰ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਖੇਡਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤੇ ਬਣਾਵਟ ਵਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਪਾਤਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੇਡ ਵਿਚਲੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪੁਸ਼ਾਕ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਨੂਮਾਨ ਆਪਣੀ ਲੰਮੀ ਭਾਰੀ ਪੂਛ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚਲੇ ਗੁਰਜ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੈਂਤਾਂ ਨੇ ਡਰਾਵਣੇ ਮਖੌਟੇ ਪਹਿਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੀ ਸੈਨਾ [illegible] ਵਰਦੀ ਵਿਚ ਤੀਰਾਂ ਕਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਵਣ ਦੀ ਸੈਨਾ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਵਰਦੀ ਵਿਚ। ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਿਆ ਪਛਾਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਰੰਗ-ਮੰਚ ਉਤੇ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰੰਗ-ਮੰਚ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਕਲਾ-ਕਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਜਾਇਆ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਝਾਕੀ ਬਦਲਣ ਲਈ ਪਰਦਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਦੀ ਕਲਾ, ਆਮ ਕਲਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰੌਚਕਤਾ ਝਾਕੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ [illegible] ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਮਨਮੋਹਣੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ [illegible] ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਝਾਕੀਆਂ ਰੰਗ-ਮੰਚ [illegible] ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੀ ਵਿਖਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੰਚ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਸ਼ੋਕ ਵਾਟਿਕਾ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦੀ [illegible] ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਮ ਤੇ ਰਾਵਣ ਸੈਨਾ ਸਮੇਤ [illegible] ਖੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ [illegible] ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਮੌਕੇ ਉਤੇ [illegible] ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਖਿੰਡੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ [illegible] 'ਰਾਮ ਚਰਿਤ੍ਰ ਮਾਨਸ' ਦੇ ਦੋਹੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਝਾਕੀਆਂ ਹਨ—ਸੀਤਾ ਦਾ [illegible], ਰਾਮ ਦਾ ਬਨਵਾਸ, ਸਰੂਪ ਨਖਾ ਦਾ ਨੱਕ ਕਟਣਾ, [illegible], ਹਨੂਮਾਨ ਦਾ ਅਸ਼ੋਕ ਵਾਟਿਕਾ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਨੂੰ [illegible], ਰਾਮ ਤੇ ਰਾਵਣ ਦਾ ਯੁੱਧ, ਹਨੂਮਾਨ ਦਾ ਲੰਕਾ ਨੂੰ ਸਾੜਨਾ, ਲਛਮਣ ਦਾ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮੂਰਛਤ ਹੋਣਾ, ਹਨੂਮਾਨ ਦਾ ਸੰਜੀਵਨੀ ਬੂਟੀ ਲਿਆਉਣ ਲਗਿਆਂ ਸਾਰਾ ਪਹਾੜ ਹੀ ਚੁਕ ਕੇ ਲਿਆਉਣਾ, ਰਾਵਣ ਦਾ ਨਾਸ ਤੇ ਰਾਮ ਦੀ ਵਿਜੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਝਾਕੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਰਸ ਹੈ ਕਿ ਦਰਸ਼ਕ ਭਾਵੇਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਝਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਹਰ ਸਾਲ ਨਵੀਂ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਤੇ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ।

ਦੁਸਹਿਰੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੀ ਵਿਜੈ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਦੀ ਖੇਡ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਰਾਵਣ, ਕੁੰਭਕਰਨ ਤੇ ਮੇਘਨਾਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਉਚੇ ਲੰਮੇ ਪੁਤਲੇ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਦੀ ਅੰਤਮ ਝਾਕੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਮ ਤੇ ਰਾਵਣ ਦੀ ਸੈਨਾ ਵਿਚ ਘੋਰ ਯੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਖੀਰ ਰਾਮ ਦੀ ਵਿਜੈ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪੁਤਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਬਾਂਸ ਦੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅੱਗ ਦਾਗ਼ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਅਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਚੁੰਮਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਗੋਲਿਆਂ ਤੇ ਪਟਾਖਿਆਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਫ਼ਿਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਅਧਰਮ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਉਤੇ ਨੇਕੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਦਾ ਅਭਿਨੈਅ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਨਮਾਨ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕੀ ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਛੂਹੰਦੇ ਹਨ।

(ਰ-74) **ਰਾਵਣ** :

ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦੈਂਤ ਸਮਰਾਟ, ਜੋ ਲੰਕਾ ਦਾ ਰਾਜਾ ਤੇ ਪੁਲਸਤਯ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਸੀ। ਰਾਵਣ ਨੇ ਕਈ ਸਾਲ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰ ਕੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ ਸਨ ਕਿ ਕੋਈ ਦੇਵਤਾ ਜਾਂ ਦੈਂਤ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਟਿਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ।

ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਵਣ ਦੇ ਦਸ ਸਿਰ ਸਨ ਅਤੇ ਵੀਹ ਹੱਥ। ਰਾਵਣ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਸੀ। ਇਹ ਮਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਇਹ ਪਹਾੜ ਵਾਂਙ ਉੱਚਾ ਲੰਮਾ, ਅਹਿੱਲ ਤੇ ਅਡੋਲ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਨ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਰੋਕ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ।

ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਵਣ ਨੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਵੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਵਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ।

ਪਰ ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਨੁਖ ਹੀ ਨਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ,

ਦੇਵਤੇ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ।

ਰਾਵਣ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲੰਕਾ ਲੈ ਗਿਆ। ਰਾਮ ਨੇ ਸੁਗਰੀਵ ਤੇ ਹਨੂਮਾਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਰਾਵਣ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਰਾਵਣ ਬਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਮ ਦੀ ਰਾਵਣ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਨੇਕੀ ਦੀ ਬਦੀ ਉਪਰ ਜਿੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

(ਰ-75) **ਰਾਵੀ** :

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਦਰਿਆ, ਜੋ ਕੁਲੂ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਚੰਬਾ, ਮਾਧੋਪੁਰ, ਡੇਹਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ, ਲਾਹੌਰ, ਸ਼ੇਖ਼ੂਪੁਰਾ, ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ 450 ਮੀਲ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਕੇ ਅਹਿਮਦਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਝਨਾਂ ਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਵਾਲਾ ਦਰਿਆ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਦਰਿਆ ਪਰੁਸ਼ਨੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ, ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਇਰਾਵਤੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਇਹੋ ਨਾਉਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਰਾਵਤੀ ਤੋਂ ਵਿਗੜ ਕੇ, ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਰਵੀ' ਪੈ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ—ਸੂਰਜ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਇਸ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਮੰਨਣ ਲਗੇ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸੂਰਜ ਭਗਤ ਇਸ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਰਵੀ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਵੀ ਪੈ ਗਿਆ।

ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹਾਈਡਰਾਉਟੀਜ਼ ਜਾਂ ਅਦਰੀਸ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(ਰ-76) **ਰਿਸ਼ੀ** :

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਪਾਵਨ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਮੁਨੀ, ਜੋ ਰੱਬ ਤਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਵੇ। ਰਿਸ਼ੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਚਾ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ—ਦੇਵ ਰਿਸ਼ੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਸ਼ੀ ਤੇ ਰਾਜ ਰਿਸ਼ੀ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸੱਤ ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਵੀ ਰਿਸ਼ੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਚੱਲੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਾਂ ਹਨ—ਅੱਤਰੀ, ਭਾਰਦਵਾਜ, ਗੌਤਮ, ਜਮਦਾਗਨੀ, ਕਸ਼ਯਪ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤਰ। ਇਕ ਆਮ ਵਰਤੀਂਦੀ ਸੂਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਾਂ ਹਨ—ਅਗਸਤਯ, ਅੰਗੀਰਸ, ਅੱਤਰੀ, ਭ੍ਰਿਗੂ, ਕਸ਼ਯਪ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤਰ। ਅਨੇਕਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਅਸਮਾਨ ਉੱਤੇ ਜੋ ਸੱਤ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿਸਦੇ ਤਾਰੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ 'ਸਪਤ ਰਿਸ਼ੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਰ-77) **ਰਿਸ਼ੀ ਪੰਚਮੀ** :

ਭਾਦਰੋਂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀ ਪੰਚਮੀ; ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਸਨਾਤਨੀ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਇਸ ਦਿਨ ਵਰਤ ਵੀ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਰਤ ਕੇਵਲ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਹੀ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਮਜਬੂਰੀ-ਵਸ ਇਸਤ੍ਰੀ ਖ਼ੁਦ ਵਰਤ ਨਾ ਰਖ ਸਕੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਮਰਦ ਆਪ ਵਰਤ ਰਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਉਸ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਜਾਣੇ-ਅਣਜਾਣੇ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਵਜੋਂ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਰਤ ਦੇ ਪੁੰਨ ਨਾਲ ਸਭ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਰਤ ਦੀ ਵਿਧੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਜਾਗ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਨਦੀ/ਸਰੋਵਰ ਉੱਤੇ 108 ਵਾਰ (ਜਾਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਅੱਠ ਵਾਰ) ਦਾਤਨ ਕਰੇ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਮਗਰੋਂ ਘਰ ਆ ਕੇ, ਇਕ ਵੇਦੀ ਬਣਾਏ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਗੋਹੇ ਨਾਲ ਲੇਪ ਕਰ ਕੇ, ਮਿੱਟੀ ਜਾਂ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਘੜਾ ਰਖੇ। ਘੜੇ ਉੱਤੇ ਜੌਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਘੜਾ ਰਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਕਪੜੇ ਨਾਲ ਉਪਰੋਂ ਢੱਕ ਦੇਵੇ, ਫਿਰ ਵੇਦੀ ਅਗੇ ਅਸ਼ਟਦਲ ਕੰਵਲ ਬਣਾ ਕੇ ਅਰੁਧਨਤੀ ਸਮੇਤ ਸੱਤ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰੇ। ਸੱਤ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ—ਗੌਤਮ, ਭਾਰਦਵਾਜ, ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤਰ, ਜਮਦਾਗਨੀ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਠ, ਕਸ਼ਯਪ, ਅਤ੍ਰੀ। ਪੂਜਾ ਮਗਰੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਖਵਾਏ। ਖ਼ੁਦ ਕੇਵਲ ਫਲਾਹਾਰ ਕਰੇ। ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਰਿਸ਼ੀ ਪੰਚਮੀ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣੇ ਤੇ ਜਗਰਾਤਾ ਰਖੇ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਉਠ ਕੇ ਅਗਨੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਕਰੇ।

ਇਸ ਵਰਤ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਰ-78) ਰਿਹਾਣ :

ਖਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋਤ, ਜੋ ਬੁੰਜਾਹੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਭਦਰਾਂ (ਮੁੰਡਣ) ਨੰਗਲ ਤਹਿਸੀਲ ਨਕੋਦਰ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੁੰਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੰਡੀ ਵੱਢੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੰਡੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਬਕਰੇ ਦੇ ਕੰਨ ਸਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਫਿਰ ਬਕਰੇ ਨੂੰ ਘਰ ਲਿਆ ਕੇ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀ, ਲੋਹੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਨਾਲ ਵੱਢਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਕਰੇ ਦਾ ਮਾਸ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਵਜੋਂ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਖਲੜੀ, ਹੱਡੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਗੰਦ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਦੱਬ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਿਹਾਣ ਜਨਮ ਅਸ਼ਟਮੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜੰਡੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਐਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਹਤਾਂ ਲਈ ਦੁੱਧ ਦਹੀਂ ਵਰਤਣਾ ਜਾਂ ਵੇਖਣਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ : ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਧਾਵੇ ਸਮੇਂ ਰਿਹਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੀਵੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤਣੀ ਸਮੇਤ ਸਤਿ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਲਈ ਖੂਹ ਵਿਚ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਨ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਪ੍ਰੋਹਿਤਣੀ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ। ਇਸ ਲਈ ਰਿਹਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਡਾਲਣੀ ਆਖ ਕੇ, ਉਸ ਲਈ ਦੁੱਧ ਦਹੀਂ, ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਪਦਾਰਥ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਖਾਣੇ ਵਰਜ ਦਿੱਤੇ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਰਿਹਾਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਦਹੀਂ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ।

ਰਿਹਾਣਾਂ ਵਿਚ ਤੜਾਗੀ ਦੀ ਰੀਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਮਰ ਦੁਆਲੇ ਧਾਗਾ ਪਹਿਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਰਿਹਾਣ ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ, ਗਾਲਿਬ ਕਲਾਂ (ਤਹਿਸੀਲ ਜਗਰਾਉਂ) ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਉੱਚੀ ਥੇਹ ਉੱਤੇ [illegible] ਹਨ।

(ਰ-79) ਰਿੱਛ :

ਰਿੱਛ ਬਾਰੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਤੇ ਮਨੌਤਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿੱਛ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਇਕ ਨੀਤੀ-ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ— ਦੋ ਦੋਸਤ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਰਿੱਛ ਆਉਂਦਾ ਵੇਖਿਆ। ਇਕ ਦੋਸਤ ਦੌੜ ਕੇ ਦਰਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦਰਖ਼ਤ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਰਿੱਛ ਮੁਰਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ, ਸੋ, ਉਹ ਦਰਖ਼ਤ ਹੇਠ ਹੀ ਸਾਹ ਰੋਕ ਕੇ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਰਿੱਛ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁੰਘਿਆ ਤੇ ਮੁਰਦਾ ਜਾਣ ਕੇ ਅਗੇ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਜੇ ਰਿੱਛ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਰਦਾ ਦੇਹ ਖਾਣੀ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਿੱਛ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਤੋੜ ਕੇ ਮੁਰਦੇ ਦੀ ਦੇਹ ਨਾਲ ਨਾਪਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੁਰਦੇ ਦੇ ਆਕਾਰ ਜਿਤਨੀ ਲੰਮੀ ਟਹਿਣੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਟਹਿਣੀ ਨਾਲ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇ ਅੰਗ ਬੰਨਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਟਹਿਣੀ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਮੁਰਦਾ ਦੇਹ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਕੋਲ ਰਿੱਛ ਦੇ ਵਾਲ ਹੋਣ ਉਸ ਤੇ ਟੂਣਾ ਟੱਪਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਕਈ ਮਾਵਾਂ ਰਿੱਛ ਦੇ ਵਾਲ ਨੂੰ ਤਵੀਤ ਵਿਚ ਮੜ੍ਹ ਕੇ, ਬੱਚੇ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਲਟਕਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਿੱਛ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉਤੇ ਜੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਦਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਰਿੱਛ ਦੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਬੈਠਣ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਖਾਂਸੀ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰਿੱਛ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲੀ ਤੀਵੀਂ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਚਟ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਢਾਲ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਕਾਮ ਚੇਸ਼ਟਾ ਪੂਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ।

(ਰ-80) ਰਿਣ ਮੋਚਨ :

ਸਢੌਰੇ ਤੋਂ 10 ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿਥ ਉਤੇ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਵਲ ਇਕ ਸਰੋਵਰ, ਜੋ ਕਪਾਲ ਮੋਚਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਰ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਤਾਲ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਤਾਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਾਲ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਸਾਰਾ ਕਰਜ਼ਾ ਛੇਤੀ ਉਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਰ-81) ਰੀਠਾ :

ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਗਲ ਵਿਚ ਰੀਠਾ ਪਹਿਨਾਣ ਨਾਲ, ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਜੇ ਇਹ ਕੌਡੀ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ, ਪਹਿਨੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਢੁੱਕਦੇ।

(ਰ-82) ਰੀਠਾ ਸਾਹਿਬ :

ਅਲਮੋੜੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਮਤਾ ਤੋਂ 45 ਮੀਲ ਦੂਰ ਇਕ ਰੀਠੇ ਦਾ ਬ੍ਰਿਛ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਮਿੱਠੇ ਫਲ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਖੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਰਦਾਨਾ ਜਦੋਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ

ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ, ਇਸ ਬ੍ਰਿਛ ਨਾਲੋਂ ਫਲ ਤੋੜ ਕੇ ਖਾਣ ਲਈ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਛੁਹ ਨਾਲ, ਇਸ ਦਾ ਕੌੜਾ ਫਲ ਛੁਹਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮਿੱਠਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਇਥੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਰੀਠੇ ਦਾ ਮਿੱਠਾ ਫਲ ਸਿੱਖ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਰ-83) **ਰੀਤ** :

ਇਕ ਰੀਤ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਗਰਭ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਖਤ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚ 'ਛੋਟੀ' ਤੇ 'ਵੱਡੀ' ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਛੋਟੀ ਰੀਤ ਗਰਭ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਤੇ ਵੱਡੀ ਰੀਤ ਸਤਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਝ ਖਤ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸਤਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਦੋ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਰੀਤ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੁੰਜਾਹੀ ਖੱਤਰੀਆਂ ਵਿਚ।

ਛੋਟੀ ਰੀਤ ਸਮੇਂ ਗਰਭਵਤੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਮਾਂ ਪਿਉ ਵਲੋਂ ਦਿਤੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਰਭਵਤੀ ਨੂੰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਕਣਕ ਦੇ ਦਾਣੇ ਅਤੇ ਘਿਉ ਵਿਚ ਤਲੀਆਂ ਟਿੱਕੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਗੁੜ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵੱਡੀ ਰੀਤ ਵੇਲੇ ਗਰਭਵਤੀ ਦੇ ਮਾਂ ਪਿਉ ਉਸ ਲਈ ਤ੍ਰੇਵਰ, ਨਰੇਲ, ਛੁਹਾਰੇ, ਮਠਿਆਈ ਤੇ ਕੁਝ ਨਕਦੀ ਭੇਜਦੇ ਹਨ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਦੇ ਕਪੜੇ ਵੀ ਭੇਜਦੇ ਹਨ। ਸਤਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਕੋਈ ਸ਼ੁਭ ਦਿਨ ਚੁਣ ਕੇ ਕੁੱਲ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਨੂੰ ਸਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਟੇ ਦਾ ਚੌਕ ਪੂਰਦਾ ਹੈ। ਗਰਭਵਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਨਵੇਂ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨ ਕੇ, ਚੌਕ ਤੇ ਨੌਂ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਗਰਭਵਤੀ ਦੀ ਸੱਸ, ਗਰਭਵਤੀ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ, ਨਰੇਲ ਤੇ ਛੁਹਾਰੇ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਗੁੜ ਜਾਂ ਟਿੱਕੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਰ-84) **ਰੀਤਾਂ ਚਬ੍ਹਨਾ** :

ਇਕ ਰੀਤ; ਇਹ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕਾਰ ਪੁੰਸਵਨ ਦਾ ਹੀ ਲੌਕਿਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ ਗੋਦੀ ਭਰਨਾ, ਝੋਲੀ ਭਰਨਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਗਰਭ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਸਤਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਗਰਭਵਤੀ ਨੂੰ ਹਲਦੀ ਤੇ ਕੇਸਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਫਿਰ ਸ਼ੁਭ ਮਹੂਰਤ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਚੌਕੀ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਥਾਂ ਗੋਬਰ ਨਾਲ ਪੋਚ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ ਦੀਆਂ ਵਡਿਕੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਪਾਪੜ ਪਕੌੜੇ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਇਹ ਪਾਪੜ ਤੇ ਪਕੌੜੇ ਪਿਛੋਂ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਤੀਵੀਆਂ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਜੋੜ ਕੇ, ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਬਣਾ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੀਤ ਜਾਂ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਇਕ ਸਥਾਨਿਕ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਸੂਤ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਤਿੱਤਰ-ਮੋਰ ਉਲੀਕਣ ਦੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ :

ਕਿਨੇ ਉਸਾਰੀਆਂ ਏਹ ਮਾੜੀਆਂ
ਏਥੇ ਕੌਣ ਲਿਖੇ ਤਿੱਤਰ ਮੋਰ।
ਵਧਾਵੇ ਤੋਂ ਬਲ ਜਾਨੀਆਂ।

(ਰ-85) **ਰੁਸੇਵਾਂ** :

ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰੀਤ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਸੰਧਿਆ ਨੂੰ, ਵਰ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਮਿਤ੍ਰ ਜਾਂ ਸਾਕ ਸਬੰਧੀ ਦੇ ਘਰ, ਰੁਸ ਕੇ ਜਾ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਕਿਸੇ ਮਿਤ੍ਰ ਜਾਂ ਸਬੰਧੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਪਸੰਦ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਜਾਂ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਵਰ ਦੇ ਮਾਂ ਪਿਉ ਤੇ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਇਕਠੇ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਰ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਦੇ ਗੋੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਪੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਦੇ ਸੁਖ ਤੇ ਅਨੰਦ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਰ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਰ-86) **ਰੁਕਮਣੀ** :

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਜੋ ਵਿਦਰਭ ਦੇ ਰਾਜੇ ਭੀਸ਼ਮ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ। ਹਰੀ ਵੰਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਰੁਕਮਣੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਰੁਕਮਣੀ ਦਾ ਭਰਾ ਰੁਕਮਿਣ ਕੰਸ ਦਾ ਮਿਤ੍ਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਰੁਕਮਣੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਰੁਕਮਣੀ ਦੀ ਸਗਾਈ ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਸ਼ੂਪਾਲ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਰੁਕਮਣੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਸੁਹਾਗ ਧਾਰ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਰੁਕਮਣੀ ਦੇਵ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗਈ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰੁਕਮਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਥ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਦਵਾਰਕਾ ਲੈ ਆਇਆ। ਸ਼ਿਸ਼ੂਪਾਲ ਤੇ ਰੁਕਮਿਣ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਤੀਰਾਂ ਦੀ ਤਾਬ ਨਾ ਸਹਾਰ ਸਕੇ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦਵਾਰਕਾ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਰੁਕਮਣੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਰੁਕਮਣੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਦਸ ਲੜਕੇ ਤੇ ਇਕ ਲੜਕੀ ਜੰਮੀ। ਪ੍ਰਦੁਯਮਨ ਇਸੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਲੜਕਾ ਸੀ।

(ਰ-87) **ਰੁਖ਼ਸਤੀ** :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕਲਾਵੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਇਕ ਰੀਤ; ਨਿਕਾਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੇ ਕੁੜੀ ਛੋਟੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਇਕ ਫੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਫਿਰ ਪੇਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੁੜੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਪੈਰ ਧਰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਰਸਮੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰੁਖ਼ਸਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ ਰੁਖ਼ਸਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਰ-88) **ਰੁਦ੍ਰ** :

ਵੈਦਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਝੱਖੜ ਤੇ ਤੂਫ਼ਾਨ ਦਾ ਇਕ ਦੇਵਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਉਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਵਾਵਰੋਲੇ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਰੁਦ੍ਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮਨੁਖਾਂ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚ ਰੋਗ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਦੇਵਤਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਵੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹੋ ਰੁਦ੍ਰ ਸਿਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਗਸਤ ਹੋਇਆ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਗੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚੋਂ ਰੁਦ੍ਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਜੰਮਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਇਹ ਬਾਲਕ ਰੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਪੁਛਣ ਲੱਗਾ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਰੁਦ੍ਰ (ਰੋਣ ਵਾਲਾ) ਰਖਿਆ। ਪਰ ਰੁਦ੍ਰ ਸੱਤ ਵਾਰ ਹੋਰ ਰੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਪੁਛਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸੱਤ ਹੋਰ ਨਾਂ ਰਖੇ ਗਏ, ਜੋ ਇਹ ਹਨ—ਭਵ, ਸ਼ੁਰਵ, ਈਸ਼ਾਨ, ਪਸ਼ੂਪਤੀ, ਭੀਮ, ਉਗ੍ਰ ਤੇ ਮਹਾਦੇਵ। ਇਹੋ ਨਾਂ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਵੀ ਬੋਧਿਕ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰੁਦ੍ਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਰ ਤੇ ਮਾਦਾ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਗਿਆਰਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਦ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਦ੍ਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

(ਰ-89) **ਰੁਦ੍ਰ ਲੋਕ** :

ਸ਼ਿਵ ਲੋਕ ਜੋ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ 'ਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਰ-90) **ਰੁਦ੍ਰਾਖ** :

ਇਕ ਬ੍ਰਿਛ, ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ, ਰੁਦ੍ਰ ਦੀ ਅੱਖ ਵਰਗਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਇਹ ਸੰਗਿਆ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਈ। ਜੋਗੀ ਤੇ ਸੈਵ ਮਤ ਵਾਲੇ ਜਾਪ ਸਮੇਂ, ਰੁਦ੍ਰਾਖ ਦੀ ਮਾਲਾ ਫੇਰਦੇ ਹਨ। ਰੁਦ੍ਰਾਖ ਦੇ ਮਣਕੇ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਮਣਕਾ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਪਹਿਨਦੇ ਤੇ ਫੇਰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਰਾਂ ਪੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਮਣਕਾ ਬੜਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਜੋਗੀ ਹੀ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਨੋਟਜ਼ (11,91) ਅਨੁਸਾਰ, ਇਕ ਪੱਖ ਵਾਲਾ ਇਕ ਰੁਦ੍ਰਾਖ ਮਣਕਾ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਸੀ, ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਕਿਧਰੇ ਗੁੰਮ ਗਿਆ।

(ਰ-91) **ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਦੇਗ** :

ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਇਕ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਦੀ। ਦੇਗ ਵਿਚ ਜੋ ਰੁਪਏ ਤੇ ਮੁਹਰਾਂ ਆਦਿ ਪਾ ਕੇ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਦੱਬੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਦੇਗ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਤੁਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਧਰਤੀ ਹੇਠਾਂ ਹੀ ਤੁਰਦੀ ਤੁਰਦੀ ਕਿਥੇ ਦੀ ਕਿਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੇਗ ਦੇ ਤੁਰਨ ਨਾਲ ਛਣਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੱਪ ਦਾ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਬੜਾ ਮੋਹ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇਗ ਵਿਚ ਧਨ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਉਤੇ ਸੱਪ ਆ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੱਪ ਵਲ ਪਾ ਕੇ ਦੇਗ ਨੂੰ ਅਗੇ ਤੋਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਛਣਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ, ਦੇਗਾਂ ਦੱਬਣ ਦਾ ਆਮ ਰਵਾਜ ਸੀ ਤੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਆਉਂਦੀ ਛਣਕਾਰ, ਭਾਵੇਂ ਭਰਮ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਖ਼ਾਸ ਅਰਥ ਰਖਦੀ ਸੀ।

(ਰ-92) **ਰੁਪਿਆ ਫੜਾਉਣਾ** :

ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸ਼ਗਨ ਵਜੋਂ ਰੁਪਿਆ ਫੜਾਉਣਾ। ਪਖੋਕੇ ਰੇਧਾਵਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਜੱਟਾਂ ਵਿਚ ਰਵਾਜ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ, ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਮਿਥੇ ਹੋਏ ਦਿਨ ਵਿਚੋਲੇ ਨਾਲ ਵਰ ਪੱਖ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਰ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਸਾਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਰੁਪਿਆ ਫੜਾਂਦੇ ਹਨ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਛੁਹਾਰੇ ਤੇ ਮਖਾਣੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਸਮ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪੱਕਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਕਰ ਜਾਂ ਗੁੜ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਸਮ ਸਮੇਂ ਵਰ ਦੇ ਅੰਗ-ਸਾਕ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਗਨ ਵਜੋਂ ਰੁਪਿਆ ਫੜਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(ਰ-93) ਰੂਪ ਚੌਦਸ :

ਕੱਤਕ ਵਦੀ ਚੌਦਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪ-ਚੌਦਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਨਰਕ ਚੌਦਸ ਤੇ ਯਮ ਚੌਦਸ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਿਨ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ, ਚੌਕੀ ਵਿਛਾ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੀਵਾ ਜਗਾ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨੂੰ 'ਤਾਰਾ ਇਸ਼ਨਾਨ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਕੁੜੀਆਂ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਵਟਣਾ ਆਦਿ ਮਲ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਤੇ ਰੂਪ ਨਿਖਾਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਕੰਨਿਆਂ ਦਸ ਸਾਲ ਰੂਪ-ਚੌਦਸ ਨੂੰ ਵਟਣਾ ਮਲ ਕੇ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀ ਝਾਲ ਨਹੀਂ ਝੱਲੀ ਜਾਂਦੀ।

(ਰ-94) ਰੇਰੂ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ :

ਬੜਰੁਖਾਂ (ਜੀਂਦ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ) ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਹੀ ਬੁਰਜੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਰੇਰੂ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਥੇ ਕਦੇ ਰੇਰੂ ਦਾ ਇਕ ਦਰਖ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਰੇਰੂ ਦੇ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਲੋਕ ਪੂਜਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਲੱਕੜ ਕਦੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਾਲਦਾ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਰੇਰੂ ਨਾਲ ਕਦੇ ਕੰਡਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ।

ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਰਖ਼ਤ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਡੇ ਲਗਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਵਸੋਂ ਵਧ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਬਿਛ ਦੇ ਕੰਡੇ ਲੰਘਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਪੱਛਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਢਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਰਖ਼ਤ ਨਾਲ ਇਕ ਸਾਧੂ ਆਪਣਾ ਘੋੜਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਾਧੂ ਨੇ ਦਰਖ਼ਤ ਨੂੰ ਵੱਢਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁਛਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੱਸਣ ਉਤੇ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਕੰਡੇ ਲੰਘਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਰਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਪੱਛਦੇ ਹਨ, ਸਾਧੂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਨਾ ਵੱਢੋ, ਇਹ ਕਲ ਤਕ ਕੰਡੇ ਛੱਡ ਦੇਵੇਗਾ।"

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਲੋਕਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਰੇਰੂ ਨਾਲ ਇਕ ਵੀ ਕੰਡਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਇਸ ਰੇਰੂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਸਾਧੂ ਫਿਰ ਕਦੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

(ਰ-95) ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਮੇਲਾ :

ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਮੇਲਾ, ਜਗਰਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰ ਅਬਦੁੱਲ ਕਾਦਰ ਜਿਲਾਨੀ ਦੀ ਕਬਰ ਉਤੇ, ਹਰ ਸਾਲ 14, 15 ਤੇ 16 ਫੱਗਣ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਮੇਲਾ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੁੱਢ ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਵੀ ਇਸ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਹੁਮ ਹੁਮਾ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿਛੋਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਹਿਜਰਤ ਕਰ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ, ਇਹ ਮੇਲਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਸੇ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਉਮੰਗ ਨਾਲ ਮੁਤਵਾਤਰ ਲਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਰੋਸ਼ਨੀ' ਇਸ ਲਈ ਪਿਆ ਕਿ ਮੇਲੇ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਪੀਰ ਦੀ ਕਬਰ ਉਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਚਿਰਾਗ਼ ਬਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰੋਂ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜਲੌ ਹੈ।

ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੀਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਵੀ ਸੁੱਖਣਾ ਪੀਰ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਉਤੇ ਸੁੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਪੀਰ ਦੀ ਅਜ਼ਮਤ ਨਾਲ ਅਵੱਸ਼ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਕਬਰ ਉਤੇ ਚਿਰਾਗ਼ ਜਲਾਂਦੇ, ਨਿਆਜ਼ਾਂ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਪੀਰ ਦੇ ਜਸ ਵਿਚ ਗੀਤ ਗਾਂਦੇ ਹਨ :

ਪੀਰਾਂ ਵਿਚ ਪੀਰ ਸੁਣੀਂਦਾ
ਵੱਡਾ ਪੀਰ ਇਲਾਹੀ
ਜਿਸ ਦੀ ਅਜ਼ਮਤ ਦੋਹੀਂ ਜਹਾਨੀਂ
ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਰੁਸ਼ਨਾਈ।

ਇਹ ਮੇਲਾ ਸੁਭਾਵ ਵਿਚ ਲੌਕਿਕ ਹੈ। ਜੋ ਲੋਕ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਪੀਰ ਅਬਦੁੱਲ ਕਾਦਰ ਜਿਲਾਨੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਗਭਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ, ਬਕਰੇ ਬੁਲਾਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਨੱਚਦੀਆਂ ਟੱਪਦੀਆ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੂੰਬੇ ਤੇ ਇਕਤਾਰੇ ਦੀਆਂ ਮਧੁਰ ਧੁਨੀਆਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਘੋਲੀ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਦਾ ਮੁੱਢ ਭਾਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੀਰ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਇਹ ਮੇਲਾ ਹੁਣ ਧਾਰਮਿਕ ਦੀ ਥਾਂ ਸੈਕੂਲਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਲੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਇਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਆਰੀ, ਆਰੀ, ਆਰੀ
ਵਿਚ ਜਗਰਾਵਾਂ ਦੇ
ਬਈ ਲਗਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਭਾਰੀ।
ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਗਭਰੂ ਆਉਂਦੇ,
ਘੋੜੇ ਊਠ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ,
ਲੰਮੇ ਚਾਦਰੇ ਕੁੰਢੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ,
ਮੋਢੇ ਡਾਂਗ ਉਲਾਰੀ।

ਹੱਸਦੇ ਹੱਸਦੇ ਇਹ ਲੜ ਪੈਂਦੇ
ਚਲਦੀ ਖ਼ੂਬ ਕਟਾਰੀ,
ਜ਼ੋਰ ਜਵਾਨੀ ਦੇ,
ਕਰਦੇ ਬੜੇ ਖਵਾਰੀ ।

(ਰ-96) **ਰੋਹਿਣੀ** :

(1) ਦੱਖਸ਼ ਦੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀ ਇਕ ਪਤਨੀ; ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਦਰਮਾ ਦਾ ਰੋਹਿਣੀ ਨਾਲ ਬੜਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਕੀ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ, ਜੋ ਦੱਖਸ਼ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਤੇ ਰੋਹਿਣੀ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਸਨ, ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਾ । ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਦੱਖਸ਼ ਨੇ ਚੰਦਰਮਾ ਨੂੰ ਘੁਲ ਘੁਲ ਕੇ ਮਰਨ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ । ਜਦੋਂ ਚੰਦਰਮਾ ਘਟ ਕੇ ਇਕ ਲਕੀਰ ਬਣ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਰੋਹਿਣੀ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਨੇ ਦੱਖਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਰਾਪ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ । ਦੱਖਸ਼ ਨੇ ਸਰਾਪ ਵਾਪਸ ਤਾਂ ਨਾ ਲਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਚੰਦਰਮਾ ਘਟੇਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਵਧੇਗਾ । ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਲਈ ਚੰਦਰਮਾ ਘਟਦਾ ਵਧਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ।

(2) ਨਛੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੌਥਾ ਨਛੱਤ੍ਰ ।

(3) ਕਸ਼ਯਪ ਦੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਜੋ ਸੁਰਭੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮੀ, ਇਹ ਸਿੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ ।

(4) ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪਿਤਾ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਬਲਰਾਮ ਜੰਮਿਆ । ਰੋਹਿਣੀ ਦਵਾਰਕਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਸਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ।

(5) ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਇਕ ਰਾਣੀ ।

(ਰ-97) **ਰੋਕਾ** :

ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰਸਮ, ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ 'ਰੋਕੇ' ਦੀ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਧਨ-ਪੋਠੋਹਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 'ਠਾਕਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਰੀਤ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕੰਨਿਆਂ ਲਈ ਵਰ 'ਰੋਕ' ਅਥਵਾ 'ਠਾਕ' ਲੈਣਾ ਹੈ । ਇਹ ਰਸਮ ਬੜੀ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਵਰ ਦੀ ਤਲੀ ਉਤੇ ਇਕ ਰੁਪਿਆ ਰਖ ਕੇ, ਗੁੜ ਦੀ ਰੋੜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਮ ਸਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਧਨੀ-ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਖਤ੍ਰੀ-ਅਰੋੜੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਵਰ ਨੂੰ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਸੱਦ ਕੇ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਵਰ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਅੰਗ-ਸਾਕ ਵੀ ਦੁੱਧ ਪੀਂਦੇ ਹਨ ।

(ਰ-98) **ਰੋਗ** :

ਰੋਗਾਂ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਲੋਕਧਾਰਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ । ਲੋਕ-ਮਨ ਨੇ ਜੜ੍ਹ ਵਸਤੂਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਸੀਤਲਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਗ, ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਫੈਲਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਰੋਗਾਂ ਦੀਆਂ ਦੇਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰਖਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸੀਤਲਾ ਦੇਵੀ) । ਕਈ ਵਾਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸੀਤਲਾ ਨਿਕਲਣ 'ਤੇ, ਦਵਾ ਦਾਰੂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੇਵੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੇਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਿਆਣ ਨਾਲ ਵੀ ਰੋਗ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ।

ਤੀਜੇ ਦਾ ਬੁਖ਼ਾਰ ਇਕ ਪੰਛੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਬਾਲ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਰੋਗ ਦੇ ਨਿਵਾਰਨ ਲਈ, ਇਕ ਕਥਾ ਬਾਲ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਰੋਗ ਨੂੰ ਪੰਛੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਕੜ ਕੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਦੋਂ ਛੱਡਿਆ, ਜਦੋਂ ਇਸ ਪੰਛੀ ਨੇ ਵਾਇਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਥੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਜਾਵੇਗੀ, ਉਥੇ ਇਹ ਰੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ ।

ਅੱਧੇ ਸਿਰ ਦੇ ਦਰਦ ਲਈ 'ਅਧਸੀਸੀ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਅਧਸੀਸੀ) ।

ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਹੀਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ । ਰੋਗ ਦੀ ਦੇਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਰੋਗ ਲਗਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ।

ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਮੰਤਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸੱਪ ਜਾਂ ਅਠੂਹੇਂ ਦੇ ਕੱਟੇ ਦਾ ਇਲਾਜ ਮੰਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਆਪਣਾ ਰੋਗ ਦਰੱਖ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਮੌਲੀ ਦਾ ਧਾਗਾ ਲਪੇਟਦੇ ਹੋਏ ਜੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਰੋਗ ਪਿੱਪਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰੋਗੀ ਨਵਾਂ ਨਰੋਆ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

(ਰ-99) **ਰੋਜ਼ਾ** :

ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਣਾ ਇਸਲਾਮ ਮਤ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਅੰਗ ਹੈ । ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਤਮਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੁਧਤਾ ਲਈ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹੀਨੇ, ਰੋਜ਼ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਦੇ ਹਨ । ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਨਿਆਰੀ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਸੂਰਜ ਡੁਬਣ ਤਕ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਗਾਂਦੇ । ਸੂਰਜ ਡੁਬਦੇ ਸਾਰ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਣਾ ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ ।

ਰੋਜ਼ੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਕਾਮਾਦਿਕ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਨਿੰਦਿਤ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ । ਰੋਜ਼ੇ ਨੂੰ ਪੰਜ ਗੱਲਾਂ ਬੇਅਸਰ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ—ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ, ਚੁਗਲੀ ਕਰਨੀ, ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨੀ, ਝੂਠੀ ਕਸਮ ਚੁਕਣੀ, ਕਾਮਾਦਿਕ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ । ਰੋਜ਼ਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸਖ਼ਤ ਪਿਆਸ ਲਗਣ ਤੇ, ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਲਈ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਰਖ ਕੇ, ਮੂੰਹ ਗਿੱਲਾ ਤਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਘੁਟ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਲੰਘਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਚਿਥ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਲਈ ਜੇ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਤਕਾਫ਼ ਕਰੇ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਮਸਜਦ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰੇ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਸ ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਵਿਚ । ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਦਸਿਆ ਹੈ ।

ਰੋਜ਼ੇ ਲਈ ਕੁਝ (ਮੁਫ਼ਤਰਿਆਤ) ਮਨਾਹੀਆਂ ਵੀ ਹਨ—ਰੋਜ਼ੇ ਦੇ ਦਿਨ ਅੰਨ ਖਾਣਾ, ਪਾਣੀ ਪੀਣਾ, ਧੂੰਆਂ ਤੰਬਾਕੂ ਪੀਣਾ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਆਪਣੀ ਥੁੱਕ ਵੀ ਅੰਦਰ ਲੰਘਾਣੀ ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ । ਸਭ ਤੋਂ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੋਜ਼ੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਉਲਟੀ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਹਕੀਮ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਰੋਜ਼ਾ ਲੇਖੇ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ । ਰੋਜ਼ੇ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਲਿੰਗ ਵਾਸ਼ਨਾ ਅੰਦਰੋਂ ਨਹੀਂ ਉਠਣੀ ਚਾਹੀਦੀ । ਤੀਵੀਆਂ ਜੇ ਮਾਹਵਾਰੀ ਤੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ਾ ਲੇਖੇ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ।

ਰੋਜ਼ਾ ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਰਦ ਔਰਤ ਲਈ ਰਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ, ਬਿਰਧ ਤੇ ਰੋਗੀ, ਗਰਭਵਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀ, ਲੰਮੇ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਪਾਂਧੀ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ੇ ਤੋਂ ਛੋਟ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੰਵਾਏ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸਫ਼ਰੋਂ ਮੁੜ ਆ ਕੇ ਪੂਰੇ ਕਰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ।

ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਰੋਜ਼ੇ ਰਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਗਜ਼ਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰੋਜ਼ੇ ਹਿਜਾ, ਮੁਹੱਰਮ, ਰੱਜਬ ਤੇ ਸ਼ਬਆਨ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਰਖਣੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਹਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ, ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ, ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ, ਚੌਦਵੀਂ, ਪੰਦਰਵੀਂ ਤੇ ਅਖੀਰਲੀ ਤਿੱਥ ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ੁਭ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਫ਼ਤੇ ਦਾ ਸੋਮਵਾਰ, ਜੁਮੇਰਾਤ ਤੇ ਜੁਮਾ ਰੋਜ਼ੇ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਹੈ । ਮਿਸ਼ਕਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਹੱਰਮ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ, ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਣ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਦੁਲ ਫ਼ਿਤਰ ਪਿਛੋਂ ਛੇ ਦਿਨ ਰੋਜ਼ੇ ਰਖਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁਆਬ (ਪੁੰਨ) ਹੈ ।

ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਸਵੇਰੇ, ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਭੋਜਨ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਹਰੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਡੁਬਣ ਮਗਰੋਂ ਰੋਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵੇਲੇ, ਜੋ ਵਸਤੂ ਮੂੰਹ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਅਫ਼ਤਾਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਅਫ਼ਤਾਰ ਮਗਰੋਂ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

(ਰ-100) **ਰੋਜ਼ਾਨਾਮਾ** :

ਇਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਮਨੋਂ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਰੋਜ਼ੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਰੋਜ਼ਾ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ । ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ 'ਰੋਜ਼ਾਨਾਮਾ' ਲਿਖੇ, ਪਰ ਕਾਦਰਯਾਰ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾਮਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ । ਉਦਾਹਰਣ—

ਅਗੋਂ ਰੋਜ਼ਾ ਆਇਆ ਤੇਰ੍ਹਵਾਂ,
ਮੇਰੇ ਪਿਆ ਕਲੇਜੇ ਹੋਰਵਾਂ ।
ਮੇਰੇ ਜੁੱਸੇ ਕੁਵੱਤ ਨਾ ਰਹੀ,
ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਲਬਾਂ ਪਰ ਅੜੀ ਰਹੀ ।
ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਬੀਮਾਰ ਹਾਂ ਕਾਦਰਾ,
ਇਸ ਜ਼ਾਲਮ ਘੜੀ ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ।

(ਰ-101) **ਰੋਜ਼ੇ ਹਸ਼ਰ** :

ਕਿਆਮਤ ਦਾ ਦਿਨ; ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਿਨ ਇਸਰਾਈਲ ਦੇ ਰਣ-ਸਿੰਗੇ ਦੀ ਧੁਨੀ ਸੁਣ ਕੇ, ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਲੋ ਆਏਗੀ ਅਤੇ ਮੁਰਦੇ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਠਣਗੇ । ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਪੁਛਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਜਾਂ ਦੋਜ਼ਖ਼ ਨਸੀਬ ਹੋਵੇਗਾ ।

(ਰ-102) **ਰੋਜ਼ੇ ਮੀਸਾਕ** :

ਮੀਸਾਕ ਅਥਵਾ ਅਹਿਦਨਾਮੇ (ਸੰਧੀਨਾਮੇ) ਦਾ ਦਿਨ । ਇਸ ਦਿਨ ਅੱਲਾ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡਾ ਰੱਬ ਹੈ । ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਿਨ ਰੱਬ ਨੇ ਰੂਹਾਂ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ : 'ਅਲਸਤੋ ਬਿਰੱਬਿ ਕੁਮ' ਭਾਵ 'ਕੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਰੱਬ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ?' ਅਗੋਂ ਰੂਹਾਂ ਨੇ ਝਟ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ : 'ਕਾਲੂ ਬਲਾ' ਭਾਵ 'ਹਾਂ ਤੂੰ ਹੈਂ' ।'

ਹੋਰ, ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਕ ਰੋਜ਼ੇ ਮੀਸਾਕ ਤੋਂ ਦਸਦੀ ਹੈ ।

(ਰ-103) **ਰੋਟ :**

ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਡੇ ਅਕਾਰ ਦੀ ਮੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰੋਟੀ, ਜੋ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਨਗਾਹਾਂ ਉੱਤੇ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਮੰਨਤ ਦੇ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਤੇ ਰੋਟ ਪਕਾ ਕੇ ਵੰਡਦੇ ਹਨ। ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਰੋਟੀ ਨੂੰ 'ਮਨ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਰੋਟ ਇਕ ਮਣ ਆਟੇ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਹੀ ਗੁੜ ਰਲਾ ਕੇ ਪਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰੋਟ ਪਕਾਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਆਟੇ ਵਿਚ ਗੁੜ, ਛੁਹਾਰੇ, ਖੋਪੇ ਦੀਆਂ ਕਾਪਾਂ, ਸੌਂਫ ਆਦਿ ਮਲਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਭੱਠੀ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਗੋਹੇ ਬਾਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਪਰ ਗੋਹੇ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਗੁੰਨ੍ਹ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਤਵਾ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤਵਾ ਲਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਉਤੇ ਗੁੰਨ੍ਹੇ ਆਟੇ ਦਾ ਦੋ ਕੁ ਉਂਗਲ ਮੋਟਾ ਥਰ ਜਮਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਕ ਕੇ ਲਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪੀਰ ਨਮਿਤ ਭੇਟ ਕਰ ਕੇ ਵੰਡ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਪਾ ਕੇ ਉਸੇ ਉਪਰ 'ਰੋਟ' ਪਕਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਰ-104) **ਰੋਟੀ ਖਾਵਣ :**

ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰਸਮ। ਕੁੜਮਾਈ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਲੜਕਾ ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਪਏ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਈ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਉਹ ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਪਏ ਰਖ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਲੜਕੀ ਦੇ ਮਾਪੇ ਚੁਕ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਲੜਕੀ ਦੇ ਮਾਪੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਇਕ ਲੂੰਗੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਉਹ ਅਮੀਰ ਹੋਣ [illegible] ਜਾਂ ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਮੁੰਦਰੀ ਵੀ। ਲੜਕਾ ਉਸ ਰਾਤ [illegible] ਦੇ ਘਰ ਹੀ ਠਹਿਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਸਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ [illegible] ਤਕ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਚਾਰ ਸਾਲ [illegible] ਜਾਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ (ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, 102)।

([illegible]) **ਰੋਟੀ ਬੇਟੀ ਦੀ ਸਾਂਝ :**

[illegible] ਵਿਚ ਇਹ ਰਵਾਜ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ [illegible] ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਭਰੇ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ [illegible] ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕੋ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਰਟੀ [illegible] ਨਵੀਂ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ [illegible] ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਤੇ ਟੂਣਾ ਚਿੰਤਨ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ [illegible] ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਸ ਰੀਤ ਦੀ [illegible] ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਇਕੱਠੇ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਦੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਸਲੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਸਲੂਕ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਵਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਰੁਧ ਕੋਈ ਧੋਖਾ ਫਰੇਬ ਜਾਂ ਚਲਾਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣਾ ਪੇਟ ਸਾਂਝੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਉਤੇ ਇਕ ਹੋ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਿਤ੍ਰ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕੋ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਭੋਜਨ ਖਾਧਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਟ ਉਸੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਵੀ ਵਜੇਗੀ, ਜਿਤਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਿਤ੍ਰ ਨੂੰ।

(ਰ-106) **ਰਾਂਝਾ ਜਲਾਲੀ :**

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾ; ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਅਲੀ ਗੌਹਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਬਲਖ਼ ਦੇ ਇਕ ਰਈਸ ਸੁਲਤਾਨ ਜਲਾਲ ਆਦਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਰਾਂਝਾ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਜਲਾਲੀ ਦਾ ਹੁਸਨ ਵੇਖ ਕੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ('ਲੈਜਿੰਡਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ' 2,163) ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਂਝਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ। ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਮੰਨ ਲਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਾਂਝਾ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਸੜਕ ਉਤੇ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਰਾਂਝੇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਇਹੋ ਦਸਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਮੱਕੇ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਆਇਆ, ਪਰ ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ੁਧ ਭਾਰਤੀ ਫ਼ਕੀਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਂਝਾ ਕੋਈ ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰ ਸੀ, ਜੋ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਮੁਲਤਾਨ ਆ ਕੇ ਵਸਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਜਲਾਲੀ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿਰ ਮੂੰਹ ਮੁਨਾ ਕੇ ਘੋਨ ਮੋਨ ਫਿਰਨ ਲੱਗਾ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਂਝੇ ਸ਼ਾਹ ਪੈ ਗਿਆ।

ਜਲਾਲੀ ਤਿਲਾਦਾਰ ਨਗਰ ਦੇ ਮੂਸਾ ਨਾਮ ਲੁਹਾਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਨਗਰ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ 120 ਮੀਲ ਲਹਿੰਦੇ ਵਲ ਹੈ। ਅਲੀ ਗੌਹਰ ਫ਼ਕੀਰ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਤਿਲਾਦਾਰ ਪੁਜਾ। ਜਲਾਲੀ ਵੀ ਰਾਂਝੇ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਜਲਾਲੀ ਦੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਜਲਾਲੀ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਰਾਂਝਾ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਲਾਲੀ ਨੂੰ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਲੁਹਾਰਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਵਾਹਰ ਭੇਜੀ ਤੇ ਉਹ ਫੜੇ ਗਏ। ਵਾਹਰ ਨੇ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਕੇ ਨਦੀ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤੇ।

ਲੋਜਿੰਡਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ (2,163-176) ਵਿਚ ਰੋਡਾ ਜਲਾਲੀ ਦੀ, ਜੋ ਕਥਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ਉਹ ਬੜੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਰੋਡਾ, ਜਲਾਲੀ ਨੂੰ, ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਰੋਡਾ ਦੁਲਦੁਲ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਜਲਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਬੂਹੇ ਉਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਰੋਡਾ ਜਲਾਲੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੈ, ਪਰ ਜਲਾਲੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਤੇ ਉਹ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕਢਵਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਰੋਡਾ ਨਿਕਲਦਾ ਨਹੀਂ। ਜਲਾਲੀ ਜੱਲਾਦ ਦੁਆਰਾ ਰੋਡੇ ਦੇ ਡਕਰੇ ਕਰਵਾ ਕੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁਟਵਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਖ਼ਵਾਜਾ ਖਿਜ਼ਰ ਰੋਡੇ ਦੇ ਸਿਰੜ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਰੋਡਾ ਫਿਰ ਜਲਾਲੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅਗੇ ਜਾ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਖ਼ੈਰ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਜਲਾਲੀ, ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰੋਡੇ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਬੰਨ੍ਹਵਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਬਲਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਸੁਟਵਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਰੋਡਾ ਫਿਰ ਵੀ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਰੋਡਾ ਫਿਰ ਜਲਾਲੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਲਾਲੀ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਕਮਾਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਭੇਜ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਰੋਡਾ ਝਟ ਪਛਾਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਲਾਲੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਉਹ ਕਮਾਲੀ ਨੂੰ ਬਦਸੂਰਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਜਲਾਲੀ ਘਬਰਾ ਕੇ ਰੋਡੇ ਕੋਲ ਦੌੜੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰੋਡੇ ਨੂੰ ਰਜ ਕੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਲਾਲੀ ਅੰਦਰ ਵੀ ਰੋਡੇ ਦਾ ਸਿਰੜ ਵੇਖ ਇਸ਼ਕ ਜਾਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰੋਡਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਵਾਪਿਸ ਜਾਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਲਾਲੀ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਜਾਣ ਦੀ ਇਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰੋਡਾ ਜਲਾਲੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮੱਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰੋਡਾ ਜਲਾਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾ ਨੂੰ ਉਹ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਜੋ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ, ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਵਿਚ ਕਿੱਸੇਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਕਥਾ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭੀਆਂ, ਜੋ ਬਾਕੀ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਪ੍ਰੀਤ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਰੋਡੇ ਦਾ ਜਲਾਲੀ ਦੀ ਸੂਰਤ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ ਇਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਣਾ (ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ), ਰੋਡੇ ਦਾ ਫ਼ਕੀਰ ਬਣ ਕੇ ਜਲਾਲੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਵਿਚਰਨਾ (ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ) ਰੋਡੇ ਨੇ ਜਲਾਲੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਾਤ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣਾ ਤੇ ਵਾਹਰ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਡਕਰੇ ਕਰ ਦੇਣੇ (ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ)।

ਵੈਸੇ ਤੀਵੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾ ਇਤਨੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਰੋਡਾ ਜਲਾਲੀ ਦੇ ਕਈ ਗੌਣ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ :

ਜਲਾਲੀ : ਕਿਡੀ ਦੂਰੋਂ ਚਲਿਆ,
ਵੇ ਵਾਰੀ ਰੋਡਿਆ ਫ਼ਕੀਰਾ
ਆਇਓਂ ਜਲਾਲੀ ਦੇ ਦੁਆਰ।

ਰੋਡਾ : ਬਲੱਖ ਬੁਖਾਰਿਉਂ ਚਲਿਆ,
ਨੀ ਜਲਾਲੀ ਲੁਹਾਰੀਏ ਨੀ,
ਆਇਆ ਚੜ੍ਹ ਪਹਾੜ।

(ਰ-107) ਰੋਪਣਾ ;

ਸਗਾਈ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਰੀਤ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰਸੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ 'ਰੋਪਣਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਸਮ ਸਮੇਂ, ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਪਿਉ, ਸੱਤ ਛੁਹਾਰੇ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਲੜਕੇ ਲਈ ਭੇਜਦਾ ਹੈ।

ਲ

(ਲ-1) ਲੱਸੀ :

ਦੁੱਧ ਦਹੀਂ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਬਣੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਾ ਹੈ। ਦੁੱਧ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੈ ਤੇ ਨਿਆਮਤ ਵੀ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰੀਤਾਂ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਦੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੱਸੀ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪਸੰਦ ਪੀਣ ਯੋਗ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਲੱਸੀ ਦਾਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਹੈ। ਹਾੜੀ 'ਕਾਸ਼ਤੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਵਸ ਤੇ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਵੰਡਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ।

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕੁਝ ਖਤ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚ, ਕਦੇ ਇਹ ਰਵਾਜ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵਰ ਪੱਖ ਵਲੋਂ, ਕੋਈ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਲੱਸੀ ਦੇ ਦੋ ਘੜੇ ਸ਼ਗਨ ਵਜੋਂ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ।

ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਈ ਰੀਤਾਂ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ 'ਲੱਸੀ-ਪੈਰ ਪਾਣਾ', 'ਲੱਸੀ ਪੈਰ ਖੇਡਣਾ', 'ਲੱਸੀ ਮੁੰਦਰੀ' ਆਦਿ।

(ੳ) ਲੱਸੀ-ਪੈਰ ਖੇਡਣਾ : ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰੀਤ ਜੋ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਇਹ ਰੀਤ ਲਹਿੰਦੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ, ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ 'ਕਵਾਰ' ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਮੁਹਾਠ ਉਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਕੜੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਬੱਠਲ, ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਭਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬੱਠਲ ਵਿਚ ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਪੈਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿਚ ਗੁੜ ਦੀ ਰੋੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਰ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਨਾਲ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿਚ ਗੁੜ ਦੀ ਰੋੜੀ ਖੋਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਖੋਹ-ਖਿੰਜ [illegible]

ਖੋਹ ਸਕੇ ਤਾਂ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੀਵਨ ਭਰ [illegible]
ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਚੂਹੜਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਲੱਸੀ-ਪੈਰ ਖੇਡਣ ਦਾ ਸ਼ੁਗੀ[illegible]
ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਮ[illegible]
ਦਿਨ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੁ[illegible]
ਤੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਪਰਾਤ ਵਿਚ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ [illegible]
ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਉਹ ਆਟਾ, ਗੁ[illegible]
ਰਲਾ ਕੇ 'ਗੁਲਰਾ' ਬਣਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। [illegible]
ਪਹਿਲਾਂ ਦੁਲ੍ਹਨ ਪੈਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੁਲ੍ਹਾ ਉਸ [illegible]
ਮਲ ਕੇ ਧੋਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਦੁਲ੍ਹਾ ਪੈਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ [illegible]
ਧੋਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਗਾਨਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ [illegible]
ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਗਾ[illegible]ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪਰਾਤ ਵਿਚ [illegible]
ਹਨ। ਫਿਰ ਦੋਹਾਂ ਗਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਬੰਨ੍ਹ [illegible]
ਹੈ। ਨੈਣ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਗਾਨੇ ਨੂੰ ਸੱਤ ਵਾਰ [illegible]
ਵਿਚ ਸੁਟਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੁਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਦੁਲ੍ਹਨ ਦੋਵੇਂ ਗਾ[illegible]
ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਖੋਹ [illegible]
ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਵਧੇਰੇ ਵਾਰ ਗਾਨਾ ਫੜ ਲਏ, ਉਸ[illegible]
ਜੀਵਨ ਭਰ ਭਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਮਗਰੋਂ [illegible]
(ਆਟਾ, ਘਿਉ ਤੇ ਗੁੜ ਦੀ ਪੰਜੀਰੀ) ਵੰਡੀ [illegible]
ਗਾਉਣ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਲੱਸੀ-ਪੈਰ ਪਾਣਾ : ਜਦੋਂ ਵਰ ਤੇ ਕੰ[illegible]
ਫੇਰੇ ਲੈ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਦੁਲ੍ਹੇ ਦੀ ਮਾਂ [illegible]
ਵਿਚ ਹੀ, ਬੈਠੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਤੀ[illegible]
ਰਲ ਕੇ, ਲੱਸੀ-ਪੈਰ ਪਾਣ ਦੀ ਰੀਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। [illegible]
ਸਮੇਂ ਦੁਲ੍ਹੇ ਦੀ ਮਾਂ ਇਕ ਵੱਡੀ ਪਰਾਤ ਵਿਚ [illegible]
[illegible]

ਧਾਗੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਡੇਹਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇ ਬੇਦੀਆਂ ਵਿਚ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਦੁਲ੍ਹੇ ਦੀ ਮਾਂ ਕੱਚੀ-ਲੱਸੀ ਦੀ ਪਰਾਤ ਵਿਚ, ਪੈਰ ਰਖ ਕੇ, ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜੋੜੀ ਦੀ ਚਿਰੰਜੀਵਤਾ ਲਈ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਲਾਵਾਂ ਮੁਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਦੋਂ ਉਹ ਪੈਰ ਬਾਹਰ ਕਢਦੀ ਹੈ।

ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਲੱਸੀ-ਪੈਰ ਪਾਉਣ ਨਾਲ, ਪੁੱਤਰ-ਨੂੰਹ ਦੁੱਧ-ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ੲ) ਲੱਸੀ ਮੁੰਦਰੀ : ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਕ ਸ਼ਗਨ, ਡੋਲੀ ਦੇ ਆਉਣ ਮਗਰੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਲ੍ਹੇ ਤੇ ਦੁਲ੍ਹਨ ਨੂੰ ਦੋ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਗੇ ਇਕ ਪਰਾਤ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਾਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਦੁਲ੍ਹਨ ਆਪਣੀ ਮੁੰਦਰੀ ਸੁਟਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਖੋਹ-ਖਿੰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਦੁਲ੍ਹਾ ਆਪਣੀ ਮੁੰਦਰੀ ਸੁਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਖੋਹ-ਖਿੰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੀਵੀਆਂ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੱਸੀ-ਮੁੰਦਰੀ ਦੀ ਖੇਡ ਮਗਰੋਂ 'ਗਾਨਾ ਖੋਲ੍ਹਣ' ਦੀ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਲ-2) ਲਸੂੜਾ :

ਇਕ ਦਰਖ਼ਤ, ਜੋ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਬੀਜਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਸੂੜੇ ਦਾ ਦਰਖ਼ਤ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਬੀਮਾਰੀ ਜਾਂ ਸੰਕਟ ਲਸੂੜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਚੰਬੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਲ-3) ਲਹਿੰਗਾ :

ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਘੇਰੇਦਾਰ ਵਸਤਰ, ਜੋ ਲੱਕ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਪਹਿਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਘਗਰਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਲਹਿੰਗੇ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਹੈ। ਲਹਿੰਗੇ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

(ਲ-4) ਲਕੜੀ :

ਇਕ ਮਿਥਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਲਕੜੀ ਨੂੰ ਅੱਗ

ਰਲ ਕੇ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਫਲ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਅਗੇ ਅ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾ ਕੇ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੋ
ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਬਨਸਪਤੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਿ
ਬਨਸਪਤੀ ਨੇ ਵਰ ਮੰਗਿਆ : "ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਵਿਚ
ਕਰੋ।" ਅਗਨੀ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਰ ਮੰਗਾ
ਕਿਹਾ, ਪਰ ਬਨਸਪਤੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਇਸ ਤੋਂ
ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਵਰ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਲਕੜੀ ਵਿਚ
ਕਰੋਗੇ," ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਵਰ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ
ਜਲਣ ਲਗ ਗਈ।

ਲਕੜੀ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪਵਿਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਦੇ ਉਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਜਾਂ ਲਕੜਾਂ ਦੀ ਟੇਕਣੀ ਦੇ ਸਹਾ
ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਕੜੀ ਦੀ ਮਾਲਾ ਲੈ ਕੇ ਕੀਤੀ ਪੂਜਾ ਦ
ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਰਖ਼ਤ ਵਿਚ ਦਿਉਤੇ ਦਾ
ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰ ਕੀਤੀ ਅਰਚਾ, ਪੂ
ਜਾਪ ਦਾ ਫਲ ਵੀ ਵਧਦਾ ਹੈ।

(ਲ-5) ਲਕੜੀ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ :

ਮਾਰਵਾੜ ਦੇ ਕਈ ਲੋਕ, ਜੋ ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੇ
ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਬੂਹੇ ਅਗੇ ਇੱਕੜ ਦੁੱਕ
ਦੀ ਲਕੜੀ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਗੇਰੂ ਨਾਲ ਰੰਗੇ ਹੋਏ, ਲ
ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :

'ਜਦੋਂ ਰਾਜਪੂਤ ਲੋਕ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਤੇ ਮਾਰਵਾ
ਬੜੀ ਤਾਕਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਭਿਮਾ
ਆ ਕੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇ-ਇਜ਼ਤ ਕਰਨਾ ਸ਼
ਦਿਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ
ਮਾਰਵਾੜੀਆਂ ਦੇ ਬਚਾਉ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀਲੇ ਅਕਾਰਥ ਗ
ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਰਾ
ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਚਾਕਰੀ ਕਰ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ
ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮਾਰਵਾੜੀ
ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀ ਜਨਮਭੂਮੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਤੋਂ ਬਿ
ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਮਾ
ਔਰਤ ਨੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਸੱਤ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੇ ਦਾਸ ਬ
ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਚਾਕਰੀ ਲਈ ਘੱਲ ਦਿਤੇ
ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਵਿਉਂਤ ਕੱਢੀ, ਉਸ ਨੇ ਬੱਲ ਦੇ ਇ
ਨੂੰ ਗੇਰੂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਪੂਜਾ
ਫਲਸਰੂਪ ਰਾਜਪੂਤ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਇਸ ਅ

ਵੀ ਇਹ ਮਾਰਵਾੜੀਏ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨਾਂ ਅਗੇ ਗੇਰੂ ਰੰਗੇ ਲਕੜੀ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਹੁਣ ਵੀ ਲਟਕਾ ਰਖਦੇ ਹਨ'' (ਪਿਉ-ਪੁੱਤਰ 106, 107)।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਸੇ, ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਨੋਹਰੀਏ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਗਲੀ ਵਿਚ, ਡਿਉਢੀ ਉਤੇ ਗੇਰੂ ਰੰਗ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪਿੰਜਰੇ, ਦੋ ਸਿਰਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪਾਲਾਂ ਲਟਕਾਈ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਤੇ ਇਕ ਐਸੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਆਪ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ, ਲੰਬੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਸੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਡਿਉਢੀ ਦੀਆਂ ਵਿੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਲਿਖ ਦੇਂਦੇ ਸਨ।

(ਲ-6) **ਲੱਖਣ** :

ਸਰੀਰ ਦੇ ਕੁਝ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਜੋ ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਭਾਗਸ਼ਾਲੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਤ੍ਰੀ (32) ਹੈ। ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੱਖਣ ਹੋਣ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਤ੍ਰੀ ਸੁਲੱਖਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਲ-7) **ਲੱਖਦਾਤਾ** :

(ੳ) ਗੁੱਗਾ ਪੀਰ ਦੀ ਇਕ ਉਪਾਧੀ; ਗੁੱਗੇ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਪੂਜਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਨੂੰ 'ਜ਼ਾਹਿਰ ਪੀਰ' ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਲੱਖਦਾਤਾ। ਕੁਲੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁੱਗੇ ਨੂੰ ਡੈਣ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਤਾ ਵੀ ਗੁੱਗਾ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਜੜੀ ਇਸ ਡਰੋਂ ਕਿ ਇਜੜ ਡਰ ਨਾ ਜਾਣ ਗੁੱਗੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਦਬਾਈ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਗੁੱਗਾ ਧਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਅੱਧਾ ਬਾਹਰ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਅੱਧਾ ਧੜ ਜੋ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜ਼ਾਹਿਰ ਪੀਰ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਅੱਧਾ ਜੋ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਲੱਖਦਾਤਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਇਕ ਉਪਾਧੀ। ਹੰਬੋ ਵਿਚ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਲੱਖਦਾਤਾ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਸਖੀ ਸਰਵਰ)।

(ਲ-8) **ਲੱਖਾ ਲਹਿਰੀ** :

ਇਕ ਪੀਰ, ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਹੀ ਅਮਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ 'ਜ਼ਿੰਦਾ ਪੀਰ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੀਰ

ਸਾਹਬਾਜ਼ ਔਲੀਆ ਨੇ ਇਕ ਮੁਟਿਆਰ ਵਲ ਨਜ਼ਰ... ਤੋਂ ਕਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਗਰਭ ਠਹਿਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਮੁਟਿ... ਜਿਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ, ਉਹ ਲੱਖਾ ... ਅਖਵਾਇਆ।

ਦਰਾ ਸ਼ੌਰੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸ਼ੌਰੀ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ... ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਹੜ ... ਰੋਗ ਦੇ ਰੋਗੀ ਅਰੋਗਤਾ ਲਈ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ... ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਪ੍ਰ... ਇਕ ਵਾਰ ਲੱਖਾ ਲਹਿਰੀ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇ... ਦੇਗ ਵਿਚ ਚਾਵਲ ਰਿੰਨ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ... ਦੇਰ ਲਗਾ ਦਿਤੀ। ਲੱਖਾ ਲਹਿਰੀ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿ... ਦੇਗ ਨੂੰ ਲੱਤ ਕੱਢ ਮਾਰੀ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਅਜਿ... ਉਤੇ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਤੀਵੀਂ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਦੱਬ... ਦੇਗ ਗਰਮ ਚਸ਼ਮੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਵਗਣ ਲੱਗੀ...

(ਲ-9) **ਲਗਨ** :

(ੳ) ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਸੁਲੱਖਣੀ ਘੜੀ; ਜੋਤਿਸ਼ ... ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਰਿਆਂ, ਨਖਸ਼ਤਰਾਂ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦ... ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਉਤੇ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਮੰਦਾ ਬਹੁ-ਪ... ਪੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਜਾਂ ਮੰਗਲ ... ਲਗਿਆਂ, ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦਾ ਯੋਗ ਵੇਖ ਲੈਣਾ ਚ... ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਯੋਗ ਨੂੰ ਹੀ ਲਗਨ ਕਿ... ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਉਦੇ ... ਚੰਦਰਮਾ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਅਥਵਾ ... ਜਾਂ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸ਼ੁਭ ਲਗਨ ... ਕੱਢਣ ਲਗਿਆਂ ਤਾਰਿਆਂ ਨਖਸ਼ਤਰਾਂ, ਗ੍ਰਹਿਆਂ ... ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜ ਸੰਮ... ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਲਗਨ ਅਥਵਾ ਮਹੂਰਤ ਦਾ... ਕਢਵਾਂਦੇ ਹਨ। ਲਗਨ ਉਸੇ ਘੜੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ... ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦਾ ਯੋਗ ਠੀਕ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਲਈ ... ਰਸਮ ਵੀ 'ਲਗਨ' ਅਖਵਾਣ ਲੱਗੀ।

(ੲ) ਵਿਆਹ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਗਨ ਦਾ... ਕੰਨਿਆਂ ਲਈ ਲਗਨ ਪਾਂਧਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ... ਵਾਲੇ ਕਾਗਜ਼ ਉਤੇ ਕੁਝ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ... ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ... ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ...

ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆ ਦੇ ਰਸਮੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਦਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਗਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਜੋ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਦੋਹਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲਗਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਸਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ: ਕੁੱਲ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਆਟੇ ਦਾ ਚੌਕ ਪੂਰ ਕੇ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ, ਚੌਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਠਾ ਕੇ, ਆਪ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦਾ ਤੇ ਨੌਂ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲਗਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸੁਗਾਤਾਂ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਨਾਰੀਅਲ, ਖੰਪਾ, ਵਰ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਤ੍ਰੇਵਰ ਆਦਿ। ਉਹ ਸਭ ਲਗਨ ਦੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਨਿਆਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਕੰਨਿਆਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਮਾਂ ਵਿਧਵਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਗਰਭਵਤੀ ਤਾਂ ਚਾਚੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਲਗਨ ਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਈ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਵਰ ਦੇ ਘਰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁੜ ਤੇ ਮਠਿਆਈ ਆਦਿ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਰ ਦੇ ਘਰ ਜਦੋਂ ਨਾਈ ਲਗਨ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਰ ਦਾ ਪਿਉ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਪੰਚਾਂ ਤੇ ਬਰਾਦਰੀ ਨੂੰ ਸੱਦਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਲ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਚੌਕ ਪੂਰ ਕੇ ਵਰ ਨੂੰ ਬਿਠਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਲਗਨ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਸੁਗਾਤਾਂ ਵਰ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ੁਭ ਅਵਸਰਾਂ ਤੇ ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਪੰਡਤਾਂ ਤੋਂ ਮਹੂਰਤ ਕਢਵਾ ਕੇ, ਲਗਨ ਦੀ ਸ਼ੁਭ ਘੜੀ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਉਹ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਹਰੇਕ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਠਹਿਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਰਾਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੇਤਰ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਮੀਨ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ, ਵਿਸਾਖ ਵਿਚ ਮੇਖ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ, ਜੇਠ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਖ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ, ਹਾੜ ਵਿਚ ਮਿਥਨ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ, ਸਾਵਣ ਵਿਚ ਕਰਕ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ, ਭਾਦਰੋਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ, ਅਸੂ ਵਿਚ ਕੰਨਿਆ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ, ਕੱਤਕ ਵਿਚ, ਤੁਲਾ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ, ਮੱਘਰ ਵਿਚ

ਸਤਵੀਂ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਡੁਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲਗਨ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ
ਸਮਾਂ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਸਾਖ ਦੇ ਮਹੀ
ਬੱਚਾ ਜੰਮੇ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਸੂਰਜ ਮੇਖ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ
ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹੇਗਾ ਤਾਂ ਮੇਖ ਰਾਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੇਖ
ਵਿਚ ਸੂਰਜ 3 ਘੜੀਆਂ 34 ਪਲ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ
ਬ੍ਰਿਖ ਲਗਨ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਰਾਂ
ਦਿਨ ਰਾਤ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਗਰਾਂਦ ਤੋਂ ਬਾ
ਜਿਤਨੇ ਅੰਸ਼ ਬੀਤਦੇ ਜਾਣਗੇ, ਉਤਨੇ ਅੰਸ਼ ਰਾਸ਼ੀ ਦੇ ਘ
ਜਾਣਗੇ। ਜਿਸ ਲਗਨ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਸੰਗਰਾਂਦ ਨੂੰ ਨਿਕਲੇ
ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਰਾਸ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਘ
ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਵੇਂ ਵਿਸਾਖ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ ਨੂੰ, ਮੇਖ ਲਗਨ
ਸੂਰਜ ਨਿਕਲੇਗਾ, ਪਰ ਵਿਸਾਖ ਦੀ ਦੋ ਨੂੰ ਮੇਖ ਰਾਸ਼ੀ
ਇਕ ਅੰਸ਼ ਬੀਤਣ ਉਤੇ, ਸੂਰਜ ਵਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗਾ,
ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਘਟਦਾ ਜਾਂਦਾ
ਪਹਿਲੇ ਲਗਨ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੇ ਹੀ, ਦੂਜਾ ਲਗਨ ਸ਼ੁਰੂ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਰਾਸ਼ੀ ਹੇਠ ਦਿਤੀ ਸਾਰਨੀ ਅਨੁ
ਕੁਝ ਘੜੀ ਪਲਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਲਗਨ :	ਮੇਖ	ਬ੍ਰਿਖ	ਮਿਥਨ	ਕ
ਘੜੀ :	3	4	5	
ਪਲ :	34	7	1	4

ਲਗਨ :	ਸਿੰਘ	ਕੰਨਿਆਂ	ਤੁਲਾ	ਬ੍ਰਿਸ਼
ਘੜੀ :	5	5	5	
ਪਲ :	51	42	42	5

ਲਗਨ :	ਧਨੁ	ਮਕਰ	ਕੁੰਭ	ਮ
ਘੜੀ :	5	5	4	
ਪਲ :	45	1	7	3

ਭਾਰਤੀ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਤ
ਬਾਰਹਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਲਗਨ ਅਖਵਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਿਨ ਰਾਤ
12 ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਭਾਗ ਬਰਾਬ
ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਉਸ ਪਲ ਨੂੰ ਵੀ ਲਗਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਸੂਰ
ਨਵੀਂ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਲ-10) ਲੰਗਰ :

ਸਾਂਝੀ ਰਸੋਈ ਜਿਥੇ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਭਿੰਨ-ਭਾਵ ਦੇ ਛੱਕਣ ਲਈ ਖਾਣਾ ਮਿਲੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਲੰਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਬੜੀ ਮਹੱਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਇਹ ਮਰਯਾਦਾ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਨਾਲ ਲੰਗਰ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਕਰੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲਗਪਗ ਸਭ ਵੱਡੇ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ, ਲੰਗਰ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗ਼ਰੀਬ ਤੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਲਈ ਲੰਗਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲੰਗਰ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਨੀਚ ਊਚ ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਭ ਜਾਤੀਆਂ ਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਲੰਗਰ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਛੱਕ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਲੰਗਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਝਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਰਾ ਸੌਦਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਵੀਹ ਰੁਪਏ, ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਭੁਖੇ ਸਾਧਾਂ ਨੂੰ, ਖਵਾਏ ਸਨ। ਪਰ ਲੰਗਰ ਦੀ ਅਸਲ ਮਰਯਾਦਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਜਦੋਂ ਸੰਗਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਆਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਇਕੋ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਛਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਲੰਗਰ ਦੀ ਇਸ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਰਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਲੰਗਰ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਇਤਨੀ ਵਧ ਗਈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ ਹਰ ਜਗਿਆਸੂ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਲੰਗਰ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਛਕਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

(ਲ-11) ਲਛਮਣ :

ਲਛਮਣ ਰਾਜੇ ਦਸਰਥ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋ ਰਾਣੀ ਸੁਮਿਤ੍ਰਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲਛਮਣ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਅਵਤਾਰ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀਆਂ ਅਨ-ਕਲਾਂ ਨੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਿਆ ਸੀ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਲਛਮਣ ਨੂੰ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਲਛਮਣ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਉਰਮਿਲਾ ਸੀ, ਜੋ ਰਾਜੇ ਜਨਕ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਤੇ ਸੀਤਾ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ 'ਅੰਗਦ'

ਹੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਵਾਸਾ ਕੀਤਾ। ਬਨਬਾਸ ਦੇ ਦਿ
ਹੀ ਲਛਮਣ ਨੇ ਸਰੂਪਨਖਾ ਦਾ ਨੱਕ ਤੇ ਕੰਨ ਕਟ
ਸਰੂਪਨਖਾ ਰਾਵਣ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਰਾਮ ਚੰ
ਮੋਹਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ
ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਰੂਪਨਖਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਰਾਵਣ
ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਤੇ ਉਹ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਉਧਾ
ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਰਾਮ ਤੇ ਰਾਵਣ ਵਿਚ ਭਿਆ
ਹੋਇਆ।

(ਲ-12) ਲਛਮਣ ਜਤੀ :

ਮਲੀ ਗੋਤ ਦੇ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਠੇਰਾ ਜਿਸ
ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਬਦਿਆਨਾ ਦਾ ਰਹਿ
ਸੀ, ਤੇ ਬੜਾ ਜਤੀ ਸਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇ
ਜਤੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

(ਲ-13) ਲਛਮੀ ਦੇਵੀ :

ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੀ ਦੇਵੀ;
ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰ
ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਤੈਤਿਰੀਯ ਸੰਹਿਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲ
ਸ੍ਰੀ, ਆਦਿਤਯ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਸਨ, ਸ਼ਤਪਥ
ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਥਣ ਸਮੇ
ਵਿਚੋਂ ਜੋ 14 ਰਤਨ ਨਿਕਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇ
ਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਭਰ ਜੋਬਨ ਵਿਚ ਹੱਥਾਂ ਵਿ
ਲੈ ਕੇ ਅਪਛਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚੋਂ
ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਲਛਮੀ ਭ੍ਰਿਗੂ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ
ਜੋ ਖਯਾਤੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਜੰਮੀ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ
ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਰਿਸ਼ੀ ਭ੍ਰਿਗੂ ਵਲੋ
ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਕਾਰਨ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇੰਦਰਪੁਰੀ ਛੱ
ਤਾਂ ਲਛਮੀ ਖੀਰ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਗੀ
ਮੰਥਣ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਮੁੜ
ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲਛ
ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਕੰਵਲ ਉਤੇ ਤਰਦੀ ਹੋ
ਹੋਈ ਸੀ।

ਹੋਈ, ਇਓਂ ਲਛਮੀ ਧਰਣੀ ਬਣੀ, ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਬਣੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਸੀਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਰੁਕਮਣੀ ਬਣੀ। ਜੁਗਾਂ ਜੁਗਾਂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਲਛਮੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹੀ।

ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਲਛਮੀ, ਸਰਸਵਤੀ ਤੇ ਕਾਲੀ ਸਭ ਮਾਯਾ ਦਾ ਰੂਪ ਹਨ। ਮਾਯਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਆਦਿ ਮਾਤਾ ਹੈ ਜੋ ਤਿੰਨ ਤੇ ਸਤੋ, ਤਮੋ ਤੇ ਰਜੋ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨ ਸਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਜੋੜਾਂ ਸਨ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੋਂ ਲਛਮੀ, ਮਹੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਰਸਵਤੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੋਂ ਕਾਲੀ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਮੂਲ ਅੰਡੇ ਨੂੰ ਸਰੂਪ ਦਿਤਾ, ਮਹੇਸ਼ ਤੇ ਕਾਲੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਰਚਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਲਛਮੀ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਤੇ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਬੈਕੁੰਠ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕਿਸੇ ਮਾਮਲੇ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਤਿੰਨਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਸੋ ਦੇਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਕੀਤਾ—ਸਰਸਵਤੀ, ਲਛਮੀ ਤੇ ਦੁਰਗਾ।

ਲਛਮੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਨੈਣਾਂ ਵਾਲੀ ਦੇਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਬਾਹਵਾਂ ਹਨ। ਕਈ ਮੂਰਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਖਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੋ। ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਲਛਮੀ ਨੂੰ ਕੰਵਲ ਫੁੱਲ ਵਿਚ ਖਲੋਤੀ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੰਵਲ ਫੁੱਲ ਲਛਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਲਛਮੀ ਨੂੰ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਚਰਨ ਛੁਹੰਦੇ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਲਛਮੀ ਦੀ ਪਤੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਲਛਮੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਸਾਖਿਆਤ ਮੂਰਤੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਾਗਰ ਮੰਥਨ ਵੇਲੇ ਲਛਮੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਸਭ ਦੇਵਤੇ ਚਕਾਚੌਂਧ ਹੋ ਗਏ। [illegible]

ਨੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸ਼ ਪੀਣੀ ਚਾਹੀ, ਪਰ ਪਾਰਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਪਿਆਲਾ ਖੋਹ ਲਿਆ।

ਲਛਮੀ ਭਾਵੇਂ ਪਤੀ ਦੀ ਬੜੀ ਭਗਤਣੀ ਹੈ, ਪਰ ਧੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਇਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਚੰਚਲ ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਧਰੇ ਠਹਿਰਦੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਂਗ ਹੈ।

ਲਛਮੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕੱਤਕ ਦੀ ਮਸਿਆ ਨੂੰ ਖੀਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੱਤਕ ਦੀ (ਦੀਵਾਲੀ ਦੀ ਰਾਤ) ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਲ-14) **ਲੱਛੀ** :

ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਲਈ ਪਿਆਰ ਭਿੱਜਾ ਇਕ ਨਾਉ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੱਛੀ ਦੁਆਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਕਹਿ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਮੁੰਡੇ ਮਰ ਗਏ ਕਮਾਈਆਂ ਕਰਦੇ
ਲੱਛੀ ਤੇਰੇ ਬੰਦ ਨਾ ਬਣੇ।

(ਲ-15) **ਲਟ** :

ਲੁਧਿਆਣੇ ਦਾ ਇਕ ਜੱਟ ਕਬੀਲਾ। ਗ (ਪੰਨਾ 32, ਜਿਲਦ 3) ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਜੰਡੀ ਕੱਟਣ ਦੀ ਰਸਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਜਠੇਰਿਆਂ ਦੇ ਜਾ ਕੇ ਛਟੀਆਂ ਖੇਡਣ ਦੀ ਰੀਤ ਕਰਦੇ ਦਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੰਗਣਾ ਖੇਡਣ ਦਾ ਵੀ ਰਵਾਜ ਹੈ।

(ਲ-16) **ਲਟੂ** :

ਕਿਸ਼ੋਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਖੇਡਣ ਦਾ ਲਕੜੀ ਦਾ ਖਿਡੌਣਾ; ਇਹ ਫੁੱਲ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਛੇ ਪਾਸੇ ਡੋਰੀ ਵਲਣ ਲਈ ਧਾਰਾਂ ਬਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਪੈਂਦੇ ਵਿਚ ਮੇਖ ਦੀ ਕਿੱਲੀ ਗੱਡੀ ਹੁੰ ਬੱਚੇ ਲਟੂ ਉਤੇ ਡੋਰੀ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ, ਹਵਾ ਵਿਚ ਲ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਟਦੇ ਹਨ ਕਿ ਡੋਰੀ ਹੱ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲਟੂ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਘੁਮੇਰੀਆ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਬੱਚੇ ਲਟੂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਦੀ ਜਾਂ ਹਥੇਲੀ ਉਤੇ ਵੀ ਚਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਲਟੂ ਲਾ ਕੇ ਵੀ ਚਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਲਟੂ ਪਹਿ ਜਾਵੇ ਉਹ ਬਾਜ਼ੀ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਟਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਥੇ ਇਕ ਜੱਟ ਵਿਧਵਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਵਡਿਕੇ ਦੀ ਅੱਲ ਲੱਠੜ ਇਸ ਲਈ ਪਈ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਲੱਠੜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬੜੇ ਹੌਸਲੇ ਤੇ ਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੁਸ਼ਮਣ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਨੇ ਜਕੜ ਲਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਲੱਠ ਘੁਸੇੜ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਗੋਤ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਲੱਠੜ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈ। ਰਵਾਇਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਗੋਤ ਦੇ ਜੀਂਦ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ ਸੱਤ ਪਿੰਡ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਸਮੇਂ 'ਖੇਤਾ ਭੂਮੀਆਂ' ਪੂਜਦੇ ਹਨ।

(ਲ-18) **ਲੱਡੂ** :

ਇਕ ਮਠਿਆਈ, ਜੋ ਵੇਸਣ ਨੂੰ ਘਿਉ ਵਿਚ ਤਲ ਕੇ, ਬਣੀ ਬੂੰਦੀ ਨੂੰ ਮਿਠੇ ਸ਼ੀਰੇ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਪਿੰਨੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਡੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲੱਡੂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਮਠਿਆਈ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਸਮੇਂ ਜੋ ਮਠਿਆਈ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਲੱਡੂਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਲੱਡੂ ਮੋਤੀਚੂਰ ਦੇ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਬੂੰਦੀ ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਬਰੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੋਹੜੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਉਤੇ ਭੁੱਜੀ ਕਣਕ, ਮੱਕੀ ਤੇ ਛੋਲਿਆਂ ਦੇ ਲੱਡੂ, ਗੁੜ ਦੇ ਸ਼ੀਰੇ ਵਿਚ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਰੂੰਡੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਤੀਵੀਆਂ ਲੋਹੜੀ ਦੀ ਅੱਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ, ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਮਰੂੰਡੇ ਭੇਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਲੱਡੂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਮਨ-ਭਾਵਦੀ ਮਠਿਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰ ਵਿਚ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਡੂ ਅਥਵਾ ਉਸ ਦਾ ਚੂਰ ਬੂੰਦੀ ਦਾ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਮੰਗਲਵਾਰ ਹਨੂਮਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬੂੰਦੀ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਲੱਡੂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਲੱਡੂ ਪ੍ਰੇਮ-ਭੇਟ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

(ਲ-19) **ਲੱਤਾ ਓਦਣ** :

ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰੀਤ; ਇਸ ਰਸਮ

ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਰਸਮ ਨੂੰ ਪਰਮਾਣਿਤ ਰੰਗ ਦੇਣ ਲਈ ਪ
ਸੱਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕੁਝ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ।

(ਲ-20) **ਲੱਦਾ, ਲੇਦਾ** :

ਇਹ ਰਸਮ ਜੋ ਕਿਸੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਕਾਲਵਸ ਹੋ
ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ
(ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਮਾਝਾ ਝੰਗ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਇ
ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੱਦਾ ਜਾਂ ਲੇਦਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ 'ਲੱ
ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਲੱਦ ਜਾਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਸੰਸਾਰ
ਜਾਣਾ।

ਲੱਦਾ ਦੀ ਰੀਤ ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ ਵਾਲੇ ਦਿ
ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਨ ਲੱਦ ਗਏ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਕੁੜ
ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਕੁਝ ਕਪੜੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ
ਕੁਝ ਰਕਮ ਨਕਦ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਕਿ
ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਜੋ ਖਾਣਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ
ਸਹੁਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ
ਇਸ ਰੋਟੀ ਦਾ ਰਵਾਜ ਹੈ। ਇਸ ਰੋਟੀ ਨੂੰ 'ਕੋ
ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਲੱਦਾ ਦੀ ਰ
ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗ
ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਖਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਦੀ ਰਸਮ ਮਰ ਗਏ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਲਈ ਕੀਤੀ
ਤੇ ਜਿਤਨਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਲੇਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਮ
ਦਾ ਨਾਉਂ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਲ-21) **ਲੱਪ ਦੇਣਾ** :

ਮੋਏ ਹੋਏ ਵਡੇਰਿਆਂ ਅਥਵਾ ਪਿਤਰਾਂ ਨਮਿ
ਪਾਣੀ ਦੀ ਚੂਲੀ (ਵੇਖੋ ਚੂਲੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ)।
ਪਾਣੀ ਲੱਪ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਪਿੱਤਰਾਂ ਵਲ ਸੁੱਟਿਆ
ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਲੱਪਾਂ ਭਰਨੀਆਂ' ਜਾਂ '
ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਲ-22) **ਲੱਪੀ** :

(ਸੰ: ਲਪਿਕੀ) ਘਿਉ ਵਿਚ ਆਟੇ ਨੂੰ
ਮਿੱਠਾ ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਪਤਲਾ ਪਦਾਰ
ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਲਾ ਹਲਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਲ-23) ਲੰਬ (ਘਾਹ) :

(1) ਇਕ ਘਾਹ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਘਾਹ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਮੰਨ ਕੇ, ਹਿੰਦੂ ਤੀਵੀਆਂ, ਵਰਤ ਰਖਣ ਜਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵੇਲੇ, ਇਸ ਘਾਹ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਕੁਟ ਕੇ ਤੇ ਹੋਰ ਅੰਨਾਂ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਘਾਹ ਨੂੰ ਪੂਜਾ ਸਮੇਂ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(2) ਖਤਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋਤ; ਲੰਬ ਘਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟੋਟਮ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

(ਲ-24) ਲੰਬ ਵਾਲਾ ਸਾਲ :

ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਮਾਂ; 1809 ਅਤੇ 1837 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਕਾਲ ਪਿਆ। ਉਦੋਂ ਕਣਕ ਇਤਨੀ ਮਹਿੰਗੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਰੁਪਏ ਦੀ ਛੇ ਸੇਰ ਵਿਕਣ ਲੱਗੀ। ਜਿਹੜੇ ਗ਼ਰੀਬ ਇਤਨੀ ਮਹਿੰਗੀ ਕਣਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਖ਼ਰੀਦ ਸਕਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੰਬ ਘਾਹ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ, ਕੁਟ ਕੇ ਡੰਗ ਟਪਾਏ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਨੂੰ 'ਲੰਬ ਵਾਲਾ ਸਾਲ' ਜਾਂ 'ਮਿਰਕ ਵਾਲਾ ਸਾਲ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਵਾਕੰਸ਼ ਸੰਕਟ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

(ਲ-25) ਲੱਲਾ ਬਹਿਲੀਮਾ :

ਲੱਲਾ ਤੇ ਬਹਿਲੀਮਾ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਦੋ ਵਡੇ ਰਾਜਪੂਤ ਜਗੀਰਦਾਰ ਸਨ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਸੋਕਾ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਲੱਲੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫ਼ਸਲ ਔੜ ਕਾਰਨ ਬਰਬਾਦ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਬਹਿਲੀਮਾ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੂਲਾਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਦੇ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੁਕਦਾ। ਲੱਲੇ ਨੇ ਬਹਿਲੀਮਾ ਅਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕੂਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦੇ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਦੀ ਬਰਬਾਦ ਹੋਣੀ ਖੇਤੀ ਬਚ ਜਾਵੇ।

ਬਹਿਲੀਮਾ ਨੇ ਪਾਣੀ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਮੰਨ ਲਿਆ, ਪਰ ਵੱਟੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਮੰਗਿਆ, ਜੋ ਲੱਲਾ ਨੇ ਦੇਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਲੱਲਾ ਨੇ ਬਹਿਲੀਮਾ ਦੀਆਂ ਕੂਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ, ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿਮੀਂ ਸਿੰਜ ਲਈ।

ਫ਼ਸਲ ਜਦੋਂ ਪੱਕ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਲੱਲੇ ਦਾ ਉਗਰਾਹੁਣ ਟੁਰ ਪਿਆ। ਲੱਲਾ ਵੀ ਅਗੋਂ ਆਪਣੇ ਲ
ਲੈ ਕੇ ਲੜਨ ਲਈ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿਤਰ ਆਇਆ।
ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਲਹੂ ਡੋਲਵੀਂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਤੇ
ਲੱਲੇ ਨੇ ਬਹਿਲੀਮੇ ਅਗੇ ਹਥਿਆਰ ਸੁਟ ਦਿਤੇ। ਬਹਿ
ਨੇ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਲੱਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਰਖਿਆ
ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਉਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਮ
ਛੇਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਉ
ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਢਾਡੀਆਂ ਨੇ ਬਹਿਲੀਮੇ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਵਿਚ ਇਕ
ਰਚੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਪਉੜੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

ਕਾਲ ਲੱਲਾ ਦੇ ਦੇਸ ਦਾ ਖੋਇਆ ਬਹਿਲੀਮਾ
ਹਿੱਸਾ ਛਟਾ ਮਨਾਇਕੈ ਜਲ ਨਹਿਰੋ ਦੀਮਾਂ
ਫਿਰਾਹੁਨ ਹੋਇ ਲੱਲਾ ਨੇ ਰਣ ਮੰਡਿਆਂ ਧੀਮਾ
ਭੇੜ ਦੁਹੂੰ ਦਿਸ ਮਚਿਆ ਸਟ ਪਈ ਅਜੀਮਾਂ
ਸਿਰ ਧੜ ਡਿਗੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਜਿਉਂ ਵਾਹਨ ਢੀਮਾਂ
ਦੇਖ ਮਾਰੇ ਲੱਲਾ ਬਹਿਲੀਮਾ ਨੇ ਰਣ ਮੇਂ ਦਰਸੀਮ

ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਧੁਨੀ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ, ਵਡਹੰ
ਵਾਰ, ਮਹਲਾ ੫ ਉਤੇ ਚਾੜ੍ਹੀ ਗਈ ਹੈ।

(ਲ-26) ਲਲ੍ਹੀ ਛੱਟ :

ਭਾਦਰੋਂ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਤਿੱਥ; ਇਸ
ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਵਡੇ ਭਰਾ ਬਲਰਾਮ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ
ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਵਾਲੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੋਲਾਂ ਕਲਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਅ
ਅਤੇ ਬਲਰਾਮ ਨੂੰ ਅੰਸ਼ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ
ਹਨ। ਬਲਰਾਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਥਿਆਰ ਗੱਦਾ ਤੇ ਹਲ
ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਲਧਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਹਲਧਰ ਛਟਵੀ ਜਾਂ ਹਲ ਸ਼ਸ਼ਟੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦ
ਹਲ ਸ਼ਸ਼ਟੀ ਹੀ ਵਿਗੜ ਕੇ ਲਲ੍ਹੀ ਛੱਟ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ

ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ, ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਤੀਵੀਆਂ ਵਰਤ ਰਖ
ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਿਨ ਹਲ ਫੇਰ ਕੇ ਉਗਾਈਆਂ
ਵਸਤਾਂ ਭਾਵ ਅੰਨ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ
ਉਹਾ ਫਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕੁਦਰਤ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ
ਉਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਗਊ ਦਾ ਦੁੱਧ ਤੇ ਦਹੀਂ ਵੀ ਵਿ
ਹੈ, ਹਾਂ, ਚਾਵਲ ਦੀ ਖਿਚੜੀ ਖਾਧੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ
ਵਿਚ ਦਿਨ ਰਾਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਾਰ ਚਾਵਲ
ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਚੰਦਨ, ਧੂਪ ਦੀਪ ਨੈਵੇਦ ਆਦਿ ਚੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਕਈ ਕਣਕ, ਛੋਲੇ, ਜੁਆਰ, ਧਾਨ, ਮੂੰਗ, ਮਾਂਹ ਤੇ ਮੱਕੀ ਦਾ ਸਤਨਾਜਾ ਚੜ੍ਹਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਕਈ ਕਿਸਾਨ ਹਿੰਦੂ ਖੇਤ ਵਿਚ ਹਲ ਨਹੀਂ ਜੋਤਦੇ ।

(ਲ-27) **ਲਲੀ ਤੋਪ** :

ਇਕ ਖੇਡ; ਤਲੀ ਵਿਚ ਛੋਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖਿਲਾਂ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੀਭ ਦੀ ਨੋਕ ਨਾਲ ਚੁਗ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣਾ ਕਿ ਜੀਭ ਤਲੀ ਨਾਲ ਨਾ ਛੂਹੇ । ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਦਾਣਿਆਂ ਦੀ ਲੱਪ ਦੀ ਬੁਰਦ ਲਾ ਕੇ, ਲਲੀ ਤੋਪ ਖੇਡਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਖੇਡ ਨੂੰ 'ਤਲੀ ਤੋਪ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

(ਲ-28) **ਲਵ** :

ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਸੀਤਾ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ; ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸ਼ਹਿਰ ਲਹੌਰ, ਇਸੇ ਨੇ ਹੀ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ । ਲਵ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਲਵਪੁਰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਵਿਗੜ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗਿਆ । ਲਵ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕਿਲੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੁਣ ਤਕ ਲਵ ਦਾ ਮੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਹੈ । ਲਵ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਰਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕੁਸ਼ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਸੂਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਇਆ ।

ਵਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ (ਕਾਂਡ 7, ਅ: 66) ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵਾਲਮੀਕ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਠਹਿਰੀ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੇ ਜੋੜੇ ਬਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਲਵ ਤੇ ਕੁਸ਼ ਰਖਣ ਦੇ ਵੀ ਖ਼ਾਸ ਕਾਰਨ ਹਨ । ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਸੂਤ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕ ਵਿਘਨਾ ਤੋਂ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ, ਵਾਲਮੀਕੀ ਨੇ ਜਿਸ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮੰਤ੍ਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕੁਸ਼ਾ ਨਾਲ ਜਲ ਛਿੜਕ ਕੇ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਕੁਸ਼ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਲਵ (ਖਜ) ਨਾਲ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ, ਉਹ 'ਲਵ' ਕਹਾਇਆ ।

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ 'ਰਾਮਾਵਤਾਰ ਕਥਾ' ਅਨੁਸਾਰ ਸੀਤਾ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਲਵ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ । ਇਕ ਵਾਰ ਸੀਤਾ ਲਵ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨਦੀ ਉਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਗਈ । ਪਿਛੋਂ ਵਾਲਮੀਕੀ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਬਾਲਕ ਦਾ ਪੰਘੂੜਾ ਖ਼ਾਲੀ ਵੇਖ ਕੇ

(ਲ-29) **ਲਵਣ (ਲਵਣਾਸੁਰ)** :

ਇਕ ਦੈਂਤ ਜੋ ਰਾਵਣ ਦੀ ਭੈਣ ਕੁੰਭੀਨਸ
ਤੋਂ ਮਧੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ । ਲਵਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿ
ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਇਕ ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਜੋ
ਨੇ ਦਿਤਾ ਸੀ । ਇਸ ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਸਦਕਾ ਲਵਣ
ਲਵਣ ਮਥਰਾ ਉਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਰਾਮ ਚੰ
ਸ਼ਤਰੂਘਨ ਨੇ ਲਵਣ ਉਤੇ ਉਦੋਂ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ
ਕੋਲ ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਵਿਜੇ
ਅਤੇ ਮਥਰਾ ਦਾ ਰਾਜ ਸ਼ਤਰੂਘਨ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਿ

(ਲ-30) **ਲਾਹਲੜੀ** :

ਕੁਲੂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੋਕ-ਨਾਚ ਜੋ ਚਾਨ
ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੁੰਡੇ
ਕਿਸੇ ਖੁਲ੍ਹੀ ਥਾਂ ਇਕਠੇ ਹੋ ਕੇ ਦੋ ਟੋਲੀਆਂ ਬਣ
ਮੁੰਡੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ।
ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋ ਕੇ ਹੁਲਾਰੇ ਲੈਂਦੇ, ਗਾਉ
ਹਨ । ਗੀਤ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ ਵਿਚ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

(ਲ-31) **ਲਾਹਿਲ** :

ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕਬੀਲਾ, ਜੋ ਲੁਧਿਆਣੇ
ਹੈ । ਗਲਾਸਰੀ ਅਨੁਸਾਰ (3,10) ਇਸ ਕਬੀ
ਜਠੇਰਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ
ਦੀ ਰੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਦੂਲ੍ਹੇ ਦਾ ਚਾਚਾ ਜ
ਜੰਡੀਆਂ ਕਟਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਘਰੋਂ ਜੰਡ ਦੇ
ਜਾ ਕੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਂਦਾ ਹੈ । ਜੰਡੀਆਂ ਤਲਵਾਰ
ਨਾਲ ਕਟਦੇ ਹਨ । ਦੁਲ੍ਹਨ ਤੇ ਦੂਲ੍ਹਾ ਛਟੀਆਂ
ਹਨ । ਪਹਿਲਾਂ ਦੂਲ੍ਹਾ ਸੱਤ ਵਾਰ ਛਟੀ ਦੁਲ੍ਹਨ
ਤੇ ਫਿਰ ਦੁਲ੍ਹਨ ਦੂਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਛਟੀਆਂ ਮਾਰਦੀ ਹੈ
ਪਿਛੋਂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਤੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਆ
ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਪੂਜਾ
ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਵਿਆਹ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਸਾਮਿਗਰੀ
ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

(ਲ-32) **ਲਾਹੌਲ ਤੇ ਸਪਿਤੀ** :

ਲਾਹੌਲ ਤੇ ਸਪਿਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕ ਸ

ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ ਹੈ।

ਲਾਹੌਲ ਤੇ ਸਪਿਤੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਔਸਤ ਉਚਾਈ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਫੁਟ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਲੂ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਮਨਾਲੀ, ਮਨਾਲੀ ਤੋਂ ਰਾਹਲਾ ਤੇ ਅਗੇ ਰੁਹਤਾਂਗ ਪਾਸ। ਰੁਹਤਾਂਗ ਦੀ ਚੋਟੀ 13,400 ਫੁਟ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਲਾਹੌਲ ਤੇ ਸਪਿਤੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੁਹਤਾਂਗ ਪਾਸ ਦੀ ਟੀਸੀ ਉਤਰ ਕੇ, ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਕੋਕਸਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਕਸਰ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਸਪਿਤੀ ਦੀ ਵਾਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਉਤਰ ਪੱਛਮੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਲਾਹੌਲ ਦੀ ਵਾਦੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਾਦੀਆਂ ਉਚੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਹੇਠ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਵਗਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪਹਾੜੀ ਨਾਲੇ ਤੇ ਵਾਹੁੜੇ ਆ ਕੇ ਰਲਦੇ ਹਨ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਥੇ ਬਰਫ਼ ਜੰਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਹੀ ਖੇਤੀ ਕਰ ਕੇ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਦਾਣਾ ਅੰਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲਾਹੌਲ ਤੇ ਸਪਿਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਕਦ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਹਨ, ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਲਾਲੀ ਜਿਉ ਵਾਂਡ ਭਖ ਮਾਰਦੀ ਤੇ ਸਿਹਤ ਦੇ ਬੜੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਬੜੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹਨ। ਮਰਦ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਉਨ ਦੇ ਪਟੂ ਦੇ ਬਣੇ। ਘੁਟਵੇਂ ਪਜਾਮੇ ਤੇ ਪੂਰੀ ਬਾਂਹ ਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਪਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਪਰ ਵਾਸਕਟ ਪਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਪਰ ਓਹ ਉਨ ਦੇ ਪਟੂ ਦਾ ਬਣਿਆ, ਗਰਮ ਕੰਬਲ ਤੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਗਰਮ ਟੋਪੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਘੁਟਵਾ ਪਜਾਮਾ ਪਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਗਲ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਧਰੀ ਪਧਰੀ ਕਮੀਜ਼। ਉਪਰ ਉਨ ਦਾ ਚੋਲਾ ਤੇ ਉਸ ਉਪਰ ਖ਼ਾਸ ਮੀਨਾਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਵਾਸਕਟ। ਉਹ ਸਿਰ ਉਪਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀਆਂ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਤੀਵੀਆਂ ਵਿਚ ਗਹਿਣੇ ਪਾਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਰਵਾਜ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਕੁਝ ਘਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਲੋਟਣ੍ਹ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਦੁਹਾਂ ਪੁੜਪੁੜੀਆਂ ਉਤੇ ਮੇਢੀਆਂ ਨਾਲ ਗੁੰਦਣ ਦਾ ਆਮ ਰਵਾਜ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸਿਰ ਉਤੇ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗੋਲ ਟੋਪੀ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਲਾਹੌਲ ਤੇ ਸਪਿਤੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਤਿੰਨ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਪੂਤ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਲੁਹਾਰ ਰਾਜਪੂਤ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ

ਬਾਕੀ ਕੰਮ, ਪਾਣੀ ਦੇਣਾ, ਬੀਜਣਾ, ਕਟਾਈ ਸਭ ਜ਼ਨਾ
ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੁੱਠ, ਜੌਂ, ਕਣਕ ਤੇ ਕਾਥੂ ਹੀ
ਬੀਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਥੂ ਇਕ ਜੜੀ ਬੂਟੀ ਹੈ, ਜੋ ਦਵਾ
ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੌਂ ਤੋਂ ਇਹ ਲੋਕ ਇਕ ਸ਼
ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੁਗੜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
ਲੋਕ ਭੇਡਾਂ ਬਕਰੀਆਂ ਵੀ ਪਾਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਾਸ ਤੇ
ਦੇ ਵੀ ਬੜੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹਨ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਲੋਕ
ਦੇ ਬਕਰੇ ਵੱਢ ਕੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਟੰਗ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ
ਅਨੁਸਾਰ ਖਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬੁਧ ਮਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ
ਜ਼ਬਾਨ ਭੋਟੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭੋਟੀ ਵਿਚ ਬੁਧ ਧਰ
ਗ੍ਰੰਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੋਧੀ ਮੰਦਰ ਗੁੰਮੇ ਅਖ
ਹਨ ਜੋ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਨੁਕਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬ
ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁੰਮਿਆਂ ਵਿਚ ਲਾਮੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ
ਨਾਲ ਚੋਮੇ। ਚੋਮੇ ਉਹ ਲੜਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਸ
ਉਮਰ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ
ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਬੋਧੀ ਪਰਵਾਰ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ
ਕੁੜੀ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਧਾ
ਰੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਖੀ ਲਾਮੇ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰਦਾ ਹੈ
ਉਹ ਕੁੜੀ ਫਿਰ ਉਥੇ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕ
ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਰ ਇੰਜ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼
ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਗੁੰਮਿਆਂ
ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵੀ ਰਖੀਆਂ ਜਾਂਦ
ਹਨ। ਲਾਮਿਆਂ ਤੇ ਚੋਮੋਆਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਮੁੰਨੇ ਹੁੰਦੇ
ਤੇ ਇਹ ਲੰਮੇ ਚੋਗੇ ਤੇ ਘੋਨ ਮੋਨ ਸਿਰ ਤੋਂ ਝਟ ਪ
ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਥੋਂ ਦੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਹੈ। ਕ
ਮੁੰਡਾ ਆਪਣੇ ਹਾਣੀ ਖ਼ੁਦ ਟੋਲਦੇ ਹਨ। ਮਾਂ ਪਿਉ
ਵਿਚ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ। ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸੌਣ ਦਾ ਕ
ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਘਰ ਦੇ ਹੋਰ ਜੀਅ ਨਾਲ ਨ
ਸੌਂਦੀਆਂ। ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਘਰ ਦਾ ਕੋਈ ਜੀਅ ਕੁੜੀ ਦੇ ਕ
ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਕੁੜੀ ਜਿਸ ਲੜਕੇ ਨ
ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਮਨ ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਰ
ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇ
ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵਿਚ, ਕੁੜੀ ਮੁੰਡਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ
ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਲਣੀਆਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੀ ਬੋਲੀ

ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਵਿਆਹ ਵੀ ਬੜੇ ਅਜੀਬ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦਾ ਦਿਨ ਤੇ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਮੁੰਡਾ ਇਕੱਠੇ ਮਿਲ ਕੇ ਥਾਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕੁੜੀ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ, ਮਿਥੇ ਸਮੇਂ ਉਤੇ, ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਮੁੰਡਾ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਚੁਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਧਾਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਕੁੜੀ ਨਾਂਹ ਨੁਕਰ ਕਰਦੀ ਤੇ ਝੂਠਾ ਰੌਲਾ ਰੱਪਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਜਾਂ ਵਾਕਫ਼ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਉਹ ਝੂਠ ਮੂਠ ਕੁੜੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਮਾਰਦੇ ਹਨ, ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਇਧਰ ਉਧਰ ਸੁਟ ਕੇ। ਸੋ ਮੁੰਡਾ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਉਧਾਲ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਮੁੰਡਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਰਸਮੀ ਤੌਰ ਉਤੇ ਹਾਂ ਨਾ ਕਹਿ ਦੇਵੇ। 'ਹਾਂ' ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਮਾਂ ਪਿਉ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਦਾ ਪਿਉ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੋਤਲ ਨਾਲ ਭਰ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਪਿਉ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਪਿਉ, ਰਲ ਕੇ ਲੁਗੜੀ ਪੀਂਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਇਹੋ ਰਸਮ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਪਿਉ ਦੁਹਰਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਵਿਆਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਘੱਟ ਹਨ ਤੇ ਅਗੋਂ ਥੋੜ੍ਹਿ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੰਡੀ ਨਾ ਪਏ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਵਿਆਹ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਉਸੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਬੱਚਾ ਉਸ ਦਾ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਛੋਟੇ ਦਾ। ਤੀਜਾ ਉਸ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦਾ।

ਵਿਆਹ ਉਤੇ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਲੋਕ ਬਹੁਤਾ ਖ਼ਰਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਪਰ ਬੁੱਢੇ ਬੁੱਢੀ ਦੀ ਮੌਤ ਉਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਧਨ ਖ਼ਰਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਸਾੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਸਭ ਨੱਚਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਚ ਵਿਚ ਸਾਕ ਸਬੰਧੀ ਤੇ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਹਰੋਂ ਆਇਆ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੁਗੜੀ ਤੇ ਕੱਚੀ ਰਸਦ ਨਾਲ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਰਸਦ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਪਕਾ ਕੇ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੁਗੜੀ ਦੇ ਕੱਪ ਭਰ ਭਰ ਕੇ ਮੁਰਦੇ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਛੁਹਾ ਛੁਹਾ ਕੇ ਪੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਮ੍ਰਿਤਕ ਨੂੰ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ

ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਤਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਕਪ[...] ਨਾਲ ਹੀ ਤਾਰ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਫੁਲ ਤਾਰਨ ਵੇਲੇ ਤੁਰਤੀਆਂ ਵਾਜਿਆਂ [...] ਜਿਹਾ ਕਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਫੁਲ ਆਮ ਤੌਰ [...] ਨਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਅਸਥਾਨ ਉਤੇ ਤਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। [...] ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਜਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ [...] ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤ[...] ਹਨ। ਕੁੜੀਆਂ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਪਿ[...] ਕੇ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਲ-33) ਲਾਹੌਲ ਪੜ੍ਹਨਾ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਇਕ ਕਲ[...] ਹੈਰਾਨੀ ਜਾਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹਦੇ [...] ਕਲਾਮ ਹੈ-'ਲਾਹੌਲ ਵਲਾ ਕੁਵੱਤ, ਇਲ੍ਹਾ, ਬਿ[...] ਅਰਥ ਹਨ : 'ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਨੇਕੀ ਕਰਨ ਤੇ ਬ[...] ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਅੱਲਾ ਦ[...] ਹੀ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।'

(ਲ-34) ਲਾਖਾ ਸੂਤਰ :

ਮੰਤ੍ਰਿਆ ਹੋਇਆ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਾ ਧਾਗਾ[...] ਵਜੋਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਅੰਗ ਉਤੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। [...] ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਬਾਲ-ਅਵ[...] ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦੀ ਲੱਤ ਉਤੇ [...] ਦਾ ਸੂਤਰ ਦਾ ਧਾਗਾ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ[...] ਬੰਨ੍ਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਦੇਹ ਨਾ[...] ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਅਗਲੇ ਬੱਚੇ ਦੀ [...] ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤਕ ਬੱਚਾ ਉਸ ਉਮਰ ਨੂੰ [...] ਜਿਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੀ [...] ਇਸ ਧਾਗੇ ਨੂੰ ਲਾਖਸੂਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ [...] ਖੋਲ੍ਹਣ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ[...] ਮਨਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਕ ਲਾਖ-ਸੂਤਰੇ ਦਾ ਦੂਜੇ ਲਾ[...] ਪਰਛਾਵਾਂ ਪੈਣਾ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ[...] 'ਲਾਖ ਸੂਤਰੇ ਬੱਚਿਆਂ' ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ[...] ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ, ਕੰਮ ਭਾਵੇਂ ਘਟ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਵਧ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਰਕਮ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਲਾਗ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਲਾਗ ਨੂੰ ਬੰਧਾਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੰਧਾਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਬਝੀ ਹੋਈ ਰਕਮ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਧਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਉਤੇ ਇਤਨੇ ਰੁਪਏ, ਕੁੜਮਾਈ ਸਗਨ ਉਤੇ ਇਤਨੇ ਰੁਪਏ ਤੇ ਵਿਆਹ ਉਤੇ ਇਤਨੇ ਰੁਪਏ ਦੇਣੇ। ਇਹੋ ਬੰਧਾਨ ਜਾਂ ਲਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲਾ 'ਲਾਗੀ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਲਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਜੱਦੀ ਜਾਂ ਪੁਸ਼ਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਕੱਲਾਂ ਨਾਲ ਬਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਪੁਸ਼ਤ ਦਰ ਪੁਸ਼ਤ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਤੇ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਨਕਦ, ਦਾਣੇ ਤੇ ਬਸਤਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਲਾਗ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਲਾਗ ਪਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ।

ਲਾਗ ਦੇ ਗੀਤ : ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਮੰਗਲ ਮੌਕਿਆਂ ਉਤੇ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਉਹ ਗੀਤ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਾਗ ਦੇਣ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਦਾਈ ਤੇ ਕਮੀਆਂ ਕਮੀਣਾਂ ਤੇ ਲਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਲ ਇਕ ਗੀਤ ਵਿਚ ਇਉਂ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :

ਕੀ ਕੁਝ ਦੇਨਾ ਦਾਈਆਂ ਤੇ ਭਾਈਆਂ
ਕੀ ਕੁਝ ਸਕੀਆਂ ਭਰਜਾਈਆਂ।
ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਦੇਨਾ ਦਾਈਆਂ ਤੇ ਮਾਈਆਂ
ਸੂਹੇ ਤਰੇਵਰ ਭਰਜਾਈਆਂ।

(ਲ-36) **ਲਾਚਾ** :

ਮੋਟੀ ਬੁਣਤਰ ਦੀ ਚਾਦਰ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਚਹੁੰ ਗੁੱਠਾਂ ਉਤੇ ਲਾਲ ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਕਢਾਈ ਦੇ ਪੱਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਸ਼ਗਨਾਂ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਾੜੇ ਨੂੰ ਘੋੜੀ ਤੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਪਰ ਲਾਲ ਸੂਤ ਦੇ ਪੱਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਲਾਚਾ ਵਿਛਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤੇਰੀ ਘੋੜੀ ਉਤੇ ਲਾਚੇ
ਜੋਖ ਚੜ੍ਹੇ ਤੇਰੇ ਚਾਚੇ।

(ਲ-37) **ਲਾਜਾ** :

ਭੁੰਨੇ ਹੋਏ ਧਾਨ ਦੀਆਂ ਖਿਲਾਂ; ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ

ਰਖਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਜਾ ਘਰ ਰਖਣ ਜਾਂ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ।

(ਲ-38) **ਲਾਟਾਂ ਵਾਲੀ ਮਾਈ** :

ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਦੇਵੀ; ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਪਹਾੜਾਂ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਪਹਾੜ ਵਿਚ ਲਾਟਾਂ ਵਾਂਗ ਮਚਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਥੇ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ, ਇਸ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ 'ਲਾਟਾਂ ਵਾਲੀ ਮ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਲ-39) **ਲਾਂਬੂ ਲਗਾਣਾ** :

ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨਾ; ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ, ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਲਕੜੀਆਂ ਦੀ ਚਿਖਾ ਉਤੇ ਰਖ ਕੇ ਅਗਨ ਨਾਲ ਘਾਹ ਦਾ ਚੁਆਤਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮ੍ਰਿਤਕ ਦਾ ਵੱਡਾ ਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਸ ਨੂੰ ਚੁਆਤਾ ਲਗਾਂਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਚਿਤਾ ਪੁੱਠੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਗ ਦਾਗ ਦੇਂਦਾ ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਂਬੂ ਲਗਾਣ ਵਾਲਾ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਇਸੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਭਟ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

(ਲ-40) **ਲਾਲ ਹਨੇਰੀ** :

ਅਕਾਸ਼ 'ਤੇ ਹੁਰਮਚੀ ਜਾਂ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਝੁਲੀ ਹ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਤੇ ਮਨੌਤਾਂ ਜੁੜ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਖ਼ੂਨੀ ਹਨੇਰੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉ ਤੇ ਅਨਿਆ ਹੋਣ ਅਥਵਾ ਕਿਸੇ ਬੇਦੋਸ਼ੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦਾ ਡੁਲ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਕਾਸ਼ ਉਤੇ ਲਾਲ ਹਨੇਰੀ ਝੁਲਦੀ ਇਹ ਬੜੀ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤੀਆਂ ਹਨੇਰੀਆਂ ਝੁਲਣੀਆਂ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਨਾਜੰਗੀ ਜਾਂ ਤਰਥਲੀ ਸੂਚਕ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਲ-41) **ਲਾਲ ਕਚੌਰੀ** :

ਝੰਗ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਇਕ ਖੇਡ, ਜੋ ਜਵਾਨ ਕੁੜ ਰਲ ਕੇ ਖੇਡਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ 'ਹੀਰ' ਵਿਚ

(ਲ-42) **ਲਾਲ ਕਿਤਾਬ** :

ਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਕਿਤਾਬ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਕਾਜ਼ੀ ਹੀ ਮੁਨਸਫ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਲਾਲ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਸਬੰਧੀ ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਕਾਜ਼ੀ ਜਿਵੇਂ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਸ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :

ਇਕ (ਚਾਕੀ) ਤੇਲੀ ਦਾ ਦਾਂਦੀ ਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਦਾਂਦੇ ਨਾਲ ਭਿੜ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਚਾਕੀ ਕਾਜ਼ੀ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਾਂਦਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਾ। ਚਾਕੀ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਜੇ ਦੋ ਬਲਦ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜ ਪੈਣ ਤੇ ਇਕ ਬਲਦ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮਾਲਕ ਸਿਰ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ 'ਨਾ' ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਬਲਦ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ 'ਲਾਲ ਕਿਤਾਬ' ਕੱਢ ਕੇ ਸਫ਼ਾ ਫੋਲਦਿਆਂ ਇਹ ਫਤਵਾ ਦਿਤਾ—

ਲਾਲ ਕਿਤਾਬ ਫ਼ਰਮਾਂਦੀ ਇਹਾ
ਚਾਕੀ ਦਾਂਦ ਭਿੜਾਇਆ ਕਿਉਂ।
ਖਲ ਖਵਾ ਕੇ ਕੀਤਿਉਸ ਮੋਟਾ
ਦਾਂਦ ਦਾ ਦਾਂਦ ਤੇ ਦਾਹ ਰੁਪਏ ਛੋਟਾ।

ਅਥਵਾ ਚਾਕੀ ਦਾਂਦ ਦੇ ਬਦਲੇ ਦਾਂਦ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਦਸ ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨਾ ਵੀ ਭਰੇ।

(ਲ-43) **ਲਾਲ ਬੇਗ** :

ਲਾਲ ਬੇਗ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਚੂਹੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਚੂਹੜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਲਮੀਕ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਸਬੰਧੀ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਕਰਮ ਇਸੇ ਧੁਰੇ ਦਵਾਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਲਾਲ ਬੇਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਲਾਲ ਬੇਗ ਕਈ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਲਾਲ ਗੁਰੂ, ਲਾਲ ਖ਼ਾਨ, ਲਾਲ ਸ਼ਾਹ, ਮੀਰਾਂ ਸ਼ਾਹ, ਲਾਲੋ ਲਾਲ ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਉਪਾਧੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਬਾਲਾ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਲਾਲ ਬੇਗ ਦਾ ਨਾਂ ਮੂਲ ਰੂਪ

ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। 'ਲੈਜਿੰਡਜ਼ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ
ਪਹਿਲੀ ਜਿਲਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ
ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ ਨੇ ਲਾਲ ਬੇਗ ਦਾ ਕੁਰਸ
ਦਿਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੱਥ-ਲਿ
ਉਤਾਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਅੰਬਾਲੇ ਤੇ ਕਰਨਾਲ ਜ਼ਿਲ
ਚੂਹੜਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਰੱਖੀ ਪਏ

ਲਾਲ ਬੇਗ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਕਈ ਮਿਥਕ
ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਕ ਮਿਥ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ
ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ, ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਮਦਨ ਨੂੰ, ਇਕ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ
'ਲਾਲ ਬਟਾ' 'ਤੇ ਮਲਿਆ ਅਤੇ ਲਾਲ ਬੇਗ
ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਸਰਕੰਡੇ ਉਤੇ ਮਲਿਆ ਤੇ 'ਸਰਕੰਡ
ਉਗਮ ਪਿਆ, ਕੁਝ ਗੋਬਰ ਉਤੇ ਮਲਿਆ, ਜਿਸ ਤੋਂ
ਨਾਥ' ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁ
ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮੱਛੀ ਨਿਗਲ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਮੱ
ਮਛਿੰਦਰ ਨਾਥ, ਜੋ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸੀ,
ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮਿਥਕ ਕਥਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ

ਇਕ ਵਾਰ ਪੈਗੰਬਰ ਮਿਹਤਰ ਇਲਿਆਸ ਅ
ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ
ਇਲਿਆਸ ਨੇ ਥੁਕਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥੁਕ ਪੈਗੰਬਰ
ਪਈ। ਸੋ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਇਲਿ
ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਚੂਹੜਾ ਬਣ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰੇ
ਉਸ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਲਈ ਇਕ ਵਿਚੋਲ
ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਿਛੋਂ ਇਲਿਆਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿ
ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਉਮੀ
ਜੀਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਦਿਨ ਖਿਮਾ ਕੀਤਾ ਜ
ਇਕ ਦਿਨ ਪੀਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਨਣ ਲਈ '
ਦਿਤਾ। ਇਲਿਆਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਘੜੇ ਵਿ
ਦਿਤਾ। ਜਦੋਂ ਪੀਰ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸ
ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ
ਡਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਧਰੇ ਗੰਦਾ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।
ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ
ਇਲਿਆਸ ਘੜੇ ਨੂੰ ਖੋਲਣੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਿਹਾ ਅ
ਪੀਰ ਕੋਲ ਘੜਾ ਚੁਕ ਲਿਆਇਆ। ਪੀਰ ਨੇ
'ਲਾਲ ਬੇਗ ਛੇਤੀ ਬਾਹਰ ਆਓ' (ਲਾਲ ਤੋਂ ਭਾਵ
ਬੱਚਾ' ਵੀ ਹੈ) ਘੜੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਯੁਵਕ ਲ

ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਚੂਹੜੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੋਕਾ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਾਲ ਬੇਗ ਇਕ ਪਲ ਵਿਚ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਇਲਿਆਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਅਸੰਮਤੀ ਰਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੀਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਤੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲਾਲ ਬੇਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕਰਦਾ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਤਿਜੁਗ ਵਿਚ ਘਟ, ਮਟ ਜਾਂ ਕੁੰਭ ਜੋ ਲਾਲ ਬੇਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਪੂਜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਉਹ ਸੋਨੇ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੁਆਪਰ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਤੇ ਤ੍ਰੇਤੇ ਵਿਚ ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਅਤੇ ਕਲਜੁਗ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਪੂਜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਜ ਕਲ ਲਾਲ ਬੇਗੀ ਜਾਂ ਮਿਹਤਰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਘੜਾ ਪੂਜਦੇ ਹਨ।

ਸਰ ਡੈਂਜ਼ਲ ਇਬਟਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਲਾ ਸ਼ਾਹ ਬਾਲਮੀਕੀ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਰਾਮਾਇਣ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿ ਲਾਲ ਬੇਗ ਜਾਂ ਬਾਲਾ ਸ਼ਾਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬਾਲਮੀਕ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਨਾਉਂ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਲਾ ਸ਼ਾਹ ਇਕ ਮੁਗ਼ਲ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਹ ਤੀਵੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਂਝ ਸੀ ਤੇ ਬਾਲਮੀਕੀ ਅੱਗੇ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਲੜਕਾ ਜੰਮਿਆ।

ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਸ਼ੇਖ਼ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਬਾਲ ਨੂੰ ਬਾਲਮੀਕੀ ਦੇ ਭੇਟਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਵਡਾ ਬਾਗ਼ੀ ਜੋਧਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਬਲ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਮੁਲਤਾਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦ ਥਾਨੇਸਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਗਾ, ਜਿਥੇ ਬਾਲਮੀਕੀ ਦੀ ਮੜ੍ਹੀ ਹੁਣ ਤਕ ਪੂਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸਾਖਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਖ ਲਾਲ ਬੇਗੀਆਂ ਦੀ ਹੈ।

ਥਾਨੇਸਰ ਤੇ ਕਰਨਾਲ ਦੇ ਲਾਲ ਬੇਗੀ ਮਿਹਤਰ ਲਾਲ ਬੇਗ ਦੀ ਇਕ ਸਬੰਧਣ, ਬੀਬੀ ਧਿਆਨੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੂੜੀਆਂ, ਮਹਿੰਦੀ ਤੇ ਡੋਰੀ ਦਾ ਪਰਾਂਦਾ ਭੇਟਾ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਹਨ।

ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਬਾਲਮੀਕੀ ਤੇ ਲਾਲ ਬੇਗ ਨੂੰ ਇਕੋ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀਆਂ। ਇਕ ਮਿਥਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਲ ਬੇਗ

ਦਿਤੇ, ਜੋ ਉਸ ਇਕ ਟੋਹੇ ਵਿਚ ਦੱਬ ਦਿਤੇ। ਜਦੋਂ ਭਗਵ ਨੇ ਕਪੜੇ ਨਾ ਪਹਿਨਣ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਟੋ ਵਿਚੋਂ ਕਪੜੇ ਲੈਣ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਇਕ ਯੁਵਕ ਨੂੰ ਉਸ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਵੇਖਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਚੂਹੜੇ ਲਾਲ ਬੇਗ ਦੇ ਹੀ ਚੇਲੇ ਹਨ ਕੁਝ ਬਾਲਾ ਸ਼ਾਹ ਅਥਵਾ ਬਾਲਮੀਕੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਬਾਲਾ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਥਾਨ ਲਾਲ ਬੇਗ ਤ ਬਾਅਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਲਾਲ ਬੇਗੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਨ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਹਨ, ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਵੇਕਲ ਢੰਗ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਹਨ। ਉਹ ਲਗਪਗ ਹਰ ਉਸ ਚੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਸੀ।

ਲਾਲ ਬੇਗ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਲਾ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦ ਹੈ, ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ 'ਲਾਲ ਬੇਗੀ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਚੂਹੜੇ ਜਾਂ ਇਸੇ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਨੀਵੀਆ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ। ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲਾਲ ਬੇਗ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ, ਚੂਹੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਜਾਂ ਰੰਗਰੇਟਾ ਸਿੱਖ ਚੂਹੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚੂਹੜੇ ਮੁਸੱਲੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਲਾਲ ਬੇਗੀ ਤੇ ਬਾਲਮੀਕੀ ਮੂਲ ਵਿਚ ਇਕੋ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋ ਨਿਖੇੜਦੀਆਂ ਵੀ ਹਨ, ਸਿਰਮੌਰ ਵਿਚ ਬਾਲਮੀਕੀ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਲਾਲ ਬੇਗ ਨੂੰ। ਪਰ ਲਾਲ ਬੇਗੀ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਵਿਚ ਬਾਲਮੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਕਰਨ ਕਠਨ ਹੈ।

ਲਾਲ ਬੇਗੀ ਬਾਲਾ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬਾਲਮੀਕੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਲਮੀਕੀ ਵੀ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਤੇ ਛੋਟ ਮੰਦਰ ਹਨ, ਜੋ ਠੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬਣਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਲਾਲ ਬੇਗ ਜਾਂ ਬਾਲਮੀਕੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਹੇ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਵੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸਹਾ)।

ਲਾਲ ਬੇਗੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਬੋਧਿਕ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਕੰਨਿਆ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਾ ਸਾਲੂ ਉਪਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਲਾੜੇ ਨੂੰ ਲਾਲ ਕੇਸਰੀ ਪਗੜੀ ਪਹਿਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲਾਲ ਸੁਹਾਗ ਦਾ ਰੰਗ ਹੈ। ਵਿਧਵਾ ਤੀਵੀਂ ਲਾਲ ਦੁਪੱਟਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਈ ਥਾਈਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਦੀ ਉੱਚੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ।

(ਲ-45) **ਲਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਪੀਰ** :

ਲਾਲ ਸ਼ਬਦ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪੀਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਦਰ ਨਾਲ ਲਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਪੀਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਉਪਾਧੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੈਦਰ ਸ਼ੇਖ਼ ਨੂੰ 'ਲਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਪੀਰ' ਵੀ ਕਹਿ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਛੱਟੀ ਦੇ ਦਿਨ ਹਿਜੜੇ ਨੱਚਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਲਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਪੀਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਸਖੀ ਸਰਵਰ)।

(ਲ-46) **ਲਾਲੀ** :

(1) ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਇਕ ਪੰਛੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਈ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ—

ਹੇ ਲਾਲੀ ਹੇ, ਸਾਡਾ ਬਾਜਰਾ ਨਾ ਖੇਹ।

ਲਾਲੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮਿਥਕ ਕਥਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਲਾਲੀ ਇਕ ਵਿਜੋਗਣ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਪਤੀ ਦੇ ਬਿਰਹੋਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਲਾਲੀ ਸਿਦਕ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

(2) ਇਕ ਜੱਟ ਕਬੀਲਾ, ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(ਲ-47) **ਲਾਲੀ ਸ਼ਾਹ** :

ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਫ਼ਿਰਕਾ; ਇਹ ਫ਼ਕੀਰ ਫਟੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਿਟਿਆਂ ਜਾਂ ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਘੁੰਗਰੂ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ [illegible] ਦਾ ਕੰਰੜਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ

ਮਾਈ ! ਦੇ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਮੰਨੀ
ਤੇਰੀ ਨੂੰਹ ਆਵੇ ਲੰਮੀ।
ਮਾਈ ! ਦੇ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਆਟਾ
ਤੈਨੂੰ ਕਦੀ ਨਾ ਆਵੇ ਘਾਟਾ।
ਮਾਈ ! ਦੇ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਲੋਈ
ਤੈਨੂੰ ਕਦੀ ਨਾ ਦੁਖਾਵੇ ਕੋਈ।
ਮਾਈ ! ਦੇ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਦੋਹਣੀ
ਤੇਰੀ ਨੂੰਹ ਆਵੇ ਸੋਹਣੀ।
ਮਾਈ ! ਦੇ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਦੁਆਈਂ
ਤੇਰੀਆਂ ਜੀਵਨ ਮੱਝੀਂ ਗਾਈਂ।
ਮਾਈ ! ਦੇ ਲਾਲੀ ਨੂੰ ਲੱਟਾ
ਤੇਰੇ ਜੀਵੇ ਪੁੱਤਰ ਪੱਤਾ।

(ਲ-48) **ਲਾਵਾਂ** :

ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਦੇ ਫੇਰੇ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (79
'ਲਾਵ' ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ
ਤੋੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ। ਸੋ, ਲਾਵਾਂ ਵਿਆਹ
ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਘਰ ਨ
ਤੋੜ ਕੇ, ਪਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲਾਵਾਂ ਬਿਨਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆ
ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹਿੰਦੂ ਅਗਨੀ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਵੇਦ
ਜਾਂ ਸੱਤ ਲਾਵਾਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਲਾਵਾਂ ਵਿ
ਅਗੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਵਿਚ ਵਰ ਅਗੇ। ਲਾਵਾਂ
ਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਪੱਲਿਆਂ ਜਾਂ ਚੋਲੀਆਂ ਨੂੰ
ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਾਵਾਂ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਸੂਰਜੀ ਦਿਸ਼
ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੇਦ ਮੰਤ੍ਰਾਂ
ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ, ਲਾਵਾਂ ਤਾਰਿਆ
ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੁ
ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਲਾਵ
ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ,
ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਇਕ 'ਲਾਵ' ਪੜ੍ਹਦਾ
ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆ ਬੈਠ ਕੇ ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ
ਕੀਰਤਨੀਏ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਰ ਕੰਨਿਆਂ
ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਪੂਰੀ ਕਰ
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਵਾ

ਢੱਤ ਵਾਰ ਇਸ ਲੋਕ ਨੂੰ ਵਰ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਰਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੱਤ ਵਾਰ ਕੰਨਿਆ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਗੀਤ ਵੀ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਲਾਵਾਂ ਸਮੇਂ ਜੋ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਲਾਵਾਂ ਦੇ ਗੀਤ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਲ-49) **ਲਿਸ਼ਕ-ਮਾਰ** :

ਅਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ, ਜੋ ਕਈ ਫਸਲਾਂ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਛੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਫੁਲ ਲੱਗਣ ਲਗਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਜਿਆਦਾ ਪੈਣ ਨਾਲ ਡੱਡੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਭਰਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਕੀੜਾ ਵੀ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਿਸ਼ਕ-ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਾਉ ਲਈ ਕਈ ਕਿਸਾਨ ਕਿਸੇ ਛੁਰੀ ਜਾਂ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਗੱਡ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਇਸ ਫਲ ਜਾਂ ਛੁਰੀ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਸਿਆਣੇ ਤੋਂ ਮੰਤਰ ਮਰਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਹਾਨੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ।

ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਝੱਖੜ ਉੱਤਰ ਜਾਂ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਵਲੋਂ ਆਵੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਸ਼ਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਮੀਂਹ ਝੱਖੜ ਪੋਹ ਵਿਚ ਪਏ ਤਾਂ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ, ਮਸੂਰ, ਅਲਸੀ ਤੇ ਤਿਲ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲਿਸ਼ਕ-ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ, ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਕਿਸਾਨ, ਛੋਲੇ ਤੇ ਦਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ, ਨਵੇਂ ਚੰਨ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬੀਜਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨਵਾਂ ਚੰਨ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੀਜਣ ਵਾਲੇ ਬੀਜ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਨਵੇਂ ਚੰਨ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਚੰਨ ਦੇ ਡੁਬਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪਹਿਲਾ, ਇਹ ਬੀਜ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਬੀਜ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਿਸ਼ਕ-ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬੀਜ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬੀਜਦੇ ਹਨ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸਲਾਂ ਉਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, (ਪ੍ਰਿੰਸਪ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਸੈਟਲਮੈਂਟ ਰਿਪੋਰਟ)।

(ਲ-50) **ਲਿੰਗਮ** :

ਲਿੰਗਮ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਲ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਕ ਪੁਰਾਣ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿੰਗਮ ... ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਪਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਖਾਲਾ ... ਇਕ ਵਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਦਿ ... ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰ... ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ... ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਵਡਾ ਸਾਰਾ ਲਿੰਗਮ ਉਭਰਿਆ ... ਵਲ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲ... ਬ੍ਰਹਮਾ ਪੁਲਾੜ ਵਲ ਉੜਿਆ, ਪਰ ਥਾਹ ... ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪਤਾਲ ਵਿਚ ਲੱਥਾ, ਪਰ ... ਥਾਹ ਨਾ ਪਿਆ। ਫਿਰ ਲਿੰਗਮ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ... ਤੇ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਿਵ ਨਿਕਲਿਆ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਬ੍ਰਹ... ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਅਗੇ ਨਿਵੇਂ।

(ਲ-51) **ਲਿੰਗਰੀ ਪੀਰ** :

ਲਹਿੰਦੇ ਵਿਚ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਥਲ ਦੇ ਇਲ... ਕਿਸੇ ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਜਾਂ ਦਰਗਾਹ ... ਦੁਆਲੇ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ ਤਕ ਦਰੱਖ਼ਤਾਂ ਤੇ ਝਾੜੀਆਂ ... ਕੁਝ ਲੀਰਾਂ ਤੇ ਧੱਜਾਂ ਬਝੀਆਂ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ ... ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਮਜ਼ਾਰ ਅਥਵਾ ਖ਼ਾਨ... ਜਾਂਦੀ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਉਤੇ ਲੀਰਾਂ ਦੇ ... ਲਟਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਲਿੰਗਰੀ ਪੀਰ' ... ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਪੀ... ਅਗੇ ਸੁੱਖਣਾ ਸੁਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ... ਗੰਢ ਬੰਨ੍ਹੇਸਾਂ' ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮੰਨਤ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ... ਉਸ ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਫਕੀਰ ਦ... ਵਲ ਜਾਂਦੇ ਮਾਰਗਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਏ ਬ੍ਰਿਛਾਂ, ... ਤੇ ਇਥੋਂ ਤਕ ਘਾਹ ਦੀ ਤ੍ਰਿਣਾਂ ਉਤੇ ਧੱਜਾਂ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ... ਹਨ। ਜਿਤਨੀਆਂ ਧੱਜਾਂ ਕਿਸੇ ਫਕੀਰ ਦੀ ਮ... ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਉਤੇ ਹੋਣ ਉਤਨੀ ਹੀ ... ਵਧੇਰੇ ਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਧੱਜਾਂ ਲੋ... ਮੰਨਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਬੋਧਿਕ ਹਨ।

(ਲ-52) **ਲਿੱਪੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ** :

ਲਿੱਪੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬੜਾ ਪੁ... ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ... ਵਿਚ ਲਿੱਪੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਵੀ...

ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ, ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਰਮਵਾਰ ਪੈਂਤੀ ਅਖਰੀ, ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ, ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਆਦਿ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੈਂਤੀ ਅਖਰੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ 35 ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਵਿਚ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਦੇ 52 ਅੱਖਰ ਤੇ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਦੇ 28 ਅੱਖਰ ਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਅੱਖਰਾਂ 'ਅਲਫ਼' 'ਬੇ' ਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਲੈ ਕੇ 30 ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਪੈਂਤੀ ਤੇ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਦਾ ਰਵਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਦਾ।

ਲਿਪੀਬੱਧ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਚਿਆਂ ਜਾਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿਪੀ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਣ ਲਈ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹਰੇਕ ਤੁਕ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ੁਭ ਗੁਣ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਲਿਪੀ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸ਼ੁਭ ਗੁਣ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵੀ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਲਿਪੀਬੱਧ ਤੁਕਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੇ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਪੀਬੱਧ ਤੁਕਾਂ ਹਨ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ 22 ਅੱਠਤੁਕੇ ਭਾਗ ਹਨ, ਜੋ ਹਿਬਰੂ ਲਿਪੀ ਦੇ 22 ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਹਨ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰ ਬਾਈ ਲਿਪੀ ਦੀ ਤੁਕਾਂ ਵੀ ਦਰਜ ਹਨ। 'ਅਖਾਣਾਂ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਿਤੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਤਵੰਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲਿਪੀਬੱਧ ਤੁਕਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਚਾਸਰ ਦੀ ਏ. ਬੀ. ਸੀ. ਸਿਰਲੇਖ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜੋ ਕੁਮਾਰੀ ਮੇਰੀ ਦੇ ਆਦਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਲਿਪੀਬੱਧ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਪੀਬੱਧ ਤੁਕਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਪੱਟੀ ਲਿਖੀ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀਆਂ ਵੀ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ
ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਆਚਰਨ ਦੀ ਉਚਤਾ ਸੁਚਤਾ
ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ
ਵਿਚ ਵੀ ਨੈਤਿਕਤਾ 'ਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਹੈ।

ਕੁਝ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰੇਮ
ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।
ਇਸ਼ਕ ਮਜਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੇ ਪੱਧਰ
ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਈ ਲਿਪੀ ਦੇ ਤੁਕ
ਹਨ।

(ਲ-53) **ਲਿਲਾਰੀ** :

ਕਪੜੇ ਰੰਗਣ ਵਾਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-
ਲਿਲਾਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :

ਚੁੰਨ ਰੰਗ ਦੇ ਲਿਲਾਰੀਆ ਮੇਰੀ।

(ਲ-54) **ਲੀਲਾ** :

ਅਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਖੇਡ; ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧ
ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਲੀਲਾ ਹੈ। ਲੀਲਾ, ਰਾ
ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਖੇਡ ਨੂੰ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਖਿ
ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕਰਨਾ ਪਏ
ਭੇਖ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਪਵੇ।

(ਲ-55) **ਲੁਕਣ ਮੀਟੀ** :

ਇਕ ਖੇਡ ਜੋ ਬੱਚੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ
ਗਲੀ ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਕੁਝ ਬੱਚੇ ਇਕ ਥਾਂ ਚੁਰ
ਦੇ ਮੋੜ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਿਛ ਹੇਠਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹ
ਖੇਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਨਿਰਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ
ਕਿਸ ਸਿਰ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਤਿੰਨ ਤਰੀਕੇ
ਹਨ। ਤਿੰਨ ਖਿਡਾਰੀ ਇਕ ਗੋਲਦਾਰੇ ਵਿਚ
ਦੂਜੇ ਦਾ ਹੱਥ ਪਕੜ ਕੇ ਪੁੱਗਦੇ ਹਨ। ਤਿ
ਇਕ ਹਥੇਲੀ ਉਤੇ, ਦੂਜਾ ਹੱਥ ਸਿੱਧਾ ਜਾਂ ਪੁੱਠਾ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੇ ਦੋ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਕ
ਉਹ ਪੁੱਠੇ ਹੱਥ ਵਾਲਾ ਪੁੱਗ ਗਿਆ, ਇਸ ਦੇ

ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਕੀ ਰਹੇ ਦੁਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਪੁੱਗਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਖਿਡਾਰੀ ਅਖੀਰ ਅਣਪੁੱਗਿਆ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੀਟੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਪੁੱਗਣ ਦਾ ਢੰਗ ਹੈ ਟਾਸ ਦਾ, ਕਿਸੇ ਪੈਸੇ ਆਨੇ ਨੂੰ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉਛਾਲਣਾ ਤੇ ਦੋ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਦਾ 'ਸ਼ੇਰ ਖਤ' ਮਲਣਾ। ਸ਼ੇਰ ਤਸਵੀਰ ਵਾਲਾ ਪਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖਤ ਲਿਖਤ ਵਾਲਾ। ਜਿਸ ਬੱਚੇ ਦਾ ਠੀਕ ਨਿਕਲ ਆਵੇ ਉਹ ਬੱਚਾ ਪੁੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਸਾਰੇ ਖਿਡਾਰੀ ਪੁਗਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਅਖੀਰ ਅਣਪੁੱਗਿਆ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਉਤੇ ਮੀਟੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਪੈਸੇ ਦੀ ਥਾਂ ਠੀਕਰ ਵੀ ਵਰਤ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕੋਲੇ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤੀਜਾ ਢੰਗ ਕਿਸੇ ਟੱਪੇ ਦੁਆਰਾ ਹੈ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਅਦਭੁਤ ਤੇ ਸੌਖਾ ਹੈ। ਹੇਠਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਇਕ ਮੋਢੀ ਖਿਡਾਰੀ ਉਚਾਰਦਾ ਹੈ :

ਅਕੜ ਬਕੜ ਭੰਬਾ ਬੋ
ਅੱਸੀ ਨੱਬੇ ਪੂਰੇ ਸੌ,
ਸੌ ਘਲੋਟਾ ਤਿੱਤਰ ਮੋਟਾ
ਚਲ ਮਦਾਰੀ ਪੈਸਾ ਖੋਟਾ।

ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਖਿਡਾਰੀ ਪੰਗਤੀ/ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਖਲੋਤੇ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਵਲ ਉਂਗਲ ਨਾਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਖਿਡਾਰੀ ਉਤੇ 'ਖੋਟਾ' ਸ਼ਬਦ ਆ ਕੇ ਮੁਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਉਤੇ ਮੀਟੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਗ ਗਿਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰੋ-ਵਾਰੀ ਸਭ ਨੂੰ ਪੁੱਗਾ ਕੇ, ਜੋ ਬਾਲਕ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਅਣਪੁੱਗਿਆ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ 'ਤੇ ਮੀਟੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜੇ ਇਕ ਵਾਰ ਵਿਚ, ਇਹ ਤੁਕਾਂਤ ਪੂਰੀ ਨਾ ਉਤਰੇ ਤਾਂ ਦੂਜੀ, ਤੀਜੀ, ਚੌਥੀ ਵਾਰ ਵੀ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਜਦੋਂ ਤਕ ਖੋਟਾ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਇਕ ਉਤੇ ਆ ਕੇ ਨਹੀਂ ਮੁਕਦਾ।

ਲੁਕਣ ਮੀਟੀ ਵੀ ਕਈ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਲੁਕਣ ਮੀਟੀ ਵਿਚ ਇਕ ਕੁੜੀ, ਜੋ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਰਾ ਵਡੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦਾਈ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਮੀਟੀ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਅਗੇ ਬੈਠਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ

ਜਦੋਂ ਸਭ ਬੱਚੇ ਛੁਪ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, 'ਆ ਜਾਵਾਂ।' ਜੇ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, 'ਅਜੇ ਨਾ ਆਵੀਂ'।' ਜਦੋਂ ਸਭ ਬੱਚੇ ਛੁਪ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮੀਟੀ ਵਾਲਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹਣਾ ਚਾਹੇ ਛੁਹੇ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰੋਂ ਮੀਟੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਅਗੇ ਅਗੇ ਦੌੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਚਾਉ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੇਰਾ ਫੇਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਈ ਵਾਲਾ ਉਸ ਪਹਿਲੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੇ ਪਿਛੇ ਦੌ ਜਿਹੜਾ ਬੱਚਾ ਦਾਈ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਉਹ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਮੀਟੀ ਨਹੀਂ ਆ ਜੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਦਾਈ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਗਾਣ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤਾਂ ਮੀਟੀ ਵਾਲੇ ਖਿਡਾਰੀ ਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਮੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਦਾਈ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਗਾਣ ਤੋਂ ਪ ਉਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਛੂਹ ਲਏ ਤਾਂ ਉਸ ਬੱਚੇ ਸਿ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਢੰਗ ਦੀ ਲੁਕਣ ਮੀਟੀ, ਅੱਖਾਂ ਉ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੀਟੀ ਵਾਲੇ ਖਿਡਾ ਅੱਖਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਦੇ, ਬਗਲਾਂ ਵਜਾਂਦੇ, ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਵਜਾਂਦੇ, ਉਸ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਛੂਹ ਦੂਜੇ ਸਿਰ ਮੀਟੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਖੇਡ ਨੂੰ 'ਛੱਪਣ ਛੋਤ' ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਲ-56) ਲੁਕਮਾਨ :

ਅਰਬ ਦਾ ਇਕ ਜਗ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਕੀਮ; ਨੀਤੀ ਵਿਦਵਾਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਤਨੀ ਬਹੁ-ਰੰਗੀ ਲੋਕਧ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਧ ਹੈ। ਲੁਕਮਾਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬਾਈਬਲ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਨੀਤੀ-ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਖਾਣ ਮਿਲ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਦਾ ਦਰਜਾ ਬਖਸ਼ਦੇ

ਲੁਕਮਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਕ ਮੱਤ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਲੁਕਮਾਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਇਕੋ ਲੁਕਮਾਨ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਲੁਕਮਾਨ ਨੂੰ ਅਲ-ਹਕੀਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਉਤੇ ਇਕ ਪੂਰਾ ਸੂਰਾ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਦੇ 31ਵੇਂ ਸੂਰੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੁਕਮਾਨ ਦਾਊਦ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਸ਼ਜਰਾ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜਦੋਂ ਆਦਿ ਦਾ ਕਬੀਲਾ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਲੁਕਮਾਨ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਦੂਜਾ ਲੁਕਮਾਨ ਜੋ ਬੜਾ ਬੁਧੀਮਾਨ ਤੇ ਸੁਘੜ ਸਿਆਣਾ ਸੀ, ਇਕ ਮਿਸਰੀ ਹਬਸ਼ੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਾਊਦ ਜਾਂ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਯਹੂਦੀ ਅਗੇ ਵੇਚ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਹਬਸ਼ੀ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਸੁੱਚੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਮਗਰੋਂ 'ਅਮਸਾਲ' ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਪਿਛੇ ਛੱਡ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਖਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਕਤੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ।

ਤੀਜਾ ਲੁਕਮਾਨ 'ਆਦਿ ਫਿਰਕੇ' ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸੀ, ਜੋ 3500 ਸਾਲ ਅਥਵਾ ਸੱਤ ਗਿੱਧਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ ਮਰਿਆ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਬਖ਼ਸ਼ੀ, ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਸੱਤ ਗਿੱਧਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਤਕ ਜੀਉਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਲੁਕਮਾਨ ਇਕ ਗਿੱਧ ਨੂੰ ਪਾਲਦਾ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬ੍ਰਿਧ ਹੋ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਗਿੱਧ ਪਾਲ ਲੈਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਸਤਵੀਂ ਗਿੱਧ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗੇ ਤਾਂ ਲੁਕਮਾਨ ਨੇ ਵੀ ਸੁਆਸ ਤਿਆਗ ਦਿਤੇ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਭੋਗਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨੰਬਰ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਆਯੂ 'ਖਿਜ਼ਰ' ਨੇ ਭੋਗੀ। ਇਹ ਲੁਕਮਾਨ ਬੜਾ ਪੇਟੂ ਸੀ, ਇਕ ਪੂਰੇ ਉਠ ਦੇ ਮਾਸ ਨਾਲ ਸਵੇਰੇ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰਦਾ ਤੇ ਇਕ ਨਾਲ ਰਾਤ ਵੇਲੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਲੁਕਮਾਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਲੁਕਮਾਨ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਹਕੀਮ ਤੇ ਕੋਈ ਪਾਤਸ਼ਾਹ।

ਲੁਕਮਾਨ ਨਾਲ ਜੋ ਲੋਕਧਾਰਾ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਛੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਕਈ ਰਵਾਇਤਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਲੁਕਮਾਨ

ਦੇਣ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਇਸੇ ਲੁਕਮਾਨ
ਕੀਤੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਲੁਕਮ
ਵਿਚ ਬੜਾ ਨਿਪੁੰਨ ਸੀ। ਮਰਨ ਤੋਂ ਕੁਝ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੁਲਾਬ ਲਗ ਗਏ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ
ਖਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਲੁਕਮਾਨ ਨੇ ਉਸ ਦਵਾ
ਪੁੜੀ ਵਗਦੀ ਧਾਰਾ, ਵਿਚ ਸੁਟਣ ਲਈ ਕਿ
ਸੁਟਦਿਆਂ ਸਾਰ ਨਦੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਰੁਕ ਗਿਆ
ਲੁਕਮਾਨ ਕਹਿਣ ਲਗਾ ਕਿ "ਮੇਰੀ ਪੁੜੀ ਨਦੀ
ਤਾਂ ਰੋਕ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੁਲਾਬ ਨਹੀਂ। ਮਿ
ਅੰਤਲਾ ਦਿਨ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਲੁਕਮਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨ
ਬਚਨ ਤੇ ਅਖਾਉਤਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ
ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਲੁਕਮਾਨ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਹੋਣ
ਸਾਰੇ ਬਚਨ, ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅਖਾਣ ਜੋ ਲੋਕਧਾਰ
ਅੰਗ ਸਨ, ਲੁਕਮਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ
ਦੇ ਕੁਝ ਬਚਨ ਤਾਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹੱਦ ਟੱਪ ਕੇ
ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਲਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ
ਜੇ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਉਗੇ ਸਭ ਦਰਖ਼ਤ ਕਲਮਾਂ
ਲੈਣ ਅਤੇ ਸੱਤਾਂ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸਿਆਹੀ
ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹੋ ਬਚਨ ਕੁਰਾਨ (31 2) ਵਿਚ
ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਕਤੀ ਨਾਨਕ ਬਾ
ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਲੁਕਮਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਕੁਝ ਨੀਤੀ ਕਥਾਵ
ਹਨ। ਜੋ ਥਾਂ ਈਸਪ ਦੀ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਹੋ
ਦੀ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਥਾ
ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਲੁ
ਹੇਠ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੀਤੀ ਕਥਾਵ
ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਪੰਛੀਆਂ
ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਜਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ੁਤਰ ਮੁਰਗ਼,
ਆਦਿ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹੋ ਸਿੱਟਾ ਕਢਿਆ ਜਾਂਦਾ
ਦੀਆਂ ਜੋ ਕਥਾਵਾਂ ਅਰਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ
ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨੀ
ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਈਆਂ। ਲੁਕਮਾਨ ਦੇ ਨਾਂ
ਨੀਤੀ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕੋ ਇਕ ਕਥਾ '

ਦਿਨ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਪਾਣੀ ਦਿਤਾ । ਝਾੜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਫੈਲ ਕੇ ਕੰਡੇ ਖਿਲਾਰ ਦਿਤੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੂਲਾਂ ਚੁਭਣ ਲੱਗੀਆਂ ।

(ਲ-57) **ਲੁਕਾਂਜਣ** :

ਜਾਦੂ ਦਾ ਇਕ ਸੁਰਮਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਨਾਲ, ਉਹ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦੂਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ । ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਲੁਕਾਂਜਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਨਾਇਕ ਕਿਸੇ ਪਰੀ ਜਾਂ ਦੇਵ ਤੋਂ ਲੁਕਾਂਜਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਓਝਲ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

(ਲ-58) **ਲੁਚੀ** :

ਮੈਦੇ ਦੀ ਬਣੀ, ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂੜੀ, ਜੋ ਬੜੀ ਨਰਮ ਤੇ ਲੋਚਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਲੁਚੀ ਦਾ ਮੂਲ ਸ਼ਾਬਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਲੋਚ ਹੈ । ਲੁਚੀ ਅਕਾਰ ਵਿਚ ਆਮ ਪੂੜੀ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ (ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ) ਵਿਚ ਹਰ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਲੁਚੀਆਂ ਆਮ ਤਲੀਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਮੌਤ ਉਤੇ, ਉਸ ਦੇ ਕੁੜਮਾ ਵਲੋਂ ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਲੁਚੀਆਂ ਤਲ ਕੇ ਲਿਆਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ ।

(ਲ-59) **ਲੁੰਜਿਤ** :

ਸਵੇਤਾਂਬਰ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਜੈਨੀ ਸਾਧ, ਜੋ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਪੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਪੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਖਿਚ ਕੇ ਤੋੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਲੁੰਜਿਤੀ : ਜੈਨ ਮਤ ਦੀ ਸਾਧਣੀ; ਜੈਨ ਮਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਤੀਵੀਂ ਸਾਧਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਪੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਖਿਚ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਤੀਵੀਂ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ।

(ਲ-60) **ਲੁਟਮਾਰ** :

(ਲ-61) **ਲੁੱਭਣ** :

ਹੀਰ ਦਾ ਮੱਲਾਹ, ਜੋ ਹੀਰ ਲਈ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਚੰਦਨ ਦੀ ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਚਲਾਇਆ ਕ ਸੀ । ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਇਕ ਰੰਗਲਾ ਪਲੰਘ ਵਿਛਿਆ ਰਹਿ ਜਿਸ ਉਤੇ ਹੀਰ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ।

ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਜਾਤ ਦਾ ਝਬੇਲ ਸ ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਤਨੀਆਂ ਸਨ । ਰਾਂਝਾ ਲੁੱਭਣ ਦ ਪਤਨੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਤੇ ਹੀ ਹੀਰ ਦੇ ਪਲੰਘ ਲੇਟਿਆ ਸੀ ।

(ਲ-62) **ਲੁੱਡੀ** :

ਇਕ ਲੋਕ-ਨਾਚ, ਜੋ ਮੰਗਲਮਈ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ, ਵਿਚ ਨਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

(ਲ-63) **ਲੁਬਾਣਾ** :

ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤ੍ਰਿੱਡਾ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਜੇ ਇਕ ਤ੍ਰਿੱਡਾ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਬਾਲ ਦੀ ਲਰਜ਼ੇ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ (ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, ਪੰਨਾ 10) ।

(ਲ-64) **ਲੁਬਾਣਾ (ਜਾਤੀ)** :

ਲੁਬਾਣਾ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਕਾਂਗੜਾ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹ ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਹੌਰ, ਗੁਜਰਾਂਵਾ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰਗੜ੍ਹ ਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣ ਚੋਖੀ ਸੀ । ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਹ ਫੇਰੀ ਕਰਦੇ ਭਾਰ ਢੋਂਦੇ ਸਨ । ਲੁਬਾਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ਾਨਾਬਦੋਸ਼ੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੀ ਇਕ ਜਾਤੀ ਹੈ । ਲੁਬ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਦੁਹਾਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹ ਕੁਝ ਲੁਬਾਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਹਨ ।

'ਲੁਬਾਣਾ' ਸ਼ਬਦ ਲੂਣ ਅਤੇ 'ਬਾਣਾ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਲੂਣ ਢੋਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਲੂਣ ਦਾ ਵ ਕਰਨ ਵਾਲੇ । ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਬਣਜਾਰੇ ਵੀ ਕਹਿ ਲਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅੰਬਾਲੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਰੂਪੀਆ ਵੀ ਕ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਪੇਸ਼ੇ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ।

ਟਾਂਡੇ ਦਾ ਭਾਵ ਲੁਬਾਣਕੀ ਉਪ-ਭਾਖਾ ਵਿਚ 'ਫਿਰਨ ਤੁਰਨ ਵਾਲੇ ਵਪਾਰੀ' ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦਾ ਹੈ।

ਵਿਭਿੰਨ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਤੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਲੁਬਾਣੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢ ਬਾਰੇ ਵਖੋ ਵਖ ਦਾਅਵੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਲੁਬਾਣੇ ਆਪਣਾ ਮੁੱਢ ਜੈਪੁਰ ਤੇ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਚੁਹਾਨ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਡਿਕੇ ਪੀਲੀਭੀਤ ਦੇ ਗੌੜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ। ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਰਾਜਾ ਜਿਹੜੇ ਅਸਾਧ ਰੋਗ (ਕੋਹੜ) ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾੜੂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਨ ਉਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਮਾਸ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਭੋਜ ਉਤੇ ਨਿਉਤਾ ਦਿਤਾ। ਉਹਨੇ ਹਰੇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਸੋਨੇ ਦੀ ਮੋਹਰ ਦੱਖਸ਼ਣਾ ਵਜੋਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ। ਪਰ ਦੱਸਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਭੋਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਸੋ ਨਾੜੂ ਨੇ ਝਾੜ-ਝੰਬ ਕੇ 11 ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਲਿਆ ਤੇ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਮੋਹਰ ਦੱਖਸ਼ਣਾ ਵਜੋਂ ਦਿਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੁਵਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕਢ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਿਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਲੁਬਾਣੇ ਅਖਵਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ 11 ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਯੁਵਕਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਹਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਕੋਹੜੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਘਰੋਂ ਭੋਜ ਖਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਯੁਵਕ ਤੇ ਯੁਵਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਲੱਦ ਕੇ ਉਥੋਂ ਨਿਕਲ ਪਏ ਤੇ ਖ਼ਾਨਾਬਦੋਸ਼ੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਗੇ ਅਤੇ 'ਲਾਦਾ' ਅਖਵਾਣ ਲਗੇ। 'ਲਾਦਾ' ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੁਬਾਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋਤ 'ਅਜਰਾਵਤ' ਅਜ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਡਿਕਾ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਅਜ ਦਸਰਥ ਦਾ ਪਿਤਾ ਤੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਦਾਦਾ ਸੀ।

ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਠੌਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਇਕ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਲੜਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਸਨ।

ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਰੀਤਾਂ ਇਕਸਾ
ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੁਬਾ
ਪਿੱਛਾ ਕਈ ਵਿਭਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇ

ਰੀਤਾਂ : ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜ
ਤਿੰਨ ਰੀਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

(1) ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਉਤੇ ਕੁੱਲ ਦੀ ਸਭ
ਵਡਿਕੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੂੰਹ ਨ
ਚੀਜ਼ ਛੁਹਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਜਣਨੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹੱਥ
ਅਤੇ ਫਿਰ ਗੁੜ ਤੇ ਆਟਾ ਬਰਾਬਰ ਮਿਕਦ
ਮਿਲਾ ਕੇ, ਪਾਪੜੀਆਂ ਬਣਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਬਰਾ
ਵੰਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਲੁਬਾਣੇ ਅਜਿ
ਕਰਦੇ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਅਜਵੈਣ ਨੂੰ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਭ
ਉਬਾਲ ਕੇ, ਬਾਹਰ ਡੋਲ੍ਹ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਇੰਜ
ਬਦ-ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ।

(2) ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿ
ਕੁੱਲ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵਿਧਵਾ ਸੇਵੀਆਂ ਉਬਾਲਦੀ
ਕੋਈ ਬੁੱਢੀ ਤੀਵੀਂ ਗੋਹੇ ਦਾ ਪੋਚਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।
ਉਤੇ ਸੱਤ ਜਾਂ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ 14 ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਬੈਠ
ਪੂਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸੁੱਢੀਆਂ ਤੀਵੀ
ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਸਮਝ ਕੇ ਪੂਜਦੀਆਂ
ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸੇ ਨੂੰ 'ਦੇਵੀ ਪੂਜਨ' ਕਿਹਾ
ਇਸ ਰੀਤ ਪਿਛੋਂ ਸੇਵੀਆਂ ਖਾਧੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹ

(3) ਤੀਜੀ ਰੀਤ ਹਾੜ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਐ
ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
ਕੁੱਲ ਦੀਆਂ ਬੱਢੀਆਂ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਹੇਠ
ਹਨ ਤੇ ਪਿੱਪਲ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਪਿੱਪਲ ਦੇਵਤਾ ਰਖਿਆ ਕਰੀਂ', ਸੁਖ
ਨੈਣ ਡੋਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਜਾਂਦਿਆਂ
ਗੌਣ ਗਾਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਖਿਚੜੀ,
ਲਿਜਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੰਡ ਕੇ ਖਾਧੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਕਈ ਨਿੱਕੀਆਂ ਵੱ
ਰੀਤਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ
'ਸਾਵੀਂ' ਹੈ। ਇਹ ਰਸਮ ਬੱਚੇ ਦੇ ਵਡੇ ਹੋਣ
ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਈ ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਣ
ਹੈ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਲੁਬਾਣੇ ਜੰ

ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਤੀਵੀਂ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਹੋਵੇ ।

ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਲੁਬਾਣੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਤਾਂ ਫੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਰੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਕਾਹ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ।

ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਲੁਬਾਣੇ ਚੇਤਰ, ਭਾਦਰੋਂ, ਅਸੂ ਤੇ ਪੋਹ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ । ਉਹ ਵਿਆਹ ਸਦਾ ਚਾਨਣੇ ਪੱਖ ਦੀ ਕਿਸੇ ਤਿੱਥ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਲੜਕੀ ਦੇ ਮਾਪੇ ਲੜਕੇ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਰਕਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਸਾਰੀ ਰਕਮ 'ਬੋਲ' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਅਜਿਹੀ ਰਕਮ ਵਿਚੋਂ ਅੱਧੀ ਰਕਮ, ਕੁੜਮਾਈ ਤੋਂ ਰਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ 'ਭਾਨ' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਭਾਨ ਲੜਕੀ ਦੇ ਮਾਂ ਪਿਉ ਨੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ 101 ਨਰੇਲ ਦੀਆਂ ਠੂਠੀਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਮੌਲੀ ਦੇ ਧਾਗਿਆਂ ਸਮੇਤ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਿੱਥ ਚੰਦਰਮਾਸ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਮਹਿੰਦੀ ਦੀ ਰਸਮ ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਹੱਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ । ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਿੰਦੀ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲੜਕੀ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਹਿੰਦੀ ਨਾਲ ਰੰਗੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਜੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਮਹਿੰਦੀ ਨਾ ਲਗਾਈ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਜੰਞ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਸਗਨੀ ਸਮਝ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਚੌਥੇ ਦਿਨ 'ਪੰਚ ਪੜੋਪੀ' ਦੀ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁੜਮਾਂ (ਕੁੜੀ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ) ਦੀ ਖਾਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਪਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਜੋੜਾ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਤੇ ਨੈਣ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਨੈਣ ਜਾਂਦਿਆਂ ਆਉਂਦਿਆਂ ਗੀਤ ਗਾਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਨੈਣ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਹੱਥ ਵਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਉਹ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਮਠਿਆਈ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਫਿਰ ਲਾੜੀ ਅਗੇ ਅਗੇ ਦੌੜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲੜਕਾ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਦੌੜ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਦਾ ਹੈ । ਜਿਤਨਾ ਛੇਤੀ ਫੜੇ, ਉਤਨੀ ਉਸ ਦੇ ਬਲ ਤੇ

ਨਿਉਤਾ ਆਏ ਦੇ, ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚੋਖੇ ਦਿਨ, ਕਈ ਹਾਲ
ਵਿਚ, ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਉਪਰ, ਉਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਮੁਕਲਾਵੇ
ਰੀਤ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ
ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁਕਲਾਵੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਕ ਦੋ ਬ
ਜੰਮ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ।

ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਵਿਚ 'ਸਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ' ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂ
ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਸਤੀਆਂ) ।

ਮਿਰਤੂ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰੀਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਵਚਿੱਤਰ
ਅਤੇ ਇਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ
ਰਲਗਡ ਹਨ । ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਲੁਬਾਣੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ
ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਂਙ ਹੀ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿ
ਲਿਟਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮਿਰਤੂ ਪਿਛੋਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰ
ਫਿਰ ਬਿਸਤਰੇ ਉਤੇ ਲੰਮਾ ਪਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਅ
ਬਾਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਅੱਗ ਨਾਲ ਦਾਗਿ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦਫਨ ਕਰ ਦਿ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸਾਰੇ ਲੁਬਾਣੇ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਧਾਰਮਿਕ ਅਕੀਦਾ ਨ
ਰਖਦੇ । ਕਈ ਦੇਵੀ ਪੂਜਦੇ ਹਨ; ਕਈ ਸਤੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ
ਕਈ ਲੁਬਾਣੇ ਸਿੱਖ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ ਹਨ
ਲੁਬਾਣੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹਨ ਤੇ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਅਤੇ ਜੰ
ਮੰਤਰ 'ਤੇ ਵਿਸਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਬ੍
ਦੀ ਪ੍ਰੇਤ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਭੂਤ ਆਤਮਾ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਵ
ਰਖਦੇ ਹਨ । ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਲੁਬਾਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉ
ਸਤੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮੰਦਰ । ਕ
ਲੁਬਾਣੇ ਗੁਗਾ ਨੌਮੀ ਉਤੇ ਸਰਪ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹ
ਅਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਦੁੱਧ, ਚੂਰੀ ਤੇ ਚਪਾਤੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਸੱਪ
ਖੁੱਡ ਕੋਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਦੁੱਧ ਖੁੱਡ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚੂਰੀ ਤੇ ਚਪਾਤੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰ
ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਪਿੱਪਲ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵੀ ਰਵਾਜ ਹੈ, ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਤ
ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ ਪਿੱਪਲ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿੱਪਲ
ਜੜ੍ਹ ਉਤੇ ਸੰਧੂਰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੌਲੀ ਦੇ ਧਾਗੇ ਤ
ਨਾਲ ਲਪੇਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਸਰਪ ਪੂਜਾ : ਲੁਬਾਣੇ ਗੁਗਾ ਨੌਮੀ ਉਤੇ ਸਰਪ ਪੂ
ਹਨ । ਤੀਵੀਆਂ ਦੁੱਧ, ਚੂਰੀ ਤੇ ਰੋਟੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਸੱਪ

ਅਖਵਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਲੁਬਾਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਸਰਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਔਲਾਦ ਹਨ । ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਸਰਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟੋਟਿਮ ਸੀ ।

ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ, ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮਰਦ, ਗੁਗਾ ਨੌਮੀ ਨੂੰ ਸਰਪ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਰੋਟੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕੰਗੂ, ਧੂਪ ਤੇ ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਫੁੱਲ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

(ਲ-65) **ਲੂੰਈ** :

ਮਨੁਖ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਰੋਮ; ਮਨੁਖ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਰੋਮ ਉਗਣ ਬਾਰੇ ਇਕ ਮਿਥਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ—

ਜਦੋਂ ਆਦਮ ਨੂੰ ਜੰਨਤ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਧਕਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਕੋਈ ਰੋਮ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਉਹ ਜਿਸ ਥਾਂ ਡਿੱਗਾ, ਉਥੇ ਜੰਗਲੀ ਘਾਹ 'ਉਲੇਹਾ' ਉਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਕੰਡੇ ਆਦਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਚੰਮੜ ਗਏ ਤੇ ਰੋਮਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ ।

(ਲ-66) **ਲੂਣ** :

ਲੂਣ ਖਾਣਾ 'ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ' ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ । 'ਲੂਣ ਖਾ ਕੇ ਹਰਾਮ ਕਰਨਾ' ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੀਤੀ ਨਾ ਜਾਣਨ ਦੇ ਤੁਲ ਹੈ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ—'ਲੂਣ ਹਰਾਮੀ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਮੰਦੇ ਹੂੰ ਮੰਦਾ' । ਇਕ ਅਖਾਣ ਵੀ ਹੈ—ਜਿਸ ਦਾ ਲੂਣ ਖਾਈਏ, ਉਸੇ ਦਾ ਜਸ ਗਾਈਏ ।

ਲੂਣ ਖਾਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਦੋਂ ਜ਼ਾਲਮ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਪੇਟ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ । ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵੇਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਣਾ ਲਾਭਵੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਗ਼ੁਲਾਮ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਹਾਕਮਾਂ ਅਗੇ ਬੋਲ ਨਾ ਸਕਣ । ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦਾ ਰਵਾਜ ਸੀ । ਗ਼ੁਲਾਮ ਮਾਲਕ ਦਾ ਲੂਣ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੋ

ਇਹ ਚੋਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੋਲ ਆਇਆ ਉਪਦੇਸ਼ ਮੰਗਣ ਲੱਗਾ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹਟਾਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਚੋਰ ਮਜਬੂਰੀ ਦੱਸੀ । ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਜੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਲੂ ਤਾਂ ਉਥੇ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ।

ਚੋਰ ਨੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਸੰਨ੍ਹ ਲਗਾਈ । ਇਕ ਥਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਪਰ ਲੱਗੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਉਹ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਲੰਘ ਕੋਈ ਲੂਣੀ ਚੀਜ਼ ਖਾ ਲਈ । ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇ ਸਾਰੀ ਧਨ ਦੌਲਤ ਉਥੇ ਦਾ ਉਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਬ ਗਿਆ ।

ਸਵੇਰੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ ਬੜਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ । ਰਾਜ ਵਿਚ ਢੰਡੋਰਾ ਕਿ ਉਹ ਚੋਰ ਆ ਕੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦਸੇ ਤਾਂ ਉਸ ਮਿਲੇਗਾ । ਚੋਰ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ । ਰਾਜੇ ਦਿਤਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਬਣ ਗਿਆ । ਛੱਡ ਦਿਤੀ ।

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇਸਲਾਮੀ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ।

(ਲ-67) **ਲੂਣਾ** :

ਰਾਜੇ ਸਲਵਾਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਰਾਣੀ ਤੇ ਦੀ ਮਤ੍ਰੇਈ ਤੇ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਦੀ ਸਕੀ ਮਾਂ ।

ਲੂਣਾ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :

ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਵੀਰਜ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਫੁੱਲ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਵਿਚ ਰੋਹੜ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਜਪੁ ਚੰਮੇਲੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ । ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਪਕੜ ਲਿਆ ਤੇ ਸੁੰਘਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆ । ਚੰਮੇਲੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਇਕ ਲੜਕੀ ਜੰਮੀ ਨੇ ਮਾਂ ਪਿਉ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਉਸ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਇ ਸੰਦੂਕ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ, ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰੋ ਇਕ ਚੁਮਾਰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ

ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ । ਜਦੋਂ ਇਹ ਕੰਨਿਆਂ ਵੱਡੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਘਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਬਣਾ ਦਿਤਾ । ਇਹੋ ਕੁੜੀ ਲੂਣਾ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਈ ।

ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਜਾ ਸਲਵਾਨ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦਾ ਭੂਲ ਭੁਲੇਖੇ ਇਧਰ ਆ ਨਿਕਲਿਆ । ਪਿਆਸੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਚੁਮਾਰ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਮੰਗਿਆ । ਚੁਮਿਆਰ ਨੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਉਸ ਲੜਕੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਖੁਦ ਚੁਮਿਆਰ ਸੀ । ਕੁੜੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਲੂਣਾ ਸੀ, ਨੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਲੋਟਾ, ਰਾਜੇ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਲੋਟੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕੱਢੇ ਇਕ ਰੁਮਾਲ ਨਾਲ ਉਪਰੋਂ ਢੱਕ ਦਿਤਾ । ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪੀਣਾ ਭੁਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਰਮਾਲ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਕਢਾਈ ਵਿਚ ਹੀ ਉਲਝ ਗਿਆ । ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਇਹ ਰੁਮਾਲ ਲੂਣਾ ਦਾ ਕਢਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਲੂਣਾ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਰਾਜਾ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ । ਤੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਬਿਨੇ ਕੀਤੀ । ਚੁਮਿਆਰ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਉਤੇ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਦਿਤੀ ਕਿ ਰਾਜਾ ਚੁਮਿਆਰ ਦੇ ਘਰੋਂ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਵੇ । ਰਾਜਾ ਮੰਨ ਗਿਆ ਤੇ ਲੂਣਾ ਰਾਣੀ ਬਣੀ ।

ਲੂਣਾ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਛੂਤ ਘਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ, ਲੂਣਾ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਕੁੱਲ ਨਾਲ ਜੋੜਣ ਲਈ ਇਹ ਕਥਾ ਘੜ ਲਈ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ।

ਲੂਣਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਗ ਬਿਲਾਸ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਪੂਰਨ ਦੇ ਨਾ ਮੰਨਣ ਉਤੇ ਝੂਠੀ ਊਂਜ ਲਾ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਕਟਵਾ ਕੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁਟਣ ਦੀ ਕਥਾ ਬੜੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ।

ਪੂਰਨ ਜਦੋਂ ਜੋਗੀ ਬਣ ਕੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਆਇਆ ਤੇ ਲੂਣਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਸੂਰ ਮੰਨਣ ਉਤੇ ਉਸ ਨੇ ਲੂਣਾ ਦੇ ਘਰ ਔਲਾਦ ਹੋਣ ਲਈ ਵਰ ਦਿਤਾ । ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਲੂਣਾ ਦੀ ਕੁਖ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ।

(ਲ-68) ਲੂਤ :

ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦਾ ਭਤੀਜਾ; ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਦੂਮ ਸ਼ਹਿਰ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵੰਸ਼ ਲਗਪਗ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ, ਤਾਂ ਲੂਤ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿਚ

ਬਾਈਬਲ ਤੇ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਲੂਤ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ।

(ਲ-69) ਲੂਨੀ :

ਝੰਗ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਘੁਮਿਆਰਾਂ ਦੀ ਇਕ
ਲੂਨੀ ਆਪਣਾ ਪਿੱਛਾ ਜੱਟਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ
ਰੀਤਾਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਘੁਮਿਆਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹ
ਹਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਕਪੜਾ ਤੇ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਧੋਤੀ
ਲੰਗੋਟ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਡਿਕਿਆਂ ਦੀ ਮਾੜੀ ਹਰੇ
ਕਪੜੇ ਨਾਲ ਢੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਹਰਾ ਰੰਗ
ਲਈ ਪੁਰਖੀ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ । ਦੂਜਾ, ਇ
ਇਕ ਪੂਰਵਜ ਦੀ ਹਲਕੇ ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਵੱਢਣ ਨਾਲ
ਗਈ । ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਉਤੇ ਨੀਲਾ ਕਪੜਾ ਪਾ
ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਨੀਲਾ ਕਪੜਾ ਅਪਸ਼ਗਨ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੰ
ਜਾਣ ਲਗਾ । ਇਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਯੁਵਕ ਹਰਾ ਤੇ
ਰੰਗ, ਦੂਜੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਰਲਾ ਕੇ ਪਹਿਨਣ ਲਗ ਪਏ ਹ

(ਲ-70) ਲੇਹਾ :

ਇਕ ਕੀੜਾ ਜੋ ਰੇਸ਼ਮੀ ਤੇ ਊਨੀ ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ
ਹੈ । ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਪਟ
ਵਾਲੇ ਪਾਪੀ ਲੋਕ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਲੇਹਾ ਬਣਦੇ
ਅਖਾਣ ਹੈ :

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਟ ਹੰਢਾਏ ਸੋ ਬਣਸਨ ਲੇਹਾ ।

(ਲ-71) ਲੇਹੀ :

ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋਤ; ਇਸ ਗੋਤ ਦੇ ਮੁੱਢ ਬਾਰੇ
ਦੰਦ-ਕਥਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਡਿਕਾ ਇਕ ਕੰਡਿ
ਝਾੜੀ ਲੇਹ, ਜੋ ਹਾੜੀ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ,
ਲੱਭਾ ਸੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਅੱਲ ਲੇਹੀ ਪੈ ਗ
ਉਸ ਦੀ ਔਲਾਦ ਲੇਹੀ ਅਖਵਾਈ ।

(ਲ-72) ਲੇਵਾ ਧੁਖਾਣਾ :

ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹਟਾਣ ਲਈ ਟੂਣਾ, ਜਦੋਂ
ਲਵੇਰਾ ਦੁੱਧ ਘਟ ਦੇਣ ਲਗ ਪਏ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ
ਗਈ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਲਕ

(ਲ-73) **ਲੈਲਾ** :

ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਇਕ ਮੁਟਿਆਰ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੈਸ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੈਲਾ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਉਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੀ, ਪਰ ਰਾਤ ਵਾਂਗ ਸਿਆਹ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਲੈਲਾ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਈ। ਕੈਸ ਲੈਲਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਝੱਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਲੋਕੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਜਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੇ। ਲੈਲਾ ਮਜਨੂੰ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਕਈ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਲਿਖੇ।

(ਲ-74) **ਲੈਲਾਤ-ਅਲ-ਕਦਰ** :

ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ 27ਵੀਂ ਰਾਤ, ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਪਵਿਤ੍ਰ ਰਾਤ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਇਬਾਦਤ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਪੁੰਨ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਕੁਰਾਨ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਰਾਤ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ, ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਉਤਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੁੰਨ ਪਾਪ ਦਾ ਚਿੱਠਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਤ ਨਰਕ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਤੇ ਜੰਨਤ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਅਲਹਾਮ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਸੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ।

(ਲ-75) **ਲੈਲਾਤ-ਅਲ-ਬਰਾ** :

ਸ਼ਬਾਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪੰਦਰਵੀ ਰਾਤ, ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਉਸ ਸਾਲ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਮਰ ਗਏ ਸਾਕਾਂ ਲਈ, ਇਬਾਦਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਜੰਨਤ ਵਿਚ ਇਕ ਕੰਵਲ ਦਾ ਦਰਖ਼ਤ ਹੈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਉਤਨੇ ਹੀ ਪੱਤੇ ਹਨ, ਜਿਤਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੀਵ। ਹਰ ਪੱਤੇ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਦਾ ਨਾਉਂ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸੂਰਜ ਡੁਬਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ, ਇਸ ਦਰਖ਼ਤ ਨੂੰ ਝੂਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਦੀ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਮੌਤ ਹੋਣੀ ਲਿਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪੱਤਾ ਡਿਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੁਰਾਨ ਦਾ 36ਵਾਂ ਸੂਰਾ

ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ ਦੀ ਪੂਰਵ ਸੰਧਿਆ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾ
ਇਸ ਤਿਉਹਾਰ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਹ
ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।
ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਮਹੱਲੇ ਮਹੱਲੇ ਦੇ
ਮੁੰਡੇ, ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਢਾਣੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਬੂਹੇ
ਲੋਹੜੀ ਲਈ, ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬਾਲਣ ਮੰਗਦੇ ਹਨ।
ਥਾਂ ਜੇ ਵੱਡਾ ਪਿੰਡ/ਸ਼ਹਿਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਈ ਵੱਖ ਵੱਖ
ਲਕੜੀ ਤੇ ਪਾਥੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਲੋਹੜੀ ਲਈ ਬਾਲਣ ਵੀ, ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਰ
ਨਾਲ, ਮੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖ਼ੈਰ ਨਹੀਂ ਸਮ
ਸਗੋਂ ਲਾਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਹੜੀ ਮੰਗਣ ਆਈਆਂ
ਨੂੰ, ਖ਼ਾਲੀ ਭੇਜਣਾ ਬੜੀ ਬਦਸ਼ਗਨੀ ਗਿਣੀ ਜ
ਕੇਵਲ ਉਹ ਘਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਸ ਸਾਲ ਕੋਈ
ਹੋਵੇ, ਤੇ ਲੋਹੜੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਸੋਗ ਵਿਚ ਮਨਾਉ
ਉਸ ਘਰ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਢਾਣੀਆਂ ਲੋਹੜੀ ਮੰ
ਗੀਤ ਗਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਹੜੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਗੀਤ ਬੜੇ
ਹਨ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।
ਲੋਕ ਧਾਰਨਾ ਵਿਚ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਭਾਵੇਂ
ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਧਾਰਨਾ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਰਸ ਭਰ ਜ
ਜਿਵੇਂ ਹੇਠਲੇ ਗੀਤ ਵਿਚ ਢਾਣੀ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁੰ
ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਰਲ ਕੇ 'ਹੋ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਸੁੰਦਰ ਮੁੰਦਰੀਏ, ਹੋ
ਤੇਰਾ ਕੌਣ ਵਿਚਾਰਾ, ਹੋ
ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ ਵਾਲਾ, ਹੋ
ਦੁੱਲੇ ਧੀ ਵਿਆਹੀ, ਹੋ
ਸੇਰ ਸ਼ੱਕਰ ਪਾਈ, ਹੋ
ਕੁੜੀ ਦੇ ਬੋਝੇ ਪਾਈ, ਹੋ
ਕੁੜੀ ਦਾ ਲਾਲ ਪਟਾਕਾ, ਹੋ
ਕੁੜੀ ਦਾ ਸਾਲੂ ਪਾਟਾ, ਹੋ
ਸਾਲੂ ਕੌਣ ਸਮੇਟੇ, ਹੋ
ਚਾਚਾ ਗਾਲੀ ਦੇਸੀ, ਹੋ
ਚਾਚੇ ਚੂਰੀ ਕੁਟੀ, ਹੋ
ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਲੁਟੀ, ਹੋ
ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਦਾਓ, ਹੋ
ਗਿਣ ਗਿਣ ਪੌਲੇ ਲਾਓ, ਹੋ

ਜਿਹੜਾ ਦੇਸੀ, ਗੋਹਿਆ, ਗੋਹਿਆ
ਉਹ ਖਾਸੀ ਖੋਇਆ, ਖੋਇਆ ।
ਜਿਹੜਾ ਦੇਸੀ ਲੱਕੜ, ਲੱਕੜ
ਉਹ ਖਾਸੀ ਸ਼ੱਕਰ, ਸ਼ੱਕਰ ।

ਜੇ ਕੋਈ ਲੋਹੜੀ ਦਾ ਬਾਲਣ ਨਾ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਲੋਹੜੀ ਮੰਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਢਾਣੀਆਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅੜ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮਿਹਣੇ ਮਾਰਦੀਆਂ ਹਨ :

ਕੁੜੀਆਂ : ਸਾਡੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਸਲਾਈਆਂ
ਅਸੀਂ ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਆਈਆਂ
ਮੁੰਡੇ : ਸਾਡੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਰੋੜ
ਸਾਨੂੰ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਤੋਰ ।

ਜਿਹੜਾ ਘਰ ਲੋਹੜੀ ਨਾ ਦੇਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਠੇ ਮਿਠੇ ਨਿਹੋਰੇ ਦੇਣੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਟਲਦੇ, ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤੁਹਫੰਦੀ ਦੇ ਆਸਰੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਸਕਰੀ ਦੀ ਮਸਕਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਿਹਣੇ ਦਾ ਮਿਹਣਾ :

ਹੁੱਕਾ ਬਈ ਹੁੱਕਾ
ਇਹ ਘਰ ਭੁੱਖਾ ।

ਜਦੋਂ ਲੋਹੜੀ ਦਾ ਦਿਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗਲੀ ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਲੋਹੜੀ ਬਾਲਦੇ ਹਨ । ਜਿਸ ਘਰ ਇਸ ਸਾਲ ਮੁੰਡਾ ਜੰਮਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਲੋਹੜੀ ਸ਼ਗਨਾਂ ਦੀ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੂਹੇ ਅਗੇ ਲੋਹੜੀ ਬਾਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਤੇ ਗੁੜ, ਦਾਣੇ ਤੇ ਰਿਉੜੀਆਂ ਚਿੜਵੇ ਆਦਿ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਠੀ ਲੋਹੜੀ ਇਕ ਥਾਂ ਬਲਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਜੰਮਿਆ ਮੁੰਡਾ ਜਾਂ ਵਿਆਹੇ ਜੋੜਿਆਂ ਤੋਂ ਗੁੜ, ਦਾਣੇ, ਚਿੜਵੇ ਰਿਉੜੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕੋਈ ਸਾਂਝਾ ਵਰਤਾਵਾ ਲੋਹੜੀ ਦੇ ਗਿਰਦ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ।

ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਲੋਹੜੀ ਦੀ ਅੱਗ ਸੇਕਦੇ, ਧਮਾਲਾਂ ਪਾਂਦੇ ਗੀਤ ਗਾਂਦੇ ਵਕਤ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹਨ । ਲੋਹੜੀ ਪੂਜੀ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਲੋਹੜੀ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਮੰਨ ਕੇ ਸੁਖਣਾਂ ਵੀ ਸੁਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਜੇ ਪੁਤਰ ਦੀ ਸੁੱਖ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਲੋਹੜੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਚਰਖਾ ਵੀ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਹੋਰ ਬਾਲਣ ਨਾਲ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਲੋਹੜੀ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਗੇੜੇ ਦੇ ਕੇ ਫਿਰ ਲੋਹੜੀ ਦੀ ਅਗਨ ਨੂੰ ਗੁੜ, ਚਿੜਵੇ ਤੇ ਦਾਣੇ ਆਦਿ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਲੋਹੜੀ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਦੇ ਮੁੱਢ ਬਾਰੇ ਕਈ
ਹਨ । ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਹੜੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ
ਸਮੇਂ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦ ਹੈ ।
ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ
ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ
ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ । ਪੁਰਾਣੇ ਆਦਿਮਵਾਸੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿ
ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਦੇ ਘਟ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ
ਸੂਰਜ ਦੇ ਚਾਨਣ ਤੇ ਤਪਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ
ਲੋਹੜੀ ਦੀ ਅੱਗ ਬਾਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਇਹ ਲੋਕ-ਮਨ
ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੇ ਗਰਮੀ ਦੇਣ
ਪੁਰਾਤਨ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਢੰਗ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਲੋਹ
ਪਿਛੇ ਸਾਡੇ ਆਦਿਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਲੁਕੀਆਂ
ਹਨ । ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਇਸ ਤਿਉਹਾਰ ਨਾਲ
ਕਥਾਵਾਂ ਜੋੜ ਲਈਆਂ, ਪਰ ਮੁੱਢ ਇਸ ਦਾ ਸੂਰਜ
ਤੋਂ ਹੀ ਬਝਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਿਨ ਸੂਰਜ ਦਖਸ਼
ਵਿਚੋਂ ਉਤਰਾਇਣ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸੁਤੇ
ਜਾਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ।

ਲੋਹੜੀ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪ
ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ
ਹਰ ਘਰ ਵਿਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅੱਗ ਸਵਾਹ ਵਿਚ ਦੱਬ
ਰਖ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਸਵੇਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਡਿਆਂ
ਸਵਾਹ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਕੇ ਉਪਰ ਕੱਖ ਕਾਨੇ ਪਾ ਕੇ ਮੁੜ
ਬਾਲ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਕਈ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਅਚਨ
ਮੀਂਹ ਕਣੀ ਕਾਰਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਅੱਗ ਬੁਝ
ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗ ਮੰਗ ਕੇ ਚੁਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬਾਲਣੀ
ਸੀ । ਇਸ ਨਾਲ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਖ਼ੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ
ਸੋ ਹਰ ਸਾਲ ਲੋਹੜੀ 'ਤੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਅੱਗ ਬਾਲੀ ਜ
ਜਿਥੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਭ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਲਣ ਹੀ ਆ
ਸੀ, ਸਗੋਂ ਅੱਗ ਵੀ । ਤੇ ਇਸ ਸਾਂਝੀ ਅੱਗ ਵਿਚੋਂ
ਅੱਗ ਲੈ ਕੇ, ਫਿਰ ਚੁਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦੱਬ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ
ਲੋਹੜੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਲੋਹੜੀ ਦੀ ਧੂਣੀ ਦੀ
ਘਰ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਹੁਣ ਤਕ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ

ਲੜਕੀਆਂ ਦੀਆਂ ਢਾਣੀਆਂ, ਜੋ ਗੀਤ ਗਾਂਦੀਆਂ
ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

ਹੁਲੇ ਨੀ ਮਾਏ ਹੁਲੇ

ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨਿਕੜੀ
ਘਿਉ ਖਾਂਦੀ ਚੂਰੀ ਕੁਟਦੀ
ਵਹੁਟੀ ਕੁਟ ਕੁਟ ਭਰਿਆ ਥਾਲ
ਵਹੁਟੀ ਬਹੇ ਨਨਾਣਾਂ ਨਾਲ
ਨਨਾਣ ਵੱਡੀ ਕਿ ਭਰਜਾਈ
ਸੋ ਕੁੜਮਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆਈ ।

ਲੋਹੜੀ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਈ ਸਫੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ ਦੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਦਾ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ।

(ਲ-77) ਲੋਹਾ :

ਲੋਹੇ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜੁੜੇ ਪਏ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਬਝਿਆ ਜਦੋਂ ਪੱਥਰ-ਯੁੱਗ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਉਤੇ, ਲੋਹੇ ਦਾ ਯੁੱਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ । ਪੱਥਰ-ਯੁੱਗ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦੀ ਖੋਜ ਸਮਝ ਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ । ਕਿਉਂ ਜੋ ਹਰ ਨਵੀਂ ਵਸਤੂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਭੈਅ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ।

ਜੇ ਲੋਹਾ ਕੋਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਬਦਰੂਹ ਜਾਂ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਢੁੱਕਦਾ । ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲੋਹੇ ਦੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੋਣੈ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੱਥਰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੋਹੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭੈਅ ਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੇਖੀ ਹੋਣੀ ਹੈ । ਸ਼ਾਇਦ ਲੋਹੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਤਨੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਾ ਢੁੱਕਦੇ ਹੋਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਹੇ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਪਹਿਨੀ ਹੋਵੇ ।

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਜੰਮਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ੍ਹਾਣੇ ਹੇਠਾਂ ਛੁਰੀ, ਕਿਰਪਾਨ ਜਾਂ ਲੋਹੇ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਰਖ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਬਦਰੂਹ ਨੇੜੇ ਨਾ ਢੁੱਕੇ । ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਉਤੇ ਬਦਰੂਹਾਂ ਛੇਤੀ ਅਸਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਨਵੇਂ ਮਕਾਨ ਦੇ ਬੂਹੇ ਦੀ ਚੁਗਾਠ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਲੱਕੜ ਨਾਲ ਘੋੜੇ ਦੀ ਨਾਲ੍ਹ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੋਕ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਲੋਹਾ ਭੂਤਾਂ, ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਬਦਰੂਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਲੋਹੇ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ

ਲੋਹਾ ਖੜਕਾਉਣਾ ਅਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾ
ਯੁੱਧ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ । ਜਿਸ ਘਰ ਲੋਹੇ ਦੇ
ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਖੜਕਾਈ ਜਾਵੇ, ਉਥੇ ਹ
ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ।

(ਲ-78) ਲੋਹਾਰ ;

ਲੋਹੇ ਦੇ ਫਲੇ, ਰੰਬੀਆਂ, ਦਾਤ੍ਰੀਆਂ ਅ
ਵਾਲਾ ਕਾਰੀਗਰ । ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ
ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਵਿਚ ਲੋਹਾਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਮ ਮਿ

(ੳ) ਇਕ ਲੋਹਾਰ ਦੀ ਮੈਂ ਠਠਿਆਰ ਦ

(ਅ) ਲੋਹਾਰ ਦੀ ਸੰਨੀ,

ਕਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਅੱਗ ਵਿਚ

ਲੋਹਾਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਮੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗਿਣਿ
ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ
ਵਾਹੀ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਮਾਨ ਬਨਾ
ਕਰਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਲੋਹਾਰ ਫ਼ਸਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕ
ਸੀ । ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਰਵਾਜ ਨਹੀਂ ਰਿਹ
ਸਮਾਜਕ ਦਰਜਾ ਬਹੁਤਾ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸ
ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ
ਧੌਂਕਣੀ ਚਮੜੇ ਦੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ
ਮੂੰਹ ਲਗਾ ਕੇ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰਨੀਆਂ ਪੈ
ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਲੋਹਾਰ-ਤਰਖਾਣ ਇ
ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲੋਹਾਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਤਰਖਾਣਾਂ ਕ
ਦੇ ਲੋਹਾਰਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ।

ਸਰਸਾ ਵਿਚ ਲੋਹਾਰ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿ

1. ਉਹ ਲੋਹਾਰ ਜੋ ਉੱਚੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ
ਗ਼ਰੀਬੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਲੋਹਾਰਾ ਕੰ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਲੋਹਾਰ ਜੱਟ ਜਾਂ ਰਾਜ
ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

2. ਗਾਡੀਯਾ ਲੋਹਾਰ–ਫਿਰਦੇ ਤੁਰ
ਲੋਹਾਰ, ਜੋ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਤੇ ਯੂ.ਪੀ. ਵਲੋਂ ਅ
ਹਨ । ਇਹ ਗੱਡਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਰਿ
ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ।

3. ਸੁਨਰ ਲੋਹਾਰ, ਜੋ ਹੁਣ ਮੁਸਲ
ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੂਲ ਵਿਚ ਸੁਨਰ
ਹਿੰਦੂ ਤਰਖਾਣ ਸਨ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਨੇ 12

(ਲ-79) **ਲੋਹਾਰੀ :**

ਇਕ ਕਥਾ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਨਾਇਕਾ । ਇਕ ਰਾਜਾ ਲੋਹਾਰੀ ਉੱਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਲੋਹਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੂਤ ਰਾਹੀਂ ਗੁਪਤ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੋਹਾਰੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਵਸੇ, ਪਰ ਲੋਹਾਰੀ ਨੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਮੰਗ ਠੁਕਰਾ ਦਿਤੀ ।

ਤੈਨੂੰ ਰਾਜੇ ਮੁੜ ਮੁੜ ਸਦਿਆ, ਨੀ ਛੈਲ ਲੁਹਾਰੀਏ
ਸਾਡੇ ਖੂਹੇ ਜ਼ਿਆਰਤ ਆ, ਨੀ ਛੈਲ ਲੁਹਾਰੀਏ
ਖੂਹੇ ਦਾ ਕੀ ਵੇਖਣਾ, ਅਸਾਂ ਭੋਲਿਆ ਰਾਜਿਆ
ਸਾਡੇ ਆਪ ਚੁਬਾਰੇ ਚਾਰ, ਹੇਠ ਖੂਹ, ਰਾਜਿਆ ।

ਤੈਨੂੰ ਰਾਜੇ ਮੁੜ ਮੁੜ ਸਦਿਆ, ਨੀ ਛੈਲ ਲੁਹਾਰੀਏ
ਸਾਡੇ ਬਾਗੀਂ ਜ਼ਿਆਰਤ ਆ, ਨੀ ਛੈਲ ਲੁਹਾਰੀਏ
ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਕੀ ਵੇਖਣਾ, ਅਸਾਂ ਭੋਲਿਆ ਰਾਜਿਆ
ਸਾਡੇ ਆਪ ਬਗੀਚੇ ਚਾਰ, ਵਿਚੇ ਖੂਹ, ਰਾਜਿਆ ।

ਮੇਰੀ ਸੱਦੀ ਨਾ ਆਈ, ਨੀ ਛੈਲ ਲੁਹਾਰੀਏ
ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਲਵਾਂ ਦਿਨ-ਰਾਤ, ਨੀ ਛੈਲ ਲੁਹਾਰੀਏ
ਤੇਰੇ ਟੂਣੇ ਅੱਗ ਲਾਵਾਂ, ਵੇ ਭੋਲਿਆ ਰਾਜਿਆ
ਮੇਰਾ ਜਿਊਂਦਾ ਛੈਲ ਲੁਹਾਰ, ਵੇ ਮੂਰਖ ਰਾਜਿਆ ।

(ਲ-80) **ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ :**

ਸੰਗੀਤ ਉਹ ਧੁਨੀ ਹੈ ਜੋ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਵਰ-ਲਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਜਾਤੀ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਬਲ ਤੇ ਨੁਹਾਰ ਪਛਾਣਨ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਉਹਾ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਜਾਤੀ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਸਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਸਮਿਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਲੋਕ-ਗੀਤ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦਾ ਤਾਲਬੱਧ ਸੁਭਾਵਿਕ ਉਛਾਲ ਹਨ ਜੋ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਤੁਰਦੇ, ਯੁੱਗਾਂ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਤੈਅ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲਾ ਸੰਗੀਤ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਿਜੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰੰਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਮੁੱਚੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵਰ-ਲਹਿਰੀਆਂ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਜੰਮਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ, ਬੱਚੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਲੋਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਧੁਰ ...

ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਉਸਤਾਦ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ... ਉਹ ਲੋ-ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਕੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮਾਣਦੇ ... ਜ਼ੋਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਜਦੋਂ ਦਿਲ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ... ਗਾਉਣ ਦੀ ਰੀਝ ਮਚਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾ... ਵੇਖ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ, ਉਹ ਸਹਿਜ ਭ... ਗੀਤ ਦੀ ਧੁਨੀ ਸਿਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ; ਇਹ ਧੁਨੀ ਸਿ... ਹੀ ਜਿਉਂਦੀ ਵਿਗਸਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਕਦੇ ... ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਗਾਇਕ, ਭੱਟ, ਰਾਸਧਾਰੀਆ, ਇਸ ਸਿ... ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ... ਮਾਂਝ ਚਮਕਾ ਕੇ, ਪਕਾ ਰਸਾ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ।

ਲੋਕ-ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਲਈ ਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ... ਲਈ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਦੀ ਕੁੱਖ ਉਤੇ ਨਹੀਂ... ਦੇ ਸਾਜ਼ ਉਤੇ ਜੰਮਦੇ ਪਲਦੇ ਹਨ । ਜਿਸ ਲੋਕ-ਗੀਤ... ਉਤੇ ਚਲਣਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਉਸ ਦੀ ਸੰਘੀ ਜੰ... ਹੀ ਘੁਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਗੀਤ ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ... ਮਧੁਰ ਲੈਅ ਤੇ ਤਾਲ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ । ... ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਗੀਤ ਅਮਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ।

ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ-ਤਤ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਤ... ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ, ਮਿਸਰੀ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਘੁਲੇ ਹੁੰ... ਗੀਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਨੰਦ ਉਦੋਂ ਹੀ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸ... ਜਦੋਂ ਗੀਤ ਨੂੰ, ਉਸ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਗਾਇਆ... ਸਬਦ ਤਾਂ ਜਾਮਾ ਹਨ, ਲੋਕ-ਗੀਤ ਦੀ ਰੂਹ ਤਾਂ ਧੁ... ਸਮਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਬਿਨਾਂ ਧੁਨੀ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ... ਪਛਾਣਨਯੋਗ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ । ਇਸੇ ਲਈ ਲੋਕ-ਗੀਤ... ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਉਤੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤੇ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਖਿਚ... ਨਿਰਜਿੰਦ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ... ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰ ਤਾਲ ਭਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤ... ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਧੜਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ... ਮਹੱਤਵ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦਿਆਂ, ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਵਿ... ਸੀਸਲ ਜੇ. ਸਾਰਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : 'ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ... ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ... ਮੁੱਲ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ ।' ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾ... ਨੇ, ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਧੁਨੀ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ... ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ... ਧੁਨੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਨਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ...

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਤੇ ਤਰਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸ਼ੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਧੇ ਸਾਦੇ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦਿਲੀ ਧੜਕਣਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਲੈਅ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਲਹੂ ਮਾਸ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਨਾ ਉਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੀ ਮੋਹਰ ਛਾਪ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ, ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਧੇ-ਸਾਦੇ, ਪਰ ਮਾਖਿਉਂ ਮਿਠੇ ਤਾਲ, ਤਰਜ਼ਾਂ ਤੇ ਲੈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਤਾਲ ਤੇ ਲੈਆਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਤਾਲਬਧ ਪੈਟਰਨਾਂ ਜਿਹਾ ਕਿ ਚੱਕੀ ਦੀ ਲੈਅ, ਚਰਖੇ ਦੀ ਘੂਕਰ, ਹਰਟ ਦੀ ਠੱਕ ਠੱਕ, ਰੀਂ ਰੀਂ, ਘੋੜੇ ਦੀ ਦੜ੍ਹਕ ਆਦਿ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉਭਰੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀਆਂ ਲੈਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੌਂਧ ਸੰਵਾਰ ਕੇ ਗੀਤ ਦੇ ਸਹਿਜ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਬਦਲ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਾਰਾ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਆਧਾਰਤ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਰਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁਖ ਹਨ—ਇਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸੰਗੀਤ, ਜੋ ਸੁੱਘੜ, ਨੇਮਬੱਧ ਤੇ ਕਲਾ-ਰਚਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਮ ਵੇਦ ਵਿਚਲੇ ਸੰਗੀਤ ਤੱਤਵਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਕੇ, ਸਾਡੇ ਤਕ ਪੁਜਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਦੇਸੀ ਸੰਗੀਤ ਹੈ, ਜੋ ਸਿੱਧਾ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੇਸੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਵੇਕਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਵਿਲਖਣਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ, ਬਹੁਤਾ ਦੇਸੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਤੇ ਰਾਗਣੀਆਂ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਸਿੰਧੜਾ', 'ਮਾਂਝ' ਤੇ 'ਪਹਾੜੀ' ਦੇਸੀ ਰਾਗਣੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਗੀਤ, ਘੋੜੀਆਂ, ਹੋਲਰ, ਮਹਿੰਦੀ ਤੇ ਬਾਬਲ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਹੀਆ ਸ਼ੁਧ ਭੈਰਵੀ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿੱਧੇ ਦੀਆਂ ਧਣੀਆਂ, ਤਿਲੰਗ ਵਿਚ, ਪਰ ਜ਼ਰਾ ਮਿਸ਼ ਨਾਲ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ 'ਕਾਫ਼ੀ' ਰਾਗਣੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਧਾਨ

ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰੂਪ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਤੇ ਸੁਰ-
ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿ
ਰੰਗ ਵੀ ਸੋਹਣੇ ਨਿਖਰੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋ
ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ ਪੂਰਬੀ
ਭਿੰਨ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਦਿਲਾਂ
'ਮਾਹੀਏ' ਤੇ 'ਢੋਲੇ' ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀ
ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਿਲ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ '
ਪ੍ਰਗਟੀ ਹੈ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ
ਧਾਰਨਾ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਕੋ
ਕੋਈ ਗੀਤ ਵਖੋ ਵਖਰੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਵਿਚ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਤੇ ਧ
ਦੀਆਂ ਮੁਹਤਾਜ ਨਹੀਂ। ਸਾਜ਼ ਭਾਵੇਂ ਸੋਨੇ '
ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ
ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਚੂ
ਆਦਿ ਤੋਂ ਲੈ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ
ਕਿਸਾਨ, ਗੱਡੇ ਨੂੰ ਹਿੱਕਦਾ ਗੱਡੀਵਾਨ, ਗੱਡੀ
ਜਾਂ ਮੌਜ ਵਿਚ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਗਭਰੂ, ਬਿਨਾ
ਹੀ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਅਲਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਲੋਤਰ ਛੁੱਟੀਆਂ ਚੁਗਦੇ ਜਾਂ ਤ੍ਰਿੰਞਣਾਂ ਵਿਚ ਚਰ
ਸਵਾਣੀਆਂ ਕੰਮ ਦੀ ਥਕਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਇ
ਤੋੜਨ ਲਈ ਜਾਂ ਮੌਜ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਪੀਂਘ
ਮੁਟਿਆਰਾਂ, ਜਦੋਂ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤ
ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਦਿਲ ਦੇ
ਗੀਤ ਛੋਹ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਤੇ
ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਇਕੱਠਾਂ
ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹਾਂ ਸਮੇਂ
ਦੀ ਤਾਲ ਉਤੇ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰ
'ਢੋਲਕੀ ਦੇ ਗੀਤ' ਵੀ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਗਉਣ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਦਾ ਮੂਲ ਨਾਮ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤ ਤਾਂ 'ਫ਼ੋਕ
ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ।

ਢੋਲਕੀ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰ
ਇਸ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਧੜਕ
ਹੋਈਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਢੋਲਕੀ ਦਾ ਤਾਲ ਉ
ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਧੁਨੀ ਵਾਂਗ ਰਚ ਮਿਚ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਿੱਠੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰਾ ਹੈ। ਹਰ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਢੋਲਕੀ ਵਜਦੀ ਹੈ। ਛੋਟੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਗੁੱਡੀ ਗੁੱਡੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਚਾਂਦੀਆਂ, ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਢੋਲਕੀ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰ ਕੇ, ਗੀਤ ਗਾਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਇਸ ਖੇਡ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੰਗ ਦਾ ਛੱਟਾ ਦੇ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁੰਡਣ, ਮੰਗਣੀ ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਤੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਢੋਲਕੀ ਦੀ ਕੁਰਕਟ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਤਾਂ ਢੋਲਕੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਢੋਲਕੀ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਸਖਣੇ ਘੜੇ ਨੂੰ ਮੂਧਾ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਹੱਥੇ ਨਾਲ ਤਾਲ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘੜੇ ਦੇ ਤਾਲ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰਸ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਦਾ ਕਲਪਿਆ ਸਾਜ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਹੱਥੇ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਤਾਲ ਕਢਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਢੋਲਕੀ ਵੀ ਮਾਤ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰੋਤੇ ਕੀਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਢੋਲਕੀ ਉਪਰ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ, ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾ ਬੜੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ, ਦਿਲ ਟੁੰਬਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਚਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਪਾਲਿਆ ਤੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਸਿੰਜਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਿਆਰੇ ਸਾਜ਼—ਕਿੰਗ, ਇਕਤਾਰਾ, ਅਲਗੋਜ਼ਾ, ਵੰਝਲੀ ਤੇ ਢੱਡ, ਸਾਰੰਗੀ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਾਜ਼ ਦੇਸੀ ਹਨ ਅਤੇ ਤੂੰਬੇ, ਬਾਂਸ ਤੇ ਤਾਰ ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਸਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਧੜਕਣਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਵਰ-ਲਹਿਰੀਆਂ ਕੱਢ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਕਿੰਗ ਸਿੱਧੇ ਜਿਹੇ ਡੰਡੇ ਦੇ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ ਕੱਦੂ ਮੜ੍ਹ ਕੇ, ਉਪਰੋਂ ਦੀ ਤਾਰ ਲੰਘਾ ਕੇ, ਦੋਹਾਂ ਸਿਰਿਆਂ ਨਾਲ ਕਸ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਂਗਲ ਦੀ ਠੋਕਰ ਨਾਲ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਕਤਾਰਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਬੜੀ ਮਧੁਰ ਧੁਨੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਵਿਚ ਇਕਤਾਰਾ ਦੀ ਧੁਨੀ ਇਉਂ ਗੂੰਜਦੀ ਹੈ :—

ਇਕਤਾਰਾ ਵਜਦਾ, ਵੇ ਰਾਂਝਣਾ
ਨੂਰ ਮਹਲ ਦੀ ਮੋਰੀ।
ਉਹ ਐਸਾ ਵਜਦਾ ਵੇ
ਜਿਉਂ ਹੰਸਾਂ ਦੀ ਜੋੜੀ।

ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਗੀਤ ਵਿਚ ਤੂੰਬਾ ਦਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਤਰਬਾਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਟੁੰਬਦਾ ਹੈ :—

ਮਾਹੀ ਵੇ ! ਕਲਾ ਮਰੋੜ।
ਗੋਰੀਏ ! ਗੱਲ ਕਰ ਹੋਰ।
ਤੂੰਬੇ ਦੇ ਵਜਾਣ ਵਾਲਿਆ
ਤੇਰੇ ਤੂੰਬੇ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਨਿਰਾਲੀ।

ਵੰਝਲੀ ਤਾਂ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ
ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਰਾਂਝੇ ਦੀ
ਵਿਚੋਂ ਜਦੋਂ ਸੁਰਾਂ ਝਰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਤਾਂ ਇਕ
ਰਹੇ, ਬੇਲੇ ਦੇ ਸ਼ੇਰ, ਚੀਤੇ ਤੇ ਸੱਪ ਵੀ ਕੀਲੇ ਜਾਂਦੇ।
ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ
ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਣ ਕੇ ਗੂੰਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਅ
ਗਭਰੂ, ਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ, ਵੰਝਲੀਆਂ ਤੇ ਅਲਗੋਜ਼ਿਆਂ
ਲੰਮੀਆਂ ਹੇਕਾਂ ਕਢ ਕੇ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਮੋਂਹਦੇ
ਹਨ।

ਢੱਡ ਤੇ ਸਾਰੰਗੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਪਿਆਰੇ
ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢਾਡੀ ਕਿਸੇ ਸਾਕੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਸੁਨ
ਲਗਿਆਂ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਬਾਬੀ ਅਲਾਹੀ ਬਾਣੀ
ਕੀਰਤਨ ਸਮੇਂ ਰਬਾਬ ਵਜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ
ਬੀਰ-ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਢੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ
ਮੀਂਹ ਦੀ ਨਿੰਮੀ ਨਿੰਮੀ ਕਣੀ ਵਰਗੇ ਤਾਲ ਤੋਂ
ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਘੂਕਰ ਵਾਂਗ ਸੁਕਣੇ ਤੇ ਕੁਰਕੁਟਵੇਂ ਤਾਲ
ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਰ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਸੱਥਾਂ ਵਿਚ, ਕਦੇ ਕਦੇ ਕ
ਗਵੱਈਏ, ਕਵੀਸ਼ਰ, ਢਾਡੀ ਤੇ ਰਬਾਬੀ ਆ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਗ,
ਤੇ ਕਿੱਸੇ ਜਾਂ ਸਵਾਂਗ ਸੁਣਾ ਕੇ/ਵਿਖਾ ਕੇ ਵਾਤਾਵਰਨ
ਜਾਦੂ ਧੂੜ ਦੇਂਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਸਵਾਂਗ)। ਇਕ
ਕਹਾਣੀ ਤੁਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਚੋਖੀ ਰਾਤ ਗਈ ਤਕ ਪਿੰਡ ਦੇ
ਗਭਰੂ ਤੇ ਬਿਰਧ, ਚੰਨ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਜਾਂ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ
ਹੇਠਾਂ ਕੀਲੇ ਬੈਠੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਝਰਨੇ ਵਿਚ, ਰਸ ਮਾ
ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਸਬੀ ਗਾਇਕ ਰੰਗ ਜਮਾਉਣ
ਸਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਸਾਜ਼ਿੰਦੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਕਤਾਰਾ, ਢੱਡ, ਰ
ਆਦਿ ਸਾਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਲੋ
ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੀਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ
ਕਸਬੀ ਕਥਨ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਰਸੀਲੀ ਬਣ
ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਵੀਂ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸੰ
ਸਾਕਿਆਂ ਤੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀ ਤੁਰਦੀ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ, ਸਾਕਿਆਂ ਤੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ-ਭਾਵਨਾ, ਬੀਰਤਾ, ਸਾਹਸ ਜਾਂ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਕੋਈ ਅਨੂਠੀ ਕਥਾ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ-ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਰਾਏ, ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ, ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ, ਤੇ ਜੀਊਣਾ ਮੌੜ, ਪ੍ਰੀਤ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ, ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ, ਯੂਸਫ਼ ਜ਼ੁਲੇਖਾ ਆਦਿ ਖ਼ਾਸ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਦੇ ਜੀਅ ਹੀ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਕੇ ਸੁਣਦੇ ਹਨ।

ਹਰ ਕਿੱਸਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਬੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਸੱਦਾਂ ਨੂੰ, ਲੰਮੀ, ਸੋਗੀ ਹੇਕ ਵਿਚ ਅਲਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਕੂਕਣਾ, ਵਿਰਲਾਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਵੇਲੇ ਇਕ ਹੱਥ ਕੰਨ ਉਤੇ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਪਰ ਕੂਕਰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਚੁਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਮਿਰਜ਼ਾ ਮਾਰਿਆ ਉਹਦੇ ਗੁਮਾਨ ਨੇ,
ਸਾਹਿਬਾਂ ਮਰੀ ਕਟਾਰੀ ਖਾ।
ਲੋਥਾਂ ਰਹੀਆਂ ਜੰਡ ਹੇਠ,
ਰੂਹ ਵੜੇ ਬਹਿਸ਼ਤੀਂ ਜਾ।
ਕੋਈ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਮਰ ਗਿਆ,
ਕਿਨੇ ਨਾ ਮਾਰੀ ਧਾ।
ਭਾਈ ਹੁੰਦੇ ਬਹੁੜਦੇ,
ਦੁਖ ਲੈਂਦੇ ਵੰਡਾ।
ਹਾਇ ਵੇ ਮਿਰਜ਼ਿਆ...

ਹਰ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਨਵੇਕਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ 'ਸਾਰੰਗ' ਵਿਚ 'ਕਹਿਰਵਾ' ਤਾਲ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਤਿਲੰਗ' ਵਿਚ 'ਅਡ-ਚੌਤਾਲੇ' ਵਿਚ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। 'ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ' ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ 'ਸਿੰਧੂ ਭੈਰਵੀ' ਵਿਚ, 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ' ਦਾ 'ਪਹਾੜੀ' ਵਿਚ, 'ਯੂਸਫ਼ ਜ਼ੁਲੈਖਾਂ' ਦਾ 'ਭੈਰਵੀ' ਵਿਚ 'ਕਹਿਰਵਾ' ਤਾਲ ਵਿਚ

ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਥੋਂ
ਤੇ ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦਾ ਭਰ
ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫ਼ਿਲਮੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਫੈਲਵੇਂ
ਮੌਲਿਕ ਧੁਨਾਂ ਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ
ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਉਚੇਚ
ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸਾ ਨਸ਼ਟ

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਅਣਗਿਣਤ ਲੋਕ-ਧਾ
'ਮਾਹੀਆ' 'ਢੋਲਾ' ਤੇ 'ਬੋਲੀਆਂ' ਦੀਆਂ
ਉਭਰਵਾਂ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪ
ਸੁਤੰਤਰ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਧਾਰਨਾਵ
ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਕਾਰਕ ਗੀ
ਬਾਕੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ
ਹਨ, ਇਹ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਛਿੰਨ-ਭੰਗਰੀ ਤੇ ਤ
ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਦਾ ਬਹੁਤ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਮਾਧਿਅਮ
ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨ
ਤੇ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਸਿੰਜਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ
ਅਮਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਮਾਹੀਆ ਧਨ-ਪੋਠੋਹਾਰ ਦਾ ਬੜਾ ਪਿਆਰ
ਰੂਪ ਹੈ। ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਸਿਆ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਵਿਚ
ਕਰ ਕੇ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਇਸ ਦੇ
ਪਹੁੰਚਦਾ। ਧਨ-ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ
ਜਾਉ, ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਮਾਹੀਏ ਦੇ ਟੱਪਿਆਂ ਦਾ
ਬਣ ਕੇ ਘੁਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਹੀਏ ਦੇ ਟੱ
ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਉਮਾਹ ਚੋਹਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ, ਜਿ
ਦਾਂ ਕੋਈ ਬਲਵਾਨ ਜਜ਼ਬਾ, ਇਕ ਰਸ ਤੋਂ
ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੱਪਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤ ਕੁੱਠੀ ਜ
ਵਿਲਕਣੀ, ਸੱਧਰ, ਸੁਪਨਾ ਜਾਂ ਮਨੋ-ਲਹਿ
ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ।

'ਮਾਹੀਏ' ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲ
ਹੈ। ਇਹ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਤਿੰਨ ਸੱਤਰਾਂ
ਪਹਿਲੀ ਸੱਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚਿੱਤਰ, ਝਾਕੀ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਤਰ ਕਈ ਵਾਰ ਅਪ੍ਰਸੰ
ਤੇ ਮੂਲ ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿੱਧ
ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਇਹ ਸੱਤਰ ਵੀ ਅਵਚੇਤਨ
ਸਵਰ-ਲਹਿਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਅਪੂਰਵ
ਦਾ ਪਤਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਅਗਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਨਾਲ

ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਸੱਤਰ ਸਮੁਚੇ ਭਾਵ ਦਾ ਉਤਨਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਤਨੀਆਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤੁਕਾਂ। ਟੱਪੇ ਦਾ ਮੂਲ ਭਾਵ ਦੂਜੀ ਤੇ ਤੀਜੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਕਿਸੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਜਜ਼ਬੇ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਚਿਤ੍ਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਰਲ, ਸੂਖਮ ਤੇ ਅਬੋਧ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿੱਗਰ ਰੂਪ ਮੂਰਤ ਵਾਂਗ ਉਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਿਆਲ ਸਿੱਧਾ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਟੁੰਬਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਟੱਪਾ ਇਕ ਪੂਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਵਾਦ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਤੰਦੂਰੀ ਤਾਈ ਹੋਈ ਆ
ਬਾਲਣ ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ
ਰੋਟੀ ਇਸ਼ਕੇ ਦੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਆ।
ਇਹ ਬੱਦਲ ਜੋ ਆਏ ਹੋਏ ਨੇ
ਧੂੰਏਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਾਲੇ
ਅਸਮਾਨਾਂ ਤੇ ਛਾਏ ਹੋਏ ਨੇ।

ਮਾਹੀਆ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਦੇਸੀ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਰਾਗਣੀਆਂ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਪਹਾੜੀ', 'ਸਿੰਧੀ', 'ਭੈਰਵੀਂ' ਅਤੇ 'ਸਿੰਧੜਾ' ਆਦਿ। ਮਾਹੀਏ ਦੀ ਇਕ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਧੁਨੀ 'ਮਾਂਡ' ਵਿਚ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 'ਮਾਂਡ' ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਕਰੁਣਾਮਈ ਰਾਗਣੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਗਾਏ ਮਾਹੀਏ ਦੇ ਟੱਪੇ ਸਿਧੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਤਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ 'ਢੋਲਾ' ਹੈ। 'ਮਾਹੀਏ' ਵਾਂਗ 'ਢੋਲੇ' ਵਿਚ ਵੀ ਦਿਲ ਦੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਮਚਲ ਰਹੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਿੱਠੀ ਤੇ ਭਾਵੁਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਹੀਏ ਵਾਂਗ ਹੀ 'ਹੁਸਨ ਇਸ਼ਕ' ਹੈ, ਜੋ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਢੋਲਾ ਕਈ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਢੋਲੇ, ਰੂਪ ਤੇ ਲੈਅ ਵਿਚ, ਸਾਂਦਲਬਾਰ ਦੇ ਜਾਂਗਲੀਆਂ ਦੇ ਢੋਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਢੋਲਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਬਝਵਾਂ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਢੋਲੇ ਪੰਜ ਸੱਤਰਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋ ਕੁ ਟੁਕੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਟੁਕੜੀ ਤਿੰਨ ਸੱਤਰਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਸੱਤਰਾਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਤੀਜੀ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਦੂਜੀ ਟੁਕੜੀ ਦੋ ਸੱਤਰਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਪਹਿਲੀ ਟੁਕੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਗੜ੍ਹਾ ਕਰਦੀ ਤੇ

ਗਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੋ, ਇਹ ਦੂਜੀ ਕਲੀ, ਕਿਸੇ
ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ, ਹਰ ਢੋਲੇ ਨਾਲ ਨਿਸਚਿਤ ਨ
ਇਹ ਜਿਥੇ ਢੁੱਕ ਜਾਵੇ, ਢੁੱਕਾ ਕੇ ਗਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਮੇਰਾ ਢੋਲਾ ਤੇ ਮੈਂ ਹਾਣੀ
ਢੋਲੇ ਕਦਾਂ ਤੋਂ ਮੰਗਿਆ ਪਾਣੀ,
ਦੁੱਧ ਚਾ ਦੇਸਾਂ, ਜੀਵੇਂ ਢੋਲਾ।
ਢੋਲ ਰੰਗਲਾ
ਚਿੱਟੀ ਤੇਰੀ ਪਗੜੀ ਗੁਲਾਬੀ ਸ਼ਮਲਾ।

ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਢੋਲੇ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ 'ਪਹਾੜੀ'
'ਕਹਿਰਵਾ' ਤਾਲ ਵਿਚ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕੁਝ
'ਤਿਲੰਗ' ਤੇ 'ਭੈਰਵੀ ਰਾਗ' ਵਿਚ ਵੀ ਗਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹ

ਸਾਂਦਲਬਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਢੋਲਿਆਂ ਦਾ ਕੋ
'ਬਝਵਾਂ ਰੂਪ' ਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੈਅ ਪੋਠੋਹ
ਢੋਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਾਲ ਤੇ ਲ
ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਛੰਦ ਦੀ ਤ
ਭਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰੀਆਂ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇ
ਢੋਲੇ ਬਹੁਤੇ 'ਭੈਰਵੀ' ਵਿਚ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। "ਢੋਲਿ
ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਲੋਕ-ਕਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ
ਗਾਇਆ ਇਹ ਇਕ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਨਾਂ ਤੇ ਹ
ਧਰ ਕੇ ਲੰਮੀ ਜਿਹੀ ਹੇਕ ਨਾਲ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੁੰ
ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕੋਈ ਵੈਣ ਪਾ ਰਿ
ਹੋਵੇ, ਕਿਸੇ ਮੁਟਿਆਰ ਦੇ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਅਰਮਾਨਾਂ ਦਾ ਉ
ਚਿਤਰ ਖਿਚ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ" (ਨੀਲੀ ਤੇ ਰਾਵੀ, ਪੰਨਾ 5)
ਜਾਂਗਲੀ ਢੋਲੇ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਕੱਚੇ-ਦੁੱਧ ਵਰਗੀ ਹੈ :

ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੋਹਣੇ ਬੁੰਦੇ
ਸਿਰ ਤੇ ਛੱਤੇ ਨੇ ਲੰਡੇ
ਕੇਡੀ ਰਿਹਾੜ ਕਰੇਂਦੇ ਨੂੰ
ਨੀਂਦਰ ਕੱਚੀ ਦੇ ਜਾਗੇ।
ਸੁਤੀ ਸੁਫਨਾ ਵਾਚਿਆ
ਮਾਹੀ ਮਿਲਿਆ ਖ਼ਾਬੇ।
ਅਭੜ ਭਾਂਦੇ ਹੱਥ ਸੇ ਜਾ ਤੇ ਮਾਰੇ
ਢੋਲਾ ਕੋਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜਾਗੇ।

'ਬੋਲੀ' ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਵੇਕਲਾ ਰੂਪ ਰੰਗ ਤੇ ਰ
ਹੈ—ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ। ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡੇ ਵਾਲ
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਕਣੀ ਵਾਂਗ ਤਪਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਰਸ,

ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਖਾਣਾਂ ਵਾਲੇ ਸੰਜਮ, ਮਾਹੀਏ ਵਾਲੇ ਚਲਿਤ੍ਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਆਪਣਾ ਸੁਹਜ ਰੰਗ ਵੀ ਹੈ। ਤੁਕਾਂਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਬਨਾਵਟ ਦਾ ਅੰਸ਼, ਇਸ ਵਿਚ ਰਤੀ ਭਰ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਹਿਜ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ, ਪਰ ਲੈਅ ਦੀ ਇਹ ਇਕਾਈ ਆਪਣ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਸਿਧੀ ਮਨ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੀ ਹੈ। ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ, ਪਲ ਛਿਨ ਲਈ, ਉਹਦੇ ਕਿਸੇ ਭਾਵ, ਜਜ਼ਬੇ, ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਬੁਰਸ਼-ਛੁਹ ਨਾਲ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਹੁ-ਪਖੀ ਹਨ :

ਟਾਂਡੇ ਚੂਪਣੇ ਚਰੀ ਦੇ ਹਾਣੀਆਂ
ਘਰ 'ਚ ਸੰਧੂਰੀ ਅੰਬੀਆਂ।
ਦਾਣੇ ਲਗਦੇ ਮਖਾਣਿਆਂ ਵਰਗੇ
ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਮੁਠ ਵਿਚ ਦੇ।
ਘੁੰਡ ਕਢ ਲੈ ਪਤਣ ਤੇ ਅੜੀਏ
ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਅਗ ਲਗ ਜਾਊ।
ਲਾਲੀ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੜਕੇ
ਅੱਖ ਮੇਰੇ ਯਾਰ ਦੀ ਦੁੱਖੇ।

ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਉਤੇ ਬੋਲੀ ਇਕ ਤੁਕ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਝ ਬੋਲੀਆਂ ਦੋ, ਚਾਰ ਜਾਂ ਵਧੀਕ ਤੁਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਡੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਲੋਕ-ਨਾਚਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਕੁੜੀਆਂ 'ਗਿੱਧਾ' ਪਾਂਦਿਆਂ ਅਤੇ ਗਭਰੂ ਭੰਗੜਾ ਨਚਦਿਆਂ, ਬੋਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਿੱਧੇ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਤਿਲੰਗ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸੁਲਾਣ ਜਾਂ ਵਿਚਰਾਣ ਲਈ, ਲੋਰੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਲੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਝੀਣੀ, ਲਮਕਵੀਂ ਤੇ ਧੀਮੀ, ਹੇਕ ਵਿਚ ਇੰਜ ਅਲਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਜਾਦੂ ਧੂੜ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ। ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਅਲਸਾਇਆ ਲਗਦਾ ਏ ਤੇ ਬੱਚਾ ਖ਼ੁਮਾਰੀ ਜਿਹੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਕਾਂ ਨਿਕੀਆਂ ਪਰ ਲਚਕਦਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਬੜਾ ਚਟਪਟਾ। ਹਰ ਤੁਕ ਪਿਛੇ ਕੁਝ ਸਵਰ-ਲਹਿਰੀਆਂ ਗੁਣਗੁਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਗੀਤ ਫੁਹਾਰੇ ਵਾਂਗ ਝਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਤੇਂ ਓਂ ਓਂ,' 'ਕੂ ਹੂ', 'ਕੂ ਹੂ'।

ਦੂਰ ਵੇ ਕੁੱਤਿਆ !
ਢੰਨਾਂ ਤਲੇ ਸੁਤਿਆ
ਢੰਨ ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ
ਲਾਡੋ ਬੜੀ ਸਿਆਣੀ।

ਇਹ ਲੋਰੀ 'ਭੈਰਵੀ' ਵਿਚ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਅਲ੍ਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਵੈਣ ਪਾਏ ਜ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਅਲ੍ਹਾਣੀਅ
ਲੈਅ-ਬਧ ਵਿਰਲਾਪ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ
ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸ
ਦਿਲ ਚੀਰਵਾਂ ਵਰਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੈਣ 'ਭੈਰਵੀ
ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮੱਠੀ, ਝੀ
ਲਮਕਾਈ ਹੋਈ ਹੇਕ ਵਿਚ ਅਲਾਪੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ,
'ਹੁ ਕੂ' ਮੈਂ ਪਟੀ ਗਈ ਆਂ', 'ਮੈਂ ਮਾਰੀ ਗਈ
ਦੇ ਕੀਰਨੇ ਵੀ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

'ਕਿਕਲੀ' ਤੇ 'ਬਾਲ' ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਨਵੇਕਲੀ
ਤੇ ਲੋਹੜੀ ਤੇ ਤੀਹਾਂ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ
ਵਿਚ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਘੂਕਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਹੋਰ ਧਾ
ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਢਈ' ਤੇ 'ਜਿੰਦੂਏ'
ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡਰੀ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਗੋਣਾਂ ਵਿਚ
ਹੈ। ਹਰ ਗੋਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲੈਅ ਤੇ ਧੁਨੀ ਹੈ ਤੇ
ਨਵੇਕਲੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਗੀਤ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਧਾਰਨਾ ਵਿਚ ਗਾਇਆ
ਤਾਂ ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਧੜ
ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਜੀਊ ਉਠੇ ਹਨ। ਹੇਠਾਂ ਕੁਝ ਗੀਤਾਂ
ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ
ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਪਰ ਰਾਗ ਤੇ ਲੈਅ
ਅਤੇ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਰਸ ਕਾਰਨ ਸਦਾ ਜਵਾਨ ਤੇ ਨ
ਹਨ—

(ੳ) ਉਚੀਆਂ ਤੇ ਲੰਮੀਆਂ ਟਾਹਲੀਆਂ ਨੀ ਮਾਏ
ਵਿਚ ਗੁਜਰੀ ਦੀ ਪੀਂਘ ਵੇ ਮਾਹੀਆ।
(ਅ) ਕਿਥੇ ਤੇ ਲਾਨੀਆਂ ਟਾਹਲੀਆਂ ਕਿ ਪਤਾਂ ਵਾ
ਵੇ ਕਿਥੇ ਤੇ ਲਾਨੀਆਂ ਸਤੂਤ।
(ੲ) ਚੜ੍ਹਿਆ ਮਹੀਨਾ ਹਾੜ ਕਿ ਤਪਣ ਪਹਾੜ
ਕਿ ਬਲਣ ਅੰਗੀਠੀਆਂ
ਮਾਹੀ ਗਿਆ ਪ੍ਰਦੇਸ ਮੈਂ ਬਿਰਹੋਂ ਲੂਠੀਆਂ

(ਹ) ਸਾਡਾ ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਚੰਬਾ ਵੇ
ਬਾਬਲ ਅਸਾਂ ਉੱਡ ਜਾਣਾ ।

ਮਧੁਰ ਲੈਆਂ ਸਦਕਾ ਹੀ, ਇਹ ਗੀਤ, ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਮਿਚੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

(ਲ-81) ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ :

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਸਮ੍ਰਿੱਧ ਰੂਪ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਪੜ੍ਹੇ, ਅਨਪੜ੍ਹੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਬੜੇ ਸਰੂਰ ਨਾਲ ਮਾਣਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਹ ਸਾਹਿੱਤ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਰੀਝਾਂ ਤੇ ਸੱਧਰਾਂ-ਸੁਪਨਿਆਂ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਰੀਤ ਰਵਾਜਾਂ, ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਰੂੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਉਗਮਿਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਖਲਵਾੜ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਗਲੀ ਮਹੱਲੇ ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਖਿਲਰੇ ਪਏ ਹਨ । ਪਰ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੀਮਤੀ ਵਿਰਸਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵੀਆਂ ਵਾਧੀਆਂ ਟਲਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕਾਰਣ ਵਡਮੁੱਲੀ ਵਸਤੂ ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਭੋਂ ਦੇ ਭਾੜੇ ਰੁਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਸਾਹਿੱਤ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਹਜਮਈ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹ ਸਭ ਸਾਰਥਕ ਕਲਾਤਮਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਸਵਾਦ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਤ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਨਾ । ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਕ ਲੋਕਤਾ ਜਿੱਡਾ ਵੱਡਾ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੱਧਰਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਰਸਿਆ ਤੇ ਲੋਕ-ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸੀਮਤ, ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਕੂਲ ਵਾਂਗ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਮਟ ਕੇ ਵਗਦਾ ਤੇ ਕੇਵਲ ਕੰਢਿਆਂ ਉਤੇ ਬੈਠਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਦਿਲ ਠਾਰਨ ਵਾਲਾ । ਪਹਿਲਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਫੈਲਿਆ ਕਿਧਰੇ ਨਿਰਮਲ, ਕਿਧਰੇ ਮਿਲ਼ੱਟਾ, ਕਿਧਰੇ ਡੂੰਘਾ, ਕਿਧਰੇ ਪੇਤਲਾ, ਪਰ ਦੂਜਾ ਕਲਾ-ਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਰਚਿਆ, ਪੱਕਿਆ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਸੰਵਾਰਿਆ ਹੋਇਆ । ਪਹਿਲਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਾਹਿੱਤ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਹੰਢਾ ਤੇ ਖੰਡਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ;

ਦੀ ਛਾਪ ਉਸ ਉਤੇ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ।
ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਰਚੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ
ਮੋਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਜਾਤੀ-ਸਮੂਹ ਦੀ ਆਤਮਾ
ਲੈ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਰਚਣ ਵਾਲੇ ਦੀ
ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਨਹੀਂ ਸਮੂਹਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਉ
ਨਿਜਤੱਵ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਹਉਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕ
ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ
ਉਤੇ ਨਿਮ ਕੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਜੀਉਂਦਾ, ਪਲ
ਵਿਗਸਦਾ ਹੈ । ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਿਸੇ ਇ
ਵਿਚ ਵਗਦੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਦਰਿਆ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸ
ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਦੀ ਨਾਲੇ, ਵ
ਤੇ ਕੱਸੀਆਂ ਆਪਣੀ ਨਿਜੀ ਹੋਂਦ ਗੰਵਾ ਕੇ ਰਚ
ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਅਜਿਹੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਤ ਇ
ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕੱਸੀਆਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਿ
ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਘੁਲੀ ਤੇ ਰਸੀ ਹੁੰਦੀ
ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਉਦਗ
ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਮਨੌਤਾਂ
ਕਲਾ-ਰੁਚੀਆਂ ਨਿਜਤੱਵ ਤੋਂ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ
ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਤਾਂ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ
ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨੈਣ-ਨ
ਤੇ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅੰਤਰ-ਘਟ ਤਕ ਦੀ ਹਰ ਭਾ
ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਮੁੱਢਲੀ ਆਦਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ
ਸਾਰਾ ਸਾਹਿੱਤ ਮੌਖਿਕ ਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਿ
ਸਾਹਿੱਤ ਵੀ ਉਪਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ
ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਵਗਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜ
ਕੋਈ ਜਾਤੀ ਨਾਗਰਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ
ਅਪਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਉਪਜ
ਤੇ ਵਿਗਸਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿ
ਤੋਂ ਆਨੰਦਿਤ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆ
ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਦੇ ਉਪਜਣ ਲਈ ਬਿਖਰੀਆਂ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਹੂ
ਸੁਟਦੀ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਤਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਰਸਾ
ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਪਿੰਡ ਹੈ

ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕਈ ਬਲਵਾਨ ਤੱਤ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਤ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸੁਸਿਖਸ਼ਤ ਵਰਗ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਰਸ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਸਿਖਸ਼ਤ ਵਰਗ ਵੀ ਜਦੋਂ ਮੌਕਾ ਬਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਲਚਰਲ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੋਂ ਰਸ-ਮੁਗਧ ਹੋ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ, ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਾਹਿੱਤ ਨਾਲੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਤਸਕੀਨ ਹੀ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਨਾਲ ਇਤਨੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਮੰਨੇ ਪਰਮੰਨੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਉਹੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਕਬੂਲ ਹੋ ਸਕੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾਂ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸਮਿਗਰੀ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲ' ਦੀ ਧੁਨੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਸਿੱਖ-ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਸਤਿਤਵ ਹੈ, ਅਜੇ ਇਹ ਇਕ ਜੀਵਤ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਖੇਤੀ ਦੀਆਂ ਕਿਆਰੀਆਂ ਅੱਜ ਵੀ ਸਿੰਜਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਉਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਢੋਲਕੀ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਕੁੜੀਆਂ ਉਲਾਸ ਵਿਚ ਗੀਤ ਅਲਾਪਦੀਆਂ ਹਨ; ਜਵਾਨ ਮੌਤ ਉਤੇ ਸਿਆਪੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਅਲ੍ਹਾਣੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ; ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਾਮੇ ਤੇ ਹਾਲੀ, ਹੱਲ ਵਾਹੁੰਦਿਆਂ ਤੇ ਗੋਡੀ ਕਰਦਿਆਂ ਦੋਹੜੇ, ਸੱਦਾਂ, ਢੋਲੇ, ਮਾਹੀਏ, ਜਿੰਦੂਆ ਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਗਾ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਵਰ-ਲਹਿਰੀਆਂ ਨਾਲ ਫ਼ਜ਼ਾ ਵਿਚ ਮਧੁਰਤਾ ਭਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਗੱਲ ਗੱਲ ਉਤੇ ਅਖਾਣ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਝੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜੇ ਵੀ ਬੁੱਢੇ ਬਾਬੇ ਆਪਣੇ ਪੋਤਿਆਂ ਦੋਹਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਤੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਭਰੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗਿੱਧਿਆਂ ਤੇ ਭੰਗੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜਵਾਨ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਲੋਕ-ਸ
ਬਲਵਾਨ ਵੇਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਆਰੀਆਂ
ਰਹੀ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤਕ
ਸਦਾ ਲੌਕਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਕਦਮ ਮੇਚ ਕੇ ਤੁਰਦ
ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਾਹਿੱਤ ਵਧਿਆ ਫੁਲ
ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹ ਜਮਾ ਕੇ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇ
ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਕਣ ਤੇ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ। ਪ
ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਮਿ
ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਲੋਕ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿ
ਕਲਾ-ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਧਿਆ ਹੋਇਆ
ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ, ਧੁਨੀਆਂ, ਵਾਕੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਓ ਤੇ
ਦੀ ਘਾੜਤ ਫਬਨ ਤੇ ਉਸਾਰੀ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਵ
ਛੰਦ-ਚਾਲ ਤੇ ਧਾਰਨਾਂ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਾਂਗ ਸੁ
ਟੁੰਬਵੀਂ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਲ
ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪਖੋਂ ਵੀ ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਮੱਧਕਾਲੀ
ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ
ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਕੌਮੀ
ਲੋਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮ
ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿ
ਲੌਕਿਕ ਸ਼ਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸੁਘੜਤਾ ਨਾਲ
ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਰੂਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਹੁੰ
ਪਿੰਡਾ ਲੌਕਿਕ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰ
ਤਤਕਾਲੀਨ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੈ। ਗੁਰਮ
ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ, ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਰਚਨ
ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਾਲਾ
ਕਲਾ-ਵਿਧੀਆਂ, ਚੜ੍ਹਤ, ਉਸਾਰ ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਹੈ
ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਪਲਟੇ ਲੋਕ-ਗੀ
ਹਨ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਸੰਜਮ ਅਖਾਣਾਂ ਵਾਲਾ। ਅ
ਕਾਵਿ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜੋਗ-ਮਤ ਨੇ ਬੁਧ-ਮਤ ਦੇ ਅ
ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਲੋਕ-ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ,
ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਗਸੀ, ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਇ
ਛੂਹੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਿੱਸਾ-ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪੰਜ
ਲੌਕਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਵਿਰ
ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਬੁਨਿ

ਵਿਚ ਇਹੋ ਲੋਕਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈ ਸਕਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਨਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਈ। ਕਿੱਸਾ-ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਉਦੈ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਲੋਕਧਾਰਾ, ਜਾਤੀ ਤੇ ਕੌਮੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਰੁਚੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਜਿਥੇ ਢਾਡੀ ਤੇ ਰਾਸਧਾਰੀਏ ਕਥਾ-ਕਾਵਿ ਗਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਿਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਕਲਾਧਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਉਤਸਾਹ ਦਿਤਾ। ਸਾਡੇ ਬਹੁਤੇ ਕਿੱਸੇਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣ ਉਤੇ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਹੀਰ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਯਾਰਾਂ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਆਣ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ,
ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਦਾ ਨਵਾਂ ਬਣਾਈਏ ਜੀ।
ਏਸ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਝੋਕ ਦਾ ਸਭ ਕਿੱਸਾ,
ਢਬ ਸੋਹਣੇ ਨਾਲ ਸੁਣਾਈਏ ਜੀ।

ਸਾਡਾ ਕਿੱਸਾ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਧਾਰਾ ਓਤਪੋਤ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਿੱਸਾ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੀਰ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਜੇ ਲੋਕ-ਤੱਤਵ ਕੱਢ ਲਏ ਜਾਣ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਖੋਖਲਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਜਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਗੋਂਦ ਵੀ ਤਾਂ ਇਕ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਹੈ।

ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚਲੀ ਰਸਿਕਤਾ ਤੇ ਮਧੁਰਤਾ, ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਿਦਮ ਤੇ ਕਲਾ-ਸੰਜਮ, ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਥਾ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ, ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਵਿਚਲੇ ਅਨੂਠੇ ਰੂਪਕਾਂ ਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ, ਮਿਥਾਂ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਲੋਕ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਦੁਹਰਾਓ ਤੇ ਹੋਰ ਜੁਗਤਾਂ ਤੇ ਕਲਾ-ਵਿਧੀਆਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਰੰਗ ਵਿਚ ਨਿਖਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਮ੍ਰਿਧ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ।

ਏ ਐਮ ਗੋਰਕੀ ਨੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦਾਲ ਸਿਦਾਇਆ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਨਾਲ ਤਾਜ਼ਗੀ ਤੇ ਭਰਪੂਰਤਾ ਲਿਆ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1934 ਵਿਚ ਸੋਵੀਅਤ ਲੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਾਰਵ-ਸੰਘ ਕਾਂਗਰਸ ਸਮੇਂ ਜੋ ਰਿਪੋਰਟ ਪ ਉਸ ਦੇ ਚੋਖੇ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਲੋਕਧਾਰਾ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੰਚਣ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪੁਸ਼ਕਿਨ, ਤੁਰਗਨੇਵ, ਟਾਲਸਟਾਏ, ਦੋਸਤੋਵਸਕੀ ਅ ਸਭ ਮਹਾਨ ਰੂਸੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਲੋਕ ਨਾਲ ਅਟੁਟ ਸਨੇਹ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਮੂਲੋਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਸੁਕਦਾ ਨਹੀਂ, ਘਟਦਾ ਨਹੀਂ, ਮੰਦ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਸਦਾ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਸਵੱਛ ਵਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਤੱਤਾਂ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਇਤਨੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇ ਸਭਨਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਪਰਿ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵੱਖਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀ ਹਨ। ਰੂਸੀ ਵਿਚ ਲਗਪਗ ਹਰ ਵੱਡੇ ਲੇਖਕ ਉ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਪੁਸ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਸੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਕਿਤਨਾ ਬਲਵਾਨ ਹੈ। ਅੰਗਰੇ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਚਾਸਰ ਤੇ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਲੋਕ-ਤੱਤ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਗੋਇਟੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵਿਜੇ ਡਾ: ਟੈਗੋਰ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਬੜੇ ਰਸੀਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਚਨਾ 'ਗੀਤਾਂਜਲੀ' ਵਿਚ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਟੈਗੋਰ ਲੋਕ-ਗਾਇਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਗੀਤ ਸੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਗਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੀ ਦੀਆਂ ਲੈਆਂ ਤੇ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸਾਦਗੀ, ਸਵੱਛਤਾ ਤੇ ਰਸਿਕਤਾ ਦ ਦਵਾਇਆ। 1907 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤਯ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਮਹੱਤ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਲੇਖ ਹਨ। ਦਵਿੰਦਰ ਮਤਿਆਰਥ

ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਦੇ ਕਿਣਕੇ ਕਿਣਕੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜੀਰਨਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵਿਗਸਣਾ ਹੈ ।

ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਮੂਲ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਸਮਾਜਕ ਪਰਪੰਚ ਤੇ ਜਾਤੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਲੋਕਧਾਰਾ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਉਮਾਹ ਵਾਂਗ ਫੁਟਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਅਸੀਂ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਰਹੀਏ । ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪੈਂਡਿਆਂ ਉਤੇ ਤੁਰਨ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵੀ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਫਲਾਂ ਹੋਣ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਹ ਜਾਤੀਆਂ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਗਸ ਨਹੀਂ ਸਕਣਗੀਆਂ । ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਰੂੜੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਬੀਜ ਸੁਟ ਕੇ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਪਿਉਂਦਾਂ ਲਗਾ ਕੇ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਤੋਂ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦਾ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੈ ਤੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਬੀਜ ਸੁਟ ਕੇ ਕਿਸੇ ਫਲ ਦੀ ਆਸ ਰਖਣੀ ਹੋਰ ਗੱਲ ।

ਜਿਵੇਂ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਵਗਦੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਵਿਗਸਤ ਕਰ ਕੇ, ਆਧੁਨਿਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸ ਤੋਂ ਖਿਜਲੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਤੇ ਭੋਇੰ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਅਥਾਹ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਜਗਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਰੂਸ ਵਿਚ ਅਕਤੂਬਰ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ।

*ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਕ ਅਮੀਰ ਤੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਵਿਰਸਾ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਹਨ । ਲੋਕ-ਗੀਤ ਕੋਮਲ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਰਾਗਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰਛਲ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਭਾਵ, ਦੌਣ-ਮਰੋੜੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਮਨ ਕਿਧਰੇ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਅਚੇਤ

ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤੇ ਰੂਪ ਦਾ ਰੋਮਾਂਚਕ ਸੁਮੇਲ
ਪਥਮੂਰਤ ਟੋਟਕੇ ਬਿੰਬ ਤੇ ਸੰਕਲਪ-ਚਿਤ੍ਰ ਵਰਤ
ਇਥੇ ਕਵਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਤੇ ਸਜਰੇਪਨ ਦੀ ਚੜ੍ਹ
ਲਾਲੀ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਗੌਰਵਮਈ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾ
ਦੀਆਂ ਕੁਲਿਤਣਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਦੀ ਹੈ—'ਦਿਨ
ਲਾਲੀ ਰੂਪ ਕੰਵਾਰੀ ਦਾ ।' ਇਥੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ
ਲੌਂਗ ਦਾ ਜਲੌ ਕੌਤਕ ਵਰਤਾਂਦਾ ਹੈ—'ਤੇ
ਪਿਆ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਤੇ ਹਾਲੀਆਂ ਨੇ ਹਲ ਡਕ ਲ
ਦੇ ਸ਼ਕ ਨਾਲ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਜਾਣ ਚਾੜ੍ਹ
ਕਿ ਤਵੀਤਾਂ ਵਾਲੇ ਗਭਰੂ ਵੀ ਮੋਹ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹ
ਮੋਹ ਲਿਆ ਤਵੀਤਾਂ ਵਾਲਾ ਦਮੜੀ ਦਾ ਸਕ ਮ
ਜਵਾਨੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਬਰ ਨ
ਸਗੋਂ ਘੁਟ ਭਰ ਕੇ ਪੀ ਜਾਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲ
'ਤੈਨੂੰ ਵੇਖਿਆਂ ਸਬਰ ਨਾ ਆਵੇ ਪਾਰਾ ਤੇਰੇ ਘੁਟ
ਇਥੇ ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਤਿਲ ਤਿਲ ਪ
ਉਸ ਦੇ ਜੇਬ ਦੀ ਸੁਖਾਵੀਂ ਘੁਟਣ ਲਈ ਤਰਲੇ
ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਕਾਲੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਕੱਲੀ ਜਿੰਦੜ

ਜੇ ਤੂੰ ਚਲਿਆ ਚਾਕਰੀ, ਸਾਨੂੰ ਜੇਬੇ ਪਾ
ਜਿਥੇ ਵੀ ਆਵੇ ਰਾਤਰੀ ਕੱਢ ਕਲੇਜੇ ਲਾ

ਇਥੇ ਤਾਂ ਦਿਲ ਦੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਉਤੇ ਤ੍ਰਿਪ ਤ
ਹੰਝੂਆਂ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਗੀਤ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹ

ਦਿਲ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਮੈਂ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਬਣਾਵਾਂ
ਉਂਗਲੀਆਂ ਕਟ ਕੇ ਕਾਨੀ
ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਕਜਲਾ ਮੈਂ ਸ਼ਾਹੀ ਬਣਾਵਾਂ
ਹੰਝੂਆਂ ਦਾ ਪਾਂਦੀ ਆਂ ਪਾਣੀ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਨਿਰਛਲ ਤੇ
ਧੜਕਦੇ ਹਨ । ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਵ
ਖੁਰਨ ਨਾਲ ਜੋ ਰਸ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸ
ਮਿੱਠਾ ਹੈ । ਗੱਲਾਂ ਮੋਟੀਆਂ ਠੁਲੀਆਂ ਕੀਤੀ
ਹਨ, ਜੋ ਅਮੂਰਤ ਨਹੀਂ, ਠੋਸ ਅਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹ
ਫੜਿਆ, ਘੁਟਿਆ ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ

ਤੰਦੂਰੀ ਤਾਈ ਹੋਈ ਆ
ਬਾਲਣ ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ
ਰੋਟੀ ਇਸ਼ਕੇ ਦੀ ਲਾਈ ਹੋਈ ਆ ।

ਜਿਵੇਂ ਉੱਪਰ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਲੋਕ-
ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਰਾਗਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਹਨ,

ਚਾਟੀਆਂ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਰਿੜਕਣ ਦੀ ਸਰੋਦੀ ਘੁਮਕਾਰ, ਚੱਕੀਆਂ ਦੀ ਗੂੰਜਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਚਰਖਿਆਂ ਦੀ ਸੂਖਮ ਘੂੰ-ਘੂੰ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਟਿੰਡਾਂ ਵਾਲੇ ਖੂਹ ਦੀ ਕਲ-ਕਲ, ਰੀਂ-ਰੀਂ, ਹਵਾ ਦੀ ਸਰਰ-ਸਰਰ ਵਿਚ ਅਨੋਖੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਛੱਡਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਘਰੋਗੀ ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਹੈ, ਜੋ ਘੋੜੀਆਂ, ਸੁਹਾਗ, ਛੰਦਾਂ, ਲੋਰੀਆਂ, ਜਿੰਦੂਏ, ਢੋਲੇ, ਮਾਹੀਏ, ਬੋਲੀਆਂ, ਬੈਂਤਾਂ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਿਗਸਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੀਆਂ ਲੋਕ-ਧੁਨਾਂ ਬੜੀਆਂ ਮਧੁਰ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉਭਰਦੀਆਂ ਤੇ ਫੈਲਦੀਆਂ, ਫ਼ਜ਼ਾ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ਰੀ ਘੋਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਨ ਉਤੇ ਅਨੋਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਰੂਹ ਵਿਚ ਰਸ ਜੀਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਧੁਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੇ ਦੀ ਲੋਕ-ਧੁਨੀ ਉਤੇ ਗਾਈ ਜਾਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਸਦਾ ਸੰਗੀਤਮਈ ਜਾਂ ਗਾਉਂਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਵਰ ਲਹਿਰੀਆਂ ਲੋਕ-ਲੈਆਂ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਰਸ ਝਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸ਼ਬਦ ਸਮਝ ਨਾ ਵੀ ਪੈਣ ਅਤੇ ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਜੋ ਸਮਝ ਨਾ ਪਏ ਤਾਂ ਵੀ ਸੁਣ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਉਤੇ ਠੀਕ ਢੁਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਚੀ ਜਾਂਦੀ ਬਹੁਤੀ ਅਜੋਕੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁਟੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕਾਵਿ ਦੋ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਕੰਢਿਆਂ ਉਤੇ ਖਲੋਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਥਾਂ ਘਟਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

*ਸਾਡੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਕ ਰੋਚਕ ਤੇ ਸਮ੍ਰਿਧ ਰੂਪ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਨ ਸੁਣਾਉਣ ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਬੜੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਕਹਾਣੀਆਂ ਘੜਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਉਪਜਾਊ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਰਵਸ਼ੀ, ਪੁਰੂਰਵਸ, ਨਚੇਕਤਾ, ਸਨੇਹ ਸੇਪ ਆਦਿ, ਜੋ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹਲਮ ਤੇ ਸੂਹਾਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉਤੇ ਹੀ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸੰਸਾਰ

ਅੱਜ ਅਲੱਭ ਹੈ, ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ
ਸੰਕਲਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ
ਗਿਆ ਇਕ ਹੋਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਕਥਾ-ਸਰਿਤ-ਸਾਗਰ' ਪ੍ਰ
ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕ
ਰਚਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ
ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾ
ਬਿਖਰੀਆਂ ਤੇ ਪਸਰੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ
ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਸਾਡੀ ਨੀਤੀ-ਕਥਾਵਾਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ
ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਦਿਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਰਹੁ-
ਦੀਆਂ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ, ਅਤੇ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ, ਭਗਤੀ,
ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸਾਹਸ ਦੇ ਅਨੂਠੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨਾਲ
ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਕੋਈ ਜਾਤੀ ਜਿਤਨਾ ਚਾਹੇ ਮ
ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਜਿਥੇ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ
ਸਾਹਸੀ, ਪਰਾਕ੍ਰਮੀ ਤੇ ਮਨਚਲੇ ਹਨ, ਪੂਰਨ ਭਗ
ਜਤੀ-ਸਤੀ ਤੇ ਧਰਮੀ ਹਨ, ਉਥੇ ਰਾਂਝੇ, ਮਹੀਂਵਾਲ ਤੇ
ਵਰਗੇ ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਆਸ਼ਕ ਵੀ ਹਨ।
ਜੋ ਸਮਾਜਕ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਰੁਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ
ਸੱਸੀ ਸੋਹਣੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਰੇਤਲੇ ਥਲਾਂ
ਦੇ ਖੋਰੂ ਪਾਉਂਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਤਿਲ ਤਿਲ ਜਿੰਦ ਖੋ
ਹਨ। ਹੀਰ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਦ
ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਂਝਾ ਇੰਦਰ ਤੇ ਹੀਰ ਮੇਨ
ਅਵਤਾਰ ਹਨ। ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਪੁਰਾ
ਕੋਈ ਗੁੰਮਾ ਪਤਰਾ ਲਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੱਸੀ ਪੁ
ਦੰਦ-ਕਥਾ ਵੀ ਪੂਰਵ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪੌ
ਕਥਾ ਦਾ ਵਿਗਾੜ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੰਦਰਮਾ (ਸੱਸ
ਪੂਰਨਮਾ (ਪੁੰਨੂੰ) ਦੀ ਪੂਰਨ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ
ਘੁਲ ਘੁਲ ਕੇ ਮੁਕਣ (ਸੱਸੀ ਦਾ ਥਲਾਂ ਵਿਚ ਖੁਰ ਜਾ
ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਹ ਆਦਿਮ ਅਵਸਥ
ਚੰਦਰਮਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੋਈ ਸੰਸਕਾਰਕ ਕਥਾ ਜਾ
ਜੋ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਲੌਕਿਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ
ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਘੜਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਰੁਚੀ
ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਗਪਗ ਹਰ ਜਾਤ, ਗੋਤ ਤੇ
ਬਾਰੇ ਕਥਾਵਾਂ ਘੜਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨ
ਨਾਲਿਆਂ, ਪਰਬਤਾਂ ਤੇ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬੜੀਆਂ ਅਨੂ

ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਇਤਨੇ ਵਡਮੁਲੇ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸਾਡੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਇਸ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਜੋਖਿਆ ਜੋਹਿਆ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੀ ਅਜੋਕੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਉਹ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੀ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਡੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਅਜੋਕੀ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਸਿਧੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਫੁਟਦੀ ਜਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਜੋਕਾ ਰੂਪ ਪੁਰਾਣੀ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕੋਈ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਦਵੇਰੇ ਪੈਂਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਕ ਨਰੋਆ ਵਾਧਾ ਬਣਦੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਫੋਲੇ, ਸਿੱਧਾ ਪੱਛਮੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਹੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਚਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਡੀ ਅਜੋਕੀ ਕਹਾਣੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧੇ-ਸਾਦੇ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹੀ, ਜਿਹੜੇ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰਸੀਏ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਲੋੜ ਹੈ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਨਿੱਕੀ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਦੀ ਰੂੜ੍ਹੀ ਉਤੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਗਸਾਣ ਦੀ, ਜੋ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੱਛਣ ਰਖਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਵੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

*ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅੰਗ ਅਖਾਣ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਸਮੇਟੇ ਪਏ ਹਨ। ਇਹ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਛੋਟੇ, ਭਾਵ ਵਿਚ ਤਿੱਖੇ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਗੁੰਦਵੀਂ-ਵਿਧੀ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਬੜੀ ਸਾਂਵੀ ਤੇ ਜੋਖਵੀਂ ਅਤੇ ਚਾਲ ਲੈਅ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਅਖਾਣ ਵੀ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਵਸਫ਼ਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਇਹ ਸਦੀਆਂ ਬੀਤਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਕਦੇ ਬੇਰਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ

ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਭੇਡ ਲਿਆਂਦੀ ਉੱਨ ਨੂੰ ਬੈਠੀ ਚਰੇ ਕਪਾਹ
ਆਂਦਰਾਂ ਭੁਖੀਆਂ ਮੁਛ ਤੇ ਚਾਵਲ
ਚਰਖਾ ਦਾ ਉਡਾਇਆ, ਰੰਨ ਢੂੰਡੇਂਦੀ ਪੂਣੀਆਂ
ਮੂੰਹ ਦੀ ਲਹਿਰ ਬਹਿਰ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਹੜਤਾਲ
ਭੁਖ ਨਾ ਪੁਛਦੀ ਤਾਲਵਾਂ, ਇਸ਼ਕ ਨਾ ਪੁਛਦਾ ਜ
ਪਲੇ ਹੈ ਨੀ ਸਚ ਤਾਂ ਕੋਠੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਨਚ।

ਸਾਡੇ ਕਈ ਮਹਾਨ ਕਵੀਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਆਦਿ ਨੇ ਅਖਾਣਾਂ ਦੀ ਗੁੰਦਵੀਂ-ਵਿਧੀ ਤੇ ਲੈਅ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜੋਖਿਆ ਤੇ ਵਿਰਲੀ ਕਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਕ ਹੇਠਾਂ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਉਦ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਖਾਣਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ

(ੳ) ਮਛੀ ਤਾਰੂ ਕਿਆ ਕਰੇ ਪੰਖੀ ਕਿਆ ਆਕਾਸੁ
ਪਥਰ ਪਾਲਾ ਕਿਆ ਕਰੇ ਖੁਸਰੇ ਕਿਆ ਘਰ ਵਾ
ਕੁਤੇ ਚੰਦਨ ਲਾਈਐ ਭੀ ਸੋ ਕੁਤੀ ਧਾਤੁ
ਬੋਲਾ ਜੇ ਸਮਝਾਈਐ ਪੜੀਅਹਿ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਪਾਠ
ਅੰਧਾ ਚਾਨਣਿ ਰਖੀਐ ਦੀਵੇ ਬਲਹਿ ਪਚਾਸ
ਚਉਣੇ ਸੁਇਨਾ ਪਾਈਐ ਚੁਣਿ ਚੁਣਿ ਖਾਵੈ ਘਾਸੁ
ਲੋਹਾ ਮਾਰਣਿ ਪਾਈਐ ਢਹੇ ਨਾ ਹੋਇ ਕਪਾਸ
ਨਾਨਕ ਮੂਰਖ ਏਹਿ ਗੁਣ ਬੋਲੇ ਸਦਾ ਵਿਣਾਸੁ
(ਸਲੋਕ ਵਾਰ ਮਾਝ ਮ

(ਅ) ਕੇਹਾ ਕੰਚਨੁ ਤੁਟੈ ਸਾਰੁ।
ਅਗਨੀ ਗੰਢੁ ਪਾਏ ਲੋਹਾਰੁ ॥
ਗੋਰੀ ਸੇਤੀ ਤੁਟੈ ਭਤਾਰੁ।
ਪੁਤੀ ਗੰਢੁ ਪਵੈ ਸੰਸਾਰਿ ॥
ਰਾਜਾ ਮੰਗੈ ਦਿਤੈ ਗੰਢੁ ਪਾਇ।
ਭੁਖਿਆ ਗੰਢੁ ਪਵੈ ਜਾ ਖਾਇ ॥
ਕਾਲਾ ਗੰਢੁ ਨਦੀਆ ਮੀਂਹ ਝੋਲ।
ਗੰਢੁ ਪਰੀਤੀ ਮਿਠੇ ਬੋਲ ॥
ਬੇਦਾ ਗੰਢੁ ਬੋਲੇ ਸਚੁ ਕੋਇ।
ਮੁਇਆ ਗੰਢੁ ਨੇਕੀ ਸਤੁ ਹੋਇ ॥
ਏਤੁ ਗੰਢਿ ਵਰਤੈ ਸੰਸਾਰੁ।
ਮੂਰਖ ਗੰਢੁ ਪਵੈ ਮੁਹਿ ਮਾਰ ॥
ਨਾਨਕੁ ਆਖੈ ਏਹੁ ਬੀਚਾਰੁ।

ਨਾਨਕ ਪਰਖੇ ਆਪ ਕਉ ਤਾਂ ਪਾਰਖੁ ਜਾਣੁ ॥
ਰੋਗ ਦਾਰੂ ਦੋਵੈ ਬੁਝੈ ਤਾਂ ਵੈਦੁ ਸੁਜਾਣੁ ॥
ਵਾਟ ਨਾ ਕਰਈ ਮਾਮਲਾ ਜਾਣੈ ਮਿਹਮਾਣੁ ॥
ਮੂਲੁ ਜਾਣਿ ਗਲਾ ਕਰੇ ਹਾਣਿ ਲਾਏ ਹਾਣੁ ॥
ਲਬਿ ਨ ਚਲਈ ਸਚਿ ਰਹੈ ਸੋ ਵਿਸਟੁ ਪਰਵਾਣੁ ॥
ਸਰੁ ਸੰਧੇ ਆਗਾਸ ਕਉ ਕਿਉ ਪਹੁਚੈ ਬਾਣੁ ॥
ਅਗੈ ਓਹੁ ਅਗੰਮੁ ਹੈ ਵਾਹੇਦੜੁ ਜਾਣੁ ॥

(ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੨)

ਲੈਆਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਤਾਂ ਅਖਾਣਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੈਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬੋਲ ਦੀਆਂ ਸਵਰ-ਲਹਿਰੀਆਂ ਅਥਵਾ ਉਭਰਦੀਆ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਰਹਾਂਆਂ, ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਉਚਿਆਣ ਤੇ ਡੇਗਣ ਦੀਆਂ ਗਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਲੰਮਿਆਈ ਆਦਿ ਨਾਲ ਬਣੀ ਚਾਲ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੈਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੋਧ ਕੇ ਕਾਵਿ-ਲੈਆਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੋ ਕਾਵਿ ਲੈਆਂ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸੱਚਾ ਬਣ ਕੇ ਛੰਦ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਖਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਲੈਆਂ ਦਾ ਛੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਲੈਆਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਿਆਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਛੰਦ ਸੌ ਫ਼ੀ ਸਦੀ 'ਬੋਲ ਦੀ ਲੈਅ' ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਜਦੋਂ ਗਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬੜੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਲੈਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਲੈਅ ਤੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਓਪਰਾਪਨ ਨਹੀਂ।

ਪਰ ਸਵਾਲ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਛੰਦਾਬੰਦੀ 'ਬੋਲ ਦੀਆਂ ਲੈਆਂ' ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਿਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀ ਪਰਮਾਣ ਜਾਂ ਨਾਪ ਤੋਲ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਬੜਾ ਸੌਖਾ ਢੰਗ ਹੈ। ਅਖਾਣ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦਾ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਦੀ ਬੋਲ-ਲੈਅ ਲੁਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਖਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਲੈਆਂ ਦੇ ਤੋਲ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਛੰਦਾ-ਬੰਦੀ ਦੀਆਂ ਲੈਆਂ ਅਥਵਾ ਤੋਲਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕੇ ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਜਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਖਾਣ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦਾ ਅੰਗ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਲੈਆਂ ਸਾਡੇ ਬੋਲ ਦੀਆਂ ਲੈਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲ-ਲੈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਵਿਗਸੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਅ ਖੋਜ-ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਪੂਰੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਹਨ।

ਅੱਜ ਜੋ ਨਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹ ਉਸ ਦਾ ਚੋਖਾ ਭਾਗ ਲੈਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਦ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਲੈਅ ਬਿਨਾਂ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਇਸੇ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਧੁਨੀ ਬਿਨਾਂ ਸਾਜ। ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆ ਉੱਨਤੀ ਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਏ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨਾਂ ਸਦਕਾ, ਸ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਲੈਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ। ਲੈਆਂ ਸ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਖਾਣਾਂ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਜੋਖ ਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

*ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ, ਇਕ ਹੋਰ ਸੁਆਦਲਾ ਤੇ ਕਲ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਹਲੂਲਣ ਵਾਲਾ ਰੂਪ 'ਬੁਝਾਰਤਾਂ' ਹਨ, ਜੋ ਅਖ ਵਾਂਗ ਹੀ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦਿਆ ਵੀ ਬੜ ਮਹੱਤਵਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਮੋਟੇ ਠੁਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਨ ਜਿ ਵਿਚ ਆਦਿਮ-ਬਿੰਬਾਂ, ਰੂਪਕਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪ-ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਨ ਅਨੂਠੇ ਆਕਾਰ ਉਘਾੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮੂਲ ਚਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਵਿ ਜਾਤੀ ਦੀ ਕਲਾਤਮਿਕ ਸੂਝ, ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ, ਜੀਵਨ ਅਨੁ ਤੇ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੋਰੰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸੋਚਣ ਤੇ ਖੋਜਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਜਵ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੂਝ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਬ ਸਾਣ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਸਿਖਿਆ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਹੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਵਿਚ ਨਿੰਮਾ ਨਿੰਮਾ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਮਜ਼ ਏ. ਕਲਸੋ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਮਹੱਤਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

The riddle played an important pa in the intellectual and social life antiquity as well as in the middle age With the ancient it was a literary for employed for serious purposes in t sphere of politics, philosophy and religio

ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਲਈ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਰਿਗ-ਵੇਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚ, ਦ੍ਰਿਗਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋ ਰਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਮਾਲਾ ਹੈ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਨੂੰ 'ਬ੍ਰਹਮੋਦਯ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਿਚ ਵਿਚ 52 ਸਲੋਕ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਸਲੋਕ ਰੂਪ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮਾਦਨ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਉਚੇਚੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਬੁਝਾਰਤੀ ਸ਼ੈਲੀ 'ਚੋਂ ਹੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਬੁਝਾਰਤੀ ਸ਼ੈਲੀ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਸੀ। ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਰਹੱਸਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਲਈ ਬੁਝਾਰਤੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਵਿਖਮ ਤੇ ਦੁਰਬੋਧ ਰੂਪਕ ਆਮ ਵਰਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਗੌਰਵ ਹੈ :

ਊਪਰਿ ਹਾਟੁ ਹਾਟ ਪਰਿ ਆਲਾ
ਆਲੇ ਭੀਤਰਿ ਥਾਤੀ (ਭਗਤ ਧੰਨਾ)

'ਹਾਟ' ਸਰੀਰ ਦਾ 'ਆਲਾ' ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਤੇ 'ਥਾਤੀ' ਆਤਮ ਜੋਤ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਸ਼ੈਲੀ ਵਰਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਲਈ, ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸੁਘੜਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। 'ਸਿਧ ਗੋਸਟ' ਦਾ ਚੋਖਾ ਭਾਗ ਇਸੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀ ਬੁਝਾਰਤੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਕਰਣ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :

ਕਿਉ ਕਰ ਬਾਧਾ, ਸਰਪਨਿ ਖਾਧਾ
ਕਿਉ ਕਰ ਖੋਇਆ, ਕਿਉ ਕਰ ਲਾਧਾ
ਕਿਉ ਕਰ ਨਿਰਮਲੁ, ਕਿਉ ਕਰਿ ਅੰਧਿਆਰਾ
ਇਹੁ ਤਤੁ ਬੀਚਾਰੈ ਸੁ ਗੁਰੂ ਹਮਾਰਾ

ਉੱਤਰ ਵੀ ਇਸੇ ਰੂਪ-ਸਾਂਚੇ ਵਿਚ ਢਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ :

'ਮੋਟ ਕੇ ਦੰਤ ਕਿਉ ਖਾਇਓ ਸਾਰੁ'
ਦੁਰਗਮ ਬਿੰਬਾਂ ਵਾਲੀ ਬੁਝਾਰਤੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਕੋਲ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਦਾ ਅਮੀਰ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਦੀਆਂ ਬੜ
ਉਡਾਰੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿ
ਸੰਕਲਪ-ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ
ਹੈ। ਸਹਜ ਤੇ ਰਹੱਸ ਦੇ ਅਨੂਠੇ ਮਿਸ਼ਰਣ
ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਹੁ-ਰੰਗੀ
ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਨੀਂਦਰ 'ਪਾਣੀ ਕੋ
ਪਤਾਸੇ ਕੋਲੋਂ ਮਿੱਠੀ ਹੈ'; ਸੂਰਜ 'ਗਹਿਰਾ ਫੁੱ
ਚੁਕ ਚੁਕ ਫੁੱਲ ਖਾਏ, ਨਾ ਰਾਜੇ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿ
ਦੇ ਹੱਥ ਆਏ'; ਤਾਰੇ 'ਨੀਲੀ ਟਾਕੀ ਚਾ
ਗਵਾਚੇ ਰਾਤੀਂ ਲਭੇ'; ਕਪਾਹ 'ਉਚੇ ਟਿਬੇ
ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਖਿੜ ਖਿੜ ਹਸੇ'; ਤਕਲੀ ਦਾ
ਆਇਆ ਬਾਬਾ ਲੋਧੀ, ਛੇ ਟੰਗਾਂ ਤੇ ਇਕ
ਹੁੱਕਾ 'ਕਾਬਲ ਕੁਜਾ ਗਾੜ੍ਹਿਆ, ਅਗ ਬਲੀ ਮੁ
ਕੂਕਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ'। ਇਹ
ਰੂਪ-ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ।

*ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਕਲਾ-ਰੂਪ
ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਟਕੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿ
ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉਚੇਚੇ ਧ
ਪਿੜਾਂ, ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਥੜਿਆਂ ਉਤੇ ਜਾਂ ਘਰਾਂ
ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ
ਪੂਰਵ-ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਕਾਲ ਹੀ ਸੀ। ਮੁਸਲ
ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਭਾ
ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ-ਸੰਸਕਾਰ ਨਾ
ਵਿਰੁਧ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਡਾ ਲੋਕ-ਨਾਟ
ਗਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਰਾਸ
ਰਾਸਾਂ ਤੇ ਸਵਾਂਗ, ਨਟਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀਆ
ਨਕਲਾਂ ਤੇ ਮਦਾਰੀਆਂ ਦੇ ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਪ
ਖੇਡਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਤ ਰਹੀਆਂ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਅਮੀ
ਇਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀਆਂ—ਨੌ
ਸਵਾਂਗਾਂ, ਨਕਲਾਂ, ਭੰਡਾਂ ਦੇ ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ
ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ
ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਾਧੀ ਹੋਈ ਕਲਾ ਤੇ ਰਸ

ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਕੇ ਵਿਗਸੀਆਂ, ਉਥੇ ਨੌਟੰਕੀ, ਨਕਲਾਂ, ਸਵਾਂਗ ਤੇ ਮਦਾਰੀ ਦੇ ਤਮਾਸ਼ੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨਚਲੇ ਸੁਭਾਵ, ਖੁਲ੍ਹੀ ਡੁਲ੍ਹੀ ਟਿਚਕਰਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਮਸ਼ਕਰੀ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮੇ।

ਨੌਟੰਕੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੀਤ-ਨਾਟ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਸਧਾਰੀਏ ਖੇਡਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੀਤ ਜੋੜੇ, ਬੀਰ ਯੋਧੇ ਜਾਂ ਧਰਮੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਰੂ ਢੋਲਾ, ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ, ਹਕੀਕਤ ਰਾਏ ਆਦਿ। ਇਸ ਨਾਟ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਧੁਨਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸਾਂ ਵਿਚ ਰਾਸਧਾਰੀਏ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਰੂਪ ਬਸੰਤ, ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਤੇ ਨਲ ਦਮਯੰਤੀ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲੀਲਾ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਨਾਟਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ, ਝਾਕੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਦੁਸਹਿਰੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਹਿੱਸਾ ਰੋਜ਼ ਖੇਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ-ਨਾਟ ਅਜੇ ਵੀ ਸਾਡੀ ਜੀਵਤ ਸੰਸਥਾ ਹਨ।

ਪੁਤਲੀਆਂ ਦਾ ਤਮਾਸ਼ਾ ਤਾਂ ਗਲੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਗੁਠੇ ਜਾਂ ਘਰ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਹੀ ਖੇਡ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਤਰਧਾਰ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ, ਦੀਵਿਆਂ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ, ਡੋਰੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਪੁਤਲੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਅਨੂਠੀ ਦੁਨੀਆਂ ਰਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਤਲੀਆਂ ਨੂੰ ਨਚਾਂਦਾ, ਪੀਪਣੀ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਕਢਦਾ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲ ਬਦਲ ਕੇ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਪੁਤਲੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਰਾਜਪੂਤੀ ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਕੋਈ ਅਲੌਕਿਕ ਘਟਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

'ਨਕਲ' ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਸ਼ਕਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੀ ਨਕਲ ਉਤਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਤਿੱਖੀ ਟੋਕ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਸ਼ਕਰੀ ਭੰਡਾਂ ਦੇ ਹੱਡਾਂ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਹ ਲੋਕ ਮੌਕੇ ਤੇ ਹੀ ਗੱਲ ਘੜ ਕੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਹਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਰਖਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਬੀੜਾ ਚੁਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ
*ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪਖੋਂ ਵੀ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਮ
ਹੈ। ਬੋਲੀ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਰੂਪ
ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਦਾ ਅ
ਸਜੀਵ ਤੇ ਸਵੱਛ ਰੂਪ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।
ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜ
ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਦਾ ਮਾਸੂਮ ਰੂ
ਨਹੀਂ, ਵਿਰਾਟ ਤੇ ਕਰੜਾ ਰੂਪ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਦਿਖ
ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵਰਤੀਂਦੀ ਭਾਸ਼ਾ
ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੋਲੀ
ਮੁਖੀ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਵਿਚਾਰ ਹਨ : ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁ
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵ
ਘਟਾ ਕੇ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵ
ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਦੂਜੀ ਧਾ
ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਰਸੇ ਨ
ਤੋੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ
ਗਲਬੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ
ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਸਾਡੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਰ
ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ
ਸਜੀਵ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗਤੀ
ਗੌਰਵ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਹਿੰਦੀ
ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਆਉਣੋਂ ਵਰਜਣਾ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿ
ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁਖ ਰੁਚੀ ਰ
ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੂਜੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਤੋਂ ਆਏ ਸ਼ਬਦਾਂ
ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਥਵਾ ਉਚਾਰਣ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲ
ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤ
ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਹ ਸੁਭਾਵ ਬੜਾ ਪ੍ਰਬਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਅ
ਤਦਭਵਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਤਤਸਮਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਕਰਨੀ ਪੰਜਾ
ਬੋਲੀ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿ
ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬਣ ਨੂੰ ਸਲਵਾਰ ਕਮੀਜ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਕੋਟ ਪ
ਪਹਿਨਾ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ। ਬੋਲੀ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਬਣਨ ਵਿਚ
ਨਹੀਂ, ਸਦੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਵਾਹ

ਪਰ ਪੱਥਰ ਰੋੜੇ ਨਹੀਂ। ਭਾਰੇ ਤਤਸਮ ਇਸ ਵਿਚ ਸਦਾ ਅਖੜਦੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਬੋਲੀ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕਾਂ ਲਈ ਰੂੜ੍ਹੀ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨ ਕੇ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਾਹਿੱਤਕ ਬੋਲੀ ਤੇ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਦਾ ਅੰਤਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਹਿੱਤਕ ਬੋਲੀ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲੈਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਟੁਟ ਕੇ ਉਹ ਕਦੇ ਜੀਵੀ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਜੋ ਸਜੀਵ ਤਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ।

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਦੋਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਆਏ ਹਨ। ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀਂਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਅੰਤਰ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਇਹੋ ਹਾਲਤ ਰਹੀ ਤਾਂ ਇਕ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਇਤਨੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ ਕਿ ਇਕ ਲਈ ਦੂਜੀ ਸਮਝਣੀ ਕਠਿਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ; ਪਰ ਇਥੇ ਇਕ ਗੱਲ ਯਾਦ ਰਖ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਬੋਲੀ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਬੋਲੀ ਹੀ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਟੁਟ ਕੇ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਾਹਿੱਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਹੈ, ਸਾਹਿੱਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਸਦਾ ਸਜਰੀ, ਸਜੀਵ ਤੇ ਨਰੋਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾ ਕਦੇ ਬੁੱਢਿਆਂ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਕਦੇ ਨਿਸਤੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਦੀ ਰੂੜ੍ਹੀ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਵਿਗਸਦੀ, ਉਹ ਛੇਤੀ ਬੁਢੀ ਠੇਰੀ ਹੋ ਕੇ ਨਿਸਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਵਹਿਣ ਪਿਆ ਦਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਗਦਾ ਜਲ ਸਦਾ ਨਿਰਮਲ ਹੈ। ਸਾਹਿੱਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਜੇ ਕਿਸੇ ਸੂਏ ਜਾਂ ਨਹਿਰ ਵਾਂਗ ਲੋਕ-ਬੋਲੀ ਦੇ ਦਰਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਵੱਛ, ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਰਹੇਗੀ। ਪਰ ਜੇ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਦਰਿਆ ਨਾਲੋਂ ਪਾਟ ਕੇ ਛਪੜਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਸੜਿਆਂਦ ਦੇਣ ਲਗ ਪਏਗੀ।

ਹੈ। ਮੁਹਾਵਰੇ ਬੋਲੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਾਡੀ ਪਰੰਪਰਾ
ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਅਚਾ
ਆਪਣੀ ਲੰਮੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਅਜਿਹੇ
ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਥ
ਨਿਕਲੀਆਂ ਠੀਕਰਾਂ ਮੋਹਰਾਂ, ਸਿੱਕਿਆਂ, ਤੇ
ਸ਼ਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮੁਹਾਵ
ਉਤਪਤੀ ਵਿਚ ਰੂੜ੍ਹੀ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਕਿ
ਦੀ ਸਮੁਚੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਬੀਜ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਮੁ
ਵਿਚ ਨਿਸਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ
ਦੇ ਰੀਤ-ਰਵਾਜਾਂ, ਚਰਿਤਰ, ਸਾਮੂਹਕ ਰੁਚੀਆਂ,
ਤੇ ਮਨੋ-ਬਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਪਰਤੌ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ

ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਸਲੋਂ ਉਹ ਖੂਹ ਵਾਂਗ ਹਨ ਜਿ
ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਕ
ਵਰਤਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਛੱ
ਤੇ ਗਹਿਣੇ; ਭਾਂਡੇ ਟੀਂਡੇ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਕਸੁਕ ਡਿਗਦ
ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਹੇਠਲੀ ਸਤਹ ਵਿਚ ਬੈਠਦਾ
ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਸਤਹ ਸਮੁਚੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੀਵਨ
ਤੇ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਰਚਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ
ਪਿਛੋਂ ਏਸ ਸਤਹ ਨੂੰ ਹੂੰਗਾਲ ਕੇ ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਦੀ
ਬਹਿਣੀ ਤੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਖੋਜ ਕੇ
ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ (ਸਹਜ ਪ੍ਰਬੋਧ, ਸਫ਼ਾ 7)। ਕੁਝ ਮੁਹ
ਭਾਜੀ ਚਾੜ੍ਹਨੀ, ਹੱਥ ਰੰਗਣੇ,ਹੱਥ ਪੀਲੇ ਕਰਨੇ,ਪੱਲਾ
ਡੱਲੇ ਪੈਣਾ, ਪਾਣੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਪੀਣਾ, ਤੇਲ ਚੋ
ਮੇਥਰੇ ਵੰਡਣਾ, ਮੋਢਾ ਦੇਣਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਪੰਜ
ਸਮਾਜਿਕ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਰਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।
ਜਿੰਦ ਆਉਣੀ, ਨੱਕ ਨਥਣਾ, ਫਟਕੜੀ ਫੂਲ ਕਰ
ਵਿੰਗਾ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਧਰਤੀ ਵਿਹਲ ਨਾ ਦੇ
ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਦਿਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ
ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ 'ਨੱਕ ਵਿਚ ਜਿੰਦ ਆਉਣੀ'
ਹੀ ਲਓ। ਆਦਿਮ-ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾ
ਸੀ ਕਿ ਜੀਵ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ
ਨੱਕ ਦੁਆਰਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਮਰਨ ਤੋਂ
ਨੱਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਆ ਕੇ ਟਿਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇ
ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਬਚਾਉ ਲਈ ਮਰਨ ਸਮੇਂ ਇਕ ਆਦਿਮ
ਜੋ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਟੂਣੇ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ, ਕੀਤਾ

ਤਸੀਹੇ ਦੇਣੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਫਟਾਫਟੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਮੁਜਸਮਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੁਟ ਕੇ ਫੂਕ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸੂਈਆਂ ਚੋਭ ਚੋਭ ਕੇ ਉਸੇ ਮੁਜਸਮੇ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਭ ਤਸੀਹੇ ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਉਹ ਮੁਜਸਮਾ ਹੋਵੇ।

'ਰੋਮ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਚਲਾਣਾ', 'ਜੁੱਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਵਾਬੀ ਧਰਨਾ', 'ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹੀ ਲੁਟ ਮਚਾਣਾ' ਆਦਿ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਵਿਚ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਕੱਚੇ ਘੜੇ ਠਿਲ੍ਹਣਾ', 'ਕੁੰਭਕਰਨ ਦੀ ਨੀਂਦਰ ਸੌਣਾ', 'ਅਗਨ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ' ਆਦਿ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਗੂੰਜਦੀ ਹੈ। ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੇ ਚਲ-ਚਿਤ੍ਰ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਯੁਗਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਮਨੋਭਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਜਾਤੀ ਸੁਭਾਵ ਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਬੁਧੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਮੇਟਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।

*ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਅੰਗ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਦੀ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਲੰਮੇ ਪੰਧ ਮਾਰਦਿਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੜਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੂਜੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਤ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਦੀ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਬੀਤ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੋ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸੌਖੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿਚ ਬੁਧੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅੱਕਤੀ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬਦਲ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ

ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵਿਚ ਉ
ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਬੀਰ-ਰੱਸ
ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ, ਕਾਵਿ
ਅਖਾਣਾਂ, ਬੁਝਾਰਤਾਂ, ਪਰੀ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਦੰਦ-ਕ
ਨਾਚਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਸ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕਰਮ ਦੀ ਬਿਰਤੀ
ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੈ। ਇਕ ਅਖਾਣ 'ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ
ਨਿਤ ਮੁਹਿੰਮਾਂ' ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਾ ਇਹ ਪੱ
ਸੋਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਭਰਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਬਾਹ
ਵੜਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿ
ਕਈ ਨਸਲੀ ਤੇ ਜਾਤੀ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੁੰਦ
ਇਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਦ੍ਰਾਵੜੀ, ਆ
ਈਰਾਨੀ, ਸਿਥੀਅਨ, ਹੂਨੀ, ਤੂਰਾਨੀ ਤੇ ਮੁਗਲਈ
ਦੀ ਮਿਸ ਹੈ, ਜੋ ਇਤਨੀਆਂ ਰਚ-ਮਿਚ ਗਈਆਂ
ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਨਿਖੇੜਨੀਆਂ ਕਠਨ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ
ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇ
ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਿਖੇੜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇ
ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੱਜ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਕੋ
ਸਤਰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਤ ਪਉਤੀ ਦੇ
ਵਾਂਗ ਹਨ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੀ ਤੇ ਉੱਪਰਲੀ ਸ
ਅੰਤਰੀਆਂ ਸੀਮਾਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਪਰਲੇ ਸ
ਸੁਸਿਖਸ਼ਤ ਵਰਗ ਹੈ ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅ
ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੇਠਲੇ ਤਲ ਤੇ ਸਾਂਹਸੀ, ਪਖੀਵਾਲ
ਆਦਿ ਟਪਰੀਵਾਸੀ ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ
ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਅਜੇ ਵੀ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਦੀ ਮੁਢਲੀ
ਵਿਚ ਭਟਕ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ
ਹੋਰ ਤਲ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਤਲ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ
ਦੀ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੀ ਹਿਕ ਵਿਚ ਸਮੇਟੀ
ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਤਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚੋਂ
ਕੱਢੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ, ਖ਼ਾਸ
ਸੰਸਕਾਰਕ ਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤਕ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਜੋਖਿਆ
ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ
ਅਵਚੇਤ ਮਨ ਉਤੇ ਮੁਢਲੇ ਆਦਿਮ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਪਰ
ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਸਰਵਚੇਤਨਵਾ

ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹੇ, ਕਈ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵੀ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਪਰਨਾਮ ਕਰਦੇ ਵੇਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਤਾਂ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਹੱਥ ਜੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਗੁਣਗੁਣਾਣ ਲਗਦੇ ਹਨ : "ਸੁਖ ਦਾ ਚੜ੍ਹੀਂ ਵੇਲ ਵਧਾਈਂ, ਕੋਠੇ ਭਰੀਂ" ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਝ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਰੌਸ਼ਨੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਵਾਣੀਆਂ ਵੀ ਸਿਰਾਂ ਉਤੇ ਪੱਲਾ ਲੈ ਕੇ, ਜੋਤ ਨੂੰ ਹੱਥ ਜੋੜ ਪਰਨਾਮ ਕਰਦੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜ਼ੁਆਣੀਆਂ ਇਹ ਟੱਪਾ ਉਚਾਰਦੀਆਂ ਹਨ : "ਆਈ ਜੋਤਕਾਰਣੀ ਸਭੇ ਦੁਖ ਨਿਵਾਰਨੀ, ਦੀਵਟ ਦੀਵੜਾ ਬਲੇ ਜੱਤਰ ਸੋ ਬਲਾ ਟਲੇ।" ਅਸਿਖਸ਼ਤ ਵਰਗ ਤਾਂ ਜੋਤਕਾਰਣੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਰੋਸ਼ਨੀ (ਦੀਵੇ) ਨੂੰ ਸ਼ਗਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜਾ ਦੀਵਿਆ ਘਰ ਆਪਣੇ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਉਡੀਕੇ ਵਾਰ।
ਆਈਂ ਸਵੇਰੇ ਜਾਈਂ ਸਵੇਰੇ ਸਭੇ ਸ਼ਗਨ ਵਿਚਾਰ।

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਕ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ-- ਖੇਤਰਪਾਲ, ਧਰਨੀ ਮਾਤਾ, ਸਾਂਝੀ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅੱਡਰੇ ਹਨ। ਪਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਜੇ ਵੀ 'ਸਤੀਆਂ' ਤੇ 'ਜਠੇਰਿਆਂ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵਤ ਹੈ। ਲੋਕ-ਧਰਮ ਦੀ ਅਸਲੀ ਨੁਹਾਰ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪੜਾਵਾਂ- ਜਨਮ, ਵਿਆਹ ਤੇ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਜੋ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਉਹ ਆਤਮਸ਼ੀਲ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਟੂਣਾ ਚਿੰਤਨ ਆਦਿ ਉਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹਨ। ਫਿਰ ਹਰ ਜਾਤੀ, ਗੋਤ ਤੇ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਰੀਤ ਰਵਾਜ ਹਨ ਜੋ ਸਾਡੀ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਫੁੱਲਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵੰਨ-ਸਵੰਨੀਆਂ ਕਲੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ੋਭਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵਸਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੂਜਾ-ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਇਸ਼ਟ ਅੱਡੋ ਅੱਡਰੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਵਾਦਾਰੀ ਤੇ ਮਿਲਤ ਦੇ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਪਰੋਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੇਠਲੇ ਗੀਤ ਵਿਚੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਦੇਵੀ ਦੀ ਮੈਂ ਕਰਾਂ ਕੜਾਹੀ, ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਮਨਾਵਾਂ,
ਹੈਦਰ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਦੇਵਾਂ ਬਕਰਾ, ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਜਾਵਾਂ,

ਸਾਮਿਗਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਾਨਵ-ਵਿ
ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਪੂਰਨ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਘੜ
ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ
ਗਵਾਚੇ ਪਤਰੇ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਮ
ਅਤੀਤ ਉਤੇ ਚਾਨਣ ਸੁਟਣ ਦੇ ਨਾਲ ਅਜੋਕੇ ਜੀ
ਦੀ ਦਰਪਣ ਹੈ। ਇਹ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ
ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰਖਦਾ ਹੈ।

*ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਪਰਾ ਯਾਤਰਾ : ਲੋਕ-ਸਾਹਿ
ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਰੋਚਕ ਤੇ ਅਨੂਠ
ਇਸ ਦੀ ਪਰਾ ਯਾਤਰਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਲਈ ਜਾਤ
ਨਸਲ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੰਧਨ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਖ
ਇਹ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੀਮਾ ਉਲੰਘਦਾ ਇ
ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਸਮੁ
ਦੀਵਾਰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ [illegible] ਨਹੀਂ
ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ [illegible]
ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਅਖਾਣ, ਬੁਝਾਰਤ ਤੇ ਗੀਤ ਆਦਿ
ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ
ਦੀ ਇਸ ਪਰਾ ਯਾਤਰਾ [illegible] ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰ
ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਈ ਪੰਨੇ ਛੁਪੇ ਪਏ [illegible]

ਇਸ ਸਮਾਨ ਸਾਮਿਗਰੀ ਬਾਰੇ ਤਿੰਨ ਅਨੁਮਾਨ
ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :

1. ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ, ਪ੍ਰਾਚੀ
ਜਾਂ ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜਾ
ਆਪਸੀ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਸਮੇਂ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ
ਵਿਚ ਪਸਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰ
ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

2. ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਖੋ ਵ
ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।
ਆਦਿਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ
ਲਗਪਗ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ
ਰਿਹਾ ਤੇ ਸਮਾਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ
ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਪੱਧਰ ਕਾਰਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ
ਹੀ ਹੋਏ ਤੇ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁੱਝ
ਸੁਝੀਆਂ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਉਤਪਤੀ ਕਹਿੰ

3. ਤੀਜੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸਾਂਝੇ ਸਰੋਤ ਦੀ ਹੈ।
ਤੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਵਡੇ ਵਡੇਰੇ ਪੂਰਵ-ਇ

ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿੱਤ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਪਿਛੋਂ ਭ੍ਰਿਸਟ ਕੇ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਮੱਤ ਨੂੰ ਐਂਥਰੋਪੋਲੋਜੀਕਲ ਸਕੂਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਸਭ ਮੱਤ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਠੀਕ ਹਨ। ਕੁਝ ਮਿਲਦੀ ਸਾਮਗਰੀ ਤਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਂਝ, ਵਪਾਰਕ ਮੇਲਜੋਲ, ਫੌਜੀ ਲਸ਼ਕਰਾਂ ਤੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਗਈ। ਕੁਝ ਸਾਮਗਰੀ ਸਮਾਨ ਸੋਚ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਵੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਸਾਂਝੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਨਿਬੰਧ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਵੇਰਵੇ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕੁਝ ਕੁ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਪੱਖ ਵਲ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾ ਦੇਣੀ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਖਾਣ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਇਹ ਹਨ :

(1) ਅੱਗ ਬਿਨਾਂ ਧੂੰ ਕਿਥੇ

(2) ਧੀਏ ਨੀ ਤੂੰ ਗੱਲ ਸੁਣ
ਨੂੰਹੇਂ ਨੀ ਤੂੰ ਕੰਨ ਧਰ

ਪਹਿਲਾ ਅਖਾਣ ਯੂਰਪ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ Basque ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ: "Without fire there is no smoke." ਪਰ ਇਸ ਅਖਾਣ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਵਿਅੱਕਤ ਹੈ ਜੋ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਈ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਝ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਦੂਜਾ ਅਖਾਣ ਸਪੇਨ ਵਿਚ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :

"I am saying to you, my daughter, but I want to understand it, my daughter-in-law." ਇਸ ਅਖਾਣ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜੋ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੁਝ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਅਖਾਣ ਜਿਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਨਿੰਮਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਪੈਨਿਸ਼ ਨਹੀਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਵੱਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪਗ-ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਕੇ ਗਿਆ, ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਦੋਂ ਗਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਮੋਨ ਹੈ।

ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਮਾਨਤਾ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਅਨੇਕਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ

ਸਕਦੀਆਂ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕਥਾ ਦ
ਮੂਲ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਕਥਾ
ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਬੀੜ ਅਤੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਵੇਰਵੇ
ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਅਵੱਸ਼ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਦੂ
ਪਸਰੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਕਡਾਨਲਡ, ਰਾਵਿਲਿਨਸਨ
ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀਆ
ਕਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹੋ ਰਾਏ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਰ
ਹੀ ਪੱਛਮ ਵਲ ਪਸਰੀਆਂ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਾ
ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ
ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ
ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਗਈਆਂ। ਈਸਪ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀ-ਕਥਾਵਾ
ਇਕ ਚੌਥਾਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ
ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਸ਼ੇਰ
ਵਿਚ ਖੋਤਾ', 'ਭੇੜੀਆ ਤੇ ਲੇਲਾ' ਆਦਿ। ਪੰਜਾ
ਪ੍ਰਸਿਧ ਪ੍ਰੀਤ ਗਾਥਾ ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਯੂਨਾਨੀ
'ਹੀਰੋ ਤੇ ਲੈਂਡਰ' ਨਾਲ ਇਤਨੀ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ
ਵਿਚਲੀ ਸਾਂਝ ਸੁਭਾਵਿਕ ਨਹੀਂ। 'ਹੀਰੋ ਤੇ ਲੈਂਡਰ'
ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸਰੋਤ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪੌਰ
ਕਥਾ ਹੋਵੇ।

ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸਾਮਿਗਰੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਮ
ਦੋ ਜਾਤੀਆਂ ਅਥਵਾ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਂ
ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕਰਨ
ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਈ
ਪੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।

*ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ
ਇਸ ਦੀ ਸਮਿਗਰੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਇ
ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸਮਿ
ਅਜੇ ਆਪਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖਿ
ਪਈ ਹੈ ਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਕਾਰਣ ਵਿਗਸ ਵੀ
ਹੈ। ਜਿਥੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮਿਗਰੀ ਦੀ ਤੁ
ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੰਨਾਂ ਦੇ ਖਲਵਾੜਿਆਂ ਨਾਲ ਦਿਤੀ ਜਾ ਸ
ਹੈ, ਉਥੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਇਥੋਂ ਦੀ ਭੋਇੰ ਵਿਚ ਵਿਰ
ਬੂਟੇ ਬੂਟੀਆਂ ਵਾਂਗ ਬਹੁ-ਰੰਗੀ ਹੈ। ਹਰ ਘਰ ਘ
ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸਮਿਗਰੀ ਸਹਿਜੇ
ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨ

ਜਿਥੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਏ ਹਨ ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਗੀਤ, ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਅਖਾਣ, ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਥਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ, ਉਥੇ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਕੁ ਸੌ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਹਜ਼ਾਰ ਕੁ ਦੇ ਲਗਪਗ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਤੇ ਅੱਠ-ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਅਖਾਣ ਆਦਿ ਹੀ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਤਸਕੀਨ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਹਾਂ।

ਵੱਡੇ ਦੁਖ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇ ਤਕ ਅਸਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਇਕੱਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਟੇਪ-ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਉਪਕਰਣਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੋਕ-ਗੀਤ, ਕਥਾਵਾਂ, ਅਖਾਣ ਤੇ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਉੱਦਮ ਬੜਾ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਭਰੀ ਪਟਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪੂਣੀ ਛੂਹਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਾ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬੜੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਬਦਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਖਿੰਡੀ ਸਮਿਗਰੀ ਅਨੁਕੂਲ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਨਾਸ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਅਸਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਪੂਰੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਇਸ ਖਿੰਡੀ ਸਮਿਗਰੀ ਨੂੰ ਨਾ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਸਦਾ ਲਈ ਗਵਾਚ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਅਸਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਨਾ ਕਰ ਕੇ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਇਕ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਗੰਵਾ ਬੈਠੇ ਹਾਂ।

(ਲ-82) **ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ** :

(ਵੇਖੋ : ਬਾਤਾਂ)।

(ਲ-83) **ਲੋਕ-ਕਲਾ** :

ਸਰੀਰਕ ਲੋੜਾਂ ਵਾਂਗ, ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਾਨਸਿਕ ਲੋੜਾਂ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਸੁਹਜ ਰਸ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਕਲਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਰਤੀਆਂ

ਸੁਹਜ ਰਸ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾ...
ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰ...

ਲੋਕ-ਕਲਾ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ...
ਕਰ ਕੇ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾ...
ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੁਹਜ ਤੇ ਛਬ...
ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ। ਲੋਕ-ਕ...
ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਖ਼ਵਾਹਿਸ਼ਾਂ, ਭਾ...
ਦਾ ਸੁਭਾਵਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇ...
ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਕਲਾ ਰੁਚੀਆਂ ...
ਪ੍ਰਚੂਲਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ...
ਖੁਰ ਖੁਰ ਕੇ ਇਸ ਕਲਾ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਦ...
ਭਾਵੇਂ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਕਲਾ ਸਾ...
ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕਲਾ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਥ...
ਇਸ ਦੀ ਛਬੀ ਨੂੰ ਮਨਮੋਹਣਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ...

ਲੋਕ ਕਲਾ ਘਰਾਂ ਦਾ ਸੁਹਜ ...
ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ...
ਇਸ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਵ...
ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਿਤ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ...
ਇਕ ਜਲੌ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰ...
ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤ...
ਗਾਲੀਚੇ ਅਤੇ ਫੁੱਲਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ...
ਕਲਾ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲਕੜੀ ਜਾਂ...
ਬਣੀਆਂ ਘਰੋਗੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-...
ਨਿਕਾਸ਼ੀ ਨਾਲ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਗਹਿਣਿ...
ਕਲਾ-ਛਬੀਆਂ ਤੇ ਸੁਹਜ ਨਾਲ, ਮਿੱਟੀ...
ਬਰਤਨਾਂ ਵਿਚ, ਕੰਧਾਂ ਉਤੇ ਉਕਰੇ ਦੇਵੀ...
ਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ...
ਬਣਾਈਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਕਲ...
ਸੁਹਜ ਖਿਲਾਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਕਲਾ-...
ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ...

ਲੋਕ ਕਲਾ ਦਾ ਮੁਢ ਵੀ ਬੋਲੀ ਜ...
ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ...
ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਤਵਾਦੀ ਰਾਜਾ ਹੋਇਆ...
ਤੇ ਤਪਸਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਲੋਕ...
ਲਈ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣ...
ਵਾਂਗ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ...

ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਸ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਰਿਆ, ਲੋਕੀਂ ਖਾ ਹੰਢਾ ਕੇ ਮਰਦੇ ਸਨ। ਸੋ, ਲੋਕਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਉਪੱਦਰ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਾਲਕ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਤੇ ਤਪ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਜਮਦੂਤਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਮਾਤ ਲੋਕ ਵਿਚ ਆਏ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਉਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦੇ ਕੁਕਰਮ ਹਨ, ਪਰ ਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਗੇ ਬੜੇ ਵਾਸਤੇ ਪਾਏ। ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਾ ਦਿਸਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬੱਚੇ ਵਿਚ ਮੁੜ ਜਾਨ ਫੂਕਣੀ ਚਾਹੀ, ਪਰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਬੱਚੇ ਦਾ ਮੁਰਦਾ ਸਰੀਰ ਸੜ ਗਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੋ, ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸ਼ਿਲਪੀ ਤੋਂ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਵਾਈ ਜਾਵੇ। ਰਾਜੇ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਿਲਪੀ ਮੂਰਤੀ ਨਾ ਬਣਾ ਸਕਿਆ, ਆਖ਼ਿਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਸਿੰਜਿਆ। ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਗੁੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਬੱਚੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾਈ, ਜੋ ਅਸਲ ਨਾਲ ਇਨ ਬਿਨ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਲਾ-ਮੂਰਤੀ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਇਸ ਮੂਰਤੀ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਲਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕ-ਕਲਾ ਇਥੋਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਜਿਤਨੀ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਵਿਗਸਣ ਤੇ ਨਿਖਰਣ ਦੇ ਪੂਰੇ ਮੌਕੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ। ਪੰਜਾਬ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ, ਮਧ-ਪੂਰਬ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਇਤਨਾ ਕਰੜਾ ਤੇ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਵਸਰ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਟਿਕ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਘਟ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਲੜਾਕੇ ਵੀਰਾਂ ਤੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਰਹੀ। ਇਸ ਲਈ, ਇਥੋਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੇ ਲੋਕ-ਕਲਾਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸੂਰਮੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਸਹਿਜ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਪੁਜਾਰੀ ਰਹੇ। ਕਲਾ ਭਾਵੇਂ

ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ, ਜੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਦੀਆ ਰਹੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾ ਤੇ ਸੁਹਜ ਨਾਲ ਨਿਖਾਰਿਆ ਜਾਂਦ ਰਿਹਾ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ, ਲੋਕ-ਕਲਾ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀਅ ਵਿਚ ਵਿਗਸਦੀ ਰਹੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕ-ਕਲਾ ਦੇ, ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਨਮੂ ਹੜੱਪਾ ਤੇ ਰੋਪੜ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਥੇਹਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾ ਵੇਲੇ ਮਿਲੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਘੜੇ ਤੇ ਅੱ ਵਿਚ ਪਕੇ ਖਿਡੌਣੇ ਹਨ, ਜੋ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸਜਾਵਟ ਲ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੁਢਲੇ ਮਿਆਰ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦਿਆ ਇਹ ਖਿਡੌਣੇ ਲੋਕ-ਕਲਾ ਦੇ ਬੜੇ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨੇ ਹਨ ਗੁੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚੋਂ ਸੁੰਦਰ ਅਕਾਰ ਨੂੰ, ਢਾਲਣਾ, ਭਾਵੇਂ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਕਲਾ ਸੀ, ਪਰ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿ ਇਹ ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਕਦਮ ਸੀ। ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਮਿੱ ਵਿਚੋਂ ਉਭਾਰਨਾ, ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਸਮੋ ਕੇ ਨਿਖਾਰਨਾ ਹੜੱਪਾ ਤੇ ਰੋਪੜ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਲਾ-ਕਿਰਤੀਅ ਠੀਕਰ ਮੋਹਰਾਂ ਤੇ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲੀਅ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਕਸ਼ ਨੁਹਾਰ, ਅਨੁਪਾਤ ਤੇ ਬਣਤ ਵਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ ਬੜੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਾ-ਕਿਰਤੀਆਂ ਦਰਾਵ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਰਹਿੰਦ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੁਖ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲੀ ਰਖਿਆ। ਇ ਮੋਹਰ ਉਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰ ਰਹੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਫ ਹੈ, ਕਈਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਉੱਤੇ ਬਿਛਾਂ, ਬੂਟਿਆਂ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਚਿਤ੍ਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਮੂਰਤੀ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਲਦੀਆਂ ਹੋਈ ਹਨ। ਮੂਰਤੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਸਾਧਾਰਨ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿ ਕਲਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕਣੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਖਿਚਦੀ ਹੈ ਠੀਕਰ ਮੋਹਰਾਂ ਉਤੇ ਘੋੜਾ, ਕੁੱਤਾ, ਭੇਡ, ਸੂਰ, ਝੋਟਾ, ਬ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਆਦਿ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂਰਤੀ-ਕਲਾ ਬੜੀ ਉਚੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ। ਠੀਕਰ ਮੋਹਰਾਂ ਉਤੇ ਉਕਰੇ ਪਸ਼ੂ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਮੋਹਰ ਉਤੇ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਅਗੇ ਗੋਡਿਅ ਭਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਮੋਹਰ ਇਕ ਤਪਸਵੀ ਤੱਪ ਕਰਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਆਸ ਪਾਸ ਅਨੇਕਾਂ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਘੇਰਾ ਪ ਬੈਠੇ ਹਨ।

ਇਸ ਕਲਾ ਦਾ ਉਭਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੰਧਾਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਸੇ ਤੋਂ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਗੰਧਾਰ ਸ਼ੈਲੀ' ਪਿਆ। ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੇ ਟੈਕਸਲਾ ਇਸ ਦੇ ਗੜ੍ਹ ਸਨ। ਗੰਧਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਕਸ਼ਾਂ ਤੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵਡੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਘੜਿਆ ਤੇ ਨਿਖਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਕਸ਼ ਉਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੰਧਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਲਾ ਕਿਰਤੀਆਂ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਅਜਾਇਬਘਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਚਿਤ੍ਰਕਲਾ ਵਿਚ ਪਹਾੜੀ ਕਲਮ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਨਿਖਰੀ ਤੇ ਵਿਗਸੀ ਹੈ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਉਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਮ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ। ਕਾਂਗੜਾ ਇਕ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਨਿੱਤ ਦੀਆਂ ਉਪਰਥਲੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਥੇ ਕਲਾ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਤੇ ਵਿਗਸਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਹੇ। ਦੂਜਾ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਲੋਕ-ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣਦੇ ਰਹੇ। ਪਹਾੜੀ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਕਲਾ ਕਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲੀਲਾ ਤੇ ਰਾਗਮਾਲਾ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਰਾਗ ਨੂੰ ਅਕਾਰ ਤੇ ਰੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਚੀਜ਼ ਬਣੀ ਹੈ। ਰਾਗ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਇਕ ਰਸ ਹੋਏ ਲਗਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਰਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੁਝ ਜਾਤੀਆਂ ਨੇ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਖੋਰ ਕੇ, ਕੁਝ ਉਪਯੋਗੀ ਲੋਕ-ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਿਆ ਤੇ ਪਾਲਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਖੀ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਅਪਨਾਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਕਾਣ ਰਸਾਣ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਲਹੂ ਮਾਸ ਵਿਚ ਰਚਿਆ, ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਿਖਾਰ ਲਿਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਅਸਲੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਲੋਕ-ਕਲਾਕਾਰ ਸਨ, ਜੋ ਯੁਗਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਖ਼ੂਨ ਵਿਚ ਰਚਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਘੁਮਿਆਰ ਚੱਕ ਉਤੇ ਉਦੋਂ ਦਾ ਭਾਂਡੇ ਘੜਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਂਡੇ ਘੜਨ ਲਈ ਚੱਕ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਂਡੇ ਘੜਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜਦਾ, ਉਸ ਵਿਚ ਕਲਾ ਤੇ ਸੁਹਜ ਰਚਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਂਡਿਆਂ ਉਤੇ ਵੇਲ ਬੂਟਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰ ਕੇ ਉਹ ਘੁਮਿਆਰ

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤ
ਧਾਤਕ ਵਿਚ ਝਟ ਭਿੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲ
ਵਿਚ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਨੂੰ, ਭਾਵੇਂ ਖੂਹ ਖਰਾ
ਹੋਏ ਹੋਣ, ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਤਕ ਵਰਤਿਆ ਨਹੀਂ
ਕਮੀ ਕਮੀਣਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਕ
ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਧਾਤ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਮਿੱਟੀ
ਵਧੇਰੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨੀ
ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਘਰ ਵਿਚ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ
ਉਥੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਚਾਉ ਤੇ ਰੀਝ ਨਾਲ ਫੇਰੇ ਪਾਉ

ਸੋ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੇ ਕੂੰਭਕਾਰੀ
ਨੂੰ ਵਿਗਸਣ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਪਹਿ
ਦੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਰੰਗਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ,
ਰੰਗਦਾਰ ਬਰਤਨਾਂ ਦਾ ਰਵਾਜ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ
ਤੇ ਇਹ ਕਲਾ ਮੂਲ ਵਿਚ ਈਰਾਨੀ ਹੈ।

ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਕੂੰਭਕਾਰੀ ਕਲਾ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ
ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਘੁਮਿਆਰ ਇਕ
ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਧੋ ਧੋ ਕੇ
ਸੂਖਮ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ,
ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਵਰਗੇ ਪਤਲੇ, ਪਰ ਫੌਲ
ਮਜ਼ਬੂਤ ਭਾਂਡੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਇਹ ਆਕਾ
ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਕਾਬਲ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ
ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮੀਰਾਂ ਤੇ ਨਵਾ
ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਬਰਤਨ
ਸਨ। ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਆਸ਼ਕ ਮਿਰਜ਼ਾ ਇਜ਼ਤ ਬੇ
ਭਾਂਡਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦਣ ਲਈ ਹੀ ਬਲਖ਼ ਤੋਂ
ਆਇਆ ਸੀ।

ਬਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਘੁਮਿਆਰ ਬੱਚਿਆਂ
ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਖਿਡੌਣੇ ਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ
ਵੀ ਘੜਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸਜਾ ਸ਼ਿੰਗਾ
ਅਨੁਪਮ ਕਲਾ ਕਿਰਤੀਆਂ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇ
ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਵਿਕਦੇ ਹਨ

ਲਕੜੀ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪ-ਕਲਾ ਦਾ ਆਪਣਾ
ਹੈ। ਇਸ ਕਲਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਤਰਖਾਣਾਂ ਨੇ
ਅਨੁਭਵ ਖੋਇਆ। ਤਰਖਾਣ ਘਰ ਲਈ ਪਲੰਘ
ਤੇ ਚਰਖੇ ਬੜੇ ਰੀਝ ਨਾਲ ਘੜਦੇ ਰਹੇ ਹਨ
ਉਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਵੇਲ ਬੂਟੇ ਤੇ ਜਨੌਰ

ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ। ਘਰਾਂ ਦੇ ਮੁਖ ਦੁਆਰਾਂ ਵਿਚ, ਲਕੜੀ ਦੀ ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੀ ਨਿਖਰੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਲਕੜੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਬੂਟੇ ਤੇ ਜਨੌਰ ਬਣਾ ਕੇ ਜੜੇ ਜਾਂਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਵਿਚ ਸ਼ਿਲਪੀ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਕਲਾ-ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਰਚਾ ਦੇਂਦਾ। ਮਤੱਸਯਾ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤਿਥੀਆਂ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ, ਹਰ ਘਰ ਵਿਚ, ਲਕੜੀ ਦੀ ਕਟਾਈ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਦੁਵਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਦੇ ਮੁਖ ਦੁਵਾਰ ਕਦੇ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਛੁਹਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਲਕੜੀ ਦਾ ਜੜਾਊ ਕੰਮ ਅੱਜ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਰਗੀ ਜੜ੍ਹਤਕਾਰੀ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਦੰਦ-ਖੰਡ ਦੇ ਖਿਡੌਣੇ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਕਲਾ-ਕਿਰਤੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਦੰਦ-ਖੰਡ ਦੇ ਰੰਗਲੇ ਚੂੜੇ ਪਹਿਨਣ ਦੇ ਰਵਾਜ ਨੇ ਦੰਦ-ਖੰਡ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਨਤ ਕੀਤਾ। ਦੰਦ-ਖੰਡ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬਕਸੇ ਦਾਜਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਦੇਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਗਹਿਣਿਆਂ ਤੇ ਕਢਾਈ ਵਾਲੇ ਕਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਗਹਿਣੇ ਤੇ ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਸੁਹਜ ਵਿਚ ਸਦਾ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੁਨਿਆਰੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਸੁਹਜ ਭੁਖ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ, ਸੋਨੇ ਦੇ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪੁਰਖੀ ਅਨੁਭਵ ਘੋਰ ਕੇ ਕਈ ਪੈਟਰਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਘੜਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅੰਗ ਲਈ ਵੰਨ-ਸਵੰਨੇ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਪੈਟਰਨਾਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਕਲਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਹੋਈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਸੌ ਤੋਂ ਉਪਰ ਪੈਟਰਨ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਗੋਂ ਕਈ ਡੀਜ਼ਾਇਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਖਾਰਿਆ ਤੇ ਸੁੰਦਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਹਿਣਿਆਂ ਉਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛਬੀਆਂ ਵੀ ਉਕਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੇੜ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਚੰਨ ਸੂਰਜ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਉਕੇਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇਵ-ਪੂਜਾ ਦੇ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

ਕੁਝ ਲੋਕ-ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਵਾ[...]
ਆਪਣੇ ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਤੇ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਲਿਆ ਹੈ। [...]
ਲੋਕ-ਕਲਾ ਫੁੱਲਕਾਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਬੇਮੇਲ ਤੇ ਅਮੁਲ ਚ[...]
ਇਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਨਿਵੇਕਲਾ ਸੁਹਜ ਹੈ ਤੇ ਅਨੂ[...]
ਹੈ। ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਲਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਰਾਮ[...]
ਘੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਕੇ ਬੜੀ ਰੀਝ ਤੇ ਚਾ[...]
ਪਾਲਿਆ ਹੈ। ਫੁੱਲਕਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਧਰਮ ਸਾਧ[...]
ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਸੁੱਚੀ ਤੇ ਸੱਚੀ ਲੋਕ-ਕਲਾ ਹੈ, [...]
ਇਕ ਇਕ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭ[...]
ਨੂੰ ਘੋਰਿਆ ਤੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਰਚਾਇਆ ਹੈ। ਫੁਲਕ[...]
ਕਢਾਈ ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਧੀਰਜ, ਸਿਦਕ ਤੇ ਹੁਬ ਦੀ [...]
ਤਦ ਜਾ ਕੇ ਤੰਦਾਂ ਵਿਚ ਜਿੰਦ ਧੜਕਦੀ ਹੈ। ਇ[...]
ਪੰਜਾਬਣ ਮੁਟਿਆਰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ—'ਜਿਤਨਾ ਡੂੰਘਾ [...]
ਕੋਈ ਮਾਂ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਤਨੀ ਸ[...]
ਸੁਹਜ ਭਰਪੂਰ ਫੁੱਲਕਾਰੀ ਉਹ ਉਸ ਲਈ ਕਢਦੀ[...]
ਫੁੱਲਕਾਰੀ ਦੇ ਧਾਗੇ ਮੋਹ-ਮਮਤਾ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਹੋਨ, [...]
ਵਿਚ ਮਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੀਝਾਂ ਪਰੋ ਦੇਂ[...]
ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਵਾਂ ਦਾਜ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਦੇਣ [...]
ਪਰ ਫੁੱਲਕਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾ[...]
ਕਲਾ ਨੂੰ ਨਿਖਰਨ ਤੇ ਵਿਗਸਣ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੌਕੇ [...]
ਰਹੇ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਧੀ ਦੇ ਜੰਮਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਫੁ[...]
ਛੂਹ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ਫੁੱਲਕਾਰੀ ਸ਼ਬਦ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਸੀਦਾਕਾਰੀ [...]
ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ [...]
ਕੱਢਣੇ। ਫੁੱਲਕਾਰੀ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਹਨ ਤੇ[...]
ਉਤੇ ਕੱਢੇ ਵੇਲ ਬੂਟੇ, ਫੁੱਲ ਤੇ ਕਲਾ-ਰੂੜੀਆ[...]
ਕਲਾ ਰੁਚੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਨਾਂ-ਵੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। [...]
ਕਪੜੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੱਤਰ ਹੀ, ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵਿਰਲ[...]
ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੱਢੀ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ [...]
ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ 'ਬਾਗਾਂ' ਵਿਚ ਵੇਲ ਬੂਟਿਆਂ ਤੇ[...]
ਦੇ ਵੰਨ-ਸਵੰਨੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ਨਾਲ, ਸਮੁੱਚੇ ਬਾਗ ਦਾ [...]
ਉਲੀਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੇਵਲ ਪੱਲੇ ਉਤੇ ਹੀ ਬ[...]
ਦੀ ਕਢਾਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਵਿਚੋਂ ਥਾਂ ਖਾਲੀ ਰਹਿਣ [...]
ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਚੋਪਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਚੋਪ [...]
ਉਤੇ, ਨਾਨਕੇ ਛੱਕ ਵਿਚ, ਦੇਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅ[...]

ਫੁੱਲਕਾਰੀ ਵਿਚ, ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਤੇ ਟੁਕਾਅ ਵਿਚ, ਸੁਘੜਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਮੇਲਣ ਦੀ ਕਲਾਤਮਿਕ ਸੂਝ ਹੈ। ਫੁੱਲਕਾਰੀ ਵਿਚ ਧਾਗਾ ਵਧੀਆ ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਤੇ ਕਪੜਾ ਖੱਦਰ ਦਾ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਢਾਈ ਕਪੜੇ ਦੇ ਪੁਠੇ ਪਾਸਿਉਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫੁੱਲਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀਆਂ ਹਨ। ਵੇਲ ਬੂਟਿਆਂ, ਫੁੱਲਾਂ, ਪੰਛੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਫੁੱਲਕਾਰੀ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਫੁੱਲਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਜਮੈਂਟਰੀ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਆਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਸੁਹਜ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫੁੱਲਕਾਰੀ ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਭੋਇੰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਖਰੀ ਦੇਸੀ ਲੋਕ-ਕਲਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਦੇ ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਦੀ ਮਹਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਤੇ ਰੰਗੀਲੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਛਾਪ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਦਾ ਕਮਾਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਸੂਈ ਤੇ ਧਾਗਿਆਂ ਨਾਲ ਕਲਾ ਦੀ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਦੁਨੀਆਂ ਰਚ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਫੁੱਲਕਾਰੀ ਕੱਢਣ ਲਈ ਜਦੋਂ ਤੀਵੀਆਂ ਜੁੜ ਕੇ ਬੈਠਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਤਰੋਪੇ ਭਰਦੀਆਂ, ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਗੀਤ ਛੂਹੀ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਵਰ-ਲਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਬੂਟੇ ਤੇ ਵੇਲਾਂ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਸਜੀਵ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਫੁੱਲਕਾਰੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁੜੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈਆਂ ਹਨ :

ਫੁਲਕਾਰੀ ਮੇਰੀ ਰੇਸ਼ਮੀ ਰੰਗ ਢੁਕਾਏ ਠੀਕ
ਛੇਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਵਣੇ, ਮੈਂ ਰਸਤੇ ਰਹੀ ਉਡੀਕ।

ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ 'ਬਾਗ', ਸੁੰਦਰਤਾ, ਛਬੀ, ਸੁਮੇਲ ਤੇ ਅਨੁਪਾਤ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦਿਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ, ਫੁੱਲਕਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਚੋਖਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਕਲਾ ਅਲੋਪ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀਆਂ ਫੁੱਲਕਾਰੀਆਂ ਅੱਜ ਕਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਬੀਤੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਯਾਦ ਹਨ। ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਘਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਫੁੱਲਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਰੇਸ਼ਮੀ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਰੁਮਾਲਾਂ

ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ।
ਚਰਖੇ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਿਲਪ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਗਸਣ
ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਰੂੰ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਵਿ
ਸੁੰਦਰ ਦਰੀਆਂ, ਖੇਸ ਤੇ ਚੁਹਤਈਆਂ ਬਣਾਉਂਦੀ
ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਲਾ ਦੀ ਕਣੀ ਸੁਹਜ ਸੁਰਜੀ
ਉਪਰ ਜਿਸ ਲੋਕ-ਕਲਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ
ਉਹ ਮੂਲ ਵਿਚ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੁਣ ਜਿ
ਵਰਨਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਰੀ
ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਲਾ ਦੀ ਜਨ
ਤੀਵੀਂ ਹੈ। ਤੀਜ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਉਤਸਵਾਂ
ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨ ਲਈ ਸਵਾਣੀਆਂ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ
ਆਮ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਦੇਵੀ
ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਚਿਤਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੈਸ਼ਨਵ
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਧਾ ਦੀ ਲੀਲਾ ਅਤੇ ਰਾਮ ਲਛਮਣ
ਦੇ ਬਨਬਾਸ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਦ
ਝਾਕੀਆਂ, ਖੰਡੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ, ਬਾਜ਼ ਤੇ ਨੀਲੇ ਘੋ
ਉਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਸੁਘੜ ਹੱਥ
ਸਿਧੀਆਂ, ਕੁਝ ਵਿੰਗੀਆਂ ਤੇ ਗੁਲਾਈਦਾਰ ਲੀਕ
ਅਜਿਹਾ ਚਿਤ੍ਰ ਉਕੇਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ
ਛਬੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਜੀਵਤਾ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
ਰੂਹਾਂ ਤੋਂ ਘਰ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਮਕਾਨ
ਉਤੇ ਕੁਝ ਰੇਖਾਵਾਂ ਵਾਹ ਕੇ, ਜਮੈਂਟਰੀ ਦੇ ਚਿਤਰ
ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸੁਹਜ
ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰੋਗੀ ਦੇ ਮੰਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ
ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਜਾਂ ਕੋਈ ਰੇਖਾ-ਚਿਤਰ ਉ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰੋਗੀ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਧਰਵਾ
ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਚਿਤਰ ਸੁਹਜ ਤੇ
ਉੱਤਮ ਨਮੂਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਬਾ
ਲੇਖੇ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਛੂਹੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ
ਸਫ਼ੇ ਉਤੇ ਗਣੇਸ਼ ਦਾ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਵਾਹੁੰਦਾ ਹੈ,
ਵਿਚ ਬਰਕਤ ਪਈ ਰਹੇ।
ਨੌਰਾਤਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ 'ਸਾਂਝੀ' ਮਾਈ
ਕੰਧ ਉਤੇ ਗੋਹੇ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ
ਮਾਈ ਦੀ ਛਬੀ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ
ਪਿਛੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਚੰਨ ਚੜਦਾ

ਕੁਬੇਰ ਦਾ ਚਿਤਰ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗਿੱਲੇ ਪਲਸਤਰ ਦੀ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਵੀ ਚੋਖਾ ਰਵਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਹ ਵਿਧੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸੁਘੜ ਕਲਾਕਾਰ ਤੋਂ ਗਿੱਲੇ ਪਲਸਤਰ ਉਤੇ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਕਰਵਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਹੁ-ਰੰਗੀ ਹਨ, ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਚਿਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਮਿੱਥਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਚਿਤ੍ਰ ਸਾਡੀ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਸੋ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਕਲਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨੁਹਾਰ, ਆਕਾਰ, ਰੰਗ ਤੇ ਸੁਹਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ ।

(ਲ-84) **ਲੋਕ-ਗੀਤ** :

ਲੋਕ-ਗੀਤ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਨ । ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੇਗ ਵਿਚ ਆਏ ਉਹ ਜਜ਼ਬੇ, ਵੇਦਨਾਂ ਤੇ ਸਧਰਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਬਾਣਾ ਪਾ ਕੇ ਸਮੂਰਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਨਾਲ ਦਿਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਿੱਕ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਛਲਕ ਕੇ ਵਹਿਣ ਬਣ ਵੈਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਜਿਹੜੇ ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਵੀਰਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਬਖ਼ੁਦ ਉਗਦੇ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲਾ ਸੁਹਜ ਰਸ ਹਵਾ ਨਾਲ ਰੁਮਕਦੀ ਉਸ ਸੁਗੰਧੀ ਵਾਂਗ ਭਿੰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੋਂ ਕਿਥੋਂ ਮਹਿਕਾਂ ਨਾਲ ਝੋਲਾਂ ਲਦ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਗੀਤ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਉਛਾਲ ਹਨ, ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਰੂਹ ਦੀ ਕੋਈ ਤਰੰਗ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਝੂੰਕਾ ਝੋਲਾ ।

ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸੁਹਜ ਦਾ ਰਸੀਆ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਮੁਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੁਹਜ ਭੁਖ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਵੀ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ । ਜਿਥੇ ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪਸ਼ੂ-ਬਲ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਘੋਲ ਘੁਲਦਾ ਰਿਹਾ ਉਥੇ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੀੜਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਧੁਰ ਧੁਨੀਆਂ ਫੁਟਣ ਲਗੀਆਂ । ਆਦਿਮ

ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਅੱਜ ਕਲ ਮਿਲ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲ
ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਦੀ ਪੱਧਰ ਬੜੀ
ਬੁਧੀ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਅਲਪ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਅਵਿਕਸਤ
ਉਹ ਕਲਾ ਤੇ ਸੁਹਜ ਵਲੋਂ ਕੋਰੇ ਨਹੀਂ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ
ਸਾਹਿੱਤ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਸੁਹਜ ਰਸ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ।
ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਰਸ
ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਸੰਗੀਤਕ
ਧਾਰਨਾ ਤੇ ਰਸ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦ
ਇਸੇ ਲਈ ਆਦਿਮ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰ
ਰਹੀ । ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗੀਤਮਈ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚ
ਵੀ ਵਰਤੀਣੇ ਸ਼ੁਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਨ
ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿ
ਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ।

ਹਰ ਜਾਤੀ ਦਾ ਭੰਡਾਰਾ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਮੋਤੀਆਂ
ਭਰਿਆ ਭਕੁੰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਜਾਤੀ
ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਾਂ
ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਗਸਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੋਵੇ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜ
ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਉਤੇ ਨਵੀਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸ
ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਕ
ਦਾ ਭੰਡਾਰਾ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮ੍ਰਿਧ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਹੁੰਦਾ
ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੇ ਨਵੀਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰਹਿ
ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਭਾਵੁਕ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਇਕ ਜੀਵੰਤ
ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ । ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਮਰ ਰ
ਪਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਅਜੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਵਿਗਸ
ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ, ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਧੜਕ ਰਹੀ ਹੈ । ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ
ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਸੁਹਜ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿਚ
ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਆ ਗਏ ਹਨ । ਉਹ ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਫਿ
ਰਸੇ ਤੇ ਸਾਧੇ ਹੋਏ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਦਾਦਾ
ਰਹੇ ਹਨ । ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ 'ਕਧਰੇ ਫ਼ਿਲਮੀ ਧੁਨਾਂ
ਹਨ, ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਲਵਾਨ ਧੜਕਨਾਂ ਮੱਧਮ
ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇ
ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ
ਜਾਵੇ ।

ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸੁਹਜ ਰਸ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਉਂਜ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਲਗਾਉ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਦੀ ਥਾਂ ਬਨਸਪਤੀ ਘਿਉ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਸੁੱਚਾ ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਨਵੇਂ ਬਨਸਪਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਫਿਲਮੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਭਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਆਂ ਹੇਠ ਇਹ ਦੇ ਮਰਝਾ ਜਾਣ ਦਾ ਤੌਖਲਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅੱਜ ਕਿਹੜੀ ਮੁਟਿਆਰ ਜਾਂ ਗਭਰੂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੰਡਾਰੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲੀ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ। ਕੋਈ ਵੀ ਯੁਵਕ ਜਾਂ ਯੁਵਤੀ ਅੱਜ ਆਪਣੀ ਸਿਮਰਤੀ ਉਤੇ ਬਹੁਤਾ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਵੇਲੇ ਲੱਦ ਗਏ ਜਦੋਂ ਢੋਲਕੀ ਅਗੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕੋਈ ਇਕੱਲੀ ਮੁਟਿਆਰ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਗਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣ ਦਿੰਦੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਢੋਲਕੀ ਅਗੇ ਬੈਠੀਆਂ ਪੇਂਡੂ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਇਕ ਦੋ ਗੀਤ ਛੋਹ ਕੇ ਢੋਲਕੀ ਅਗੋਂ ਸਰਕਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲੋਕ-ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੀ ਕੁੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਸੱਜਮੁਚ ਗੁਆਚ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਗਭਰੂ ਤੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਹੁਣ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਲਈ ਫਿਲਮੀ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਗਭਰੂਆਂ ਤੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਘੜਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਘਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲਤਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ। ਤ੍ਰਿੰਞਣਾਂ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਜੁੜ ਬੈਠਦੀਆਂ, ਚਰਖੇ ਕਤਦੀਆਂ, ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀਆਂ, ਤੀਆਂ ਦੇ ਮੇਲਿਆਂ ਤੇ ਪੀਂਘਾਂ ਝੂਟਦੀਆਂ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਰੰਗੀਲਾ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਗੀਤ ਛੋਹੀ ਰਖਦੀਆਂ। ਚਾਨਣੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਗਿੱਧੇ, ਝੁੰਮਰ ਤੇ ਸੰਮੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਮਗਰੋਂ ਢੋਲ ਕੁਟ ਕੁਟ ਕੇ ਭੰਗੜੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ। ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਉਤੇ ਗੀਤਾਂ

ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਸਾਉਣ ਤੇ ਸਤਮਾਹਲ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਵੀ
ਦਿਨ ਜਾਂ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਮੰਗਲ ਮੌਕਿਆਂ ਉਤੇ ਉੱਚੀ ਹੇ
ਗਾਉਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਨਾ ਸੰਗਦੀਆਂ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਕਿਸੇ
ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਲਈ ਕਹੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਫਿਲਮ
ਛੋਹ ਬੈਠਦੀ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ
ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਇਸ ਲਈ ਝਿਜਕਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ
ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਦਾਈ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰੇ ਸ
ਜਾਣਦੇ ਵੀ ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ।

ਲੋਕ ਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿ
ਜਿਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅਗੇ ਤੁਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇ
ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਮਕਾ ਗੀਤ ਕਿਸ
ਰਚਿਆ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੋਕ ਗੀਤ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੇ ਸੰ
ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ
ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਕਰਨਾ ਕਠਨ ਹੈ ਕਿ ਅਮੁਕ
ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਲੋਕ-ਗੀਤ
ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕ-ਗੀਤ ਕਦੇ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਹਰ
ਕਿਸੇ ਗੀਤ ਵਿਚ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਕੁਝ ਵਧਾਅ ਘਟ
ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਪੁਰਾਣੇ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਵਾਤ
ਤੇ ਬਦਲੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨਕੂਲ ਨਵੇਂ ਰੂਪ
ਢਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਖੜਖੜ ਕਰਦੇ
ਲੋਕ-ਬ੍ਰਿਛ ਨਾਲੋਂ ਆਪ ਢਹਿ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਲੋ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਾਂਗ ਸੁਟਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ
ਕਰੂੰਬਲਾਂ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।
ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਮੂੰ
ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਵਾਂ
ਆਖੇ ਕਿ ਪੁਰਾਣਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਗਾਇਕ
ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾ
ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂੜੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ,
ਲੋਕ-ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਤਪਕਾਂ, ਛੰਦ ਬਹਿਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ
ਨਵੀਂ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਾਲਦਾ
ਨਵੇਂ ਗੀਤ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਵੀ ਜਾਣੀ ਪਛਾਣੀ ਲਗਦ
ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੀ ਚਾਂਦੀ ਨੂੰ ਢਾਲ ਕੇ ਕਿਸੇ
ਸੱਚੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁੜ ਕੋਈ ਗਹਿਣਾ ਘੜ ਲਿਆ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ, ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਅਨੁਮਾਨ ਤਾਂ ਲਗਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਰੁਚੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਪਰਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਤੇ ਵੇਦਨਾ ਦਰਸਾਣ ਲਈ ਪੁਰਾਣੇ ਗੀਤ ਵਿਚ ਹੀ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਕਰ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਹੇਠਲੇ ਦੋਹਾਂ ਅਖਾਣਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਿਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕੋ ਅਖਾਣ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਘੋਰ ਲੁਟ-ਖਸੁਟ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਲਾਹੇ ਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹੇ ਦਾ।
ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਲਾਹੇ ਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹੇ ਦਾ।

ਪਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਅਖਾਣ ਕਿਸੇ ਪੂਰਵ-ਪ੍ਰਚਲਤ ਅਖਾਣ ਦਾ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸੀਕਰਣ ਹੋਣ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਸੱਚੇ ਢਲਿਆ ਅਖਾਣ ਇਕ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ :

ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਲਾਹੇ ਦਾ, ਰਹਿੰਦਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਹੇ ਦਾ।

ਅੱਜ ਇਹ ਨਿਰਨਾ ਕਰਨਾ ਕਠਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅਖਾਣ ਦੀ ਬੀਜ-ਪ੍ਰਤੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸ਼ਾਹ ਸੀ ਜਾਂ 'ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ'। ਪਰ ਕਿਸੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।

ਲੋਕ-ਗੀਤ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਾਮੂਹਿਕ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਨ, ਜਾਤੀ ਦੀ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਚਿਹਨ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਉਤਰੀ ਉਸ ਦੀ ਮੂਲ ਨੁਹਾਰ। ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਉ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚੋਂ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਉਭਰੀਆਂ ਉਹ ਛੱਲਾਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਹਿਜ ... ਹਨ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਕੋਈ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਦਰਪਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ... ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਲੋਕ-ਗੀਤ ਕਹਿਲਾਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ...

... ਲੋਕ-ਗੀਤ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ

ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿ... ਹ... ਹਨ।

ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਹ ਭਾਵ... ਲੈ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਕਿਸੇ ਛੱਪੜ ਦੇ ... ਹੋਏ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾ ਨਵੀਂ ਬੂੰਦ ... ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸੜੀ ਬੁਸੀ ਬੂੰਦ ਉਸ ... ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ... ਦੀ ਵਹਿਣ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਵਹਾ ਵਿ... ਉਤੇ ਉਗੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਵੀ ਸਮੇਟਦੀ ... ਹੈ। ਦਰਿਆ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਸਦਾ ... ਤੇ ਨਰੋਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ... ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਨਵੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਸਿਰਜਦੇ ... ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਹਰ ਨਵੀਂ ਪਰੰਪਰਾ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੀ ... ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਰੂੰਬਲ ਜਾਂ ਵਿਸਤਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਗੀਤ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ... ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਮੂੰਹੋਂ ਮੂੰਹ ਤੁਰਦੇ ਗ... ਲੋਕ-ਗੀਤ ਅਖਵਾਣ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ ਤਾਂ ਜਿਹੜੇ ... ਇਕੱਤ੍ਰ ਕਰ ਕੇ ਲਿਪੀਬਧ ਕਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉ... ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਲਿਪੀਬਧ ਹੋ ਕੇ ਗੀਤ ... ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਲੋਕ-ਗੀ... ਅਸਲੀ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਤੇ ਸੁਹਜ ਉਦੋਂ ਹੀ ਰੂਪਮਾਨ ... ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ... ਹੋਵੇ। ਧੁਨੀ ਇਸ ਦੀ ਜਿੰਦ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਲਿ... ਹੋ ਕੇ ਮੂਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿ... ਪਏ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਉਹ ਮਹਾ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ... ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਿਹੜੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਗਾਏ ਜ... ਗੀਤ ਵਿਚ ਛਲਕ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਿਪੀਬਧ ਲੋ... ਆਪਣੇ ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉ... ਆਨੰਦ ਵੀ ਅਲਪ ਤੇ ਅੰਸ਼ਿਕ ਹੈ। ਲਿਪੀਬਧ ਲੋਕ... ਉਸ ਬੰਦ ਕਲੀ ਵਰਗਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਮਹਿਕ ਘੁਟ... ਹੋਵੇ, ਪਰ ਗਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਉਸ ... ਫੁੱਲ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਟਹਿਣੀ ਨਾਲ ਝੂਮਦਾ ... ਮਹਿਕ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਛੱਡ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਰ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ... ਹੈ, ਹਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰੇ ਵਿਚ ...

ਹਨ ਤੇ ਅਤੀਤ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿਸੇ ਕਬੀਲੇਚਾਰੇ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਨਾ ਆਏ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪਹਿਲੀ ਤੋਰੇ ਹੀ ਤੁਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਤੁਰਦਾ ਰਹੇ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਨਾ ਉਲੀਕੇ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਭੰਡਾਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਮ ਸਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿੱਕੀ ਮੋਟੀ ਜਿਹੜੀ ਹਵਾ ਕਿਧਰੇ ਰੁਮਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵੇਗ ਨਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਖਲੇ ਪੜ ਖੋਰਦੀ ਜਾਂ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਮੱਧਮ ਜਿਹੀ ਸੁਰ ਨਵੀਂ ਗੀਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਹੁੰਗਾਰ ਭਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਗੀਤ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਦਮ ਮੇਚ ਕੇ ਤੁਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਾਏ ਪੈਰ ਚਿਤਰਾਂ ਉਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਾਹਿੱਤ ਵਾਂਗ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਗੇ ਤੁਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਇਹ ਕਦਮ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੱਗ-ਚਿਤਰਾਂ ਉਤੇ ਟਿਕਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਇਹੋ ਰੀਤ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਆਪਣੇ ਪਗ-ਚਿਤਰ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਉਤੇ ਅਵੱਸ਼ ਛਡਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤੇ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਪਸਾਰਦਾ।

ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਆ ਜਾਣ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਖੁਰਨ ਲਗਣ ਜਿਵੇਂ ਰੂਸ ਵਿਚ ਅਕਤੂਬਰ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਨਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਸਜਰੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਗੀਤ ਸਿਰਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਨਵੀਆਂ ਉਸਰਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮੰਗਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚ ਸੁਚੱਜ ਨਾਲ ਬੀੜਨ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪੁਰਾਣੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਾਮਿਗਰੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਵੀਂ ਰਚਨਾ ਜੋ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਢਾਲੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਹਰ ਕੋਈ ਗੀਤਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਹਰ ਗੀਤ ਕਿਸੇ ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਲੋਕ ਮੰਡਲੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦਾ ਰਲ ਕੇ ਗੀਤ ਰਚਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਕੁਝ ਬੰਦਿਆਂ

ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਸਾਂਝ
ਕਿਸੇ ਇਕ ਕਾਵਿ ਪੰਗਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਕਦਾ
ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮੂਹਿਕ ਰਚਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦ
ਇਸ ਦਾ ਕਦਾਚਿਤ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ
ਕਿਸੇ ਸਮੂਹ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਰਚਿਆ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ
ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੇ ਨਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ, ਇਸ ਗ
ਵਾਲੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਜਾਂ ਇਸ
ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵਰਤਮਾਨ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇ
ਵਿਚ ਸਮੂਹ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ
ਆਪਣਾ ਨਿਜ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿ
ਆਦਿ। ਲੋਕ-ਗੀਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅ
ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ
ਉਥੇ ਹੀ ਮੁਕ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਕਈ ਕਿ
ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਅਗਾਂਹ ਤੁਰਦਾ ਰ
ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਈ ਦੀ ਰਚਨਾ
ਕੋਈ ਅੰਤਰੇ ਦੀ, ਕੋਈ ਇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਘੜਦ
ਹੈ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਇਸ ਦੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ
ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ
ਕੁਝ ਤੋੜਦਾ, ਕੋਈ ਕੁਝ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ
ਗੀਤ ਦੀ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ
ਰਹਿ ਲਓ ਕਿ ਇਹ ਲਗਾਤਾਰ ਰਚਨ ਪ੍
ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਇਸ ਗੀਤ ਕਿ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਧੜਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਰਚ
ਮੁਕਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕੋ ਲੋਕ-ਗੀਤ
ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ
ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚੀ ਕਵਿਤਾ/ਗੀਤ
ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ
ਗੀਤ ਸਮੂਹ ਦੀ ਕਿਰਤ ਬਣ ਕੇ ਵਿਚਰਦਾ
ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰੇ ਅਗਿ
ਹਨ। ਸਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿ
ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਕੋ ਗੀਤ ਦੇ ਅਨੇ
ਰਚੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਇਲਾਕਿਆ
ਵਿਚ ਇਹ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰ
ਭੋਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵਸਤੂ ਘਟ ਵਧ ਹੀ ਮੌ
ਹੈ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਾਮਿਗਰੀ ਨੂੰ

ਵਿਚਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਤੇ ਇਕ ਦੋ ਪੰਗਤੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਜੋੜ ਕੇ ਨਵਾਂ ਗੀਤ ਰਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਨਵ-ਸਿਰਜਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਲ-85) **ਲੋਕ-ਧਰਮ** :

ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਲੋਕ-ਧਰਮ ਹੈ, ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਅਣਗੌਲਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ-ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਲੋਕ ਧਰਮ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣੇ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ-ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਪੱਖ ਪਸਾਰ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖਿੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੂਜਾ-ਵਿਧੀਆਂ, ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੁਝ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵੀ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਛੋਹਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੋਕ-ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖ-ਪਸਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਰ ਪਾਰ ਫੈਲੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋਖ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਵੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ-ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਧਰਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪੂਜਾ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਜਾਦੂ-ਟੂਣਿਆਂ ਅਥਵਾ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਦਾ, ਪਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹਾਲੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਧਰਮ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਥਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਤਰਕ ਦੀ ਥਾਂ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰਨਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਜਿਸ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਮਲਾਂ ਵਿਚ ਪਿਠਭੂਮੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਇਕ ਆਪਣਾ ਯਥਾਰਥ ਹੈ। ਫਿਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਯਥਾਰਥ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਸੱਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਢਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹੈ, ਪਰ ਲੋਕ-ਧਰਮ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਪੂਰਬ-ਇਤਿਹਾਸਕ
ਤੋਂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਾਂਗ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ
ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ
ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂ
ਪਰ ਲੋਕ-ਧਰਮ ਜੋ ਸਾਮੂਹਿਕ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਸਿਕਤ
ਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦ
ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਹਾਰਕਤਾ ਨਾਲੋਂ ਭ
ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਧਰਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੋਈ ਨਾ
ਲਿਖਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਲੋਕ-ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਭ
ਮੌਖਿਕ ਤੇ ਪਰੰਪਰਕ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜੋ ਪੂਜਾ ਅ
ਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਅਗਲੇ
ਵਿਚ ਸੁਖ ਤੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ,
ਲੋਕ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਗਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ
ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਖ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲ ਸਵੈ-ਰ
ਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾ
ਧਰਮ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,
ਲੋਕ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ
ਆਦਿ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਧਰਮ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਲ
ਯਾਤਰਾ ਹੈ, ਪਰ ਲੋਕ ਧਰਮ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਤੇ
ਭੋਗਣ ਵਲ ਦੀ।

ਧਰਮ ਇਕ ਜਟਿਲ ਜਿਹਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੈ, ਜਿਸ
ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਨੀ ਸੌਖੀ ਨਹ
ਧਰਮ ਦੇ ਕਈ ਪੰਥ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ, ਕਈ ਪਰਤਾਂ
ਕਈ ਪਸਾਰ। ਫਿਰ ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਹੈ,
ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚ
ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਲੋਕ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਲੋਕ
[illegible] ਹੈ। ਇਹ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਰਹੱ
ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ
ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ। ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ
ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਬਲਵਾਨ ਕਿਸੇ ਰਹੱਸ
ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਜਿਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮੇਂ
ਆਪਣੀ ਸੋਚ [illegible] ਤੇ [illegible] ਅਨੁਸਾਰ ਭਿੰਨ
ਨਾਂ [illegible] ਕੀਤੇ ਗਏ [illegible] ਨੂੰ ਸਰਬ ਸਮ
[illegible] ਗਿਆ [illegible]। ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ
[illegible]

ਲੰਘਿਆ । ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਆਤਮਸ਼ੀਲ ਚਿੰਤਨ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਪੜਾਅ ਸੀ । ਜਦੋਂ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਣੀ ਕਿ ਹਰ ਵਸਤੂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਜੜ੍ਹ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਚੇਤਨ, ਉਸ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਧਾਰਨਾ ਫੈਲਦੀ ਹੋਈ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਿਤਰ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਇਹ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਬਲਵਾਨ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤਕ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਇਕ ਰਬ ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਰਖਣ ਲਗਾ । ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁਖ ਕਿਸੇ ਬਲਵਾਨ ਰਹੱਸਮਈ ਸਕਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸਵਾਸ ਰਖਣ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵਿਚ ਕਈ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਹੈ ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਧਰਮ ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵਿਚ ਉਦੇ ਹੋਇਆ । ਮਨੁਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਸਕਤੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ, ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਫੈਲੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿਤੀ । ਅੰਦਰ ਦੀ ਸਕਤੀ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਇਕਸੁਰ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੇ ਹੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿਤਾ । ਅੰਦਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਬਾਹਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਤਾ । ਮਨੁਖ ਲਈ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੋ ਅਸਥਿਰ ਤੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸੀ, ਇਕ ਵੱਡੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਪੜਾਅ ਜਾਪਣ ਲਗੀ ।

ਮਿਥਕ ਕਥਾ ਤੇ ਲੋਕ ਧਰਮ :

ਮਿਥਕ ਕਥਾ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ । ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਬੀਜ ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਰਮ ਉਗ ਕੇ ਬ੍ਰਿਛ ਵਾਂਗ ਫੈਲਿਆ । ਮਿਥਕ ਕਥਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਧਰਮ ਤੋਂ ਪੂਰਬਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਮਿਥਕ ਕਥਾ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲਿਆ । ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਥਕ ਕਥਾ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਚਰਚਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਮਿਥਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਕਥਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਤੇ ਮਨੁਖ ਦੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਮਿਥਕ ਕਥਾ ਰਹੱਸਾਂ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਇਕ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤਕ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ । ਮਿਥਕ ਕਥਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਚੇਤਨ ਨਾਲੋਂ ਅਵਚੇਤਨ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ

ਮਿਥਕ ਕਥਾ ਦਾ ਮੁਢ ਉਦੋਂ ਛਿੜਿਆ ਜਦੋਂ
ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਸ ਸਮ
ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾ
ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ
ਸੀ । ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਮਾਨਵ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਮਾਨਵ ਪ੍ਰ
ਦਾ । ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਤੇ ਚੰਨ ਭਰਾ ਤੇ ਭੈਣ ਹੋਣੇ, ਸੂਰ
ਰਥ ਉਤੇ ਉਸ਼ਾ ਦਾ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕਲਣਾ, ਚੰਗੇ
ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਤਾਰੇ ਬਣ ਕੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਟਿ
ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਕਦੇ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸੇ ਦੇ
ਵਿਚੋਂ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਉਭਰਦੀ ਹੈ । ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਕਦੇ
ਨਹੀਂ । ਇਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਮਿਥ ਦਿਆ
ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਅਮ
ਇਸੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪ੍ਰ
ਵਿਚ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉ
ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ।
ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਨੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ,
ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਿਆ ਜਿ
ਪੂਜਾ ਅਜ ਤਕ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ।

ਮਿੱਥਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸੱਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾ
ਸੱਚ ਹੈ—ਉਹ ਸੱਚ ਜੋ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ
ਮਾਨਵ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਅਨੁਭਵ
ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਸੱਚ ਜੋ ਤਰਕ ਵਿਤਰਕ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੁੰ
ਮਿੱਥਕ ਕਥਾਵਾਂ ਮਾਨਵ ਦੇ ਆਦਿਮ ਅਨੁਭਵਾਂ
ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਨੇ ਇਸ
ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ । ਪਰ ਮਿਥਕ ਕਥਾ
ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰ
ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤ
ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਾਸੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਲਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ
ਅਵੱਸ਼ ਯਥਾਰਥ ਹੈ ।

ਮਿਥਕ ਤੱਤ ਨੂੰ ਜੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ
ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਤੱਤ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦ ਹ
ਜਾਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ
ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵ
ਇਕਠੇ ਹੋਏ ਆਦਿ-ਬਿੰਬ ਹਨ । ਮਿਥਕ ਕਥਾਵਾਂ
ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਭਾਵੁਕ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਹਨ । ਇਹ ਸੰਸ
ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਸ

ਆਦਿਮ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਤਕ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸੰਚਿਤ ਸੰਸਕਾਰ।

ਸਾਮੂਹਿਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬਿੰਬ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਮੂਹਿਕ ਸੰਸਕਾਰ ਆਦਿ ਬਿੰਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਸਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮਿੱਥਕ ਕਥਾਵਾਂ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਂਝਾਂ ਹਨ, ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਵੀ ਹਨ। ਮਿੱਥਕ ਕਥਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤਾਂ ਹੀ ਹੈ ਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜਾਤ, ਕਬੀਲਾ, ਸੰਪਰਦਾਇ, ਧਾਰਮਿਕ ਆਸਥਾ ਰਖੇ। ਲੋਕ ਧਰਮ ਮਿਥਕ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਹਾ ਸ਼ਕਤੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਇਛੁਕ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੋਗਿਰਦੇ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ, ਜੋ ਬੜੀ ਰਹੱਸਮਈ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਹੱਸਮਈ ਸੱਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਹੀ ਮਿਥਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਂਦੀ (ਜਿਵੇਂ ਕਹਿਰਾਂ ਦੀ ਬਾਰਸ਼ ਤੇ ਹੜ੍ਹ) ਤੇ ਕਦੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ (ਗਰਮ ਰੁਤ ਵਿਚ ਬਾਰਸ਼ ਤੇ ਸਰਦ ਰੁਤ ਵਿਚ ਧੁਪ) ਕਦੇ ਡਰਾਉਂਦੀ (ਬਿਜਲੀ, ਝਖੜ, ਵਾਵਰੋਲੇ) ਕਦੇ ਸਹਾਇਕ ਲਗਦੀ (ਫਲ ਮੇਵੇ)। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪਤਿਆਣ ਲਈ ਅਥਵਾ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਧਰਮ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਧਰਮ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਸਰੂਪ ਉਸ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਨਿਤ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮਿਥ ਨੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸੰਸਾਰਕ ਪੱਧਰਾਂ ਉਤੇ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਵਿਚ, ਪਰ ਧਰਮ ਨੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਾਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ, ਮਿਥ ਨੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਤੇ ਧਰਮ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਮਿਥ ਸੂਖਮ ਵਿਚ ਬਦਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਨੂੰ ਸਰਗੁਣ ਵਿਚ, ਧਰਮ ਸਥੂਲ ਨੂੰ ਸੂਖਮ ਵਿਚ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨੂੰ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਿਚ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਵਸਤੂ ਇਕੋ ਹੈ, ਵਿਧੀ ਵੱਖਰੀ।

ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਰਹੱਸਮਈ ਅਰਥ ਦੇਣ ... ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਥਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਧਰਮ ਦਾ ਸ... ਲਿਆ। ਮਿਥ ਸਿਰਜਨਾ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ... ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀ... ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਰਗੀ (ਪਰ ਵਧੀਕ ਸ਼ਕਤੀਮ... ਲਗੀ। ਮਿਥ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ... ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਧਰਮ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰ... ਬਖ਼ਸ਼ੀ। ਮਿਥ ਨੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਵ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ... ਪਛਾਣਿਆ ਤੇ ਧਰਮ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਵ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਰਹੱਸ... ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਸਿਖਾ... ਆਦਿਮ ਮਨੁਖ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸਮੱਸਿ... ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਸ... ਥੋੜ-ਚਿਰੀ ਤੇ ਮੌਤ ਉਸ ਨੂੰ ਭੈਦਾਇਕ ਲਗੀ। ਮੌਤ ... ਬਾਅਦ ਹੀ ਮਿਥਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮਨੁ... ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਅਰਥ, ਇਕ ਸੇਧ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ ਤੇ ... ਅਰਥ ਧਰਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਦਿਤੇ ਜਾ ਸ... ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਥਕ ਤੇ ਧਰਮ ਨੇ ਜਿਥੇ ਕੁਦਰਤ ... ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀ... ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਅਰਥ ਦੇਣ ਤੇ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਅ... ਪਦਵੀ ਬਖਸ਼ਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਬਣੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾ... ਪਾਉਣ ਲਈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪਿਛੇ ਛੁ... ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਅਰਾਧਣਾ ਤੇ ਧਿਆਣਾ ਤੇ ਮਾਨਵ ... ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਅਮਰ ਬਨਾਉਣ ਵਿਚ ਮਿਥ ਤੇ ਧਰਮ ... ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿੰਦ... ਅਰਥਹੀਨ ਨਾ ਰਹੀ ਤੇ ਮਾਨਵ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ... ਗਿਆ।

ਫਿਰ ਇਸੇ ਮਿਥਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਨੇ ਵਧ ਤੋਂ ਵ... ਪਵਿੱਤਰ ਪੁਨੀਤ (ਸਤਿਅਮ), ਭੈਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾ... ਵਾਲੀ (ਸ਼ਿਵਮ) ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਦਿਲਚਸਪ ਤੇ ਸੁੰਦ... (ਸੁੰਦਰਮ) ਮੰਨਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਹਨੇਰੇ ਤੇ ਅੰਧਕਾ... ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਚਾਨਣ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਯਾਤਰ... ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਨੁਖੀ ਨਿਜ ਨੂੰ ਪਰਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਾ... ਜੋੜਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਮਿਥ ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਨਿਖੇੜ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿ...

ਅਰਾਧਿਆ, ਉਸ ਦਿਨ ਧਰਮ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ।

ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮਿਥਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ । ਮਿਥਕ ਨੇ ਹੀ ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਦਿਤੇ । ਰਾਖਸ਼ ਤੇ ਹੋਰ ਕਰੂਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ । ਮਿਥਕ ਨੇ ਹੀ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਦਿਤੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਧਰਮ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਿਆ ।

. ਮਿਥਕ ਕਥਾ ਤੇ ਧਰਮ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਦ ਸਤਿ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਬਝਿਆ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਅੰਤਮ ਸੱਚ ਤਕ ਪੁਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਕ ਕਥਾ ਦੁਆਰਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਤੇ ਪੂਜਾ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ।

ਲੋਕ-ਧਰਮ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ :

ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਉਹ ਰਹੁ ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਪੂਜਾ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦੀ ਆਸਥਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਆਡੰਬਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਸੁਭਾਵ ਵਿਚ ਮਿਥਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਹਰ ਜਾਤੀ ਜਾ ਧਰਮ ਦੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁਖ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ—ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਨੀ, ਵਰਤ ਰਖਣੇ, ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ, ਕਥਾ ਮਹਾਤਮ, ਚਰਨ ਧੂੜੀ ਮੱਥੇ ਲਗਾਉਣੀ, ਨੌਂ ਗ੍ਰਹਿ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਹਨ ।

ਲੋਕ-ਧਰਮ ਬਹੁਤਾ ਕਰਮ-ਕਾਡਾਂ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਲੋਕ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਬਿਰਥਾ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ । ਜੋ ਵੀ ਅਸੀਂ ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਰਹੁ ਰੀਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਬਿਰਥੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ । ਇਹ ਰਹੱਸਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਜੜ੍ਹ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ, ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਦਲੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਸਹਿ ਤੋਂ ਸਹਿ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਜੇ ਅਸੀਂ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਪੂਜਾਂਗੇ ਤਾਂ ਸੂਰਜ ਵਰਗਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਤੇ ਗੌਰਵ ਅਸੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ਦੂਜਾ ਲਾਗ ਤੇ ਛੂਹ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਕਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਗਵਾਂ ਟੂਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਪਵਿਤਰ ਤੀਰਥ 'ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ/ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਦੀ ਛੂਹ ਪਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਪਾਵਨ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ । ਸਾਡੇ ਅੰਦਰਲਾ ਆਤਮ-ਤਤ ਪਵਿਤਰ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਜਿਥੈ ਜਾਇ ਬਹੈ ਮੇਰਾ ਸਤਿਗੁਰੂ
ਸੋ ਥਾਨ ਸੁਹਾਵਾ ਰਾਮ ਰਾਜੇ ।

ਜਿਸ ਥਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਵਿਅਕਤ
ਕਦੇ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਥਾਂ ਦੀ ਛੂਹ ਪਵਿੱਤਰ

ਲੋਕ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਾਡ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਠ
ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਹੇਠ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ

1. ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੇ ਯਾਤਰਾ ।
2. ਚਰਨ ਧੂੜੀ ਮੱਥੇ ਲਗਾਣੀ, ਭਬੂਤ
   ਸਵਾਹ ।
3. ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਲ (ਗੰਗਾ ਜਲੀ) ।
4. ਮਾਲਾ ਫੇਰਨਾ (ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ) ।
5. ਵਰਤ ।
6 ਦਾਨ ਪੁੰਨ, ਸਰਾਧ । ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਚੜ੍ਹ
   ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ, ਫਸਲ ਦੀ ਵਾ
   ਜਮੀਨ ਛੱਡਣੀ ।
7. ਬਲੀ ਦੇਣੀ ।
8. ਕਥਾ ਮਹਾਤਮ ।
9. ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ।
10. ਸਮਾਧਾਂ/ਕਬਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ/ਸਤੀਆਂ ਦੀ
11. ਮਿੱਟੀ ਕੱਢਣੀ ।
12. ਟੋਟਮ ਪੂਜਾ ।
13. ਕੀਰਤਨ, ਮੰਤਰ ਜਾਪ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ,
    ਤੇ ਸੰਗੀਤ (ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮਹੱਤਵ) ।

ਲੋਕ-ਧਰਮ ਤੇ ਪੂਜਾ ਵਿਧੀਆ :

ਲੋਕ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਪੂਜਾ ਵਿਧੀਆਂ ਬਹੁਤ
ਲੋਕ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਧਰਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਧੀ
ਅੰਤਰ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਵਿ
ਧਰਮ ਨੇ ਵੀ ਅਪਣਾ ਲਈਆਂ ਹਨ ।

ਲੋਕ-ਧਰਮ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਪੂਜਾ-ਵਿਧੀ
ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਥਮ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਰ
ਇਸ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਬਝਵਾਂ ਰੂਪ
ਅੰਤਰ-ਧਿਆਨ ਹੋ ਕੇ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਅਰਾਧਣਾ ਤੇ
ਮੰਗ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੁੱਖਣਾ ਸੁੱਖਣੀ । ਉਸ
ਆਤਮ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇ

ਉਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪੂਜਦਾ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਥਾਨਿਕ ਦਿਉਤੇ, ਸਤੀਆਂ, ਕਬਰਾਂ, ਖ਼ਾਨਗਾਹਾਂ, ਸਮਾਧਾਂ ਤੇ ਰੁੱਖ ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਇਸ਼ਟ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਪਰਦਾਇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹੋਣ। ਜਿਸ ਉਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣ ਗਿਆ ਉਸ ਅੱਗੇ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਦੇਣਾ। ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਦੋਂ ਬੱਝਿਆ, ਨਿਰਨੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਜਾਂ ਵਡਿਕੇ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਵੀ ਭੇਟਾ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲ ਪਈ ਹੋਵੇ। ਫੁੱਲ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ।

ਪੀਰਾਂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਅਥਵਾ ਖ਼ਾਨਗਾਹਾਂ ਉਤੇ ਚਿਰਾਗ ਬਾਲਣੇ ਧਰਨਾ ਤੇ ਧਜਾਂ ਲਟਕਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਮੱਧਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਜੋਤ ਜਗਾਣ ਦਾ ਭਾਵ ਤਾਂ ਰੌਸ਼ਨੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨੇਰੇ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੀਵਾ ਜਗਾਣ ਨਾਲ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦਿਵਟੀਆਂ ਚੜ੍ਹਾਣ ਨਾਲ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਦੀ ਕਬਰ ਉਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਧਜਾਂ ਲਟਕਾਣ ਨਾਲ ਪੀਰ ਦਾ ਝੰਡਾ ਝੂਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਝੰਡਾ ਦੂਰੋਂ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਨਾਲ ਦੂਰੋਂ ਲੰਘਦਾ ਮੁਸਾਫ਼ਰ, ਪੀਰ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਉਤੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਿੱਟੀ ਕੱਢਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਕੱਢਣ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਥੋਹੜੀ ਥੋਹੜੀ ਮਿੱਟੀ ਕੱਢਣ ਨਾਲ ਉਥੇ ਤਲਾਅ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤਲਾਬਾਂ, ਸਰੋਵਰਾਂ ਤੇ ਛੱਪੜਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੁਖ ਦਲਿਦਰ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਆਤਮਕ ਮੁੱਦ ਬਖ਼ਸ਼ਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਧਰਮ ਵਿਚ ਸੁੱਖਾਂ ਸੁੱਖਣ ਦਾ ਬੜਾ ਰਿਵਾਜ

ਸਰੀਰਕ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਤੇ ਕੋਈ ਮਾਨਸਿ
ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ। ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਵੀ ਵੱਖੋ ਵੱ
ਸਥਾਨਾਂ ਲਈ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਤੀ ਦੇ ਸਥ
ਉਤੇ ਨਵੇਂ ਲਵੇਰੇ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ
ਧਾਰਾਂ ਭੇਟ ਕਰਨੀਆਂ। ਹੈਦਰ ਸ਼ੇਖ਼ ਦੀ ਸੁੱਖ ਪੂਰੀ ਕ
ਲਈ ਮਿਠੇ ਰੋਟ ਭੇਟ ਕਰਨੇ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਰੋਟ ਕ
ਵਜਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਤਨਾ ਸੁਖਿਆ ਜਾਵੇ ਉਤਨਾ ਸ
ਵਾਰ ਵਿਚ ਪਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਧਰਤੀ
ਤਪਾ ਕੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸਲ ਦੀ ਵਾਢੀ ਵੇਲੇ ਫਸਲ
ਕੋਈ ਨੁਕਰ ਨਹੀਂ ਵਢੀ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇ
ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਚੌਕੀਆਂ ਭਰਨਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜੋ ਮੁਲਤਾਨੀ
ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੁਲਤਾਨੀਆਂ
ਸੰਗ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜਿਥੇ ਕਿ
ਰਾਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਥੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਚੌਕੀ ਭਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਆ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ,
ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਗਰਾਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਜਾਗ
ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਰਹਿਣ
ਦੇਵੀ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਜਗਰਾਤੇ ਦਾ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਹੈ
ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਅਖੰਡ ਪ
ਲਗਾਤਾਰ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ
ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਥਾਲ ਵਿ
ਜੋਤਾਂ ਜਗਾ ਕੇ ਤੇ ਧੂਪ ਦੀਪ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੀ ਆਰ
ਉਤਾਰਨੀ। ਕਈ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਵਰ
ਨਾਲ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਧਰਮ ਵਿਚ ਬਲੀ ਦੀ ਵੀ ਮਹੱਤਤਾ ਮੰਨੀ ਗ
ਹੈ--ਜੀਆਂ ਦਾ ਦਾਨ। ਕੁਝ ਦੇਵਤੇ ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਉਸ ਨ
ਸੰਬੰਧਿਤ ਛੋਟੇ ਦਿਉਤੇ ਭੈਰੋਂ ਆਦਿ ਜੀਆਂ ਦੀ ਬ
ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿ
ਅਥਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਿਆਣ ਲਈ ਬਲੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਲੀਆਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ

ਹੁਜਰੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਕੀਮ ਦੇ ਇਕ ਜੱਟੀ ਅਰਜ਼ ਕਰੇ
ਦੇਨੀ ਆਂ ਬਕਰਾ ਪੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਦਾ ਸਾਂਈਂ ਮਰ

ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਇਆ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਸਨ, ਉਹ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਮੁੰਡਨ ਵੇਲੇ ਸਿਹੇ ਤੇ ਬਕਰੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਂਦੇ ਸਨ।

ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇਵੀ ਭਗਤ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਜੀਭ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਣ ਲਈ ਕੱਟੀ ਗਈ ਜੀਭ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਨਵੀਂ ਨਰੋਈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਹੜ੍ਹ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬਲਦ ਦੀ ਬਲੀ ਜਲ ਦਿਉਤੇ/ ਖ਼ਵਾਜਾ ਖਿਜ਼ਰ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਹੈ।

ਮਾਲਾ ਤੇ ਤਸਬੀਹ ਫੇਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵੀ ਲੋਕ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਬਾਰ ਬਾਰ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਪੀਰ ਜਾਂ ਦਿਉਤੇ/ਇਸ਼ਟ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਨਾਮ ਤੋਂ ਨਾਮੀ ਵਲ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਟੂਣਾ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਜਪਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਭਗਤ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਰਤ ਰਖਣਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਪਤਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਤਾਂ ਵਰਤਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਰਤ ਚੰਦਰਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਇਕਾਦਸ਼ੀ, ਮਸਿਆ ਤੇ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਦੇ। ਵਰਤ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਅਲਗ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਮਹਾਤਮ ਹਨ; ਹਰ ਵਰਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਥਾ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮਹਾਤਮ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਦਰਸ਼ਨ :

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ-ਧਰਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੋਈ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਹ ਕੁਝ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ, ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਮੂੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਇਹ ਮੰਨ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਲੋਕ ਧਰਮ ਕੁਝ ਕੁ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ, ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਮੂੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ, ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਟੂਣਾ ਚਿੰਤਨ ਹੈ। ਟੂਣਾ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਟੂਣਿਆਂ, ਮੰਤਰਾਂ ਅਤੇ ਰੀਤਾਂ-ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ

ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਦਖ਼ਲ ਦੇ ਆਪ
ਰੂਪ ਹੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਮੰਤ
ਤੇ ਰੀਤਾਂ ਨਾਲ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ
ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ
ਕਾਬੂ ਪਾ ਲੈਣ ਦਾ ਭਰਮ ਪੈਦਾ ਕਰਨ
ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਵਸ ਵਿਚ ਹੋ ਜ
ਲਈ, ਜੇ ਕੋਈ ਬਾਂਝ ਇਸਤ੍ਰੀ ਚਾਹੁੰਦ
ਕੁੱਖ ਹਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਮੰਤਰਾਂ
ਹੋਈ ਕਪੜੇ ਦਾ ਇਕ ਗੁੱਡਾ ਬਣਾ ਕੇ, ਉ
ਵਾਂਗ ਖਿਡਾਵੇ, ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਵੇ ਤੇ ਲੋਰੀਆ
ਉਸਦੇ ਘਰ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਬੱਚਾ ਜਨਮ
ਵਿਚਾਰ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਟੂਣੇ ਨੂੰ ਭੁਲਾ
ਹਨ।

ਦੂਜਾ ਟੂਣਾ ਚਿੰਤਨ ਇਹ ਗੱਲ ਵ
ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਉਸ ਨਾਲੋਂ
ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੂਲ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਬਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ
ਦਾ ਇਕ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨਾਲ ਸੰ
ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨਾ
ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਨਾਲ
ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਨਹੁੰ ਜਾਂ
ਵੀ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ
ਨਾਲੋਂ ਟੁਟਦਾ ਨਹੀਂ। ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀ
ਟੂਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ
ਉਤੇ ਪਵੇਗਾ ਜਿਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਕਦੇ
ਸਿਧਾਂਤ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ
ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜਾਦੂ ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਭਾਵੇਂ
ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਾਂਝ ਹੈ
ਮਾਨਸਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਜਾਦੂ ਦੀ ਭੂ
ਹੈ। ਜਾਦੂ ਟੂਣਾ ਧਰਮ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਰ
ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਅਨੁਸ਼ਠਾ
ਰੀਤ ਰਵਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਸਰੀਆ
ਜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਧ
ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਜੋ ਚਿੰਤਨ ਕੰਮ ਕਰ
ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਟੂਣਾ ਚਿੰਤਨ

ਇਥੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲ

ਨਾਮ ਦਾਖ਼ਲਾ ਪਾ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਮੰਤਰ ਦੀ ਸਿਧੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਧਰਮ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਉਤੇ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੰਕਲਪੀ ਇੱਛਾ/ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ, ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਮਰ ਤੇ ਧਿਆ ਕੇ ਅਰਜ਼ੋਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਧਾਰਮਕ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਸਿਮਰ ਕੇ ਰੀਝਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਸੰਕਲਪ/ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਵਲ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਉਤੇ ਹੈ। ਪਰ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਵਿਚ ਮੰਤਰ ਸਿਧੀ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਅਗੇ ਝੁਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਅਗੇ ਅਰਜ਼ੋਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੰਤਰ ਸਿਧੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਤੇ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਥਵਾ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਸਿਧੀ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਜਾਦੂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ (ਭੈਰੋਂ ਜਾਂ ਕਾਲੀ ਮਾਈ) ਨੂੰ ਮੰਤਰ ਸੰਬੋਧਨ ਵੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਧਰਮ ਤੇ ਜਾਦੂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨੇਮ ਬਦਲੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨੇਮ ਧਰਮ ਅਰਾਧਨਾ ਨਾਲ ਬਦਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਾਦੂ ਬਲ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ। ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਰੀਤ ਇਸ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਇੱਛਾ ਦੀ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਉਥੇ ਜਾਦੂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਰੀਤ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਉਥੇ ਧਰਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁਢ ਬਝਿਆ। ਜਦੋਂ ਮਨੁਖ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਧਰਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ। ਧਰਮ ਵਿਚ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਪਿਛੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਨਾਮੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਮੂਲ ਵਿਚ ਟੂਣਾ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਇਕ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਚੇਤ ਸਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਕਦੇ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਅਧਿਕਾਰ (ਟੂਣਾ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ) ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਮ ਚਾਹੀਆਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪੂਜਾ, ਪੱਥਰ/ਜੜ ਪੂਜਾ, ਦਰਿਆ, ਬ੍ਰਿਛ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਅਨੇਕ ਸਥਾਨਿਕ ਦਿਉਤੇ ਦਿਤੇ, ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਵਸ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਜੜ੍ਹ ਹੈ ਜਾਂ ਕਲਪਿਤ, ਜਾਂ ਸੂਖਮ, ਅਮੂਰਤ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਰਹੱਸਮਈ ਸਰੂਪ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਹੈ। ਆਤਮ-ਤੱਤ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਚੇਤੰਨ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਨਿਰਜੀਵ ਨੂੰ ਜੀਵ ਵਿਚ ਰਹੱਸਮਈ ਤੌਰ ਤੇ ਬਦਲ ਦੇਣਾ ਇਸ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਵਸਤ ਕਾਰਜ ਸਾਧਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵਸਤ ਨਿਜ ਤੱਤ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਉਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੋ ਕੇ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਇਸੇ ਤੱਤ ਸਦਕਾ ਕਰੋਧਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਵਚੇਤਨਵਾਦ ਹੀ ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ। ਸਭ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਮੁਢ ਇਸੇ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਬਝਿਆ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬਿਖਰੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਜੜ੍ਹ, ਨਿਰਜੀਵ, ਸੂਖਮ, ਨਿਰਾਕਾਰੀ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਗਰੋਂ ਦੈਵੀਕਰਣ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ 33 ਕਰੋੜ ਦਿਉਤੇ ਇਸ ਸਰਵਚੇਤਨਵਾਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਸਮੇਂ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦਾ ਦੈਵੀਕਰਣ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਧਰਮ ਨੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਉਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਅਗਲਾ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜ ਲਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਇਸੇ ਜੀਵਨ/ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪਸਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਉਂ ਹੀ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ। ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਉਤੇ ਸਿਰਜੇ ਉਸ ਰਹੱਸਮਈ ਲੋਕ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲੋਕ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਸੁਭਾਅ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ। ਫ਼ਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਇਤਨਾ ਹੈ ਕਿ ਲੌਕਿਕ ਨੂੰ ਦੈਵੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰਾਜੇ/ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਵਿਚ ਧਰਮਰਾਜ ਹੈ, ਜਿਹ ਦਾ ਆਪਣਾ

ਅਗਲੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਰਕ ਸੁਰਗ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਰਕ ਦੁਖ ਦਲਿਦਰ ਭੋਗਣ ਦੀ ਥਾਂ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਥੇ ਆਪਣੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਰਕ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਤੇ ਡੰਗ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਕਿਰਮ ਹਨ ਜੋ ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਮਾਸ ਤਰੁਡ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਰਕ ਵਿਚ ਅੱਗ ਦੇ ਭਿਅੰਕਰ ਸ਼ੋਅਲੇ ਉਠ ਰਹੇ ਹਨ। ਤਪਦੇ ਤੇਲ ਦੇ ਕੜਾਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਸ ਦੀਆਂ ਬੋਟੀਆਂ ਤਲ ਤਲ ਕੇ ਖਾਧੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਰਕ ਵਿਚ ਉਹੋ ਸਾਰੇ ਦੁਖ ਸੰਤਾਪ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਭੈਅ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕਸ਼ਟ ਤਸੀਹੇ ਵਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਰਕਾਂ ਵਿਚ ਲਹੂ ਪਾਕ ਦੇ ਭਰੇ ਦਰਿਆ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਘਿਰਣਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵਰਗ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੁਖ ਭੋਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਕਲਪੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਥੇ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਨੇਕ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਉਹ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਤਾਂਘਦਾ ਹੈ। ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਦੁੱਧ, ਘਿਉ, ਸ਼ਹਿਦ ਦੇ ਦਰਿਆ ਵਗਦੇ ਹਨ, ਖਾਣ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲ ਤੇ ਲਜ਼ੀਜ਼ ਖਾਣੇ, ਭੋਗਣ ਲਈ ਅਪੱਛਰਾਂ/ਹੂਰਾਂ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਮਹਿਲ ਮਾੜੀਆਂ, ਬਗੀਚੇ, ਕਪੜੇ, ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਸਭ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਵਿਚ।

ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਉਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕ 'ਵਾਲੋਂ ਨਿਕੀ ਪੁਰਸਲਾਤ' ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਲ ਉਪਰੋਂ ਦੀ ਹਲਕੇ ਫੁਲਕੇ (ਭਾਵ ਨੇਕ, ਸੁੱਚੇ ਤੇ ਸਾਊ) ਲੋਕ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪਾਪੀ, ਝੂਠੇ ਤੇ ਦੰਭੀ ਆਪਣੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਹੇਠ ਵਗ ਰਹੀ ਲਹੂ ਮਾਸ ਦੀ ਨਦੀ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਲੋਕ ਨੂੰ ਉਸ ਲੋਕ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਨਦੀ ਵੈਤਰਣੀ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਭਾਰੇ ਢਹਿੰਦੇ ਢਹਿ ਪਏ, ਹੋਲੇ ਨਿਕਸੇ ਪਾਰ।'

ਲੋਕ-ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਕ ਹਰ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ—ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਅਕੇਵਰਤਾ। ਦਿਉਤੇ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੀ

ਦਿਉਤੇ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ
ਦੇਵ ਸਰੂਪ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਣਾ, ਭੋਗ
ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰਵਾਣਾ, ਦਿਉਤੇ ਨੂੰ
ਸਮਝਣਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਹੋ ਰੁਚੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।
ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋ
ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ
ਭਾਵੇਂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਹੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹਨ
ਲੋਕ-ਧਰਮ ਦਾ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਿਕਲ ਮਾਨਸਿਕਤ
ਨਿੰਮਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਤਰਕ ਵਿਤ
ਆਧਾਰ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਇ
ਇਸ ਵਿਚ ਜੋ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਤੱਤ ਹੋਣਗੇ ਉਹ ਲੋ
ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰੇ ਹਨ।

ਦੂਜਾ ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਅਖੰਡ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋ
ਨਹੀਂ ਕਿਆਸ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਖੰਡ ਖੰਡ ਅੰਸ਼ ਅੰ
ਉਸ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸੋਚ ਕਈ
ਵਿਚ ਭਟਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਇਕਾਈ
ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਉਸ ਗੋਦੜੀ
ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀਆਂ ਟਾਕੀਆਂ
ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਲੋਕ-ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ,
ਮਾਨਵ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ
ਨੂੰ ਸਾਮੂਹਿਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਪਰਵਾਨ
ਉਹ ਸਭ ਰਲ ਕੇ ਖਿਚੜੀ ਜਿਹੀ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
ਧਰਤੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਜਠੇਰੇ ਨੂੰ ਤੇ ਕੋ
ਨੂੰ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਆਸਥਾ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਕਿਸੇ
ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਕਾਲ ਵਿਚ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ
ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਧਰਮ ਵਿਚ 'ਸਮੁੱਚ' ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਅਨਿਖੜ ਸਭ ਕੁਝ ਇਕੋ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ
ਪੇਟੇ ਵਾਂਗ ਸੰਗਠਿਤ। ਕੁਝ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਨਿ
ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਆਦਿ
ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਉਸ ਢੇਲੇ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ
ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਤਾਂ ਦੇ ਕਿਣਕ, ਅੰਸ਼ ਕੈਮੀਕਲ
ਹੋਣ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਆਧੁਨਿਕ ਹੁੰਦਾ
ਉਹ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਤਨਾ ਕੋਈ ਸੰਗਠਿਤ
ਉਤਨਾ ਹੀ ਰਹੱਸਮਈ। ਜੇ ਸਾਰੇ ਤਾਣੇ ਪੇਟੇ ਨਿ

ਹੈ। ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁਖ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਖਿਖਰਿਆ ਹੋਇਆ, ਖੰਡਿਤ, ਖਿਖਰਿਆ ਖਿਖਰਿਆ। ਸੋਚ ਅਗੋਂ ਜਾ ਕੇ ਖਿਖਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੋਚ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਡੁਬਦਾ ਨਹੀਂ। ਭੈਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਟਿਕਣ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ। ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਕ ਗੱਲ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿਲਸਲੇ ਦੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਧਰਮ ਸਾਮੂਹਿਕ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸੰਪਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੂਜੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਜੋ ਮਿਲੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੋਚ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਪੈਟਰਨ, ਬਹੁਤਿਆਂ ਵਲੋਂ ਪਰਵਾਨੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹੋਣ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਪੈਟਰਨ ਘੜ ਵੀ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਦੋਂ ਤਕ ਕਬੂਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਲੋਕ-ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਰਲਗੱਡ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵਰਤ ਰਖਣਾ, ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਪੂਜਣਾ, ਸਤੀਆਂ ਪੂਜਣਾ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕਈ ਸਿੱਖ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਜੱਟਾਂ ਵਿਚ ਸਤੀਆਂ ਪੂਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਈ ਜਾਤਾਂ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਰਖਣੇ ਜ਼ਾਇਜ਼ ਹਨ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਮਸਾਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਜਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕ-ਧਰਮ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਬ੍ਰਿਛ ਬੂਟ, ਕਿਧਰੇ ਪਾਣੀ, ਕਿਧਰੇ ਅੰਨ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਅਥਵਾ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਰਧਾ ਨਾਲ।

ਲੋਕ-ਧਰਮ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਫ਼ਰਕ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ-ਧਰਮ, ਲੋਕ-ਉਪਾਸਨਾ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ/ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰਖਣੀ, ਪਰ ਸਥਾਪਿਤ ਧਰਮ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਕਈ ਅੰਗ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆਂ ਅਜੇ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਵੀ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ, ਇਸ ਵਿਚ ਚਰਨ ਧੂੜੀ, ਇਸ਼ਨਾਨ, ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਲੋਕ-ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ।

ਲੋਕ-ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਲੌਕਿਕ ਤੇ

ਤੇ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਜੜ੍ਹ ਵਸਤੂ
ਹੋਵੇ। ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨ ਲ

ਲੋਕ-ਧਰਮ ਅਥਵਾ ਉਪਾਸਨਾ ਨਾਲ
ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਸ਼ਟ,
ਸੰਕਟ ਜੋ ਵੀ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭੋਗਣੇ ਪੈਂਦੇ
ਕਾਰਨ ਰਹੱਸਮਈ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅ
ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦਿਉਤੇ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਹੁੰਦੀ
ਜਿੰਨ ਭੂਤ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ। ਇਸ ਲਈ
ਪਤਿਆਣ ਨਾਲ ਰੋਗੀ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਕਟੇ ਜਾਂ
ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦਿਉਤੇ ਨਮਿਤ ਵਰਤ ਰ
ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਕੋਤਾਹੀ ਦਾ ਦੰਡ
ਸੰਗਤ ਦੇ ਜੋੜੇ ਝਾੜਨੇ, ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ, ਅਭਿ
ਦੇਣਾ।

ਲੋਕ-ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮ
ਇਹ ਦੁਜੈਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਧਰਮ ਅ
ਮਾਨਵ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਕਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਨ
ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਸਰੀਰਕ ਸੁਧਤਾ
ਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਆਤਰਿਕ ਸੁਧਤਾ ਵਲ, ਉ
ਜਗਤ ਦੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ।
ਸੁਖ, ਆਰਾਮ ਲਈ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ, ਲੋਕ-ਰ
ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਲ-86) ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ :

ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਮੂਲ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦ
ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪਰਪੰਚ ਹੈ। ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ
ਪਰੰਪਰਾ ਮੁਖ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦਾ
ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਹੀ ਪਾਸਾਰ ਹੈ। ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿ
ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਵੇਗ ਦ
ਸਾਮੂਹਿਕ ਚਿੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਾਮੂਹਿਕ ਚਿੱ
ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਮਨ ਸਦ-ਜਾਗਤ-
ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਹਰ ਮਨ ਵਿ
ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਧੁੰਦਲੀ ਤਾਂ ਪੈ ਜ
ਹਦੇ ਕਿਸੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਬੁਝਦੀ ਨਹੀਂ। ਵਿ
ਵਿਚ ਵੀ ਲੋਕ-ਮਨ ਕਿਸੇ ਖੂੰਜੇ ਜ਼ਰੂਰ ਸੁੱਤਾ ਪਿ
ਲੋਕ-ਮਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਜਲਾਲ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿ

ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਕਲਾ ਵਿਚ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਹੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਹੁਣ ਤਕ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਸਾਹਿੱਤਕ, ਕਲਾਤਮਿਕ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੇ ਪਰਾ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਿਸ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਸਫ਼ਰ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਬਿੰਦੂ ਕੋਈ ਲੋਕ-ਧਾਰਾਈ ਰੂੜ੍ਹੀ ਹੀ ਤਾਂ ਸੀ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੇ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਅਮਰ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਗੋਰਕੀ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ।

ਉਹ ਕਲਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ "ਸ਼ਬਦ ਕਲਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਬੱਝਿਆ, ਆਪਣੀ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕਰੋ, ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੋ, ਖੋਜ ਕਰੋ। ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਜਿਤਨੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਸਮਝਾਂਗੇ, ਉਤਨੀ ਹੀ ਸੁਖੈਨਤਾ, ਡੂੰਘਾਈ ਤੇ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਉਸ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਾਂਗੇ ਜਿਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।" ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਇਤਨੀਆਂ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਗੌਰਵਮਈ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿੱਤ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਉਤੇ ਪਲਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਇਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਲੋਕ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਛਾਂਗ ਦਈਏ ਤਾਂ ਪਿਛੇ ਟੁੰਡ-ਮਰੁੰਡ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਭਟਮਾਣ ਤੇ ਵਿਭੋਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਜੀਵਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮੱਧਕਾਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਹੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਵਸਤੂ ਲੋਕ-ਧਾਰਾਈ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਰੂਪ-ਢੋਛਣ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ ਦੋਵੇਂ ਹੀ। ਸਾਡੀ ਮੱਧਕਾਲੀਨਤਾ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਜੋਤ ਦਾ ਵਿਗਾਸ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਲੋਕ-ਮਨ ਤੋਂ ਨਿਜ-ਮਨ ਵਲ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਮਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਹੋ ਕੇ ਨਿਜ-ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਸਾਹਿੱਤ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ

ਸਕਦੀ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਹੁਣ ਤਕ
ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਇਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪੱਖ ਅਣਗ
ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਭਾਵੇਂ ਨਵਾਂ ਹੈ,
ਮੱਧਕਾਲੀ ਲੇਖਕ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਭਾਵੁਕ
ਪਰਪੰਚ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਸਨ।
ਦੇਵ ਜੀ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—"ਘਰ
ਸਭਨਾ ਜੀਆਂ ਬੋਲੀ ਅਵਰ ਤੁਮਹਾਰੀ।" ਤਾਂ
ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ
ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-
ਜੀਵਤ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਵਲ ਮੋੜਨਾ ਲੋਚਦੇ ਹਨ। ਇ
ਉਹ ਹੇਠਲੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ
ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਨ
ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਵੱਛ ਉਸਾਰ
ਹਨ, ਪਰ ਲੋਕ ਫਿਰ ਵੀ ਉਨਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੋਏ

> ਚਉਕੜਿ ਮੁਲਿ ਅਣਾਈਆ ਬਹਿ ਦਉਕੈ ਪ
> ਸਿਖਾ ਕੰਨਿ ਚੜਾਇਆ ਗੁਰੁ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਥਿ
> ਓਹ ਮੁਆ ਓਹੁ ਝੜਿ ਪਇਆ ਵੇਤਗਾ ਗਇ
> (ਸਲੋਕ ਆਸ

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲ' ਸ਼ਬਦ ਦੀਆ
ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਕ ਨਵੀਂ ਮਿ
ਲੋਕ-ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਟੁੰਬ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਿਥ ਸਿਰਜਨ
ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬੀਰ, ਸੂਫ਼ੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ
ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਚੇਤਨ-ਅ
ਹੋਈ; ਜਿਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪਰਮਾਣ ਇਸ
ਲੋਕ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕ
ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਲੋਕ
ਨਾਲ ਕਦਮ ਮੇਚ ਕੇ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆ
ਨਹੀਂ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਰਿਹਾ।
ਸਾਰਾ ਕਥਾ-ਸਾਹਿੱਤ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆ
ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਨਾਲ ਓਪ ਪੋਤ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਬਾ
ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਨਾ ਹੀ ਕੀਤੀ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬੁਨਿਆਦੀ
ਰੂ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਸਮੂਹ ਹੈ। ਆ
ਬਾਰੇ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਫੈਲਾਉ, ਉਦਯੋਗਿ

ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਲੋਕ-ਮਨ ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਜਗਦੀ ਜੋਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਨਿੱਘ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਚਾਲਕ ਹੈ । ਯੁਗਾਂ ਪੁਰਾਣਾ ਦੀਵਾ ਜਿਸ ਦੇ ਜਲੌ ਵਿਚ ਹੜੱਪਾ ਦੀ ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਗਸੀ ਸੀ, ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਡੇ ਵਿਗਸਿਤ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੂੜ੍ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਦੇ ਰੀਤ-ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਸਾਡੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਲਾ, ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਆਪਣੇ ਜਲਾਲ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਵਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ।

ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਾਹਿੱਤ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ । ਹੁਣ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿੱਤ ਹੀ ਰਚਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਜਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਲੋਕ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ, ਉਸ ਹੱਦ ਤਕ ਆਮ ਲੋਕ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਖਲੋਤੇ ਹਨ । ਪੰਜਾਬੀ 'ਲੋਕ' ਨੇ ਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਨਾ ਸਲਾਹਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀ ਵੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ ਤੇ ਸਲਾਹੁਣ ਵਾਲੀ ਵੀ । ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ ਲੋਕ-ਮਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨੀ ਮਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਲੋਕ-ਮਨ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਗਿਆਨੀ ਮਨ ਦੇ ਰਚੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਦਾਇਰੇ ਹਨ । ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਅਜੇ ਪਹਿਲੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਫ਼ਰ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਲੋਕ-ਦਾਇਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਦੂਜੇ ਦਾਇਰੇ ਦਾ ਸਿਰਜਿਆ ਸਾਹਿੱਤ ਪਹਿਲੇ ਦਾਇਰੇ ਦੇ ਹੱਡ ਮਾਸ ਵਿਚ ਕਦੇ ਰਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕੇ ਕਲਪਿਤ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣਾ ਇਕ ਭੁਲ ਭੁਲਈਆਂ ਵਿਚ ਭਟਕਣਾ ਹੈ ।

(ਲ-87) ਲੋਕ-ਧਾਰਾ (ਫ਼ੋਕਲੋਰ) ਦਾ ਨਾਮਕਰਣ :

ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਡਿਸਿਪਲਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ 1846 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਡਬਲਯੂ. ਜੇ. ਥਾਮਸਨ ਨੇ ਲੋਕ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਰਪੰਚ ਲਈ 'ਫ਼ੋਕਲੋਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ

ਸਰ ਜਾਰਜ ਕਨਿਘਮ, ਸਰ ਰਿਚਰਡ ਟੈਂਪਲ, ਗਰੀਅਰ ਇਬੈਟਸਨ, ਰੋਸ ਤੇ ਵਿਲੀਅਮ ਕਰੂਕ ਦੇ ਨਾਉਂ ਮਹੱਤਵ ਹਨ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਬੁਧੀਮਾਨ, ਜੋ ਲੋਕਧਾਰਾ ਰੁਚਿਤ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਬਾਬਾ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਤ 'ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ' ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਸਬੰਧਤ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਅਧਿਐਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੱਥ ਤੇ ਮਿਥ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਚੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕ੍ਰਿਤ ਮੁਢਲਾ ਜਿਹਾ ਯਤ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਲੋਕਧਾਰਕਾਂ ਦੀ ਰਾਜੇ ਰਸਾਲੂ ਖੋਜ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਥਮ ਕੰਮ ਹੈ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰੁਟੀਆ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ ।

'ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ' ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ੋਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇਕ ਤਾਂ ਫ਼ੋਕ ਨੂੰ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤ ਕੇ ਕੰਮ ਸਾਰ ਲਿਆ ਪਰ ਦੂਜੀ ਤੇ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਫ਼ੋਕਲੋਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁ 'ਕਹਾਣੀ' ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਫ਼ੋਕਲੋਰ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਫ਼ੋਕਲੋਰ ਦੇ ਪਰਿਆਇ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬੰਧਨ ਕਠਨਾਈਆਂ ਸਨ ।

1950 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ 'ਫ਼ੋਕਲੋਰ' ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐ ਦਾ ਖੇਤਰ ਚੁਣਿਆ ਤਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ 'ਫ਼ੋਕਲੋਰ' ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਆਇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ । ਫ਼ੋਕਲੋਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਡਿਸਿਪਲਨ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਹੁ-ਬਿਧ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਮਗ ਮੈਂ 'ਲੋਕ-ਧਾਰਾ' ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸਿਰਜਿਆ । ਉਦੋਂ ਫ਼ੋਕਲੋ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਤ ਮੇਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਸਨ—ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਲੋਕ-ਮਨ । ਫ਼ੋਕਲੋਰ ਲੋਕਾਂ ਸਾਮਗਰੀ ਹੈ, ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨਿਰਮਾਣ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਾਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਇਸ ਲਈ 'ਲੋਕ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਪਦ ਘੜਨ ਲਈ ਇ ਜੁਜ਼ ਬਣਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ । 'ਧਾਰਾ' ਸ਼ਬਦ ਮੈਨੂੰ ਲੋਕ-ਮ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਸੀਮ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਜਾਪਿਆ ਹਰ ਧਾਰਾ ਪਿਛੇ ਇਕ ਲੰਮਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪਰੰਪ

'ਧਾਰਾ' ਦਾ ਇਹੋ ਸੰਕਲਪ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੀ। ਦੂਜਾ, ਲੋਕ-ਮਨ ਵੀ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਇਕ ਬਲਵਾਨ ਧਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੀਜਾ, ਫੋਕਲੋਰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਹਿਜ ਪਰਪੰਚ ਹੈ ਤੇ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਉਚੇਚੇ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਸੁਭਾਵ ਵੀ 'ਧਾਰਾ' ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੌਥਾ, ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੁਝ ਰਚਦਾ ਕੁਝ ਵਿਛੁੰਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਵੱਖ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਫੋਕਲੋਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਮੂੰਹ ਤਕ, ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ, ਇਹ ਉਹ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਵਾਂ, ਫੋਕਲੋਰ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਅੱਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋਇਆ ਨਵੀਨ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵੀ। ਨਾ ਇਹ ਨਵਾਂ ਹੈ ਨਾ ਪੁਰਾਣਾ। ਨਾ ਇਹਦਾ ਮੁਢਲਾ ਬਿੰਦੂ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਕਿਧਰੇ ਅੰਤ ਸਿਥਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਧਾਰਾ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਚਰਿਤ੍ਰ ਹੈ, ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਪਈ ਸਾਮਗਰੀ ਨਾ ਕਦੇ ਪੁਰਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਨਵੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਹਰ ਧਾਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦਿਆਂ ਫੋਕਲੋਰ ਵਾਸਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਮੈਨੂੰ ਜਚਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ 1950 ਤੋਂ ਇਕ ਰਸ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮੇਰੀ ਫੋਕਲੋਰ ਲਈ ਅਟੁਟ ਲਗਨ ਤੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚੋਂ ਅਚੇਤ ਉਭਰਿਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਸਿਰਜਿਆ ਨਹੀਂ। ਤੇ ਇਹੋ ਸ਼ਬਦ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮੇਰੀ ਫੋਕਲੋਰ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਨਿਖੜ ਅੰਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਫੋਕਲੋਰ ਲਈ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਦ ਵੀ ਘੜੇ ਤੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਲੋਕਯਾਨ' ਕਾਫ਼ੀ ਮਕਬੂਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਡਾ: ਐਸ. ਕੇ. ਚੈਟਰਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਤੇ ਡਾ: ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਥਿੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਨਿਬੰਧ 'ਲੋਕਯਾਨ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ' ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਰਸ ਵਰਤਿਆ। ਡਾ: ਥਿੰਦ ਦੀ ਲੋਕਯਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦੇਣ ਵਡਮੁੱਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਯਾਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ

ਸ਼ਬਦ ਕੋਈ ਵੀ ਪਰੀਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ
ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਫੋਕਲੋਰ ਦੇ ਨਾਮਕਰਣ ਨੂੰ
ਅਹਿਮਿਅਤ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ
ਵੈਦਿਕ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਦਿ
ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਅਪਣਾਏ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ
ਇਕੋ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋ ਤਿੰਨ
ਆਮ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਮੀਂਹ' ਲਈ
ਬਰਸਾਤ, ਵਾਛੜ ਆਦਿ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਫੋਕਲੋ
ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ 'ਲੋਕਧਾਰਾ' ਤੇ 'ਲੋਕਯਾਨ' ਅ
ਨਾਮਕਰਣ ਦੀ ਰਸਮ ਹੁਣ ਤਿਆਗ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ
ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੋਈ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਉ
ਤੇ ਨਿਖਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਵੇਗਾ।

(ਲ-88) ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਦੇਣ :

ਲੋਕਧਾਰਾ ਮਨੁਖ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਸਾਹਿੱਤ ਕਲਾ ਤੇ
ਵਿਚ ਇਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਾਂਗ ਸਮਾਈ ਹੋ
ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਨੇ ਭਰ
ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਕਲਾ, ਸਾਹਿੱਤ
ਨਾਟ, ਧਰਮ, ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਸਭ ਡਿਸਿਪਲਨ ਲੋ
ਦੀਆਂ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਉਭਰੇ ਤੇ ਵਿਗਸਿਤ ਹੋਏ
ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਇਕ ਚੂਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਮਨੁਖੀ
ਘੁੰਮਦਾ, ਰੇੜਕੇ ਪਿਆ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਰਹੱਸ ਨਿ
ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੇ ਇਕ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ
ਬਾਲ ਮਨੁਖ ਦੀ ਉਂਗਲ ਫੜ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਯੁਵਾਵਸ
ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਬਾਲ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ
ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਔਖੀਆਂ ਪ
ਚੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ
ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ
ਕਿਸੇ ਸਹਾਰੇ ਤੇ ਟੇਕ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇ
ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨੇ ਤੇ ਬਾਲ
ਵਿਚ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਫੜ ਕੇ ਮੁਢਲੀਆਂ
ਘਾਟੀਆਂ ਤੈਅ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਹੁਣ ਜਵਾਨ ਹੋ ਜਾ
ਉਹ ਇਹ ਟੇਕ ਛੱਡ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ
ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਾਜ਼ ਬਣ ਚੁਕੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ
ਮਨੁਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਗੀਤ ਬੇ-ਸੁਰਾ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ

ਹੈ। ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀਆਂ, ਕਾਵਿ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ—ਲੈਅ, ਤਾਲ, ਛੰਦ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਆਦਿ ਸਭ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਨਿੰਮੇ ਹਨ। ਮੁੱਢਲੇ ਨ੍ਰਿਤ ਤੇ ਨਾਟ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਕਲਾਤਮਿਕ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਸ਼ਿਲਪ-ਕਲਾ, ਮੂਰਤੀ-ਕਲਾ ਤੇ ਬੁਤਘਾੜੀ ਦਾ ਉਦੈ ਵੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਰੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਅਜੋਕੀ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵੜਿਕੀ 'ਮਿਥ' ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀ ਹੀ ਦਾਦੀ ਅੰਮਾਂ ਹੈ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀ ਅਮਿੱਟ ਛਾਪ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰ ਕਲਾ ਵਸਤੂ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਉਤੇ ਰਹੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਚਿਕਿਤਸਾ ਹੈ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨ।

ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਭਰਮਾਂ ਵਹਿਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਮਨੌਤਾਂ ਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਮੰਨ ਲੈਣਾ, ਇਸ ਅਖੁਟ ਕੋਸ਼ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਤਾਂ ਅਸੀਮ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਕਿਧਰੇ ਹੱਦਬੰਨਾ ਨਹੀਂ; ਇਹ ਅਥਾਹ ਅਨੰਤ ਭੰਡਾਰ ਹੈ।

ਕਾਵਿ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਜੂਦ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਬਿਨਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਸਕਦਾ। ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਕਾਵਿ, ਸ਼ੁਧ ਕਾਵਿ ਅਥਵਾ ਨਿਰਾ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਿਜ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਸੀ। ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਕਲਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਯੁਗ ਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਭੋਇੰ ਤੋਂ ਫਲ ਤੇ ਤੀਵੀਂ ਤੋਂ ਔਲਾਦ ਹੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ ਤੇ ਕਾਵਿ ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਸੀ। ਕਾਵਿ ਮੰਤ੍ਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਕਾਵਿ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਟੂਣਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨ-ਇੱਛਤ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕਾਵਿ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਨਾਚ ਦੀ ਥਰਕਣ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਮਧੁਰ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋ ਕੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਤੇ ਜਾਦੂ ਧੂੜ ਦੇਂਦੀ, ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹ ਪੈਂਦਾ, ਵਣ ਤ੍ਰਿਣ ਮੌਲ ਉਠਦਾ, ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਗਰਭ ਠਹਿਰ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਬਲਾਵਾਂ ਨੱਸ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੋ, ਕਾਵਿ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸੀ। ਕਾਵਿ ਇਕ ਪੂਰਕ ਸੀ, ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ।

ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਗਤੀ ਦੇ
ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੇਵ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ
ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਤਾਲ ਇਕ ਭਾਵਨਾ ਵਾਂਗ
ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸੇ ਨੂੰ ਉਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਰਹੱਸ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਇਸ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜੀ
ਵਿਚ ਰਚਾਣ ਲਈ ਅਥਵਾ ਲੈਅ ਤਾਲ ਦੀ
ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਨੋ-ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਵਾਸਤੇ ਵਰ
ਲੋਕਧਾਰਾ ਨੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲੈਅ
ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਤਾਲਾਂ ਤੇ ਲੈਆਂ ਦਾ
ਨਿਰਤ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਲੈਆਂ ਵਿਚ ਉਤਾਰਿ
ਤੇ ਨਿਰਤ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਤਾਲ ਤੇ
ਨੂੰ ਹੁੰਦਾਣੇ ਮਿਲੇ।

ਕਾਵਿ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਆਦਿਮ-ਤਾਲਾਂ ਤੇ
ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਵਿਗਸਿਤ ਹੋ ਕੇ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਰ
ਕਰ ਲਿਆ। ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਮਾਤ
ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਗਣ, ਲੈਅ ਤੇ ਤਾਲ ਦੇ ਬੋਧਿਕ ਹ
ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਸੰਕਲਪ ਤੇ
ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧ
ਸੰਖਿਆ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ। ਸੰਖਿਆ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਉਹ
ਜਿਨਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ, ਵਿਚਾਰ ਤੇ
ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਦੋ
ਦੇ ਹਰ ਬੰਦ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸੱਤਰਾਂ ਹਨ; ਹਰ ਸ
13 ਅਤੇ 11 ਮਾਤਰਾਂ ਉਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਹੁੰਦਾ
ਦੀਆਂ ਦੋ ਸੱਤਰਾਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ
ਪੁਤਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ 13
ਚਾਰ ਵੇਦ, ਛੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ, ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਤੀ
ਦਾ। ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਤਾਲ ਵੀ 13 ਹਨ। ਗਿਆ
ਸ਼ਿਵ ਦੀਆਂ ਬੋਧਿਕ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸ਼ਿਵ
ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਨਾਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਸੋ, ਇਸ
ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ
ਸੰਪੂਰਨ ਗੌਰਵ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਸਮਾਇਆ ਹੋ
ਲੋਕ-ਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਗ੍ਰ
ਦੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਅਤੇ ਨ
ਸੰਬੰਧਿਤ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਅੰਸ਼-ਮਾਤਰ ਸਮਾਈ ਗ
ਲਾਗਵੇਂ ਟੂਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਅੰਕ ਤੋਂ ਔਖੀ

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੌਪਈ ਦੇ ਚਾਰ ਚਰਨ, ਚਾਰ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਚੌਪਈ ਦੀ ਹਰ ਸੱਤਰ ਵਿਚ ਅੱਠ ਤੇ ਸੱਤ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਉਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਠ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅਸ਼ਟ ਲੋਕ ਦੀ ਬੋਧਿਕ ਹੈ ਤੇ ਸੱਤ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਸੱਤ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀਆਂ। ਅਸ਼ਟ ਲੋਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ : ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ, ਚੰਦਰ ਲੋਕ, ਇੰਦਰ ਲੋਕ, ਪਿਤਰ ਲੋਕ, ਗੰਧਰਵ ਲੋਕ, ਯਕਸ਼ ਲੋਕ, ਰਾਖਸ਼ ਲੋਕ, ਪਿਸਾਚ ਲੋਕ। ਸੋ ਸੰਖਿਆ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਪਿਠ-ਭੂਮੀ 'ਚ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਚੌਪਈ ਵਿਚ ਚੁਹਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ, ਦੀ ਅੱਠਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸੱਤਾਂ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਆਤਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।

ਕੁਝ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਮੱਧ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਮਨ ਵਿਚ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਾਵਿ ਮੰਤਰ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਮਨੋ-ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਹਰੇਕ ਛੰਦ ਦਾ ਮੂਲ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਭਾਂਤ ਦੀ ਕੋਈ ਧਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਛੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਵਰਣਾਂ ਤੇ ਗਣਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ, ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਹੱਥ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਖਿਆ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ।

ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਥਵਾ ਰੀਤਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਰੀਤ-ਮੁਖ ਸੁਰ ਹਨ, ,ਕਾਵਿ-ਸੁਰ ਨਹੀਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰੀਤ ਦੀ ਧੁਨੀ ਗੂੰਜੀ ਮਗਰੋਂ ਕਾਵਿ ਦੀ। ਸਾਡੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਰੀਤਾਂ ਤੋਂ ਕਾਵਿ ਵਲ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਹਨ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ, ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ; ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਕਾਵਿ ਦੇ ਕੁਝ ਬੰਦਾਂ ਦਾ ਉੱਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਰੀਤ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਰੀਤ-ਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਰਚੇ ਗਏ। ਅੱਜ ਵੀ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰੀਤਾਂ ਸਮੇਂ ਸੁਆਣੀਆਂ ਉਸ ਰੀਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੌਣ ਅਲਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਗਪਗ ਹਰ ਰੀਤ ਲਈ ਨਵੇਕਲੇ ਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਗੀਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਜੋ ਰੀਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਿਕ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਸਜੀਵ ਰੂਪ ਮਗਰੋਂ ਅਜਿਹੇ ਸੱਚੇ ਬਣ ਗਏ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਠੁਕ ਜਾਣ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ

ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਕਵੀ ਲੋਕ-ਸੱਚਿਆ
ਸੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਢਾਲ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹ
ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕ
ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਦੀ ਉਤਪ
ਵਿਚੋਂ ਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਕੋਈ ਕਵੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿ
ਹੋਵੇ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ
ਵਧੇਰੇ ਠੁਕ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਾਂ ਢਾ
ਪਰ ਨਵਾਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਸਹਿਜੇ ਸਿਰਜ
ਨਵਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਸਿਰਜਨਾ, ਨਵਾਂ ਮੁਹਾ
ਵਾਂਗ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ। ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਸਮੂਹ
ਰੋੜ੍ਹਕੇ ਤੇ ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਸਿਰ
ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਾਵਿ ਤਾਂ ਲੋ
ਹੈ, ਸਾਹਿੱਤਕ ਕਾਵਿ ਤਾਂ ਸਦਾ ਉਸ ਦਾ ਅ
ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕਾਵਿ ਦੀ
ਜੋ ਭੁਖਦਾ ਲਹੂ ਤੇ ਆਤਮ ਬਲ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ
ਸਿੰਚਿਆ ਹੈ। ਬੁਨਿਆਦਾਂ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦੀ
ਕਲਾਧਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਦਿਤਾ।

ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ
ਭਰਪੂਰਤਾ ਨਾਲ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ
ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀ
ਮੱਧਕਾਲੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ
ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ.ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵ
ਨੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦਾ
ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦਰਸਾਣ ਲਈ ਇਥੇ ਕੇਵਲ
ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੋ ਲੋਕ-ਕਾ
ਤੇ 'ਸੋਹਿਲਾ'। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਅ
ਵਰਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦ
ਹਨ; ਇਕ ਉਤੇ 'ਮੁੰਦਾਵਣੀ' ਦਾ ਸਿਰਲੇ
ਮੂਲ ਰੂਪ ਉਹ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਹੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ
ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖ
ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਥਾਲ ਵਿਚਿ ਤਿੰਨਿ ਵਸਤੂ ਪਈਓ
ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਵੀਚਾਰੋ।
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਠਾਕੁਰ ਕਾ ਪਇਓ
ਜਿਸ ਕਾ ਸਭਸੁ ਅਧਾਰੋ।
ਜੇ ਕੋ ਖਾਵੈ ਜੇ ਕੋ ਭੁੰਚੈ

ਹਮ ਸੰਸਾਰੁ ਚਰਨਿ ਲਗਿ ਤਰੀਐ
ਸਭੁ ਨਾਨਕ ਬ੍ਰਹਮ ਪਸਾਰੋ ।

(ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫)

ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਰੀਤ ਹੈ, ਜੋ ਜੰਞ ਦੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਅੱਜ ਵੀ ਸਜੀਵ ਹੈ । ਇਹ ਰੀਤ ਕਿਸੇ ਆਦਿਮ ਭਰਮ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਰਹਿੰਦ ਜਾਪਦੀ ਹੈ । ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਜਾਂਞੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਛਕਣ ਲਈ ਬੈਠਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਦੁਸਮਣ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਖਾਣ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ (ਮੁੰਦ) ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਜਾਂਞੀਆਂ ਨਾਲ ਆਏ ਓਝੇ ਜਾਂ ਸਾਓਰੀ ਮੰਤ੍ਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਖਾਣ ਦੇ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਮੰਦ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਖਾਣਾ ਵਰਜਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਮੁੰਦਾਵਣੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਜੰਞ ਬੰਨ੍ਹਣੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਇਹ ਰੀਤ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ । ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤੀਵੀਆਂ ਕਾਵਿ ਦੁਆਰਾ ਭੋਜਨ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਵਰ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਬੰਦ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਭੋਜਨ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਫਿਰ ਖਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਜੋ ਕਾਵਿ ਮੁੰਦਣ ਜਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਮੁੰਦਾਵਣੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਥਾਲ ਵਸਤੂ ਤੇ ਖਾਣ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਰਹੱਸਮਈ ਤੇ ਗੂੜ੍ਹ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ ।

ਦੂਜਾ ਕਾਵਿ-ਰਪ 'ਸੋਹਿਲਾ' ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਸਮੇਂ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਰੀਤ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮੀ ਚੌੜੀ ਸੀ । ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਲ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਕਲਾਂ ਹਨ । ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਕਲਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਬੱਚਾ ਪਰਮ ਜਾਂ ਦੈਵੀ ਮਨੁਖ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਵਤਾਰ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਕਲਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਸੀ । ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਵੀ ਅਮਾਵਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਤਕ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਕਲਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਕਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਚਾਰਨ ਲਈ ਦੀਵੇ ਬਾਲ ਕੇ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਥਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਦੀਵਾ ਧਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਦੋ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਨ ਵੇਲੇ ਇਕ ਦੀਵਾ ਵਧਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ

ਵਧਾ ਕੇ, ਅਖ਼ੀਰ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਦੀਵਿਆਂ ਦੀ ਆਰਤੀ
ਤੇ 'ਸੋਹਿਲੇ' ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ । ਸੋਹਿਲੇ ਦਾ ਭਾਵ ਸ
ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਪਰਮ ਮਨੁਖ ਦਾ ਜਸ ਗ
ਸੋਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਬੰ
ਪਰ ਸਾਡੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸੋਹਿਲੇ ਤੇ ਸੋਲ੍ਹੇ ਇਕ ਦੂ
ਇਉਂ ਰਚ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਨਿਖੇੜੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ
ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ
ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿ
ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਕੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਨੇ ਵੀ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ
ਸਾਹਿੱਤਕ ਕਾਵਿ ਵਲ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕੀਤੀ ।

ਸਹਜ ਦਾ ਇਕ ਤੱਤ, ਅਲੰਕਾਰ ਬੁਨਿਆਦੀ
ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੋਕ-
ਤੇ ਮਨੌਤਾਂ ਹਨ । ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਦੈ ਆਦਿਮ
ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੁਢਲੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ।
ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤਾਂ ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਮੰ
ਸੀ । ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਰੁੱਖਾਂ, ਬਿਰਖਾਂ, ਬੂਟਿਆਂ,
ਨਾਲਿਆਂ, ਚੰਨ, ਸੂਰਜ ਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਅਥਵਾ ਸ
ਵਸਤੂਆਂ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੰਨਦਾ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਂਙ ਹੀ ਚੇਤੰਨ ਸਮਝਦਾ ਸੀ । ਅ
ਮਾਨਵ ਆਪਣਾ 'ਨਿਜ' ਜੜ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਪਾਸਾਰ ਕੇ
ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ 'ਨਿਜ' ਮੰਨਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਤ
ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ 'ਨਿਜ' ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਇ
ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅ
ਅਥਵਾ ਮਿਥ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ।

ਦੂਜੀ ਆਦਿਮ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸੀ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ
ਸਮਝਣਾ । ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਹਰ ਕਣ ਅਥਵਾ ਜੜ੍ਹ
ਆਤਮ-ਤੱਤ ਮੰਨ ਲਏ ਜਾਣ ਤੇ ਫਿਰ ਦਵੈਤ ਭਾ
ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ । ਸੂਰਜ ਜਦੋਂ ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ
ਦੇਵਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸੁਖਦ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਦੇ
ਉਹ ਤੇਜਸਵੀ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਸੂਰਜ ਆਖ ਸਕ
ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਮੁਟਿਆਰ ਨੂੰ ਵੇਲ । ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਦਾ ਵਿ
ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ
ਹੈ ਤੇ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਰੂਪ ਚਾਹੇ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂ
ਇਸ ਲਈ ਚੇਤੰਨ ਜੀਵ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ
ਦੇਣੀ ਆਦਿਮ ਮਨੁਖ ਲਈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਗੱਲ ਸੀ । ਵਿ
ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਵਿਚ ਉਸ ਵਸ
ਹੋਂਦ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨਦਾ ਸੀ । ਇਹ ਵਿਚਾਰ

ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਮਨ ਹੀ ਆਸਥਾ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਕ ਬੁਧੀਵਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀ ਅਦਭੁਤ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਰਸਿਕਤਾ ਸਦਕਾ ਮਾਣਦਾ ਹੈ, ਲੋਕ-ਮਨ ਕਦੇ ਉਹੀ ਆਨੰਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਕਾਰਨ ਮਾਣਦਾ ਸੀ। ਅਲੰਕਾਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੀ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੇ ਸੁਹਜ ਵਜੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਧਰਮ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵੀ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦਾਂ ਉਤੇ ਹੋਈ। ਹਰ ਧਰਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਤੱਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੱਤ ਜਾਦੂ-ਟੂਣਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਪਜਿਆ ਹੀ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਤੋਂ ਹੈ। ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਮੁਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਲਈ ਜੋ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਦੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਮਗਰੋਂ ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ। ਟੂਣਾ ਚਿੰਤਨ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਸੀ। ਇਕ ਇਹ ਕਿ ਅਨੁਕਰਣ ਦੁਆਰਾ ਮਨ-ਇੱਛਤ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅੰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਅੰਸ਼ੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਥਵਾ ਉਸ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮਨੌਤਾਂ, ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੇ ਭਰਮਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹਨ।

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਦੋ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ (ੳ) ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮੀ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣਾ ਅਤੇ (ਅ) ਜੀਵ ਦਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਆਤਮਕ ਜੋਤ (ਆਤਮਾ ਦੀ ਅੰਸ਼) ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਪਰਮ ਜੋਤ (ਅੰਸ਼ੀ) ਵਿਚ ਸਮਾ ਕੇ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਮੂਲ ਵਿਚ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਦੂ ਦੇ ਲਾਗਵੇਂ ਟੂਣੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਤੋਂ ਨਾਮੀ ਤਕ ਅਤੇ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਅੰਸ਼ੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਹੀ ਸੰਕਲਪ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਵੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ

ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਜਲ ਦੇ
ਨਿਵਾਸ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੈ,
ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜਗਿਆਸੂ ਜਲ ਨੂੰ ਪਿੰ
ਪਾ ਕੇ, ਜਲ ਵਿਚ ਵਸਦੀ ਪਾਵਨ ਦੇਵ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ
ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਲਾਗ
ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਅਸ਼
ਅੰਸ਼ੀ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਉਸ ਦੀ
ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਿੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਦ
ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬੀੜ ਹੇਠ
ਧਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਅਥਵਾ ਬ
ਲਾਗ ਨਾਲ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਪੀਂਦੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਛੱਟੇ ਕੇ
ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਉਤੇ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਆਧ
ਟੂਣਾ-ਚਿੰਤਨ ਹੈ।

ਚਰਨ ਧੂੜੀ ਨੂੰ ਪਾਵਨ ਮੰਨਣ ਪਿਛੇ ਵੀ
ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਅਥਵਾ ਕਰਣੀ
ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਚਰਨ ਧੂੜੀ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਲਗਾਣ ਨਾਲ
ਤੇ ਆਤਮਾ ਨਿਰਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਮੂ
ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਹੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਵੀ ਅੰਸ਼
ਅੰਸ਼ੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲ
ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਅਥਵਾ ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਅਧਿ
ਕਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮਾਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ
ਦੀ ਧੂੜੀ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦ
ਧੂੜੀ ਵੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜ
ਚਰਨ ਧੂੜੀ ਜਗਿਆਸੂ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਲਗਾਂਦਾ ਹੈ
ਵਿਚਲੇ ਪਾਵਨ ਅੰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਅੰਸ਼ੀ ਦੇ ਗੁਣ ਜ
ਵਿਚ ਰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਮਨੌਤਾਂ ਤੇ ਸੰ
ਚੌਰਾਸੀ ਲਖ ਜੂਨੀਆਂ, ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣ
ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ, ਸ਼ਬਦ ਬਾਣੀ ਦੇ ਜਾਪੁ
ਦੁਖ ਤੇ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਦੂਰ ਹੋਣਾ, ਆਦਿ, ਮੂਲ ਵਿਚ ਲੋ
ਦੀਆਂ ਹੀ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਬਹੁਤ
ਵਿਸਥਾਰ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਕਲਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰੱਦੇ ਲੋਕਧਾ
ਰਖੇ ਗਏ। ਆਦਿਮ ਮਨੁਖ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ
ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਸਮੇਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਮਣੀਆਂ, ਬਿੰਦੀਆਂ, ਚੱਕਰ ਤੇ ਚਿਹਨ ਆਦਿ ਉ

ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਤੇਜਸਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਨ। ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਅਸਲ ਤੇ ਨਕਲ ਅਥਵਾ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ। ਉਸ ਲਈ ਨਕਲ ਅਸਲ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਅਸਲ ਦਾ ਭੇਦ ਜਣਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਸਲ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਤੇ ਅਸਲ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਟੂਣੇ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਕਰਣ ਤੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ; ਕੋਈ ਗੁਪਤ ਸ਼ਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਲੀ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਲਕੀਰਾਂ ਤੇ ਚਿੰਨ-ਚਿਹਨਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਸ਼ੀਲ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਰੇਖਾਵਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਭੇਦ ਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਗੋਲਾਈਆਂ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦਾ, ਚਿੰਨ-ਚਿਹਨ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਕੀਰਾਂ ਤੇ ਬਿੰਦੀਆਂ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੀਤਾਂ ਵੇਲੇ ਦੋ ਗਿਠ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਉਲੀਕੇ ਜਾਣ ਲਗੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲਗੀ।

ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਲਈ ਕਲਾ, ਕਾਵਿ ਵਾਂਙ, ਪੂਰਕ ਸੀ, ਪ੍ਰਕਰਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਦਿਮ ਮਨੁਖ ਜਦੋਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਤੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀਆਂ ਖੋੜਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਅਥਵਾ ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਜਾਂ ਖੋੜ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੁਝ ਚਿੰਨ੍ਹ ਉਲੀਕ ਦਿੰਦਾ। ਇਹੋ ਆਦਿਮ ਪ੍ਰਥਾ ਅੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਘਰਾਂ ਦੇ ਮੁਖ ਦੁਆਰਾਂ ਜਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਦੇ ਮੱਥਿਆਂ ਉਤੇ ਕੁਝ ਨਕਸ਼ੇ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਜਨੌਰਾਂ, ਵੇਲ ਬੂਟਿਆਂ ਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਉਲੀਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਘਰ ਵਿਚ ਚੰਦਰੀ ਰੂਹ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾ ਕਰੇ, ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਕਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਹਜ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਿਆਲ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਚਿਤ੍ਰ ਉਲੀਕਦਾ ਤੇ ਇਸ ਨਕਲ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਮੰਨ ਕੇ ਤੀਰਾਂ ਤੇ ਭਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਚਿਤ੍ਰਤ ਪਸ਼ੂ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਮਨੌਤ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਪਸ਼ੂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਰੇਖਾ-ਚਿਤ੍ਰ ਉਲੀਕਿਆ

ਨਾਚ ਤੇ ਨਾਟ ਦਾ ਉਦੈ ਵੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਚੋਂ ਹੋ
ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਅਸਲ ਤੇ ਨਕਲ ਅਥਵਾ
ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਸੋਚ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਕੋਈ ਅੰਤ
ਸੀ ਸਮਝਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰ
ਅਨੁਕਰਣ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਆਦਿਮ
ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਆਤਮ
ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਿਛੋ
ਮਨੁੱਖ ਇਸੇ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਨੂੰ ਉਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਵਤੇ
ਪੂਜਣ ਲਗਾ ਤਾਂ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਤੋਂ ਮਨ ਇੱਛਤ ਫਲ
ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਟੇਕ ਉਹ ਅਨੁਕਰਣ ਦੀ
ਰਿਹਾ। ਜੇ ਕਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਮੀਂਹ ਨਾ ਪੈਂ
ਉਹ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਣ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਦੀ
ਉਤਾਰਦਾ। ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ
ਤੇ ਸਵਾਂਗ ਭਰਦੇ। ਨਚਦਿਆਂ ਉਹ ਕਦਮਾਂ ਦ
ਨਾਲ ਮੀਂਹ ਦੀਆਂ ਕਣੀਆਂ ਦੀ ਤਾਲ ਕਢਦੇ ਤੇ
ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਖ਼ਸ ਘਨਘੋਰ ਸ਼ੂਕਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ
ਕੱਢਦੇ ਤੇ ਗੜਗੜਾਹਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ। ਕਬੀਲੇ ਦ
ਸ਼ਖ਼ਸ ਮੋਰ ਦਾ ਸਵਾਂਗ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਿੱ
ਘਾਹ ਦੀਆਂ ਰੱਸੀਆਂ ਵਟ ਕੇ ਮੋਰ ਦੇ ਪੰਖ ਸਜਾ ਲ
ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਜੋ ਨਾਚ
ਸਵਾਂਗ ਭਰੇ ਜਾਂਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਮੀਂਹ ਪੈਣ
ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਦੀ ਇਨ ਬਿਨ ਨਕਲ ਉ
ਹੁੰਦੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਲ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਨ੍ਰਿਤ
ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਮੀਂਹ ਦੇ ਕਿਣ ਮਿਣ ਦੇ ਅ
ਉਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਨਾਟ ਖੇਡਿਆ ਕਰਦਾ, ਉਹ
ਦੀ ਗੜਗੜਾਹਟ ਤੇ ਮੋਰਾਂ ਦੇ ਨਾਚ ਦਾ ਸਵਾਂਗ
ਇਹ ਨਾਚ ਮਗਰੋਂ ਲੋਕ-ਨਾਚ ਤੇ ਇਹੋ ਨਾਟ
ਲੋਕ-ਨਾਟ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਬਣੇ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭੰਗੜਾ ਪਾਉਣ ਸਮੇਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕੱਢਣ ਦੇ ਨਾਲ ਬਕਰਾ ਵੀ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂ
ਬਕਰਾ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ
ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਬਕਰਾ ਸਤੀ (ਦੁਰ
ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਪ੍ਰਿ
ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਕਰੇ ਨੂੰ 'ਸ਼ਿਵ-ਪ੍ਰਿਯ' ਵੀ
ਹਨ। ਇਸ ਪਿਛੇ ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਵੀ ਹੈ: ਸ
ਪਿਤਾ ਦੱਖਸ਼ ਨੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਯੱਗ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ
ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਮੰਤ੍ਰਤ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਕਰੋਧ

ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੱਖਸ਼ ਦਾ ਸਿਰ ਜਾ ਲੱਭਣ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਿਵ ਨੇ ਬਕਰੇ ਦਾ ਸਿਰ ਦੱਖਸ਼ ਦੇ ਧੜ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਬਕਰਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ। ਜਦੋਂ ਦੱਖਸ਼ ਬਕਰੇ ਵਾਂਗ ਬੋਲਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਿਵ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ। ਸੋ, ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਉਪਾਸਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਬਕਰਾ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲ ਪਈ। ਭੰਗੜਾ ਪਾਉਣ ਵੇਲੇ ਬਕਰਾ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਭੰਗੜਾ ਨਾਚ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਨੱਚੇ ਤਾਂਡਵ ਨਾਚ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਗਸਿਆ ਹੋਵੇ।

ਲੋਕਧਾਰਾ ਜਾਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਬਖ਼ਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੂੰਹ ਹੱਥ ਧੋਣ ਲਗਿਆਂ ਬਾਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਕਰ ਕੇ ਹੱਥਾਂ ਵਲੋਂ ਕੂਹਣੀ ਵਲ ਪਾਣੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਬਾਹਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਕੇ ਕੂਹਣੀ ਵਲੋਂ ਹੱਥਾਂ ਵਲ ਪਾਣੀ ਪਾਵੇਗਾ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸਲਾਮ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਨਮਸਕਾਰ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਾਵਨ ਹੈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਪੱਛਮ ਦਿਸ਼ਾ, ਜਿੱਧਰ ਮੱਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਨਹੀਂ, ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਹੈ—ਸੈਮੇਟਿਕ ਲੋਕਧਾਰਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਆਰੀਆਈ ਲੋਕਧਾਰਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ।

ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੀ ਕਈ ਹੋਰ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਧਾਰਾ ਕਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਹਰ ਅੰਗ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।

(ਲ-89) **ਲੋਕ-ਨਾਚ—ਗਿੱਧਾ** :

ਗਿੱਧੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਜੋਬਨ ਸਾਣ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਥਰਕਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਚ ਵਿਚ ਭੰਗੜੇ ਜਿਤਨਾ ਭਖਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਵਲਵਲਾ ਤੇ ਸਜੀਵਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦੀ ਲਚਕਤਾ, ਚੁਨਾਨੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਤੇ ਧੜਕਣਾਂ ਵੀ ਬੜੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਿਠਾਸ

ਸਾਵਣ ਦੀ ਰੁੱਤੇ ਰੂਹ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਭਿੱਜੀ ਹੁੰਦੀ
ਮਨ ਬੇਕਾਬੂ। ਪਿਆਰ ਦੀ ਇਸ ਰੁੱਤੇ ਬਾਕੀ ਰੁੱਤਾਂ
ਵਧੇਰੇ ਗਿੱਧਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਗਿ
ਰੁੱਤ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਰੁੱਤੇ ਸਾਵੇਂ ਜਾਂ
ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਵਣ ਦੀ
ਤਿੱਥ ਤੋਂ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਤਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨੀਂ
ਕੁੜੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਪਟੋਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸ਼ਿੰਗਾ
ਪਿੱਪਲਾਂ ਤੇ ਬੋਹੜਾਂ ਉਤੇ ਪੀਂਘਾਂ ਝੂਟਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ
ਦੀ ਕਿਣਮਿਣ ਵਿਚ ਗਿੱਧੇ ਵੀ ਪਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।
ਦੀ ਕਿਣਮਿਣ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਮਚਲਿਆ ਮਨ ਨੱ
ਕੇ ਬਉਰਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਘਨ
ਕਣੀਆਂ ਦੇ ਤਾਲ ਵਿਚ, ਮੋਰਾਂ ਵਾਂਗ ਪੈਲਾਂ ਪਾਉ
ਮੁਟਿਆਰਾਂ, ਜੰਗਲ ਦੀਆਂ ਹਿਰਨੀਆਂ ਹੀ ਲਗਦੀਆਂ
ਤੀਆਂ ਦੇ ਗਿੱਧੇ ਨੂੰ 'ਤੀਹਾਂ ਨੱਚਣਾ' ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ
ਵਿਆਹੀਆਂ ਤੇ ਮੁਕਲਾਵੇ ਗਈਆਂ ਕੁੜੀਆਂ, ਤੀਆਂ
ਲਈ ਉਚੇਚਾ ਪੇਕੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ
ਨੱਚਣ ਕੁੱਦਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਪੇਕੇ ਹੀ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕ
ਹਨ। ਸਹੁਰੇ ਪਿੰਡ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੁੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ
ਹੈ। ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ
ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਗਿੱਧਾ ਨੱਚਣ ਲਈ ਕੁਝ ਸਮਾ ਰਾਖਵ
ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਉਤੇ ਗਿੱਧਾ
ਦਾ ਬੜਾ ਰਵਾਜ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਵਿਆਹੁਲਾ ਗਿੱਧ
ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗਿੱਧਾ ਪਾਉਣ ਵੇਲੇ ਕੁੜੀਆਂ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰ
ਬਣਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਕੁੜੀ ਢੋਲਕੀ ਲੈ ਕੇ
ਵਿਚਕਾਰ ਬਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਢੋਲਕੀ ਨਾ ਹੋਵੇ
ਘੜੇ ਉਤੇ ਗੀਟਾ ਮਾਰ ਕੇ, ਕੰਮ ਸਾਰ ਲਿਆ ਜਾਂ
ਢੋਲਕੀ ਦੇ ਤਾਲ ਉਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਠੁਮਕਦੀਆਂ ਤੇ ਮੋ
ਪੈਲਾਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਕੋਈ ਇਕ ਕੁੜ
ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬੋਲੀ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ :

ਹੱਸ ਕੇ ਨਿਹੁੰ ਨਾ ਲਾਈਂ ਬਿਸ਼ਨੀਏਂ
ਸੁਣ ਲੈ ਨਿਹੁੰ ਦੇ ਝੇੜੇ
ਕੱਚਾ ਭੁਤਨਾ ਬਣ ਕੇ ਚਿੰਬੜਦਾ
ਨਿਹੁੰ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਛੇੜੇ

ਅਤੇ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਨੱਚਣ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਚ ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਧਾ ਸਾਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਂਹਵਾਂ ਦੀ ਝਟਕਾਰ, ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਠੁਮਕ, ਢੋਲਕੀ ਦਾ ਤਾਲ ਤੇ ਤਾੜੀਆਂ ਦੀ ਲੈਅ ਸਭ ਰਲ ਕੇ ਅਨੂਠਾ ਸਮਾਂ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਗਿੱਧੇ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਕਿਸੇ ਨੇਮਬੱਧ ਜਾਂ ਬੱਝਵੇਂ ਪੈਟਰਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਨੱਚਦੀਆਂ। ਉਹ ਸਭ ਇਕੋ ਥਾਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਪੀਂਘ ਵਾਂਗ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਲਚਕਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਹੁਲਾਰੇ ਲੈਂਦੀਆਂ, ਕਦੇ ਸੱਪਣੀ ਵਾਂਗ ਵਲ ਖਾਂਦੀਆਂ, ਕਦੇ ਬਾਹਵਾਂ ਨੂੰ ਉਲਾਰ ਕੇ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਲਹਿਰਾਂਦੀਆਂ, ਕਦੇ ਟਹਿਣੀ ਵਾਂਗ ਲਿਫਦੀਆਂ, ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਦੀਆਂ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਚਕਾਰੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਰਬੜ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਹੋਣ।

ਗਿੱਧੇ ਵਿਚ ਨੱਚਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ, ਅੰਗ-ਲਹਿਰੀਆਂ ਤੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਝਾਕੀਆਂ ਰਚ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਚਰਖਾ ਕੱਤਣਾ, ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰਨਾ, ਚੱਕੀ ਪੀਹਣੀ, ਭੱਤਾ ਲੈ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਾ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਲਗਿਆਂ, ਢੁਕਵੀਂ ਬੋਲੀ ਪਾ ਕੇ, ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਕਾਵਿਕ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਰਸਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਅਨੁਭਵੀ ਕੁੜੀਆਂ ਨੱਚਦਿਆਂ ਅੰਗ-ਲਹਿਰੀਆਂ ਤੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਬਲਦਾਂ ਨੂੰ ਹਿੱਕਣ, ਭੋਇੰ ਵਿਚ ਬੀਜ ਸੁੱਟਣ, ਗੋਡੀ ਕਰਨ ਤੇ ਫ਼ਸਲਾਂ ਵੱਢਣ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਝਾਕੀ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਜੋਟੇ, ਪਿੜ ਵਿਚ ਨਿੱਤਰ ਕੇ, ਸਵਾਂਗ ਵੀ ਭਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਟ, ਮਸ਼ਕਰੀ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਕੁੜੀ, ਚੁੰਨੀ ਨੂੰ ਸਿਰ ਉਤੇ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ, ਬੁੱਢਾ ਠੇਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਕੁੜੀ ਉਸ ਦੀ ਜਵਾਨ ਵਹੁਟੀ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਝੇੜਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਇਕ ਕੁੜੀ ਝਗੜਾਲੂ ਨਨਾਣ ਤੇ ਦੂਜੀ ਕੁੜੀ ਭਰਜਾਈ ਬਣ ਕੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਝਈਆਂ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਦੇ ਇਕ ਕੁੜੀ ਬੁੱਢੇ ਸਹੁਰੇ ਦਾ ਸਵਾਂਗ ਭਰਦੀ ਹੋਈ ਖੰਘੂੰ ਖੰਘੂੰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਕੁੜੀ ਉਸ ਦੀ ਨੂੰਹ ਬਣ ਕੇ ਲੰਮਾ ਘੁੰਡ ਕੱਢਦੀ ਹੋਈ ਇਹ ਟੱਪਾ ਬੋਲਦੀ ਹੈ:

ਕੋਠੀ ਕੋਠੀ ਕੂੰਡੀ ਵਿਚ ਮਿਰਚਾਂ ਰਗੜਾਂ
ਸਹੁਰੇ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਨੀ ਆਂ
ਘੁੰਡ ਕਢਣੇ ਦੀ ਅਲਖ ਮੁਕਾ ਦੇਨੀ ਆਂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਂਗਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਝਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿੱਖੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ

ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੋਲੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੇ ਦਿ
ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਮਨੋਂਭਾ
ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਝਿਝਕ ਤੇ ਸੰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਿ
ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਤਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਤੱਪਦੀ ਭੁ
ਦੇ ਉਬਾਲ ਹਨ।

(ਲ-90) **ਲੋਕ-ਨਾਟ : ਰਾਸ ਲੀਲਾ** :

ਰਾਸ ਲੀਲਾ ਦਾ ਮੁਢ, ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵੇਲੇ, ਉ
ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਰਤ ਤੋਂ ਬਝਿਆ, ਜੋ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਦਾ
ਬ੍ਰਿਜ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦਵਾ
ਨਚਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਿਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕ
ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਦੂ
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਬਾਲ-ਲੀਲਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਲੀਲਾ ਦੇ ਸਵਾਂਗ ਭ
ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਧਰਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਸ
ਉਪਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੇਣ ਲੱਗੀ। ਇਹੋ ਭਜ
ਨਿਰਤ ਤੇ ਸਵਾਂਗ ਜਦੋਂ ਮੰਦਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ, ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਸ
ਵਿਚ ਰੰਗ ਜਮਾਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਕਸਬੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ, ਲੋ
ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਸੁਹਜ-ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਲ
ਉਠਾਂਦਿਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਚਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਰੂ
ਵਿਚ ਢਾਲ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਇਹ ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਅਖਵਾਏ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ, ਰਾਸ ਲੀਲਾ
ਰਵਾਜ ਆਮ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕੀਂ ਰਾਸਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵ
ਨਾਲ, ਆਤਮਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਵੇਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ, ਰਾਸਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇ
ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਰਾਸ ਲੀਲਾ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ ਮਿਸ ਹੈ
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਭ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਟ ਖਟ ਤੇ ਛਬੀ
ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਬੜਾ ਰੰਗੀਲਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾ
ਬੜੀਆਂ ਰਸੀਲੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਹ ਪਾ
ਭਰਨ ਜਾਂਦੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਘੜੇ ਭੰਨਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ
ਚਾਟੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੱਖਣ ਚੁਰਾਉਂਦਾ ਹੈ; ਜਵਾਨ ਹੋ ਕੇ, ਉ
ਗੋਪੀਆਂ ਨਾਲ, ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੁਹਲ ਕਰਦਾ, ਕਦੇ ਰੁਸ
ਕਦੇ ਮਨੀਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਪੀਆਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿ
ਬਿਹਬਲ ਹੋਈਆਂ ਕਦੇ ਤੜਪਦੀਆਂ ਤੇ ਕਦੇ ਮੇਲ ਦੀ
ਘੜੀਆਂ ਵਿਚ ਉਨਮਾਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੋਪੀ
ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਲੀਲਾ ਵਿਚ ਤੜਪ ਦੇ ਨਾਲ ਆਤਮ
ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਵੀ ਇਕਰਸ ਹੈ

ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਜ਼ਿੰਦੇ, ਗਵੱਈਏ ਤੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਕੁਝ ਨਚਾਰ ਮੁੰਡੇ; ਅਤੇ ਇਕ ਹੱਸਮੁਖ ਪਾਤਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਖੌਲ ਨਾਲ 'ਨਾਰਦ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਨਚਾਰ ਨੂੰ, ਜੋ ਰਤਾ ਸੁਨੱਖਾ ਤੇ ਮਨਮੋਹਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਰੀਝ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕਜਲੇ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਤੇ ਪਿਪਣੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਟਿਮਕਣੇ ਜਿਹੇ ਬਣਾ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਿਆ ਤੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਮੋਰ-ਮੁਕਟ ਸਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਬੰਸਰੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਤੇ ਛਬੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਲ-ਖਿਚਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਆਮ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁੰਡਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਵਿਚ, ਜਨਾਨੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਰਛਾਈਂ ਹੋਵੇ, ਰਾਧਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਰਾਧਾ ਦਾ ਸਵਾਂਗ ਵੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਾਂਗ ਬੜਾ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸਾਂ ਵਿਚ ਗੋਪੀਆਂ ਦਾ ਅਭਿਨੈ ਲਵੇ ਮੁੰਡੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਧਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਲੀਲਾ ਮੰਚ ਉਤੇ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਹਜ-ਰਸ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਧਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਰਸੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਟੁੰਬਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਾਸ ਲੀਲਾ ਵਿਚ ਭਜਨ, ਸੰਗੀਤ, ਨਾਚ ਤੇ ਅਭਿਨੈ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਸਮੋ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਰੌਚਿਕ ਝਾਕੀਆਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੁਢ ਵਿਚ ਰਾਸਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੀਲਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਪਿਛੋਂ, ਰਾਸਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ-ਨਾਇਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਰਸੀਲਾ ਪੱਖ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਪੂਰਨ ਭਗਤ, ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਤੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਭਗਤ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੀ ਰਾਸਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਣ ਗਏ।

ਰਾਸਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਚਾਨਣੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਖੇਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਜਨਮ ਅਸ਼ਟਮੀ ਦੇ ਅਗੇ ਪਿਛੇ

(ਲ-91) ਲੋਕ-ਮਨ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਸਕਾਰ :

ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ
ਅਜਿਹੇ ਸੰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਅਜ ਵੀ
ਬੁਨਿਆਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਭਾਗ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਸਕਾ
ਸੁਭਾਵ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ
ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਬਣ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਯੁਗਾਂ ਦੀ
ਵਿਚ, ਕਾਵਿ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮੰਜ਼ਲਾਂ
ਹੋਈ, ਅੱਜ ਬੌਧਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪੈਰ
ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨ
ਸਰੂਪ ਤੇ ਨੁਹਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ,
ਸੰਸਕਾਰ ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਣ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਤੋਂ ਉਹ ਅਸਮਰਥ ਹੈ
ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਾਵਿ ਉਦੋਂ
ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਮੁਕ
ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਵਿ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਕਾਇਮ ਹੈ,
ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਦੀ ਕਾ
ਲੀਨ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ।

ਕਾਵਿ ਦਾ ਜਨਮ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਅਭਿ
ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਵਿ ਵਿ
ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਬਣ
ਇਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮ ਸੀ। ਆਦਿਮ ਅਵਸਥਾ
ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਹਿਜ ਸੁਤੰਤਰ
ਸੀ। ਕਾਵਿ ਆਦਿਮ ਮਨੁਖ ਦੀਆਂ ਕਈ ਬੁਨਿ
ਦੀ ਪੂਰਕ ਸੀ। ਕਾਵਿ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਸੀ,
ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਿਆਂਦਾ,
ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਹੋਣੀ ਨਾਲ ਸੰਘ
ਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼
ਇਕ ਜੀਵਨ-ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਸਮੂਹ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ
ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਕਈ ਸਮਾਜਿਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ
ਕਾਵਿ ਇਕ ਸ਼ਬਦ-ਸੰਗੀਤ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਲੋਅ
ਦੁਆਰਾ ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਵਿ
ਵਸਤੂ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਇਕ
ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਆਤਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ
ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਇਕ
ਪੂਰਕੀ ਨਹੀਂ।

ਹੋਈ। ਮਿੱਥ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਦੀਆਂ ਮਨੌਤਾਂ, ਪਰਾ-ਕਲਪਨਾ, ਜਾਤੀ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬਿੰਬਕ ਭਰਮ ਭੁਲਾਵੇ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਦਭਵ ਵਿਚ ਆਦਿਮ-ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਆਤਮਸ਼ੀਲ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਆਤਮਸ਼ੀਲ ਚਿੰਤਨ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਗੌਰਵਮਈ ਸਥਾਨ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਲੋਕ-ਮਨ ਹਰ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸੂਖਮ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਥੂਲ, ਚਾਹੇ ਰੂਪ ਰਹਿਤ ਕੋਈ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਮਨੁਖੀ ਬਿਰਤੀ ਜਾਂ ਭਾਵ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਕਲਪਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਕਾਇਆ ਜਾਂ ਸਰੂਪ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਕਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਵੀ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸੇ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਚਾਹੇ ਉਹ ਜੜ੍ਹ ਰੂਪ ਹੈ ਜਾਂ ਨਿਰਾਕਾਰ, ਉਸ ਵਿਚ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਸਤੂ/ਭਾਵ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਰੂਪ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਅਮੂਰਤ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ। ਅਣਹੋਂਦ ਦਾ ਹੀ ਕੋਈ ਨਾਉਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜੇ ਨਾਉਂ ਹੈ ਤਾਂ ਆਕਾਰ ਯੁਕਤ ਚੇਤੰਨ ਹੋਂਦ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਨਾਉਂ ਸਮੂਰਤ, ਕਾਇਆਧਾਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਹਨ। ਨਾਉਂ ਤਾਂ ਮੂਲ ਸਮੂਚ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮਾਤਰ ਹੈ, ਮੂਲ ਨਾਮੀ ਤਾਂ ਜਿਉਂਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਨਾ ਵੀ ਕਰ ਸਕੀਏ। ਸੋ ਨਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਆਕਾਰ ਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਿੱਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਹੋ ਕੇ ਮਗਰੋਂ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਬਣ ਗਈ। ਇਸੇ ਮਿੱਥਕ ਬਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਂ, ਗੁੱਸਾ ਆਦਿ ਭਾਵਵਾਚਕ ਵਸਤੂਆਂ : ਊਸ਼ਾ, ਰੁੱਤ, ਮੀਂਹ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ, ਹੋਣੀ, ਕਾਲ ਆਦਿ ਸੰਕਲਪ ਸਭ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਰਾਜ ਸ਼ੇਖਰ ਨੇ 'ਕਾਵਿ ਮੀਮਾਂਸਾ' ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਇਉਂ ਵਰਨਣ ਕੀਤੀ ਹੈ : ਸਤਿਜੁਗ ਸਮੇਂ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਦੈਵੀ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਕਾਵਿ ਪੁਰਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਜੰਮਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਵਿ ਪੁਰਸ਼ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਬਦ, ਨਾਂਵ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਕਿਰਿਆ

ਸਿਰਜਣ-ਸੱਚ ਹੈ।

ਇਹ ਮਿੱਥਕ ਬਿਰਤੀ ਸਦੀਆਂ ਬੀਤਣ ਮਗਰੋਂ ਅੱਜ
ਕਾਵਿ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਸੰਸਕਾਰ ਬਣ ਕੇ ਸਮਾਈ ਹੋਈ
ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਭਾਵਵਾਚਕ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿ
ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ
ਵਿਚ ਚਿਤਵਣ ਦੀ ਲੋਕ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅੱਜ ਵੀ ਕਾ
ਦੀ ਖ਼ਸਲਤ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਿਰ

ਜਿੰਦ ਵਹੁਟੀ ਮਰਣ ਵਰ ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਨਾਇ

—ਬਾਬਾ ਫਰ

ਅੱਜ ਵੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਕਾਇਆ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਭਾ
ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਸਜਣ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗੀ ਮਹਿੰਦੀ ਦੀ ਕਲਪ
ਇਕ ਪ੍ਰਾਣਧਾਰੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ
ਸੰਸਕਾਰ ਬਲਵਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—

ਆਪੇ ਨੀ ਅਜ ਰਾਤ ਸਜਨ ਨੇ
ਸਾਨੂੰ ਫੜ ਘੁਟ ਰਖਿਆ।
ਵਸਲ ਮਾਹੀ ਦਾ, ਮਿਹਰ ਮਾਹੀ ਦੀ
ਅਜ ਅਸਾਂ ਨੇ ਲਖਿਆ।
ਜਿੰਦੜੀ ਸਾਡੀ ਅੰਗ ਸਮਾ ਲਈ
ਵੇਖ ਵੇਖ ਖੁਸ਼ ਹੋਵੇ।
ਕਿਉਂ ਸਹੀਓ ! ਕੁਈ ਸੁਾਦ ਸੱਜਣ ਨੇ
ਫੁਹ ਸਾਡੀ ਦਾ ਭਿ ਚਖਿਆ ?

ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਗਟਾ ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ
ਕਾਵਿ-ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਅਰਥ ਤਿਆਗ
ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ
ਕਾਇਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੋ
ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਹੋਂਦ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿ
ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਿੱਥਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ
ਪਾਸਾਰ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਮੂਰਤ ਵਿਆਖਿ
ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਮੂਰਤ ਵਸ
ਜਾਂ ਸੰਕਲਪ ਸਮੂਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਵੁਕ ਅ
ਬੌਧਿਕ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ
ਸਿਰਜਨਾ ਮਿੱਥਕ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚੋਂ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਵਿਚ ਹੋਈ
ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਨੁਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੰਗ ਹੈ,
ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਬਣਾ ਦਿ
ਹੈ। ਮਨੁਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪਾਸਾਰ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਸ
ਭਾਵ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਅਸਤਿਤਵ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਅਜਿ

ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਥ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਲੁਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਮਿਥ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਜਿਹਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਕਲਪਿਤ ਗੁਣ ਜਾਂ ਰੂਪ ਸੰਜੁਗਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣ, ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸਰਧਾ ਏਕਤਰ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਿਥ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵਾਂਗ ਤਰਕ-ਪੂਰਵਕ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕ-ਮਨ ਦਾ ਹੀ ਨਿਰਮਾਣ ਹੈ।

ਵਸਤੂਆਂ ਉਪਰ ਕੋਈ ਗੁਣ, ਕੋਈ ਲੋਕ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਕੋਈ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਥੋਪ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਅਸਤਿਤਵ ਬਖਸ਼ਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਆਦਿਮ-ਮਾਨਵ ਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਚਿਤਵਣ-ਸੋਚ ਨੂੰ ਹੀ ਵਸਤੂ-ਸੱਚ ਮੰਨ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਸਵਾਸਤਿਕ ਨੂੰ ਲਓ, ਜੋ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਿਥ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਸਵਾਸਤਿਕ ਵਿਚ ਰੂਪ, ਆਕਾਰ, ਸੁਭਾਵ ਦੀ ਕੋਈ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ, ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਵਾਹਿਦ ਸਾਂਝ ਸਭ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਵਾਸਤਿਕ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਸਮੁਚੀ ਕਾਇਆ ਦਾ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਲੋਕ-ਮਨ ਨਕਲ/ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ਅਸਲ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮੰਨਦੀ ਹੋਈ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਏਕਤਾ ਸਵੀਕਾਰਦੀ ਹੈ। ਟੂਣਾ-ਚਿੰਤਨ ਜੋ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ, ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਸ਼ ਵਿਚ ਅੰਸ਼ੀ (ਮੂਲ ਵਸਤੂ) ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਸਵਾਸਤਿਕ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਪਰ ਜਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵੇਲੇ ਚੌਂਕ ਪੂਰਿਆਂ ਦੇ ਚੌਕ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਤੇਜਵਾਨ ਸੂਰਜ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਹਨੇਰੇ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਅਥਵਾ ਚਿਲ-ਬਲਾ, ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਢੁਕਦੇ। ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਤਰਕ-ਪੂਰਵ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕ-ਸੱਚ ਹੈ। ਸੋ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅੱਜ ਦੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਕਾਇਆ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਬਣ ਕੇ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹਨ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਹਜ ਤੱਤ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਭਾਰਤੀ ਅਲੰਕਾਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਲੰਕਾਰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ

ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੁਢਲੀਆਂ ਪ੍ਰ
ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤਾਂ ਸਭ
ਵਿਚ ਆਤਮ ਤੱਤ ਮੰਨਣ ਦੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ
ਚਰਚਾ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਰੁੱਖ
ਨਦੀ ਨਾਲਿਆਂ, ਚੰਨ-ਸੂਰਜ ਅਥਵਾ ਸਭ ਜ
ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਵੀਕਾਰਦ
ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਚੇਤਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਧਾ
ਸੀ। ਦੂਜਾ, ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਹ
ਜੜ੍ਹ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਪਾਸਾਰ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਸੋਚ, ਜ
ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਇਕ
ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਲਪ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਆਪੇ
ਕਰ ਕੇ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਅਨੁਭਵ ਵਸਤੂ ਉਤੇ ਕਲ
ਅਰੋਪਿਤ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ (ਰੂਪ
ਦਾ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਮੁਦ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਇ
ਕਿ ਕਵੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ
ਕਰਦੇ, ਉਹ ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਿਜ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਰੂਪ
ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਸਮੋ ਕੇ
ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ
ਹੋਂਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ
ਯਥਾਰਥ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਆਪ
ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਛਾਈਂ ਵੇਖਣੀ ਲੋਕ-ਮ
ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਮਨ ਵਿਚ ਆਪਾ ਪਰਕਾ ਸਭ ਮਿ
ਹੈ। ਵਸਤੂ, ਭਾਵ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਆਦਿ ਸੁਧ
ਵਸਤੂ ਆਦਿ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣ
ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਭਾਵੇਂ ਜੜ੍ਹ ਹੋਵੇ
ਲੋਕ-ਮਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਸੋਚਦਾ, ਸਮਝਦ
ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਰਗੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ,
ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ
ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਕੇਲੋ' ਦੇ ਗਲ ਲਗੀ ਵੇਲ' ਇ
ਦਾ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ
ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਜ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ
ਦਿਤੀ ਹੈ। ਵੇਲ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ
ਰਹਿ ਕੇ ਉਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮਕਾ/ਜਗਿਆਸੂ
ਜੋ ਪ੍ਰੇਮੀ/ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਅਲਹਿਦਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਗਸ ਨਹੀਂ
ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਕਾਵਿ ਨੇ ਲੋਕ-ਮਨ ਤੋਂ ਗਹਿਣ ਕ

ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੰਨ ਲਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਜੜ੍ਹ ਚੇਤੰਨ ਵਿਚ ਉਂਜ ਵੀ ਦਵੈਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਸੂਰਜ ਜਦੋਂ ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਲਗਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਇਕ ਸੁਘੜ ਤੇ ਮਨਮੋਹਣੀ ਯੁਵਤੀ ਤਾਂ ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਤੇਜਸਵੀ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਸੂਰਜ ਆਖ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰੂਪਮਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਵੇਲ। ਉਪਮੇਯ ਅਤੇ ਉਪਮਾਨ ਦੀ ਅਦਵੈਂਤਤਾ ਉਤੇ ਹੀ ਰੂਪਕਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਇਹ ਅਦਵੈਤ ਚੇਤੰਨਤਾ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਖਸਲਤ ਰਹੀ ਹੈ।

ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਆਤਮ-ਤੱਤ ਵਿਚ ਰੂਪ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਸਹਿਜ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਰੂਪ ਚਾਹੇ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰੂਪਕ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ ਉਸ ਦੀ ਲੋਕ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਸੁਭਾਵਕ ਸੱਚ ਸੀ। ਫਿਰ ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਵਿਚ ਉਸ ਵਸਤੂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਉਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਅੰਸ਼ੀ ਦੇ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਰੂਪਕਾਂ ਵਿਚ ਲੁਪਿਤ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਦੈ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ।

ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਆਦਿਮ ਮਾਨਵ ਤੋਂ ਜੋ ਸੰਸਕਾਰ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਜਲੌ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਸ਼ੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ ਹੀ ਲੋਕ-ਮਨ ਦਾ ਸੰਸਾਰ। ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਅਣਡਿਠੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ, ਵਿਰਾਟ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਅਸੀਮ ਤੇ ਅਜਰ-ਅਮਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮਿਥਣਾ, ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਮਰ ਹੋਂਦ ਆਦਿ ਸਭ ਮਿਥਕ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਸੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ। ਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਾਰਾ Rationale ਮਿਥ ਜਗਤ ਵਾਂਗ ਤਰਕ ਮੁਕਤ ਅਥਵਾ ਰਹੱਸਮਈ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨੀ ਮਨ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਪਸਾਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਰਬ ਸਮਰੱਥ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਦਾ। ਪਰ ਲੋਕ-ਮਨ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪਰਾ-ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਤੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ

ਵਿਚ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਵੱਖਰੇ ਲੇ
ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਮਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ
ਸ਼ਬਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਹੋਂਦ ਵਾਲੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬ
ਨਹੀਂ, ਇਕ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਹ
ਜੋ ਲੋਕ ਨੂੰ ਪਰਲੋਕ ਨਾਲ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾ
ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨੂੰ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਰਹੱਸਮ
ਸੰਚਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਟੂਣਾ ਚਿੰਤਨ ਵਾ
ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦਾ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਦੈਵੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਜਿ
ਦੁਆਰਾ ਮੂਲ ਅੰਸ਼ੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਤਕ ਯਾਤ੍ਰਾ ਇਕ ਸੁਭਾਵਿ
ਕਰਮ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮੀ ਤ
ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ 'ਅੰਸ਼ ਜੋਤ' ਤੋਂ 'ਪਰਮ ਜੋ
ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਜੋ ਰਹੱਸਮਈ ਕਰਮ ਬਾਣੀ
ਸੁਭਾਵ ਹੈ ਉਹ ਜਾਦੂ-ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿ
ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੇ
ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਮੂਲ ਵਿਚ ਜਾਦੂ ਟੂਣੇ ਦੇ ਹੀ ਸੋਧੇ
ਦੈਵੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤੇ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂ
ਸੱਚ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਲੋਕ-ਮਨ ਦਾ ਹੀ ਸੱਚ ਕਿਹਾ
ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਾਵਿ ਦੇ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਆਦਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕਵਿਤਾ
ਹੋਣੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਹੋਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣ
ਅਵਧੀ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤਕ ਅਵੱਸ਼ ਭੋਗਣੀ ਪਏਗੀ। ਕਾ
ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵੇਲੇ ਚੇਤੰਨ ਮਨ ਨਾਲੋਂ ਅਵਚੇਤਨ ਮ
ਵਧੇਰੇ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ
ਕਾਵਿ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਉਦੈ ਹੋਏ ਮਨੋ-ਚਿਤਰਾਂ
ਕਲਾਤਮਿਕ ਸੰਗਠਨ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣ-ਕ੍ਰਿ
ਵੇਲੇ ਸਿਰਜਕ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨਾ ਵੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤ
ਕਰੇ, ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਵਾਗਾਂ ਉਪਰ ਕ
ਪੂਰਾ ਵਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੇਤ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਛਿਣਾਂ ਵਿਚ ਅਵਚੇਤਨ ਦੇ ਵੇਗ ਤੇ ਪ੍ਰਕ
ਵਿਚ ਧੁੰਦਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਅਵਚੇਤ
ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਆਦਿਮ (ਲੋਕ) ਮਨ ਸੰਸਕਾਰ ਬਣ
ਘੇਸ ਮਾਰੀ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਿਰਜ
ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਇਹੋ ਅਵਚੇਤਨ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਆਪ
ਚਮਤਕਾਰ ਵਿਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਦਿਮ ਮਨ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਤ
ਵੀ ਸਭਿਅਕ ਅਤੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਹੋਵੇ, ਸੂਖਮ ਮਨੋ-ਭ

ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਸਭ ਲੋਕ-ਮਨ ਵਾਲੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਵੀ ਨੂੰ ਆਦਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਤ੍ਰਿਆਗਣੇ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਵੀ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਮੰਨ ਕੇ ਚਸ਼ਮੇ ਨੂੰ ਸੁਆਲ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਚਸ਼ਮਾ ਅਗੋਂ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

ਚੀਨੇ ਖ਼ਿਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਣੀ,
ਓ ਕਰ ਆਰਾਮ ਨਹੀਂ ਬਹਿੰਦੇ।
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਲੇ ਨੈਣਾਂ ਕੀ ਨੀਂਦਰ ?
ਓ ਦਿਨੇ ਰਾਤ ਪਏ ਵਹਿੰਦੇ।
ਇਕੋ ਲਗਣ ਲਗੀ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ,
ਟੋਰ ਅਨੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ।
ਵਸਲੋਂ ਉਰੇ ਮੁਕਾਮ ਨ ਕੋਈ,
ਸੋ ਚਾਲ ਪਏ ਨਿਤ ਰਹਿੰਦੇ।

ਤਾਂ ਕਵੀ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚੋਂ ਇਹੋ ਆਦਿਮ-ਮਨ ਉਦੈ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਚਮਤਕਾਰ ਵਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਲ-92) **ਲੋਟਾ** :

ਫ਼ਸਲ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ, ਜੋ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਨਗਾਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੈਰਾਤ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਫ਼ਸਲਾਂ ਨੂੰ ਗਾਹੁਣ ਮਗਰੋਂ ਕੁਝ ਦਾਣੇ ਖ਼ਾਨਗਾਹਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਤੇ ਮਖ਼ਦੂਮ ਦੀਆਂ ਦਰਗਾਹਾਂ ਨੂੰ। ਇਹ ਅੰਨ ਲੱਟਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਇਸ ਆਸ ਨਾਲ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਉੱਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਖੇਗਾ।

(ਲ-93) **ਲੋਟਾ (ਸਾਜ਼)** :

ਲੋਕ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਇਕ ਸਾਜ਼, ਜੋ ਮੀਆਂਵਾਲੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬੜਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਣੇ ਲੋਟੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਝਿੱਲੀ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਝਿੱਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇਕ ਤੰਦੀ ਲੰਘਾ ਕੇ ਲੋਟੇ ਦੇ ਗਲ ਦੁਆਲੇ ਵਲ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਤੰਦੀ ਝਿੱਲੀ ਦੇ ਉੱਤੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੰਦੀ ਨਾਲ ਇਕ ਇਕ ਘੁੰਗਰੂ ਬੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਖੱਬੀ ਬਗਲ ਵਿਚ ਦਬਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਡੰਡੀ ਫੜ ਕੇ ਤੰਦੀ ਨੂੰ ਵਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੀਆਂਵਾਲੀ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਜਦੋਂ

(ਲ-94) **ਲੌਹ** :

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਕੀਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ
ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਤਖ਼ਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਖ਼ਤੀ ਉੱਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸ
ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਅੰਕਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
ਉੱਤੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਨੂੰ
ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਤਕਦੀ
ਹੈ। ਲੌਹ ਤੇ ਲਿਖੀ ਤਕਦੀਰ ਮਿਟਦੀ ਨਹੀਂ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁ
ਸਾਰੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਧੁਰ ਦਰਗਾਹੋਂ ਲੌਹ ਉ
ਪਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਹੀ ਜਬਰਾਈਲ ਫ਼ਰਿ
ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ, ਲਿਆ ਕੇ
ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇ
ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਖ਼ਤੀ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੇ ਬੜੀ ਹਿ
ਰਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਲੌਹ-
ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਲ-95) **ਲੌਹ ਕਲਮ** :

ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਕਲਮ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਲੌ
ਉੱਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਲਿਖੀ
ਜੋ ਅਮਿੱਟ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਲੌਹ)।

(ਲ-96) **ਲੌਂਗ** :

(ੳ) ਇਕ ਦਰੱਖ਼ਤ ਦਾ ਫਲ, ਜੋ ਗਰਮ
ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੌਂਗ ਕਾਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵ
ਇਸ ਲਈ ਲੌਂਗ ਨੂੰ ਕਾਮ-ਚੇਸ਼ਟਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ
ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੇ
ਆਪਣੀ ਔਰਤ ਤੋਂ ਸੱਤ ਮਹਿਨਿਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਲੌਂ
ਖਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਔਰਤ ਉਸ ਮਰਦ ਦੀ ਕਾ
ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਨ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਲੌਂਗ ਵਿਆਹ ਦਾ ਨਿਉਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਵ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ
ਨਿਉਤਾ ਭੇਜਣ ਲਈ ਨਾਈ ਹੱਥ ਲੌਂਗ ਭੇਜਿਆ
(ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, ਪੰਨਾ 1(8)।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਸਾਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਭੇਜਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ
ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ।

(ਅ) ਲੌਂਗ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਇਕ ਗਹਿਣਾ,
ਨੱਕ ਵਿਚ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੌਂਗ ਪ

(ਲ-97) ਛੋਟਾ ਵੇਲਾ :

ਸੂਰਜ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵਲ ਢਲਣ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਦਿਨ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪਹਿਰ; ਇਸ ਨੂੰ ਤ੍ਰੈਕਾਲਾਂ ਤੇ ਛੋਟਾ ਵੇਲਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਛੁਪਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ 'ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ' ਦਾ ਵੇਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੁੱਠੇ ਸਿੱਧੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਮਾਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਤਾਸ਼ ਦੀ ਖੇਡ ਜਾਂ 'ਪੰਚ ਗੀਟੜਾ' ਵੀ ਨਹੀਂ ਖੇਡਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

(ਲ-98) ਲੌਂਦ :

ਚੰਦਰ-ਮਾਸ ਸੂਰਜ-ਮਾਸ ਨਾਲੋਂ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਹਰ ਤੀਜੇ ਸਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਚੰਦਰ-ਮਾਸ ਦਾ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਵਧਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇਹਰਵਾਂ ਮਹੀਨਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਮਲ-ਮਾਸ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਸੰਗਰਾਂਦ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮਹੀਨਾ ਸ਼ੁਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜ ਅਥਵਾ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ (ਵੇਖੋ : ਮਲ-ਮਾਸ)।

(ਵ-1) ਵੰਸ਼ :

ਵੰਸ਼ ਗੋਤਰ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀ ਚੀਜ਼; ਗੋਤਰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਪਕ ਸਮੂਹ ਹੈ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀਮਤ। ਗੋਤਰ ਕਈ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਅਤੇ ਗੋਤਰ ਅਗੋਂ ਕਈ ਵੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਖਿਲਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਮੂਹ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਡਿੱਕਾ ਪਿਛਲੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਇਕੋ ਹੋਵੇ, ਵੰਸ਼ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਿੱਤਰੀ-ਵੰਸ਼ ਤੇ ਜੇ ਮਾਤਾ ਨਾਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਤ੍ਰ-ਵੰਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵੰਸ਼ ਦਾ ਵਡਿੱਕਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਵੰਸ਼ਾਂ ਮਿਥਕ ਪੂਰਵਜਾਂ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣਿਕ ਪੂਰਵਜਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਅਧਾਰਤ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ-ਵੰਸ਼ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤੇ ਅਤੇ ਚੰਦ੍ਰ-ਵੰਸ਼ ਚੰਦ੍ਰ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੂਰਵਜ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਹੋਏ ਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਹਾਰਾਜ। ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਅਗਨੀ ਵੰਸ਼ਾਂ ਆਪਣਾ ਪੂਰਵਜ 'ਅਗਨੀ' ਨੂੰ ਮੰਨਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦਭਵ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ, ਕੁਝ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਚਲ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵੰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਸਾਵਲੀਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਸਾਵਲੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਸੀਂ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

(ਵ-2) ਵਹਾਬੀ :

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਫ਼ਿਰਕਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਲੇ-ਹਦੀਸ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਹਾਬੀ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵਹਾਬੀ ਮੁਖੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ ਹਨ—ਇਹ ਤਾਜ਼ੀਆ ਕੱਢਣ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੁਧ ਹਨ ਅਤੇ ਮੱਕੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਵਿਰੁਧ
ਇਸ ਲਈ ਮਦੀਨੇ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਲਈ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਵ
ਖ਼ਾਨਗਾਹਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸ
ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਮਾਜ਼ ਦੇ ਢੰ
ਕੁਝ ਵਿਲੱਖਣ ਹਨ। ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ
ਵੱਖਰੀਆਂ ਮਸਜਿਦਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਥਾਈਂ ਵੱ
ਮਸਜਿਦਾਂ ਨਹੀਂ।

(ਵ-3) ਵਹਿਤਰਨੀ ਧੇਨੁ :

ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਯੱਮ ਨਗਰ
ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ, ਰਾਹ ਦੇ ਭਿਆਵਲੇ ਪੰਧ ਵਿਚ ਇ
ਵੈਤਰਨੀ ਤੈਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ
ਛੁਹਾ ਕੇ, ਗਊ ਦਾਨ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ (ਪਹਿਲਿ
ਬਲੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ) ਤਾਂ ਇਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਗ
ਪੂਛ ਫੜ ਕੇ, ਵਹਿਤਰਨੀ ਨਦੀ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪ
ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਸਮੇਂ, ਗਊ ਦੇ ਦਾਨ ਕ
ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਵਹਿਤਰਨੀ ਧੇਨੂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਵ-4) ਵਹੀ :

ਉਹ ਰਜਿਸਟਰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕੁੱਲ ਜਾਂ ਪ
ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ, ਲੈਣ ਦੇਣ ਦਾ ਵੇਰਵ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ
ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤਕ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵ
ਦਾ ਰਵਾਜ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਸਭ
ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਹੀ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਉਂਦਰੇ ਤੇ
ਵੇਰਵਾ ਹੀ ਦਿਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੜਕੇ ਜਾਂ ਲੜਕੀ ਦੇ
ਉਤੇ ਬਰਾਦਰੀ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਲੋਕ, ਜੋ ਨਿਉਂਦ
ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਦਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਬਰਾਦਰੀ ਜਾਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪ

ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਾਈ ਭਾਜੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਓਂਦਰਾ ਦੇਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਰੋਟੀ ਦਾ ਵੀ ਹਿਸਾਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੋਟੀਆਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਕੌੜੀ, ਦੂਜੀ ਮਿੱਠੀ। ਕੌੜੀ ਰੋਟੀ ਕਿਸੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਕਾਲਵਸ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਰੋਟੀ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਖ਼ਰਚੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵਹੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਠੀ ਰੋਟੀ ਵਿਆਹ ਉਤੇ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਹ ਦੇ ਅਵਸਰ ਉਤੇ ਕੰਮੀਆਂ ਅਥਵਾ ਲਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਵਿਦੈਗੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਵਹੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਹੀ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ ਕੁੱਲ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਜੋ ਰਕਮ ਬਰਾਦਰੀ ਤੋਂ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਰਾਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਧਿਰ ਜੋ ਰਕਮ ਵਿਆਹਾਂ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਉਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਰਾਜ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਉਸੇ ਰਕਮ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਰਾਦਰੀ ਤੋਂ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਦੇਣ ਦਾ ਖਾਤਾ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ।

ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਜੋ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਇਕ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਜਿਸਟਰ ਨੂੰ ਵੀ ਵਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਵ-5) ਵਹੀ ਪੂਜਨ :

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਾਣੀਏ ਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਹੀ-ਪੂਜਨ ਦੀ ਰੀਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਉਹ ਘਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਨਿਉਤਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਥਾਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦੀਵੇ, ਫੁੱਲ ਫਲ ਤੇ ਲਖਸ਼ਮੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਧਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਕੇਸਰ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹਰ ਵਹੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਫ਼ੇ ਉਤੇ ਵਾਹ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਹੀ ਪੂਜਾ ਦੀਵਾਲੀ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਗਰਵਾਲ ਬਨੀਏ ਦੁਸਹਿਰੇ ਉਤੇ ਵਹੀ ਪੂਜਦੇ ਹਨ।

ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਜਦੋਂ ਨਵੀਆਂ ਵਹੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵਹੀ ਦੇ ਸਤਵੇਂ ਪੰਨੇ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਪਾਂਧੇ ਤੋਂ ਗਣੇਸ਼ ਦੇ ...

(ਵ-6) ਵੱਛੇ ਦੀ ਪੂਛ ਫੜਨੀ :

ਜਲੰਧਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ... ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਉਤੇ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਰਸਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ... ਜਣਨੀ ਦੀ ਧੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਦੇ ਨ... ਸਾਕ-ਸਬੰਧੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵੱਛੇ ਜਾਂ ... ਨੂੰ ਜਣਨੀ ਕੋਲ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਣਨੀ ਉ... ਪੂਛਲ ਪਕੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਵੱਛੇ ਨੂੰ ... ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਸਮ (ਜਲੰਧਰ ਗਜ਼ਟ... 54) ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਗਊ ਪੂਜਾ ਦਾ ... ਭਾਵਨਾ ਸਦਕਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਹੀ। ਗਊ ਦਾਨ ਨੂੰ ਇਕ... ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਰਕਰਾਰ ਰਖਣ ਦੀ ਹੀ ਰੁਚੀ ਹੈ।

(ਵ-7) ਵਜਰੇਸ਼ਵਰੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮੰਦਰ :

ਕਾਂਗੜੇ ਵਿਚ ਨਗਰ ਕੋਟ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਮੰ... ਵਜਰੇਸਵਰੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਲੋਕ ਮਾਤਾ ਕਹਿ ਕੇ ਪੂਜਦੇ ... ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਜਰੇਸਵਰੀ ਦੇਵੀ ਦਾ... ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮੰਦਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇਕ ਖੁਲ੍ਹੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ... ਪੱਥਰ ਦੇ ਥੰਮਾਂ ਦਾ ਚਬੂਤਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਚਬੂਤਰੇ ... ਇਕ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦਾ ਪੱਥਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਲੋ... ਚੁਕਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਸਰਧਾਲੂ ਆਪਣੀਆਂ ਜੀਭਾਂ ਕੱ... ਦੇਵੀ ਦੀ ਭੇਟਾ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ... ਭੇਟ ਕਰਨ ਦਾ ਰਵਾਜ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ... ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਸਰਧਾਲੂ, ਜੀਭਾਂ ਭੇਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ... ਵਿਸਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਸਰਧਾਲੂ ਆਪਣੀ ਜੀਭ ... ਕਟ ਕੇ ਭੇਟਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਭਾਂ ਤਿੰਨ ... ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰ ਵਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ... ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਘਟ ਸਮੇਂ ਵਿਚ। ਨਗਰ ਕੋਟ ਦੇ ... ਮੰਦਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਬੁਲ ਫ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤ... ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦਾ ਬੋਧਿਕ ਹੈ।

(ਵ-8) ਵਜ਼ੀਫ਼ਾ :

ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ... ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਮਨੋਕਾਮਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪੜ੍ਹਿਆ ... ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ...

(ਵ-9) **ਵੰਝਲੀ** :

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਾਜ਼। ਵੰਝਲੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਰਾਂਝੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਝਲੀ ਦੀ ਘਾੜਤ ਰਾਂਝੇ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਸਰਾਪ ਕਾਰਨ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਲਈ, ਇੰਦਰਪੁਰੀ ਵਿਚੋਂ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇੰਦਰ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਜਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਵਿਚੋਂ ਬੰਸਰੀ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਸਾਜ਼ ਬਖਸ਼ਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਭੀੜਾ ਸਮੇਂ ਵਰਤ ਸਕੇ। ਪਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਜਗਤ ਦੇ ਉਧਾਰ ਲਈ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਬੰਸਰੀ ਦੇਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇੰਦਰ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਸਰਾਪ ਕਾਰਨ ਜਨਮ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਇੰਦਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ 'ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਬਚਨ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਸਾਜ਼ ਮਿਲੇਗਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਰਾਂਝਾ ਪੇਟ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਂਸ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਬੀਜਿਆ ਤੇ ਜਦੋਂ ਰਾਂਝਾ ਜ਼ਰਾ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਸੇ ਵਾਂਸ ਤੋਂ ਵੰਝਲੀ ਬਣਾਈ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕੀਤਾ।

ਵੰਝਲੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਬੰਸਰੀ ਤੋਂ ਹੀ ਉਪਜਿਆ ਹੈ। ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਭੀੜ ਪੈਂਦੀ, ਉਹ ਵੰਝਲੀ ਵਜਾ ਕੇ, ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਦਾ। ਇਸ ਵੰਝਲੀ ਨੂੰ ਰਾਂਝੇ ਨੇ ਉਮਰ ਭਰ ਨਾਲ ਰਖਿਆ। ਹੀਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਮਿਲਣੀ ਉਤੇ ਹੀ, ਰਾਂਝੇ ਨੇ ਵੰਝਲੀ ਵਜਾ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਅਗੰਮੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਵਿਖਾਇਆ ਸੀ।

ਤਾ ਰਾਂਝੇ ਹੱਥ ਵੰਝਲੀ ਕੀਤੀ ਕੇਹੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਅਲ੍ਹਾਈਆਂ
ਸੁਕਨ ਕਾਹਿ ਕੁਕਾਇ ਬੰਬੂਲਾਂ ਸੁਕਨ ਬੂਟੇ ਲਾਈਆਂ
ਸ਼ੀਂਹ ਬਿਰੰਡੇ ਚੀਤੇ ਮੋਨੀ ਸਭ ਜਾਗ ਆਈਆਂ
ਆਖ ਦਮੋਦਰ ਕੀਕਣ ਦਿਸਣ ਜਾਣ
ਈਦੇ ਸਿਜਦੇ ਪਾਈਆਂ।

ਰਾਂਝਾ ਵੰਝਲੀ ਵਿਚੋਂ ਹਰੇਕ ਰਾਗ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਬੜਾ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰਾਂਝੇ ਨੇ ਝਨਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵੰਝਲੀ ਵਿਚੋਂ ਲਲਿਤ ਰਾਗ ਕਢਿਆ, ਤਾਂ ਪੰਜ ਪੀਰ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

(ਵ-10) **ਵਟਣਾ** :

ਵਟਣਾ ਚੰਦਨ, ਤਿਲ, ਚਰੋਂਜੀ, ਸਰ੍ਹੋਂ ਆਦਿ
ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਆਟਾ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,
ਮਲਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਕੂਲਾ ਤੇ ਸੁਗੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਤੇ
ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਟਣਾ ਵਿਆਹ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ
ਅਨੇਕਾਂ ਗੀਤ ਵਟਣੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਵਟ
ਦੀ ਰਸਮ ਸਮੇਂ, ਜੋ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ 'ਵਟਣੇ
ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਟਣਾ ਮਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘ
ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਲਾੜੀ ਲਾੜੇ ਨੂੰ ਆ
ਘਰ ਨਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਵ-11) **ਵਟਣਾ ਮਲਣਾ** :

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੰਡੇ ਤੇ
ਪਿੰਡੇ ਉਤੇ ਵਟਣਾ ਮਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ
ਬੈਠੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਪੜੇ ਵੀ ਰਤਾ ਮੈਲੇ
ਪਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਮਾਈਏਂ ਪੈਣ ਦ
ਘਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮਾਮੇ ਚੂੜਾ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਹਨ,
ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਬੰਦਾ 'ਕੁਆਰ ਧੋਤੀ
ਤ੍ਰੇਵਰ ਤੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਆਇਆ ਬੈਠਾ
ਉਦੋਂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵਟਣਾ ਮਲ ਕੇ ਨਵ੍ਹਾਇਆ ਜਾ
ਇਹ ਸ਼ਗਨ ਵਜੋਂ ਮਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਟਣਾ ਮ
ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਟਣੇ ਦੇ ਗੀਤ :

ਵਾਹਵਾ ਕਟੋਰਾ ਵਟਣੇ ਦਾ
ਵਾਹਵਾ ਮੇਲਦੀਆਂ ਦੋ ਜਣੀਆਂ
ਵਾਹਵਾ ਦਰਾਣੜੀ ਜਠਾਣੜੀਆਂ
ਵਾਹਵਾ ਕਿ ਸਖੀਆਂ ਭੈਣੜੀਆਂ

* * *

ਵਾਹਵਾ ਕਿ ਪੂਲੀ ਧਾਨਾਂ ਦੀ
ਵਾਹਵਾ ਕਿ ਧਮਕ ਜਵਾਨਾਂ ਦੀ
ਵਾਹਵਾ ਕਿ ਸੂਰਤ ਪਤਲੇ ਦੀ
ਵਾਹਵਾ ਕਿ ਮੂਰਤ ਕਾਨ੍ਹਾਂ ਦੀ
ਵਟਣਾ ਮਲੇਂਦੀਆਂ ਦੋ ਜਣੀਆਂ।

ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵਟਣਾ ਮਲ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾ
'ਕੁਆਰ ਧੋਤੀ' ਵਿਚ ਆਏ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਾਏ ਜਾਂਦੇ

ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਜੰਞ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਜਦੋਂ
ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਗਨ ਵ

ਭਰਨੀ ਆਖਦੇ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਘੜੋਲੀ ਭਰਨੀ)।

ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਨਵ੍ਹਾਣ ਲਗਿਆਂ ਇਕ ਚੌਕੀ ਉਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੌਕੀ ਉਪਰ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ 'ਚੋਪ' ਤਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰੇ ਕੰਨੀਆਂ ਚਾਰ ਦੋਸਤ ਫੜਦੇ ਹਨ। ਚੌਕੀ ਦੇ ਕੋਲ ਦਵੰਡੇਵੇਂ ਤੇ ਆਟੇ ਦਾ ਫਾਣ ਫੂਣੀਆਂ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੁੰਡਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਫੂਣੀਆਂ ਨੂੰ ਠੁੱਡੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।

(ਵ-12) ਵਟਵਾਣੀ :

ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰੋੜੇ ਨਾਲ ਇੰਦਰੀ ਨਾਲ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਖੁਸ਼ਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਲ-ਮੂਤਰ ਦੀ ਬੂੰਦ ਸਰੀਰ ਜਾਂ ਕਪੜੇ ਨਾਲ ਛੂਹ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਪਲੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਨਿਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਸ਼ਾਬ ਨੂੰ ਸੁਕਾਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵਟਵਾਣੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਢੇਲੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਢੇਲਾ ਕਰਨਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਵ-13) ਵਟੋ ਸਟਾ :

ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਧਿਰ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਪਹਿਲੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਵਟੇ ਵਿਚ ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਵਿਆਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ, ਕਈ ਵਾਰ ਇਕ ਧਿਰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦੇ ਕੇ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਲਈ ਧੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਜੇ ਦੂਜੇ ਧਿਰ ਦੀ ਧੀ ਦੀ ਉਮਰ ਪਹਿਲੀ ਧਿਰ ਦੇ ਲੜਕੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਾ ਖਾਂਦੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਜਾਂ ਭਤੀਜੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਵਿਆਹ ਧਨ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਵਾਠੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਆਹ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਇਕ ਧਿਰ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਤੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।

ਹਨ। ਇਸੇ ਪਾਵਨ ਤਿੱਥੀ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਨਰਾਇਣ ... ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਿਨ ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਵਰਤ ... ਅਤੇ ਭਗਵਾਨ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਅਰਗਾਹ ਦੇ ਕੇ ਪਾਠ ਕ... ਇਸ ਦਿਨ ਦਾਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂ... ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਬਿਨਾਂ ਲੂਣ ਦੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਭੋਜ... ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਵ-15) ਵਡੇਰਾ :

ਖੱਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਜਾਤੀ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇ... ਬਾਬਾ ਤੋਂਬਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਡੇਰੇ ਦੀ ... ਇਸ ਗੋਤ ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਚੋਲਾ ਪ... ਰਸਮ ਸਮੇਂ ਲੁੱਚੀਆਂ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚੋਲੇ ... ਸਵਾ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ... ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਲੈ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਸ਼ੁ... ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਿਤਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ...

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜੁੱਤੇ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਰਸਮ ਛੇ ... ਉਮਰ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਬਕਰੇ ... ਕਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਕਰੇ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਛੱਟਾ ... ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਬਕਰਾ ਕੰਬੇ ਤਾਂ ਸ਼ਗਨ ਚੰਗਾ। ... ਉਤੇ ਵੀ ਪਿਤਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮੁੰਡਨ ਸੰਸਕਾਰ ਗਿਆਰਵੇਂ ਸਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂ... ਪਹਿਲੇ ਸਤਰੇ ਦੇ ਮੁੰਡਨ ਸਮੇਂ ਲੜਕੇ ਦੀ ਮਾ... ਰੁਸ ਕੇ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ... ਉਦੋਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਜਦੋਂ ਤਕ, ਉਸ ਦ... ਜੋੜ ਲਿਆ ਕੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ... ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਮੁੰਡਨ ਸਮੇਂ ਲੜਕਾ ਤਿਆਗੀ ... ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿਖਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ... ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਵਾਪਸ ਮੋੜ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਵ-16) ਵਣਜਾਰਾ (ਬਨਜਾਰਾ) :

ਇਕ ਜਾਤੀ ਜੋ ਘੁੰਮ ਫਿਰ ਕੇ ਤੀਵੀ... ਹਾਰ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ—ਕੰਘੀ, ਸੁਰਮਾ, ... ਵੰਗਾਂ ਆਦਿ ਵੇਚਦੀ ਹੈ। ਬਨਜਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦ... ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ 'ਬਣਿਜ' ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਵਿਪ... ਹੈ। 'ਸ਼ੈਕਸਪੀਰੀਅਨ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ' ਅਨੁਸਾਰ ਬ... ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਬਰਿੰਜਅਰ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ...

ਡੰਡੀ ਰਚਿਤ 'ਦਸ ਕੁਮਾਰਾ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਵਿਚ, ਰਮਤੀ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚ, ਬਨਜਾਰਿਆਂ ਦੇ ਟਾਂਡੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਕੁਕੜਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਤੇ ਡੰਡੀ ਕਾਲੀਦਾਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਰੀਅਨ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਬਨਜਾਰਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬਨਜਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸਥਾਨ ਮੁਲਤਾਨ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਹਾਬ-ਉਦੀਨ ਗ਼ੋਰੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣੇ।

ਕਈ ਬਨਜਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚਰਨ ਅਥਵਾ ਭੱਟ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖ਼ਾਨਾਬਦੋਸ਼ੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਜੱਦੀ ਕੰਮ ਚਰਨਾਂ (ਭੱਟਾਂ) ਵਾਲਾ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਈ ਹੋਰ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਬਨਜਾਰਿਆਂ ਦੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਰਲਦੇ ਗਏ ਤੇ ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਲ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਬਨਜਾਰਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਟਾਂਡੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 'ਟਾਂਡੇ' ਉਹ ਅਬਾਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਬਨਜਾਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਟਾਂਡੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਕਦੇ ਬਨਜਾਰਿਆਂ ਦੀ ਅਬਾਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਜਰਾਤ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਟਾਂਡਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਝਨਾਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉਤੇ ਹੈ, ਜਿਥ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੁਬਾਣੇ ਵਸਦੇ ਸਨ। ਲੁਬਾਣੇ ਵਣਜਾਰੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ 'ਉੜਮੜ ਟਾਂਡਾ' ਇਕ ਕਸਬਾ ਹੈ।

ਬਨਜਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੁਬਾਣਾ ਗੋਤ ਵਾਲੇ ਬਨਜਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ 11 ਗੋਤਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗੌੜ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਹਨ। ਬਨਜਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਉਪਜਾਤੀਆਂ ਹਨ। ਤੁਰਕੀਆ ਬਨਜਾਰੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 36 ਕਬੀਲੇ ਹਨ। ਬਰੱਦ ਬਨਜਾਰੇ, ਜੋ ਭਟਨੇਰ ਤੋਂ ਪੀਲੀਭੀਤ ਆਦਿ ਆਏ; ਮੁਕਰੀ ਬਨਜਾਰੇ, ਜੋ ਬਰੇਲੀ ਦੇ ਉਤਰੀ ਪਰਗਨੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਰੂਪੀਆ ਬਨਜਾਰੇ, ਜੋ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਬਨਜਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅਖਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੰਦ
ਘਟਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਵ-18) ਵਡੀ ਤੀਜ :

ਮਹੇਸ਼ਵਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦਾ ਵਿ
ਜੋ ਉਹ ਭਾਦਰੋਂ ਦੀ ਹਨੇਰੇ-ਪੱਖ ਦੀ ਤੀਜ ਨੂੰ
ਹਨ। ਇਸ ਦਿਨ ਤੀਵੀਆਂ ਵਰਤ ਰਖਦੀਆਂ ਅ
ਪਤੀ ਦੀ ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੀ
ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਵੀ ਇਹ ਵਰਤ ਰਖ
ਤੇ ਨੇਕ, ਪਰਾਕਰਮੀ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰੀ ਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾ
ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਤ੍ਰਿਕਾਲਾਂ ਵੇਲੇ ਸੱਤੂ
ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿ
ਕੁਟਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਤੀਵੀਆਂ ਪੂਜਾ ਕਰ ਕੇ ਵਿ
ਵਰਤ ਤੋੜਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਵ-19) ਵਧਾਵਾ ਲਿਆਉਣਾ :

(1) ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਮਗਰੋਂ, ਛੱਟੀ ਵਾ
ਬੱਚੇ ਦੀ ਭੂਆ ਵਧਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਆਉਂਦੀ
ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵਸਤ੍ਰ, ਗਹਿਣੇ, ਮੇਵਾ
ਤੇ ਖਿਲੌਣੇ ਆਦਿ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ '
ਵਧਾਵਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ
ਨਨਾਣ, ਘਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕੰਧ ਉਤੇ ਗੋਹੇ ਤੇ ਜੌਂਅ
ਦਾ ਸਵਾਸਤਿਕ ਉਲੀਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਉ
ਤੇ ਸਿੱਠਾਂ ਵੀ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋਹਿ
ਪੇਕੇ ਘਰ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਵ
ਦੇ ਜੱਸ ਦੇ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਮਾਂ-ਪਿਉ, ਭੈਣਾਂ-ਭਰ
ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੇ ਲਾਗ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਮਿਹਣੇ ਤਾਹਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸੁੰਦਰ ਬਾਲ ਜੰਮ ਕੇ ਵੀ
ਨੇ ਨਨਾਣ ਦੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ ਨਹੀਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ
ਉਸ ਦੇ ਮਨ-ਪਸੰਦ ਦੇ ਕਪੜੇ ਤੇ ਗਹਿਣੇ ਆਦਿ
ਨਹੀਂ ਦਿਤੇ। ਸਿੱਠਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਕ ਸਬੰਧ
ਵਿਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(2) ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ, ਮੁੰਡਨ ਆਦਿ ਮੰਗ
ਵੇਲੇ ਵਧਾਈ ਦੇਣ ਆਏ ਅੰਗ-ਸਾਕ ਜੋ ਵਸਤਰ
ਮਠਿਆਈ ਆਦਿ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵ
ਲਿਆਉਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਘਰ ਨਨਦ ਦੇ ਮਿਲਣ ਵਧਾਈਆਂ,
ਜੀ, ਘਰ ਨਨਦ ਦੇ,
ਅੱਧੀ ਰਾਤੀਂ ਮੇਰਾ ਗੋਬਿੰਦਾ ਜੰਮਿਆ,
ਜੱਗ ਵਿਚ ਧੁੰਮਾਂ ਪਾਈਆਂ ।
ਇਕ ਹੋਰ ਗੀਤ 'ਹਰਿਆ' ਹੈ—
ਹਰਿਆ ਨੀ ਮਾਏ ਹਰਿਆ ਨੀ ਭੈਣੇ
ਹਰਿਆ ਨੀ ਭਾਗੀਂ ਭਰਿਆ
ਜਿੱਤ ਦਿਹਾੜੇ ਮੇਰਾ ਹਰਿਆ ਨੀ ਜੰਮਿਆ
ਸੋਈਓ ਦਿਹਾੜਾ ਮੇਰਾ ਭਾਗੀਂ ਭਰਿਆ ।
(ਵੇਖੋ : ਹਰਿਆ) ।

(ਵ-21) **ਵਧੋ ਮਹਾਰਾਜ** :

ਕਿਸੇ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਉਤੇ ਜਿਹੜੇ ਮਾਤਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਰਥੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਨੂੰ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਫੂਕਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵਾਪਸੀ ਉਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਨਾਈ ਤੋਂ 'ਵਧੋ ਮਹਾਰਾਜ' ਦੀ ਅਸੀਸ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਪਰਤਦੇ ਹਨ । ਸੁਧੀ ਲਈ ਨਹਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤੇ 'ਵਧੋ ਮਹਾਰਾਜ' ਅਖਵਾਣਾ ਮੌਤ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਹੈ ।

(ਵ-22) **ਵਬਾਈ ਰੋਗ** :

ਵਬਾਈ ਰੋਗ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਤ ਆਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਫੈਲਾਏ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਵਬਾਈ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰੇਤ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਬਹੁਤੀ ਪੁਰਾਣੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੜਗਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਆਦਮੀ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਤਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰੇਤ ਨੂੰ ਜੰਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਲ ਰੀਂਗਦਾ ਵੇਖਿਆ । ਦਾਅ ਲਗਾ ਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰੇਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦਾਲ ਹੇਠਾਂ ਪਕੜਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਨਾ ਛਡਿਆ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸਹੁੰ ਨਾ ਖਾਧੀ ਕਿ ਉਹ ਉਦੋਂ ਤਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵੜੇਗਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਪਕੜਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹਨ । ਹੁਣ ਤਕ ਜਦੋਂ ਪਸ਼ ਦੀ ਮਹਾਮਾਰੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਪ੍ਰੇਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਚਨ ਪਾਲਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁਨ ।

ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਗੱਦੀ ਗਡਰੀਏ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਮਹਾਮਾਰੀ ਸਮੇਂ, 'ਗੁੱਗਾ ਪੀਰ' ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਗੁੱਗਾ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਤ ਆਤਮਾ ਹੈ । ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਭੇਟਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਇਕ ਮੁੜਿਆ ਹੋਇਆ

ਬਕਰੇ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ
ਕੁਝ ਛਿੱਟੇ ਲੋਹੇ ਉਤੇ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

(ਵ-23) **ਵਰਜਿਤ ਕੰਮ** :

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ
ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ, ਕਿਸੇ ਫਲ ਜਾਂ ਵ
ਖਾਣ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਜਾਣ ਅਥਵਾ
ਖ਼ਾਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਿਤ ਕੀਤਾ
ਹੈ । ਇਹ ਵਰਜਨਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਾਧੂ ਫ਼ਕੀਰ ਕਰ
ਜਾਂ ਕੋਈ ਸਹਾਇਕ ਜਨੌਰ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ । ਨਾਇ
ਕਈ ਵਾਰ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਉਲੰਘ
ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਤਕੰਠਾ ਵਸ ਉਹ ਜਾਣ ਬੁ
ਇਸ ਦਾ ਫਲ ਵੇਖਣ ਲਈ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਵ
ਗੱਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਾਇਕ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੰਕਟ ਵਿ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ
ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਰੂੜ੍ਹੀ ਦਾ ਸ
ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੂਪ ਬਾਈਬਲ ਵਿਚ ਹੈ । ਬਾਈਬਲ ਅ
ਆਦਮ ਨੇ ਹਵਾ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਵਰਜਿਤ ਵਾੜੀ ਵਿਚੋਂ
ਖਾਧੇ, ਜਿਸ ਲਈ ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹਿਸ਼ਤ ਵਿਚੋਂ
ਦਿਤਾ । ਰੇਮੰਡ ਡੇਲਾਮ ਜੇਮਸਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ
ਕਥਾ ਰੂੜ੍ਹੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬਾਈਬਲ ਦੀ 'ਆਦਮ-ਹਵਾ'
ਕਥਾ ਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ।

ਕੁਝ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਸਮੇਂ
ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਵਰਜਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਾ ਰ
ਦੀ ਇਕ ਕਥਾ ਵਿਚ, ਬੁੱਢੀ ਮਾਈ ਰਾਜੇ ਰਸਾਲੂ ਨੂੰ ਕ
ਹੈ ਕਿ ਅਮੁਕੇ ਬਨ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਡੁਬਣ ਮਗਰੋਂ ਸਫ਼ਰ ਕ
ਵਰਜਿਤ ਹੈ । ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ । ਜਿਥੇ
ਡੁਬੇ ਉਥੇ ਹੀ ਪੜਾ ਕਰ ਲੈਣਾ, ਪਰ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ
ਗੱਲ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਸੂਰਜ ਡੁਬਣ
ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਸਫ਼ਰ ਚਾਲੂ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਉਲੰ
ਕਾਰਨ ਉਸ ਉਤੇ ਭਾਰੀ ਸੰਕਟ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਹੀ
ਸੂਰਜ ਡੁਬਣ ਮਗਰੋਂ ਤੁਰਦਾ ਹੈ, ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਇਕ
ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਕ ਲੈਂਦੀ ਹੈ
ਮੰਤ੍ਰ ਮਾਰ.ਕੇ ਰਾਜੇ ਰਸਾਲੂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਥੀ
ਪੱਥਰ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ।

ਖੂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਤੋਂ ਵਰਜਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਵਰਜਿਤ ਖੂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਲਏ ਜਾਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਲਏ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਕ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ, ਨਾਇਕ ਕਿਸੇ ਸੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਜਿੰਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਪਰਬਤ ਵਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਸੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੁੰਦਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸੱਤ ਖੂਹ ਆਉਣਗੇ, ਪਰ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਖੂਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਨਾ ਪੀਵੇ। ਜੇ ਉਹ ਪਾਣੀ ਪੀ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਖੂਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਨਾਲ ਮੱਛੀ, ਦੂਜੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਨਾਲ ਕਾਂ, ਤੀਜੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਨਾਲ ਬਿੱਲੀ, ਚੌਥੇ ਨਾਲ ਕੁੱਤਾ, ਪੰਜਵੇਂ ਨਾਲ ਗਿੱਦੜ ਤੇ ਛੇਵੇਂ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਨਾਲ ਖੋਤਾ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਖੂਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਵਰਜਿਤ ਹੈ, ਸਤਵੇਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹਰਜ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਪਿਆਸ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਛੇਵੇਂ ਖੂਹ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਘੁਟ ਪਾਣੀ ਪੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖੋਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਜਿਤ ਬਾਵਲੀ ਵਿਚੋਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਖ਼ਸ, ਜਲ ਵਿਚ ਤਰਨ ਵਾਲੀ ਮਛਲੀ, ਮੁਰਗਾਬੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜੀਵ ਜੰਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਉਤੇ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼ਖ਼ਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਛੱਟੇ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦਾ ਜਾਂ ਮੰਤ੍ਰ ਸਰਾਪ ਦਾ ਸਮਾਂ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

(ਵ-25) **ਵਰਜਿਤ ਦਿਸ਼ਾ** :

ਲੋਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ; ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਉਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਉਤੇ ਭਾਰੀ ਸੰਕਟ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਜਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਰੂੜ੍ਹੀ ਕਈ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੱਖਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਰਜਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਦੱਖਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਯਮ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਦਿਸ਼ਾ ਵਰਜਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਮੀਰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਮੀਰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਵਰਜਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਵ-26) **ਵਰਜਿਤ ਬ੍ਰਿਛ** :

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕਥਾਨਿਕ
ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਅਥਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾ
ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਬ੍ਰਿਛ ਦਾ ਫਲ ਖਾਣ ਤੋਂ ਵਰਜ ਦਿਤਾ
ਹੈ। ਜੇ ਨਾਇਕ ਇਸ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉ
ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਬ੍ਰਿਛ ਉਤੇ
ਦੇਵ, ਜਿੰਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਤ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਟੂਣਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ
ਇਸ ਬ੍ਰਿਛ ਦਾ ਫਲ ਖਾਣ ਵਾਲਾ ਅਥਵਾ ਇਸ ਬ੍ਰਿ
ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਛਾਂ ਵਿਚ ਅਰਾਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ
ਪੰਛੀ ਅਥਵਾ ਜਨੌਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਹ
ਵਿਚ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਰ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਦਾ ਭਰਾ ਵ
ਬ੍ਰਿਛ ਦਾ ਫਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੰਛੀ ਬਣ ਕੇ ਉਸ
ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਨਾਇਕ
ਢੂੰਡਦਾ ਹੋਇਆ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ
ਉਤੇ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਜਿਤ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ
ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਨਾਇਕ ਅਨੁਮਾਨ
ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੰਛੀ ਉਸ ਦਾ ਗੁੰਮਿਆ ਹੋਇਆ
ਹੀ ਹੈ। ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਲੈਂਦਾ
ਪਿਛੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਜਲ ਦੇ ਛੱਟਿਆਂ
ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ।

(ਵ-27) **ਵਰਜਿਤ ਵਣ** :

ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀ; ਅ
ਕਥਾ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਵਣ ਜਾਂ ਵਾੜੀ
ਜਾਣ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ
ਉਹ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

(ਵ-28) **ਵਰੁਣ** :

ਵੈਦਿਕ ਮਿਥਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ
ਰਾਜਾ; ਵਰੁਣ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਰਖਿਅਕ ਹੈ।
ਭੂਮੀ ਉਤੇ ਮੀਂਹ ਵਰਸਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਦੇਵ
ਵਿਚੋਂ ਵਰੁਣ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਵਰੁਣ ਦੇ ਕਈ ਕ
ਜਿਹਾ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਮੁਖੀ ਦੇ

(੮-29) **ਵਰਤ :**

ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਕੇ, ਮਨ ਚਾਹੀਆਂ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅੰਨ-ਪਾਣੀ ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਵਰਤ ਮਰਦ ਤੀਵੀਆਂ ਮੱਠੇ ਸੱਠੇ ਸਭ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਈ ਵਰਤ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕੇਵਲ ਤੀਵੀਆਂ ਹੀ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਰਦ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ, ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਜਾਂ ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗਿਣਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਹਰ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ, ਸਤਵੀਂ, ਨੌਵੀਂ ਤੇ ਕਾਲੀਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਿਨ-ਦਿਹਾੜਿਆਂ ਦੇ ਵਰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਨੌਰਾਤਿਆਂ ਦੇ ਨੌਂ ਵਰਤ ਸੁਹਾਗਣਾਂ-ਭਾਗਣਾਂ ਦੇ ਵਰਤ ਆਦਿ।

ਵਰਤ ਦਾ ਮੁਢ ਸ਼ਾਇਦ 'ਅਲਪ ਅਹਾਰ' ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਬਝਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਭੁੱਖਾ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਸਾਧਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਵਰਤ ਰਖਣ ਵਾਲੇ, ਵਰਤ ਰਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਤਨੇ ਪਦਾਰਥ ਦੁੱਧ, ਸੇਂਵੀਆਂ ਤੇ ਫਲ ਮਿਠਾਈ ਆਦਿ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਮ ਦਿਨ ਇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਵਰਤ ਹੁਣ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਰਸਮ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਖਾਣ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ : ਅਜ ਕਰਾਤੀ ਵਰਤ ਹੈ, ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਹੈ।

ਵਰਤ ਕਈ ਮਨੋਰਥਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਵੀ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਸੁੱਖਣਾ ਦੇਣ ਲਈ, ਕਈ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰ ਕੇ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ। ਕਈਆਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦਾ ਅੰਨ ਜਲ ਸਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਪਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਵਰਤ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਈਆਂ ਵਰਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅੰਨ ਪਾਣੀ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਕਈ ਹੋਰ ਵਰਤਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਵਰਤਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਵਰਤ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਪ੍ਰਤਾਪ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਵਰਤ ਅਧਿਆਤਮ ਅਥਵਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਲਈ, ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ, ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਪਵਿਤਰ ਕਰਨ

ਵਰਤ ਦਾ ਅਰਥ 'ਉਪਵਾਸ' ਹੈ। ਉਪਵਾਸ ਦੇ ਅ
ਹਨ ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਕਰਾਉ
ਇਸ ਵਰਤ ਦਾ ਅਰਥ ਸਿਰਫ਼ ਭੁੱਖਾ ਰਹਿਣਾ ਹੀ
ਸਗੋਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਵਰਤਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ
ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮਹੀਨਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਾਰ
ਵਰਤ ਨਾ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸੱਤਾਂ ਦਿ
ਵਿਚੋਂ ਹਰੇਕ ਦਿਨ ਵਰਤ ਰਖਣ ਦੀ ਆਪੋ ਆ
ਮਹੱਤਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ, ਇਕਾ
ਅਮਾਵਸ ਤੇ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਤ ਰਖਣ ਦੀ
ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ
ਤਿੱਥੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ
ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ, ਅਵਤਾਰ ਤੇ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਨਾਲ ਹੋ
ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੱਥੀਆਂ ਉਤੇ ਵਰਤ ਰਖਣ ਦਾ ਆਪ
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਵਰਤ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ ਇਕ 'ਕਾਮਯ' ਤੇ ਦੂ
'ਨਿਤਯ'। 'ਕਾਮਯ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਮਨਾ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ 'ਨਿਤ
ਉਹ ਵਰਤ ਹਨ, ਜੋ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਂ ਅਧਿਆ
ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਦਕਾ ਨਿਰੋਲ ਮਨ ਦੀ ਸੁਧੀ ਤੇ ਸੰਕਲਪ
ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹਿਦੂਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਰ
ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹਾਤਮ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਹਰੇਕ ਵ
ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦਰਸਾਣ ਲਈ, ਕਈ ਲੋਕ-ਕਥਾ
ਮਿੱਥਕ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੁਧਤਾ ਉ
ਵੀ ਬੜਾ ਬਲ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁਧ
ਲਈ ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੇ ਮਨ-ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੁਧਤਾ ਲਈ ਪੂ
ਪਾਠ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹਨ। ਵਰਤ ਦੀ ਪੂਜਾ ਘਰ ਵਿਚ
ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਪਾਵਨ ਨਦੀ
ਕੰਢੇ ਜਾਂ ਬ੍ਰਿਛ ਹੇਠ ਜਾਂ ਦੇਵ ਮੰਦਰ ਵਿਚ। ਬਹੁਤੇ ਵ
ਘਰ ਹੀ ਪੂਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੁਰਾਣਾਂ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਰਤਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿ
ਇਹ ਵੀ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁਧੀ ਲ
ਕਿਤਨਾ ਦਾਤਨ, ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਵੱਟਣਾ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਤੇ
ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ।

ਹਰ ਵਰਤ ਦੇ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਕਲਪ ਕਰਨ

ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਹਰ ਵਰਤ ਦਾ ਅਧਿਦੇਵਤਾ ਕਲਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁਰਾਣਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉਤੇ, ਪੂਜਾ ਦੀ ਸਮਿਗਰੀ ਵੀ ਨਿਸਚਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਵਰਤ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸਮਿਗਰੀ ਤੇ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵੀ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਫਲ ਭਾਂਵਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਫੁੱਲ।

ਵਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸੋਲਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਪਚਾਰ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ: ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਡਸ-ਉਪਚਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਰਤ ਵਿਚ ਪੂਰੇ 16 ਉਪਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਚ ਘੱਟ ਵੀ।

ਵਰਤ ਸਮੇਂ ਕਲਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਥਵਾ ਕੁੰਭ ਪੂਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਘੜਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਲੰਬਾਈ ਚੌੜਾਈ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ। ਘੜੇ ਵਿਚ ਜਲ ਭਰ ਕੇ ਉਪਰ ਇਕ ਕਟੋਰਾ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘੜੇ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਹੇਠ ਤੇ ਮੱਧ ਜਾਂ ਮੂੰਹ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦਖਸ਼ਣਾ ਕਟੋਰੇ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਫਿਰ ਮੂਰਤੀ ਜਾਂ ਚਿੱਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੂਰਤੀ ਜਾਂ ਚਿੱਤਰ ਬਿਨਾਂ ਪੂਜਾ ਅਧੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੂਰਤੀ ਵਿਤ-ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਾਤ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਵਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸਮੇਂ ਹਵਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵਰਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਵਰਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੋਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਖੰਡਨ ਹੋਇਆ ਵਰਤ ਸਭ ਪਹਿਲੇ ਸੰਚੇ ਪੁੰਨ-ਕਰਮ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

(ਵ-30) **ਵਰਤਨ ਭਾਜੀ :**

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਰਤਨ ਭਾਜੀ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਸਾਕ ਅਥਵਾ ਬਰਾਦਰੀ 'ਵਰਤਨ ਭਾਜੀ' ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਤਨਾ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਬਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਅਥਵਾ ਲੈਣ ਦੇਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਗੌਰਵ ਅਥਵਾ 'ਨਕ' ਵਧਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਕਿਤਨਾ ਵੀ ਰਜਿਆ ਪੁਜਿਆ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਉਹ ਬਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੈਣ ਦੇਣ ਸੁਚੱਜਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਦੀ

ਸਮੇਂ ਅੰਗਾਂ-ਸਾਕਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇ
ਕਈ ਵਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਜੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤ ਲਿਆ
ਹੈ। ਭਾਜੀ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਭਜ' ਤੋਂ
ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵੰਡਣਾ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ
ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਆਦਿ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿ
ਮਠਿਆਈ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਿ
ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦੁਖ ਸੁਖ ਦੇ ਹਰ ਮੌ
ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ ਨੇਂਦਰਾ, ਕਪੜੇ, ਵਸਤ, ਰੋਟੀ, ਫਲ, ਮਿ
ਆਦਿ ਦੇ ਲੈਣ ਦੇਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ
ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਾਂ 'ਮਾਂਗ' ਦੇ ਲੈਣ ਦੇਣ
ਭਾਜੀ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਕ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸ
ਸਮੇਂ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦੂਜੇ ਜ਼ਿਮੀਂ
ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤਨ ਭਾਜੀ ਹੈ, 'ਮਾਂਗ'
ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਮੰਗਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਵਰਤਨ ਭਾਜੀ ਅੰਗਾਂ ਸਾਕਾਂ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ
ਦੋਪਾਸੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਤਨੀ ਕੁ ਗਿਣਤੀ ਮਿਣਤੀ
ਕੋਈ ਵਰਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਤਨੀ ਹੀ ਗਿਣਤੀ ਮਿਣਤੀ
ਉਸ ਨਾਲ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਥਾ ਇਹ
ਜਿਤਨੀ ਭਾਜੀ ਕੋਈ ਚਾੜ੍ਹੇ ਦੂਜਾ ਸਵਾਈ ਕਰ ਕੇ
ਪਰ ਜੇ ਸਵਾਈ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ ਤਾਂ ਬਰਾਬਰ ਤਾਂ ਦੇ
ਬਣਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਸਦੀ ਤੌਫ਼ੀਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ।

ਪਰ ਧੀ ਨਾਲ ਵਰਤਨ-ਭਾਜੀ ਇਕ ਧਿਰੀ ਹੁੰ
ਧੀ ਦਾ, ਮਾਂ ਪਿਉ ਤੋਂ ਲੈਣ ਦਾ ਜਨਮ-ਸਿਧ ਅਧਿਕ
ਧੀ ਦੀ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਵਰਤਨ ਭਾਜੀ ਨਹੀਂ
ਦੇਣ ਦੀ ਭਾਜੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭੈਣਾਂ-ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ
ਹੈ, ਮਾਂ ਪਿਉ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਧੀ ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਪੇਕੇ
ਸੱਖਣੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਲੋਕੀਂ ਆਖਦੇ
ਘਰੋਂ ਸੱਖਣੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਚਾਰੇ ਕੰਧਾਂ
ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਬਦਸ਼ਗਣੀ ਹੁੰ
ਵਿਆਹ ਆਦਿ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਉਤੇ ਮਠਿਆਈ, ਕ
ਤੇ ਨਕਦ ਭਾਜੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਧੀ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਜਾਂ
ਸਿਰਫ਼ ਧੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਪਰਵਾਰ
ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਮਠਿਆਈ, ਕਪੜੇ ਤੇ ਨਕ
ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧੀ ਨੂੰ ਦਿਤੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਮੂਲ ਮ
ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਅੰਗ ਸਾਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਹਮੇ
ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦਾ ਬਰ ਨਹੀਂ
ਜਾਂਦਾ।

ਹੈ । ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋੜੀ ਭਾਜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਹੋਰ ਮੌਕਿਆਂ ਉਤੇ ਗਲੀ ਮਹੱਲੇ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਠਿਆਈ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਮਠਿਆਈ ਆਦਿ ਵੀ ਅੰਗ-ਸਾਕਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਾਜੀ ਲੈਣ ਦੇਣ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੁਭ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਭਾਜੀ ਆਉਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ।

ਕੁਝ ਵਰਤਨ ਭਾਜੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਾਤ ਗੋਤ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ, ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਤੇ ਲਾਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ, ਦੂਜੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਧਿਆਣ', 'ਚੁਲ੍ਹ' ਤੇ 'ਰਾਠਾਚਾਰੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਧਿਆਣ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਜੇਞ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਦੂਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤੇ ਜਾਤ ਗੋਤ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ, ਜੋ ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਆਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਨੂੰ ਥਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਠਿਆਈ ਜਾਂ ਕੜਾਹ ਪੂੜੀ ਪਾ ਕੇ ਤੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਕਦ ਰੁਪਏ ਰਖ ਕੇ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਧੀ ਧਿਆਣਾਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੁਲ੍ਹਨ ਨੂੰ ਸ਼ਗਨ ਤੇ ਸਲਾਮੀ ਦੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਸ਼ਗਨ ਤਾਂ ਰਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਲਾਮੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਧੀ ਧਿਆਣਾਂ ਦੀ ਸਲਾਮੀ ਰਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨਹੀਂ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਦੇ ਕੰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਰਕਮ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਜੋ 'ਚੁਲ੍ਹ' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਰਾਠਾਚਾਰੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਨੂੰਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵਿਆਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਬਰਾਤ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਰਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲਾਗ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਤਿੰਨ ਵਰਤਨ ਭਾਜੀਆਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪੱਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਾਣ ਮਰਯਾਦਾ ਵਧਦੀ ਹੈ ।

ਵਰਤਨ ਭਾਜੀ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਆਪਸੀ ਲੈਣ ਦੇਣ ਹੈ । ਭਾਜੀ ਜਿਸ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਨਕਦੀ, ਕਪੜੇ, ਮਠਿਆਈ ਆਦਿ ਵਿਚ, ਉਸੇ ਹੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਮੋੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਦਾਨ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਖ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਮੋੜਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ । ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਵੀ ਭਾਜੀ ਔਖੇ ਸੌਖੇ ਹੋ ਕੇ ਮੋੜਦੇ ਹਨ । ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਵੀ ਲਈ ਭਾਜੀ ਮੋੜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਜੀ ਦਾ ਲੈਣ ਦੇਣ

ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਵਧ ਵਾਪਿਸ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ, ਜੇ
ਕਾਰਨ ਵਧ ਨਾ ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਤਾਂ ਘਟ ਦੇ
ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਭਾਜੀ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਦਿਤੀ
ਹੈ, ਜਦੋਂ ਭਾਜੀ ਮੁਕਾਈ ਜਾਵੇ ਤੇ ਅਗੋਂ ਲੈਣ ਦੇਣ
ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ । ਪਰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਗਲੀ ਮ
ਵਿਚ ਵਰਤਨ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਬਰਾਬਰ ਦੀ
ਦਾ ਰਵਾਜ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਮੌਕੇ ਉ
ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਕੁਝ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਉਸ ਦੇ ਘ
ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਉਤੇ ਭਾਜੀ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ
ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ । ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਲਗਿ
ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੇ ਭਾਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਠਿਆਈ
ਕਪੜੇ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਲੈਣ ਦੇਣ ਦੀ ਭ
ਵਿਆਹ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਜੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮੋੜ
ਨਹੀਂ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਦੋ ਭਾਜੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦ
ਹਨ, ਜੋ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਮੌਕੇ
ਉਤਾਰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਜੀ ਵਖਰੇ ਘਰ-ਬਾਰ ਵਾਲੇ ਨ
ਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹਰ ਜੀਅ ਨਾਲ ਵੱ
ਭਾਜੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੋ
ਸ਼ਖ਼ਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਬਰਾਦ
ਦੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨਾਲ ਵੱਖਰੀ ਭਾਜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ
ਵਰਤਨ ਭਾਜੀ ਵਿਚ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਵ
ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਾ
ਲੈਣ ਦੇਣ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਵਰਤਨ ਭਾਜੀ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ
ਕੁ ਲੈਣ ਦੇਣ ਨਿਉਂਦਰਾ, ਰਾਠਾਚਾਰੀ, ਧਿਆਣ, ਚੁ
ਵੇਲ, ਸਲਾਮੀ ਆਦਿ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ
ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਹੋਰ ਕਈ ਮੌਕੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਵਾਗ ਫੜਾਈ
'ਮਹਿੰਦੀ' ਤੇ 'ਖਾਰਾ ਲਹਾਈ' ਵੇਲੇ ਵੀ ਲਾਗ/ਸ਼ਗਨ
ਦੀ ਭਾਜੀ ਚਲਦੀ ਹੈ ।

(ਵ-31) ਵਰਾਹਾ :

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਇਕ ਅਵਤਾਰ ਜੋ ਜੰਗਲੀ ਸੂਰ ਦੀ ਸ਼ਕ
ਦਾ ਸੀ । ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਇਹ ਅਵਤਾਰ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਹਰਨਾ
ਦੈਂਤ ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਲਈ ਧਾਰਿਆ । ਹਰਨਾਕਸ਼ ਧਰਤੀ
ਚੁਕ ਕੇ, ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਡੋਬਣ ਲਈ ਲੈ ਗਿ

ਕਢਿਆ ਤੇ ਸਤੱਹ ਉਪਰ ਲਿਆਂਦਾ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਾਹਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਤੀਜਾ ਅਵਤਾਰ ਸੀ।

ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਵਰਾਹਾ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਿੰਙਾਂ ਉਤੇ ਚੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕ ਸਿੰਙ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਿੰਙ ਉਤੇ ਭਾਰ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭੂਚਾਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

(ਵ-32) **ਵਰੀ (ਵਰੀ ਸੂਹੀ)** :

ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ, ਜੋ ਕਪੜੇ ਤੇ ਗਹਿਣੇ ਮੁੰਡੇ ਵਾਲੇ ਕੁੜੀ ਲਈ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਵਰੀ' ਜਾਂ 'ਵਰੀ ਸੂਹੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਰੀ ਸ਼ਬਦ 'ਵਰ ਤੋਂ' ਬਣਿਆ ਹੈ, ਸੂਹੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਕ ਸੂਹਾ ਜੋੜਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਹਾ ਜਾਂ ਲਾਲ ਰੰਗ ਸ਼ਗਨਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਫੇਰਿਆਂ ਜਾਂ ਲਾਵਾਂ ਵੇਲੇ ਵਰੀ ਦੇ ਹੀ ਕਪੜੇ ਤੇ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨਦੀ ਹੈ।

ਵਰੀ ਸੂਹੀ ਵਿਚ ਸੱਤ, ਨੌਂ, ਗਿਆਰਾਂ ਜਾਂ ਤੇਰਾਂ ਤ੍ਰਿਵਰ (ਕਮੀਜ਼ ਸਲਵਾਰ ਤੇ ਚੁੰਨੀ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁੜੀ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਸਾਕਾਂ ਤੇ ਗਲੀ ਮਹੱਲੇ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਵਰੀ ਵਿਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਰੀ ਵਿਚ, ਗੋਟੇ ਕਿਨਾਰੀ ਤੇ ਸਿਲਮੇ ਸਿਤਾਰੇ ਦਾ ਭਾਰਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰੀ ਵਿਖਾਉਣ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਵਰੀ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਫੁੱਲ ਝੜੀ ਕੁੜੇ
ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਆਂਦੀ ਵਰੀ ਕੁੜੇ
ਟਟਹਿਣੇ ਕੁੜੇ ਨੀ ਟਟਹਿਣੇ
ਪੁਰਾਣੇ ਦਏ ਨੇ ਗਹਿਣੇ।

(ਵ-33) **ਵਰ੍ਹੀਣਾ** :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਦੇ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਰਸਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਵਰ੍ਹੀਣਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਿਨ ਸਿੱਖ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦਾ ਭੋਗ ਪਵਾਂਦੇ ਤੇ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਵਿਛੜੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲੇ। ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਦਿਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

[illegible]

(ਵ-34) **ਵਰੂਥਿਨੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ** :

ਵਿਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਦੀ ਇਕ[...] ਵਰੂਥਿਨੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਿਨ[...] ਪੂਰਵਕ ਵਰਤ ਰਖਣ ਨਾਲ ਦੋਵੇਂ ਲੋਕ ਸੁਹੇਲੇ [...] ਹਨ। ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ [...] ਵੀ। ਜੀਵ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੋਹ ਤੇ ਪਾਪ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾ[...]

ਇਸੇ ਇਕਾਦਸੀ ਨੂੰ ਵਰਤ ਰਖਣ ਨਾਲ ਮ[...] ਨੂੰ ਸਵਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪੂਰਵ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਸਰਸਵਤੀ ਦੇ ਕੰਢੇ [...] ਨਗਰੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੁਰਤੀਮਾਨ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ ਸਨ[...] ਧ੍ਰਸਟ ਬੁਧੀ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਲਗਦਾ ਸੀ[...] ਉਹ ਕੁਸੰਗ ਕਾਰਨ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ[...] ਲੱਗਾ। ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ, ਉਸ ਨੇ ਧਨ[...] ਇਜ਼ਤ ਸਭ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਦੁ[...] ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਜੰਗ[...] ਗਿਆ ਤੇ ਡਾਕੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਕ ਦਿਨ [...] ਮੇਲ ਕੌਂਡਕੇ ਰਿਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੀ [...] ਉਤੇ ਉਸ ਨੇ 'ਵਰੂਥਿਨੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ' ਦਾ ਵਰਤ ਰ[...] ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਪਾਪ ਧੋਤੇ ਗਏ ਤੇ [...] ਨੇਕ-ਆਚਰਨ ਵਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਫਲਸਰੂਪ [...] ਮੁੜ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸੱਦ ਲਿਆ।

(ਵ-35) **ਵਰ੍ਹੇ ਗੰਢ** :

ਜਨਮ ਦਿਨ 'ਤੇ ਮਨਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਉ[...] ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ, ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਘਰ ਦੇ ਜੀਅ[...] ਕਿਸੇ ਕਿੱਲੀ ਨਾਲ, ਰੱਸੀਆਂ ਲਟਕਾ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀ[...] ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਜੀਅ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ [...] ਤਾਂ ਇਕ ਗੰਢ ਹੋਰ ਮਾਰ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। [...] ਗੰਢਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ[...] ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ।

ਜਦੋਂ ਘਰ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਬੱਚਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ[...] ਘਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕੜੀ ਨਾਲ ਇਕ ਡੋਰੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ [...] ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਸ[...] ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਵਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸ਼ੁਭ ਘੜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਗੰ[...] ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਲੱਡੂ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ। [...] ਵਿਚ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਵਰ੍ਹੇ ਗੰਢ ਉਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ [...] ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚੌਕ ਪੂਰ ਕੇ ਬਠਾਇਆ [...]

ਤਾਂ ਇਹ ਗੰਢਾਂ ਵਾਲੀ ਰੱਸੀ, ਦਾਜ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ। ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੇਵੜੀ ਦਾ ਰਵਾਜ ਘਟਦਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਜਨਮ ਦਿਵਸ ਲਈ ਵਰ੍ਹੇ-ਗੰਢ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸਾਲ-ਗਿਰਹ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਵ-36) **ਵਰ੍ਹੇ ਗੰਢ ਸੂਤਰ** :

ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਰਖਣ ਲਈ, ਰੱਸੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਸਾਲ ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ 'ਤੇ ਉਸ ਰੱਸੀ ਉਤੇ ਇਕ ਗੰਢ ਮਾਰ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਜਦ ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਉਮਰ ਜਾਣਨੀ ਹੁੰਦੀ, ਗੰਢਾਂ ਗਿਣ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਕਈ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਰੱਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਰੱਸੀ ਨੂੰ ਗੰਢ ਮਾਰ ਕੇ, ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਰਖਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਰੱਸੀ ਨੂੰ 'ਵਰ੍ਹੇ ਗੰਢ ਸੂਤਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਵ-37) **ਵਲੀ** :

ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਫ਼ਕੀਰ; ਵਲੀ (ਅਰਬੀ) ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਰਖਿਅਕ, ਪਾਲਕ, ਉਪਕਾਰੀ। ਕੁਰਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵਲੀ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਮਿਤ੍ਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਭੈਅ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗ਼ਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਕੁਰਾਨ, 10 : 63)। ਵਲੀ ਸ਼ਬਦ ਅੱਲ੍ਹਾ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਸਬੀ ਫੇਰਨ ਵੇਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਵਲੀ' ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਵਲੀ ਤੇ ਔਲਿਯਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਔਲਿਯਾ ਵਲੀ ਦਾ ਬਹੁ-ਵਚਨ ਹੈ। ਵਲੀ ਰੱਬ ਤਕ ਪਹੁੰਚੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਕਰਾਮਾਤ ਵਿਖਾਣ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਹੁਣ ਤਾਂ ਸੁਕੀਆਂ ਟਹਿਣਾਂ ਹਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਮਾਰੂਥਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੋਕੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਰਕਤ ਨਾਲ ਮੀਂਹ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਗੁੜ ਵਿਚ ਵਟ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਲੀ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਬੁਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ,

(ਵ-38) **ਵਲੀ ਕੰਧਾਰੀ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ** :

ਇਹ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ (ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ) ਪਹਾੜੀ ਉਤੇ, ਜੋ 2346 ਫੁਟ ਉੱਚੀ ਹੈ, ਸਥਿਤ ਇਥੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹਰ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਰਤ ਲਈ ਆਉ ਹਨ ਅਤੇ ਵੀਰਵਾਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਇਸ ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਦੀਵਾ ਬਲਦਾ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਦੀਵਾ ਨਾ ਬਾਰਸ਼ ਤੇ ਨਾ ਝੱਖੜ ਬੁਝਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ ਵਿਖੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੁਰਾਣੀ ਮਸਜਿਦ ਨਾਲ ਇਕ ਕੋਠੀ ਜਿਹੀ ਬਣੀ ਹੈ, ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਾ ਵਲੀ ਕੰਧਾਰੀ ਨੇ 40 ਵਰਤ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਹਰ ਜੁਮੇਰਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਦੀਵਾ ਬਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਵਲੀ ਕੰਧਾਰੀ ਦਾ ਹੀ ਅਸਲੀ ਨਾ ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਨਰਲ ਕਨਿੰ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਬਾ ਵਲੀ ਕੰਧਾਰੀ ਕੰਧਾਰ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਚੋਟੀ ਉਤੇ ਹੈ, ਹਸਨ ਜਿਸ ਦਾ ਉਪਨਾਮ ਅਬਦਾਲ ਸੀ, ਜ਼ਾਤ ਦ ਗੁਜਰ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਪਹਾੜ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ।

(ਵ-39) **ਵੜੇ ਟੁਕਣਾ ਨਿਸ਼ੇਧ** :

ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਉਪਜਾਤੀ, ਨਿਝਰ ਵਿ 'ਵੜੇ ਟੁਕਣਾ' ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੈ। ਵੜੇ ਬਨਾਉਣ ਲਈ, ਮੂੰਗ ਮਾਂਹ ਦੀ ਦਾਲ ਨੂੰ ਭਿਉਂ ਕੇ, ਪੀਠ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚ ਮਸਾਲੇ ਰਲਾ ਕੇ, ਪੀਠੀ ਨੂੰ ਟੁਕ ਕੇ ਕਿਸੇ ਫੂਹੜੀ ਉਤੇ ਪਾ ਕੇ ਸੁਕਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ 'ਵੜੇ ਟੁਕਣਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨਿਝਰ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਅਸਥਾਨ ਉਚ (ਬਹਾਵਲਪੁ ਦਸਦੇ ਹਨ।

(ਵ-40) **ਵਾਸੁਕ (ਬਾਸੁਕ) ਨਾਗ** :

ਹਿੰਦੂ ਮਿੱਥਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰ ਨਾਗ-ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ, ਜੋ ਪਤਾਲ ਵਿਚ ਨਾਗਿ ਉਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਰਾਖਸ਼ਾਂ ਨਾ ਰਲ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਰਿੜਕਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਵਾਸੁਕ ਨਾਗ ਦਾ ਨੇਤ੍ਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਮੰਦਾਰਾ ਪਹਾੜ ਦੇ ਮਧਾਣੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿ ਸੀ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਸੁਕ ਨਾਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫਣਾਂ ਉ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਚੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਅਦਿਤੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਤੇ ਇੰਦਰ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਹਨ, ਜੋ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪੂਜਾ ਸਮੇਂ ਪੂਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ।

(ਵ-42) **ਵਾਹ** :

ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਰਮਣੀਕ ਸਥਾਨ । ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਅਕਬਰ ਜਦੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਇਥੋਂ ਲੰਘਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ 'ਵਾਹ' ਸ਼ਬਦ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਨਾਂ ਵਾਹ ਪੈ ਗਿਆ । ਇਥੇ ਕਈ ਸੁੰਦਰ ਚਸ਼ਮੇ ਹਨ ।

(ਵ-43) **ਵਾਹਣ** :

ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਉਤੇ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਹਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਹਰੇਕ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਵਾਹਣ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਇਹ ਵਾਹਣ ਹਨ :

ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਹੰਸ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਗਰੁੜ, ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਨੰਦੀ ਬੈਲ, ਇੰਦ੍ਰ ਦਾ ਏਰਾਵਤ ਹਾਥੀ, ਕਾਰਤਿਕੇਯ ਦਾ ਮੋਰ, ਯਮ ਦਾ ਝੋਟਾ, ਕਾਮਦੇਵ ਦਾ ਤੋਤਾ, ਗਣੇਸ਼ ਦਾ ਚੂਹਾ, ਮੰਗਲ ਦਾ ਮੀਢਾ, ਸ਼ਨੀ ਤੇ ਰਾਹੂ ਦਾ ਗਿਰਝ, ਬੁੱਧ ਦਾ ਸ਼ੇਰ ਤੇ ਭੈਰਵ ਦਾ ਕੁੱਤਾ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵੀਆਂ ਦੇ ਵੀ ਵਾਹਣ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ : ਸਰਸਵਤੀ ਦਾ ਹੰਸ, ਦੁਰਗਾ ਦਾ ਸ਼ੇਰ, ਸੀਤਲਾ ਦਾ ਗਧਾ, ਮਨਸਾ ਦੇਵੀ ਦਾ ਸੱਪ ।

ਇਸ਼ਟ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵਾਹਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾ ਰਖਦੇ ਹਨ ।

(ਵ-44) **ਵਾਹਰ** :

ਕਿਸੇ ਚੋਰ, ਡਾਕੂ ਲੁਟੇਰੇ ਜਾਂ ਭੱਜੇ ਜਾਂਦੇ ਦਾ ਸ਼ਸਤ੍ਰਬਧ ਹੋ ਕੇ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜੱਥਾ । ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਚੋਰੀ ਡਾਕਾ ਪੈਂਦਾ ਜਾਂ ਉਧਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਗਭਰੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ । ਕਿਸੇ ਗਵਾਚੇ ਨੂੰ ਢੂੰਡਣ ਲਈ ਵੀ, ਵਾਹਰਾਂ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ । ਵਾਹਰਾਂ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ।

(ਵ-45) **ਵਾਹੀ ਖੇਤੀ ਸਬੰਧੀ ਭਰਮ ਵਹਿਮ** :

ਵਹਿਮਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ।
ਹਲ ਵਾਹੁਣ ਜਾਂ ਬੀਜਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਬੁੱਧ
ਕਰਨਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਕੰਮ
ਜਾਂ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ
ਕਿਉਂ ਜੋ ਸੋਮਵਾਰ ਠੰਡਾ ਦਿਨ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦ
ਇਸ ਦਿਨ ਕੋਈ ਕੰਮ ਛੁਹਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ
ਮੁਕਦਾ ਨਹੀਂ । ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ
ਤਾਰੀਖ਼ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ।
ਗੋਡੀ ਇਕ, ਦੋ, ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਪੰਜ ਵਾਰ ਕ
ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਚਾਰ ਵਾਰ ਕੀਤੀ ਗੋਡੀ ਅ
ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਵਾਢੀ ਮੰਗਲ (ਮੰਗਲ ਦਾਤੀ) ਨੂੰ ਸ਼ੁ
ਬੁੱਧਵਾਰ, ਤਕ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।
ਅਖ਼ੀਰਲਾ ਮੁੱਢ ਭੋਇੰ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾ
ਇਹ ਵੱਢਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ।
ਅਨਾਜ ਨੂੰ ਛਾਂਟਣ ਲੱਗਿਆਂ ਵੀ ਦਿਨਾਂ ਅ
ਵਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।
ਛਟਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਦਿਨ
ਛੁੱਟੀ ਮਨਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫ਼ਸਲ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁ
ਹਨ । ਦਾਣੇ ਘੱਟ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਦੀ ਛਟਾਈ ਵੇਲੇ ਚੁਪ ਰਹਿਣਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।
ਅਨਾਜ ਨੂੰ ਤੋਲਣ ਲੱਗਿਆਂ ਵੀ ਕਈ
ਖ਼ਿਆਲ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਨਵੇਂ ਚੰਨ ਜਾਂ
ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅਨਾਜ ਨੂੰ ਤੋਲਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ
ਜਾਂਦਾ । ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਦਾ ਦਿਨ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਹ
ਅਨਾਜ ਦੇ ਤੋਲਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ, ਦੁਪ
ਢਲਣ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ
ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਦਰੂਹਾਂ ਰੁਝੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਖੇ
ਗਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਤੋਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ
ਜਾਂ ਚੱਕਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਚ
ਦਾ ਭਰਿਆ ਕੁੰਭ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਸ
ਉਦੋਂ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿਤਾ ਜਾਂ
ਤਕ ਤੋਲਣ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ
ਵਾਲੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਉੱਤਰ ਵਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ
ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ
ਪਸ਼ੂਆਂ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਭਰਮ ਵਹਿ
ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਤੇ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ
ਵਾਲਾ ਪਸ਼ੂ ਖ਼ਰੀਦਣਾ ਜਾਂ ਵੇਚਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ

(ਵ-46) **ਵਾਕਦਾਨ** :

ਬਚਨਾਂ ਅਥਵਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਦਾਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਸਗਾਈ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਰਸਮ। ਜਦੋਂ ਕੰਨਿਆ ਦੀ ਸਗਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਗਣੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਚਾਵਲ ਗਣੇਸ਼ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਅਤੇ ਵਰ ਪੱਖ ਵਾਲਿਆਂ ਉਤੇ ਸੁੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਇਕ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਰੰਗ ਘੋਲ ਕੇ, ਵਰ ਪੱਖ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ 'ਤੇ ਛੱਟੇ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਪਿਉ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੰਨਿਆ ਨੂੰ ਫਲਾਣੇ ਲੜਕੇ ਨਾਲ, ਜੋ ਫਲਾਣੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਪੁਤਰ ਹੈ, ਮੰਗ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਐਲਾਨ ਨੂੰ 'ਵਾਕਦਾਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਵਾਕ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਬਚਨਬਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਗਾਈ ਟੁਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਵਾਕਦਾਨ ਬਿਨਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਕੁੜਮਾਈ ਦੀ ਰਸਮ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

(ਵ-47) **ਵਾਗ ਫੜਾਈ** :

ਜਦੋਂ ਲਾੜ੍ਹਾ ਘੋੜੀ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ, ਜੰਞ ਨਾਲ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਤੁਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ (ਸਕੀਆਂ ਤੇ ਚਾਚੇ ਤਾਏ, ਮਾਸੀਆਂ ਤੇ ਮਾਮੀਆਂ ਤੇ ਫੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ) ਉਸ ਦੀ ਘੋੜੀ ਦੀ ਵਾਗ ਫੜ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਮੰਗਲ ਸਮੇਂ ਲਾੜ੍ਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਸ਼ਗਨ ਵਜੋਂ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਕਮ ਨੂੰ 'ਵਾਗ ਫੜਾਈ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸ਼ਗਨ ਸਮੇਂ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਕੀ ਕੁਛ ਦੇਣਾ ਵੀਰ ਵਾਗ ਫੜਾਈ
ਕੀ ਕੁਛ ਵੀਰਾ ਦਾਲ ਚੜ੍ਹਾਈ।

(ਵ-48) **ਵਾਚ** :

ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਚ ਦੇਵੀ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਰਚੀ ਅਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਵਾਚ ਦੇਵੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੈ ਤੇ ਵਾਚ ਸਰਸਵਤੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਨਾਂ ਹੈ।

ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ, ਵਾਚ ਦੇਵੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ, ਕੁਝ ਰਿਚਾ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀ ਇਕ ਰਿਚ

(ਵ-49) **ਵਾਮਨ ਦੁਆਦਸ਼ੀ** :

ਭਾਦਰੋਂ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀ ਦੁ
ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਨੇ, ਵਾਮਨ ਦਾ
ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਤ ਇਸ ਤਿੱਥ
ਰਖਦੇ ਤੇ ਫਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀ
ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਵਾਮਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ
ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਦਹੀਂ ਚਾਵਲ ਤੇ ਸ਼ਕਰ
ਪਾਣੀ ਦੇ ਭਰੇ ਕੁੰਭ ਸਮੇਤ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇ
ਦਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹਾਤਮ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਗ
ਹੋ ਕੇ ਫਲਦਾ ਹੈ।

ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਵਾਮਨ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣ
ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਲ ਬੜਾ ਪ੍ਰਾਕਰਮੀ, ਉਦਾ
ਤੇ ਦਾਨੀ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਤੇ ਤ
ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪ
ਲਿਆ ਸੀ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ
ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜੇ ਬਲ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ
ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਬਲ ਦਾ ਪੁੰਨ ਖੀ
ਹੁੰਦਾ, ਉਦੋਂ ਤਕ ਉਸ 'ਤੇ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀ
ਸਕਦੀ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ,
ਤੇ ਅਦਿਤੀ ਦੇ ਘਰ, ਵਾਮਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲਿ
ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜੇ ਬਲ ਨੇ ਯੱਗ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ
ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦਾਨ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਯੱਗ ਤੇ ਵਾ
ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜੇ ਬਲ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਰਹਿਣ
ਢਾਈ ਕਦਮ ਧਰਤੀ ਮੰਗੀ। ਬਲ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸ਼ੁਕਰ
ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਝਟ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜੇ ਨੂੰ
ਆਇਆ ਹੈ। ਸੋ ਸ਼ੁਕਰ ਨੇ ਰਾਜੇ ਬਲ ਨੂੰ ਇਨਕਾਰ
ਲਈ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਦਾਨੀ ਰਾਜੇ ਨੇ ਵਾਮ
ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਲਈ। ਵਾਮਨ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਵਿਰਾ
ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਕਦਮ ਨਾਲ ਧਰਤ
ਲਈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਅੱਧੇ
ਲਈ ਹੋਰ ਥਾਂ ਮੰਗੀ। ਬਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਅ
ਦਿਤੀ। ਵਾਮਨ ਨੇ ਉਸ ਉਤੇ ਪੈਰ ਰਖ ਕੇ
ਦਬਾਇਆ ਕਿ ਬਲ ਰਾਜਾ ਪਾਤਾਲ ਲੋਕ ਵਿਚ ਜਾ
ਵਾਮਨ ਨੇ ਬਲ ਦੀ ਦਾਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰ
ਪਾਤਾਲ ਦੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਉਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਇਕ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਦਿਨ ਵਾਮਨ ਨੇ ਰਾ

(ਵ-50) ਵਾਮ ਮਾਰਗੀ :

ਦੇਵੀ ਉਪਾਸਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਾਖ। ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਾਲੇ ਕਾਲੀ ਦੇਵੀ ਨਮਿਤ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਮਾਸ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਮ ਮਾਰਗੀ ਯੂਨੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਜਾ ਦੇ ਢੰਗ ਬਿਲਕੁਲ ਗੁਪਤ ਹਨ। ਵਾਮ ਮਾਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਲੀ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ, ਵਾਮ ਮਾਰਗੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬਲੀਆਂ ਵੀ ਦਿਤੀਆਂ।

(ਵ-51) ਵਾਰ :

ਬੀਰਤਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਹੱਡ-ਮਾਸ ਵਿਚ ਲਹੂ ਵਾਂਗ ਰਚੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੰਘਰਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਥ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਦਿ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇ ਸਵੈਮਾਨ ਲਈ ਜੂਝਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ, ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦਵਾਰ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲੋਹਾ ਲੈਣਾ ਪਿਆ। ਸੋ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੀਰ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਦਾ ਪ੍ਰਜਵਲਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਵਨਾ 'ਵਾਰ' ਦੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਅਤੇ ਭੱਟਾਂ, ਢਾਡੀਆਂ ਤੇ ਮਰਾਸੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਸਿੰਜਿਆ। ਵਾਰ ਦਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਉਤੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਕ ਤਾਂ ਵਾਰਾਂ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਾਂਗ ਭੱਟਾਂ, ਮਰਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸਾਮੂਹਿਕ ਰਚਨਾ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਘੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਾਰ ਪਰੰਪਰਾ ਢੇਰ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਹਰ ਕਬੀਲੇ ਤੇ ਜਾਤੀ ਦਾ ਦੰਦ-ਕਥਾਵੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਉਸ ਕਬੀਲੇ ਤੇ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ, ਭੱਟ ਤੇ ਮਿਰਾਸੀ ਸੰਭਾਲਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਸਾਡੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸਕੀਆਂ। ਸਾਡੇ ਤਕ ਕੇਵਲ ਉਹ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲੋਕ-ਵਾਰਾਂ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪਲਬਧ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਾਰ, ਟੁੰਡੇ ਅਸਰਾਜੇ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—

ਟਿੱਕਾ ਸਾਰੰਗ ਬਾਪ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਭਰ ਲੋਕੇ।
ਫਤਹ ਪਾਈ ਅਸਰਾਇ ਜੀ, ਸ਼ਾਹੀ ਘਰ ਸੱ

(ਵ-52) ਵਾਰ ਸ਼ਮਸੁਦੀਨ :

ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਲ
ਸ਼ਮਸੁਦੀਨ ਇਕ ਸੂਦਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਡੋਗਰ
ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਦ
ਗਈ। ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਣ ਲਈ ਡੋਗਰ
ਦੀਵਾਨ ਧੰਨੋ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਵਾਰ ਦੇ ਹੇਠਲੇ
ਦੀਵਾਨ ਧੰਨੋ ਤੇ ਸ਼ਮਸੁਦੀਨ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ, ਅ
ਇਉਂ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ—

ਸੁਣਿਆ ਵੇ ਮਹਾਰਾਜ ਖੁਫਗੀ ਬਹੁਤੀ ਸਾਰੀ
ਚੜ੍ਹਿਆ ਦੀਵਾਨ ਧੰਨੋ ਪੰਜ ਸੋ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਹਮ
ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਵਿਚ ਮੈਦਾਨ, ਉਸ ਨਜ਼ਰ ਚਾ
ਤੂੰ ਹੈਂ ਦੀਵਾਨ ਧੰਨੋ ਤੇ ਮੈਂ ਹਾਂ ਸਮਸ ਦਾ ਸ
ਮਾਰਾਂਗਾ ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰੇ ਕੂਲ ਲੁਕਾ
ਮੈਂ ਮਾਰਾਂ ਤਲਵਾਰ ਤੇਰੇ ਪੰਬੇ ਦੇਵਾਂ ਉਡਾਈ
ਨੱਠਾ ਦੀਵਾਨ ਧੰਨੋ ਤੇ ਛੋੜਿਆ ਛੋੜਿਓ ਬਿਨ
ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਵਿਚ ਜੰਮੂ ਉਸ ਦਿਤੀ ਏ ਦੁਹ

(ਵ-53) ਵਾਰ ਰਾਜਾ ਭੁੱਟਾ :

ਰਾਜਾ ਭੁੱਟਾ, ਅਰਾਈਆਂ ਦਾ ਵਡਿੱਕਾ ਹੋ
ਇਹ ਰਾਜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਵਾਂ ਸੀ।
ਸੈਨੀ ਜਾਂ ਕੰਬੋ ਦੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਹਿੰਦੂ
ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਲਿਆਂ ਸਮੇਂ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਹੰਮ
ਦੇ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੱਤ ਧਾਰਨ
ਭੱਟਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਾਰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ, ਜਿ
ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਹੇਠ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ —

ਉੱਚ ਨ ਦਿਤੇ ਭੁਟੀਆਂ ਰਟਾ ਬਸੰਤੀ ਨਾਰ
ਦਾਨਾ ਪਾਣੀ ਚੁੱਗ ਗਿਆ, ਚੱਬਨ ਮੋਤੀ ਹਾਰ

ਰਾਜਾ ਭੁੱਟਾ ਤੋਂ ਅਰਾਈਆਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋ
ਚੱਲੀ।

(ਵ-54) ਵਾਰਾ ਕਰਨਾ :

ਸਾਂਗੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇ
ਬਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣਾ ਖਾ ਲੈਣ ਮਗਰੋਂ, ਕੰਨਿਆਂ
ਕੁਝ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਬਰਾਤ ਦੇ ਨਜਿੱਠਣ ਵਾਲੀ ਬਾ

ਵਜੋਂ ਪੱਗਾਂ-ਪੱਸੇ ਦਿਤੇ ਹਨ, ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਦਿਉ।' ਲਾੜੇ ਦਾ ਪਿਉ ਰਸਮ ਵਜੋਂ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਦੇ ਹਰੇਕ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਸ਼ਖਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਵਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਕਮ ਰਖੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਮੋੜ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਈ ਸਾਮੀ ਇਹ ਰਕਮ ਰਖ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

(ਵ-55) **ਵਾਲਮੀਕੀ** :

ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਿਸ਼ੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਮਾਇਣ ਦਾ ਕਰਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਪਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਾਲਮੀਕੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਮੰਦਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਚੂਹੜਿਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂ 'ਲਾਲ ਬੇਗ' ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਲਮੀਕੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ।

(ਵ-56) **ਵਾ-ਵਰੋਲੇ** :

ਵਾ-ਵਰੋਲੇ ਤੇ ਝੱਖੜ ਹਨੇਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਭਰਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਜਿੰਨ ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਆਦਿ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਡ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਵਾ-ਵਰੋਲੇ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇ, ਪ੍ਰੇਤ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾ-ਵਰੋਲੇ, ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦਾ ਚੇਲਾ ਤੇ ਜ਼ਾਤ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਨੂੰ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਥਾਪ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਨੇ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਛੱਡ ਦਿਤੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਕੋਹੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਦੁਬਾਰਾ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਉਤੇ ਜਾ ਡਿਗਿਆ। ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਨੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮੰਤ੍ਰੀ ਹੋਈ ਮਿੱਟੀ, ਖਾਣ ਲਈ ਦਿਤੀ ਤੇ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਨਵਾਂ ਨਰੋਆ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦਾ ਪੱਕਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਸਮਾਧ ਲਾਹੌਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮਿਆਨਕੀ ਵਿਚ ਹੈ।

ਜੇ ਕੋਈ ਸ਼ਖਸ ਵਾ-ਵਰੋਲੇ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਘਿਰ ਜਾਵੇ, ਜਾਂ ਵਾ-ਵਰੋਲੇ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਵੇਖੇ, ਤਾਂ ਉਹ

ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹਨੂਮਾਨ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕ
ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ 'ਹਨੂਮਾਨ ਯੋਧੇ, ਤੇਰੀ ਕਾਰ।'

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਾਹਪੁਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿ
ਖ਼ਾਨਗਾਹ ਪੀਰ ਰਹਿਮੇ ਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਇ
ਲੋਕਾਂ, ਕਣਕ ਦੀ ਵਾਢੀ ਦੇ ਦਿਨੀਂ, ਇਸ ਦੀ
ਕਰਨੀ ਭੁਲ ਗਏ। ਪੀਰ ਨੇ ਕਹਿਰ ਵਿਚ
'ਵਾ-ਵਰੋਲੇ' ਝੁਲਾ ਦਿਤੇ ਅਤੇ 9 ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਵ
ਝੁਲਦੇ ਰਹੇ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ, ਪ
ਦੀ ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਵ-57) **ਵਿਆਸ** :

ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ
ਇਹ ਰਿਸ਼ੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਦੇ
ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ। ਵਿਆਸ ਸੱਤਯਵਤੀ ਦੇ ਉ
ਪਰਾਸ਼ਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸ
ਮਤਸਯੋਦਰੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ
ਜਮਨਾ ਦੇ ਇਕ ਦਵੀਪ (ਟਾਪੂ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ
ਰੰਗ ਦਾ ਕਾਲਾ ਸੀ। ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਕ੍ਰਿ
ਦਵੀਪ ਵਿਚ ਜੰਮਣ ਕਰ ਕੇ, ਦਵੈਪਾਯਨ ਕਿ
ਲੱਗਾ। ਇਸ ਦੀ ਮਾਂ ਸੱਤਯਵਤੀ ਨੇ, ਮਗਰੋਂ ਰਾ
ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ
ਦੋ ਹੋਰ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮੇ। ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਤਾਂ ਜਵਾਨੀ
ਇਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਛੋਟਾ ਵਿਚਿ
ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਪਿਛੇ ਦੋ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਵਿਧਵਾ ਛੱਡ
ਵਿਆਸ ਤਿਆਗੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦਾ ਜੀਵਨ
ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮਾਂ ਸੱਤਯਵਤੀ ਦੀ ਬੇਨਤੀ
ਇਸ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਵਿਚਿਤ੍ਰਵੀਰਯ ਦੀ
ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਿਯੋਗ ਕਰਨਾ ਪਰਵਾਨ ਕ
ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ, ਪਾਂਡੂ ਤੇ ਵਿਦੁਰ ਨਾਂ
ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ।

ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਬੜਾ ਬੁਧੀਮਾਨ ਤੇ ਉੱਚ
ਲੇਖਕ ਸੀ। ਵੇਦਾਂਤ ਸੂਤ੍ਰ ਇਸੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਆ
ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਕੁਲੂ ਵਿ
ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਿਸ਼ੀ ਵਿ
ਮੰਦਰ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਮੂਰਕਰਾਫਟ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਸ਼ੀ
ਦੀ ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਸੀ, ਜ ਤੋੜ ਫੂਟ

ਅਸਥਾਨ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨੀਂ ਸਿਹਤ ਦੀ ਖਰਾਬੀ ਕਾਰਨ ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਗੰਗਾ ਦਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਸੀ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਗੰਗਾ ਨਦੀ, ਧਰਤੀ ਵਿਚਲੇ ਗੁਪਤ ਰੌਆਂ ਦੁਆਰਾ, ਇਥੋਂ ਵਗਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਜੋ ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਆਸ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲੈਣ। ਵਿਆਸ ਨੇ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਿ ਇਸ ਰੌਂ ਵਿਚ ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਗੰਗਾ ਦਾ ਪਾਣੀ ਵਗਦਾ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਲੋਟਾ ਤੇ ਲੰਗੋਟੀ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਛੱਡ ਆਏ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਰੌਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭੇ।

ਵਿਆਸ ਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਰਿਸ਼ੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੋਨ ਡੌਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 20 ਵਿਆਸਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਲਈ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ।

(ਵ-58) **ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ :**

ਵਿਆਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਮਿੱਠੀ ਤੇ ਸੁਹਾਵਣੀ ਘਟਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਠਦੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਲਏ ਕਈ ਸੁਪਨੇ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਹਰ ਰਸਮ ਨੂੰ ਬੜੇ ਚਾਵਾਂ ਮਲਾਰਾਂ ਤੇ ਰੀਝਾਂ ਨਾਲ ਮਨਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਇਕ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਲਾੜੇ ਸਾਰੇ ਬਣੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਵੀ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਭਖਦਾ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਾਲ, ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਲੀਲਾ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦੇ ਸਭ ਜੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਉਭਰਵਾਂ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲਾ ਕਰਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੰਚ ਉਤੇ ਸਜ ਧਜ ਤੇ ਗੌਰਵਤਾ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਰੀਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਜੋੜੀ ਦੀ ਚਿਰੰਜੀਵਤਾ, ਸਦੀਵੀ ਹੁਲਾਸ, ਵੰਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਤੁਰਦੇ ਰਖਣ ਤੇ ਚੰਦਰੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਤੋਂ ਰਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਟੂਣਾ ਹੈ।

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚ, ਕੁੜੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਪੁਛੀ ਜਾਂਦੀ। ਵਰ ਦੀ ਭਾਲ ਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਗੱਲ-ਕਥ ਨਾਈ, ਪਰੋਹਿਤ ਜਾਂ ਵਿਚੋਲੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਰਸਮੀ ਹੀ ਹੁ... ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਪ੍ਰੀਤ-ਵਿਆਹ ਵੀ ਹੋਣ... ਪਏ ਹਨ।

ਵਿਆਹ ਤੇ ਗੋਤ : ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਜਿ... ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ... ਹੈ—ਜਾਤਪਾਤ ਤੇ ਗੋਤ। ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਤੋਂ... ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਖੱਤਰੀ ਖੱਤਰੀਆਂ... ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੱਟ ਜੱਟਾਂ ਨਾਲ। ਗੋਤ ... ਮਹੱਤਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ... ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਗੋਤ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਬਰਾ... ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਤ-ਬਰਾ... ਜੋ 'ਢਾਈ ਘਰੇ', 'ਚਾਰਜਾਤੀ', 'ਖੁਖਰੈਣਾ', 'ਬਾਹ... 'ਬਵਿੰਜਾਈ' ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ... ਸਮੂਹ ਹਨ। ਢਾਈ ਘਰੇ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਗੋਤਾਂ-... ਖੰਨੇ ਤੇ ਮਹਿਰੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਹੀ... ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਖਰੈਣਾਂ, ਬਾਹਰੀ ਤੇ ਬ... ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ਅੱਠ, ਬਾਹਰਾਂ ਤੇ... ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਗੋਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉ... ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਖੱਤਰੀ ਅਰੋੜਿਆਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਕੰਨਿਆ... ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੇਂਦੇ ਨਹੀਂ। ਜੱਟਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ... ਤੈਅ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ, ਗੋਤਾਂ ਵੱਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆ... ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਬਰਾਦਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਂ ਪਿਉ... ਦੋ ਗੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਵਰਜਿਤ ਹਨ ਤੇ ਕੁ... ਮਾਂ ਪਿਉ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਨੀ, ਦਾਦੀ ਦੀਆਂ ਗੋਤਾਂ... ਚਾਰ ਗੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਰਾਜਪੂਤ ... ਕਈ ਵੰਸ਼ਾਂ, ਖ਼ਾਪਾਂ, ਨਖਾਂ ਤੇ ਗੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋ... ਇਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਉ ਦੀ ਗੋਤ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਭ... ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਖੌਤੀ ਨੀਵੀਆਂ ... ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਬੰਦਸ਼ ਨਹੀਂ, ਜਿਥੋਂ ਵੀ ਰਿਸ਼... ਜਾਵੇ, ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ, ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ... ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ... ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨਹੀਂ... ਦੀ ਧੀ ਸਾਂਝੀ ਧੀ ਧਿਆਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉ... ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਲੋਕਾਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਰਿਹਾ ਹੈ...

ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਨਾਤੇ ਲਈ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਖੱਤਰੀਆਂ ਤੇ ਅਰੋੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ 'ਠਾਕੇ' ਦੀ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੱਟਾਂ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿੱਚ 'ਮੰਗਣੇ' ਦੀ ਰੀਤ। 'ਠਾਕੇ' ਨੂੰ 'ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਉਣਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੀਤ ਕੁੜੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਨਜਦੀਕੀ ਰਿਸਤੇਦਾਰ ਨਿਸਚਤ ਦਿਨ ਕੁੜੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਕੁੜੀ ਦੀ ਮਾਂ ਮੁੰਡੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਕ-ਸਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਾਮਾਂ ਤੇ ਛੁਹਾਰਿਆਂ ਵਾਲਾ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਲਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਕੁੜੀ ਵਾਲੇ ਸਗਨ ਵਜੋਂ ਮਠਿਆਈ ਦੇ ਕੁਝ ਥਾਲ ਤੇ ਨਕਦ ਰੁਪਏ ਲੜਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਲੜਕੇ ਵਾਲੇ ਉਸੇ ਦਿਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਿਨ ਆ ਕੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ 'ਤ੍ਰੇਵਰ', 'ਮੁੰਦਰੀ', 'ਮੌਲੀ' ਅਤੇ 'ਮਹਿੰਦੀ', ਖੰਡ ਚਾਵਲ ਤੇ ਛੁਹਾਰੇ ਆਦਿ ਭੇਂਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ 'ਚੁੰਨੀ ਚਾੜ੍ਹਨਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅਗਲੀ ਰਸਮ ਕੁੜਮਾਈ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਿਤ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਕੰਨਿਆਂ ਦੀ ਧਿਰ ਦੇ, ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਸਕੇ ਰਿਸਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ, ਲੜਕੇ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਥੇ ਬਰਾਦਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਲੜਕੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਕੇਸਰ ਤੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦਾ ਟਿੱਕਾ, ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਛੁਹਾਰਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਿੱਠੀ ਚੀਜ਼ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਕੁੜੀ ਵਾਲੇ ਸਗਨ ਵਜੋਂ ਫਲ ਮਠਿਆਈ ਤੇ ਕੁਝ ਨਕਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ, ਹਿੰਦੂ, ਕੁਲ-ਪ੍ਰੋਹਤ ਨੂੰ ਸੱਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋਹਤ ਚੌਕ ਪੂਰ ਕੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਠਾ ਕੇ, ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉੱਚਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਤਿਲਕ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਕੇਸਰ ਘੋਲ ਕੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਟਿੱਕਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਗਨ ਵੇਲੇ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਕੇਸਰ, ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਲ ਕੇ ਵਰ ਦੀ ਧਿਰ ਦੇ ਮੇਲੀਆਂ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਉਤੇ ਤਰੌਂਕਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੜਮਾਈ ਦੀ ਰਸਮ ਕੁੜੀ ਦੇ ਘਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਨਜਦੀਕੀ ਸਾਕ-ਸਬੰਧੀਆਂ ਨਾਲ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਰਸਮ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ।

ਸਾਰੀ ਬਰਾਦਰੀ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ
ਪੰਚਾਇਤ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ, ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਚੌਕੀ ਉਤੇ ਬਿਠਾ
ਸ਼ਗਨ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਝੋਲੀ
ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦੇ
'ਤੇ ਕੇਸਰ ਦਾ ਤਿਲਕ ਲਗਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼
ਵਜੋਂ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਮਿਸਰੀ ਜਾਂ ਛੁਹਾਰਾ ਲਗਾਇਆ ਜ
ਹੈ। ਮੁੰਡੇ ਵਾਲੇ, ਉਸੇ ਨਾਈ ਦੇ ਹੱਥ, ਕੰਨਿਆਂ ਲਈ
ਚਾਵਲ, ਮਹਿੰਦੀ, ਛੁਹਾਰੇ, ਮੌਲੀ ਤੇ ਪਰਾਂਦੀ ਤੋਂ ਇਲ
ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਤੇ ਇਕ ਅੱਧ ਗਹਿਣਾ ਭੇਜਦੇ ਹਨ।
ਦਾ ਪਿਓ, ਕਿਸੇ ਸ਼ੁਭ ਦਿਹਾੜੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਨੈਣ ਨੂੰ ਸੱ
'ਮੰਗਣੇ ਦੀ ਰਸਮ' ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ
ਕਰਵਾ ਕੇ, ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਘਰੋਂ ਆਏ ਕਪੜੇ ਤੇ ਗਹਿਣੇ ਪ
ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਮ
ਰਚਾ ਕੇ, ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਪੀੜ੍ਹੇ ਉਤੇ
ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੈਣ ਸਗਨ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕੰ
ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਖੰਡ ਤੇ ਛ
ਲਗਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਗਣੇ ਦੀ ਰਸਮ ਦੋਹਾਂ
ਵਲੋਂ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਗਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਿੱਥ ਮਿੱਥੀ ਜ
ਹੈ। ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ, ਪਾਂਧੇ ਤੋਂ ਪੱਤਰੀ ਖੁਲ੍ਹ
ਕਿਸੇ ਸ਼ੁਭ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸ਼ੁਭ ਤਿੱਥ ਨੀਅਤ ਕਰਦੇ
ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਾਹਾ ਕਢਵਾਣਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਤਿੱਥ ਘੜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ
ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ,
ਦਿਨ ਮੁਕਰਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੱਤਕ ਤੇ ਪੋਹ
ਮਹੀਨੇ ਲਗਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸਰਾਧ ਤੇ ਅਮ
ਦੀਆਂ ਤਿੱਥਾਂ ਵੀ ਲਗਨ ਲਈ ਸ਼ੁਭ ਨਹੀਂ ਸਮਝ
ਜਾਂਦੀਆਂ। ਸੰਗਰਾਂਦ, ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਤੇ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਦੀ
ਲਗਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਹਾ ਕਢਵਾਣ ਪਿਛੋਂ, ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਪਿਉ,
ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰਸਮੀ ਚਿੱਠੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਾਹਾ ਚਿ
ਆਖਦੇ ਹਨ, ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਭ ਤਿੱਥ ਤੇ ਘੜੀ ਦੀ ਸੂ
ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਪਾਂਧੇ ਤੋਂ ਕੇਸਰ ਦੀ ਸਿਆ
ਨਾਲ ਲਿਖਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਚਿੱਠੀ ਨੂੰ ਸਾਧ
ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲਿਖ ਕੇ, ਉਪਰ ਕੇਸਰ ਦਾ ਛੱਟਾ ਤ
ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਲਾਗੀ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਮੁੰਡੇ ਦੇ

ਫਿਰ ਸਕੇ ਸਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਗੰਢ ਫੇਰਨਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਸਮ ਵੇਲੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਗੁੜ ਜਾਂ ਖੰਡ ਦੀ ਭਾਜੀ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ, ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਅੱਖਰ ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਮੌਲੀ ਦੇ ਧਾਗੇ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਗੰਢਾਂ ਮਾਰ ਕੇ, ਲਾਗੀ ਹੱਥ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਮੌਲੀ ਲਗਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਰਸਮ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ 'ਗੰਢ ਫੇਰਨਾ' ਪੈ ਗਿਆ। ਇਹ ਰੀਤ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਪਿਛੋਂ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਆਰੰਭ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ 'ਸੱਤਾਂ ਸੁਹਾਗਣਾਂ' ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਆਟਾ ਤੇ ਮੈਦਾ ਪੀਹਣ, ਦਾਲ ਦਲਣ ਤੇ ਵੜੀਆਂ ਟੁੱਕਣ, ਤੇ ਹੋਰ ਨਿੱਕੇ-ਵਡੇ ਕੰਮ, ਸੱਤ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਰਲ ਕੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਸੱਤ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਛੋਹਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਸੱਤ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੇ ਗਲੀ-ਗੁਆਂਢ ਵਿਚੋਂ ਚੁਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰੀਤ 'ਚੱਕੀਆਂ ਲਾਉਣ' ਦੀ ਹੈ। ਸੱਤ ਵਸਦੇ ਰਸਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੱਕੀਆਂ ਮੰਗਵਾ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ, ਲਿੰਬ ਪੋਚ ਕੇ ਲਗਾ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਸੱਤ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੀ ਸੱਤ ਮੁੱਠਾਂ ਅੰਨ, ਸੱਤਾਂ ਗਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੀਂਹਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਂਹ ਦੀ ਦਾਲ ਦਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਵੜੀਆਂ ਟੁੱਕੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਵੜੀ ਵਿਚ ਦੱਬ ਕੇ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਘਾਹ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਤੇ ਮੌਲੀ ਦਾ ਧਾਗਾ, ਸ਼ਗਨ ਵਜੋਂ, ਲਗਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਉਬਲੀ ਹੋਈ ਕਣਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕਰ ਰਲਾ ਕੇ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਘੁੰਗਣੀਆਂ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ 'ਬਕਲੀਆਂ ਵੰਡਣਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਸਮ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਸੱਤ ਜਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਸ਼ੁਭ ਅਵਸਰ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਰਲ ਕੇ ਗੀਤ ਵੀ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ :

ਸੱਤ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਸੱਤ ਗਾਲੇ
ਚੱਕੀ ਹੱਥ ਲੁਆ।

ਕੋਈ ਹੋਰ ਤੀਵੀਂ ਅਗਲੀ ਸਤਰ ਛੋਹ ਦੇਂਦੀ ਹੈ :

ਇਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਬਾਹਰ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਕੱਢਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਘਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਛਡਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਵ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਜਿਗਰੀ ਦੋਸਤ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਬਾਲਾ ਹਨ, ਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਸਹੇਲੀ, 'ਸਬਾਲੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਹਰ ਵੇਲੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਮਾਈਏ ਪੈਣਾ' ਕਿ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਵੇਲੇ ਵਰ ਨੂੰ ਚੌਂਕੀ ਉਤੇ ਬਿਠਾਇ ਹੈ। ਚਾਰ ਕੁੜੀਆਂ, ਕਿਸੇ ਪੀਲੀ ਚਾਦਰ ਦੀ ਕੰਨੀਆਂ ਫੜ ਕੇ, ਚੌਂਕੀ ਉਤੇ, ਚੰਦੋਏ ਵਾਂਗ ਤਾਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਵੱਟਣਾ ਮਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਸੱਜੀ ਤੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਉਤੇ ਗਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਮੌਲੀ ਦੇ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਕੌਡੀ, ਕੜਾ ਜਾਂ ਛੱਲਾ ਤੇ ਇਕ ਪੋਟਲੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਾਣੇ ਤੇ ਖੰਡ ਸ਼ੱਕਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਵੀਣੀ ਉ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਨੂੰ 'ਕੰਗਣਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦਾ ਜੰਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਆਹ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਵ ਦੀ ਪ੍ਰੇਤ ਰੂਹਾਂ ਅਤੇ ਚੰਦਰੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਰਖਿਆ ਕ ਇਹ ਰੀਤ ਦੋਹਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਲਗਨ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਾਂ ਉ ਵੱਟਣਾ ਮਲਣ ਦੀ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਰ ਚੌਂਕੀ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾ ਪੀਲੀ ਜਾਂ ਸੂਹੀ ਚਾਦਰ ਦੀਆਂ ਚਾਰੇ ਕੰਨੀਆ ਵਾਂਗ ਤਾਣ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੱਟਣਾ ਜੌ ਵਿੱਚ ਹਲਦੀ ਤੇ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦਾ ਤੇਲ ਆਦਿ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਉਤਰਨ ਲਗਿਆਂ ਸੱਤ ਠੂਠੀਆਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਤਵ ਲਈ ਚੌਂਕੀ ਕੋਲ ਧਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪੈ ਭੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਠੂਠੀਆਂ ਦਾ ਭੰਨਣਾ ਸ਼ੁਭ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਪਿਛਲੇ ਜੀਵਨ ਨਾ ਤੋੜਨਾ ਤੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਹੈ ਵਰ ਨੂੰ ਨਾਨਕੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੱਛ ਵਿਚ ਵੱਟਣਾ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਦਿਨ ਮਲਿਆ ਜਾ ਪਰ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 'ਮਾਈਏ' ਵਾਲੇ

ਵੱਟਣਾ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਮਲਣਾ, ਸ਼ਾਵਾ !
ਕਿਉਂ ਕੁੜੀਏ, ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮਲਦੀ, ਸ਼ਾਵਾ !
ਦਾਦੇ ਦੀ ਸਹੁੰ, ਬਾਬੇ ਦੀ ਸਹੁੰ,
ਤੇਰੀ ਸਹੁੰ ਨਾ ਮਲਦੀ, ਸ਼ਾਵਾ !
ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਕੋਲੋਂ
ਅੰਦਰੋ ਅੰਦਰੀ ਡਰਦੀ, ਸ਼ਾਵਾ !
ਵੱਟਣਾ ਮੈਂ ਨਾ ਮਲਦੀ।

ਇਕ ਵੱਟਣਾ, ਦੂਜਾ ਜਵਾਂ ਦਾ ਆਟਾ,
ਪੀਠਾ ਚੱਕੀ ਭਲੇਰੀ, ਸ਼ਾਵਾ !
ਜਾਂ ਵੱਟਣੇ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੋਇਆ,
ਝੁਲ ਪਈ ਹਨੇਰੀ, ਸ਼ਾਵਾ !
ਵੱਟਣਾ ਮੈਂ ਨਾ ਮਲਦੀ।

ਬਾਬਲਾ ਵਰ ਕਿਹਾ ਦਿਤਾ ਈ,
ਲੰਮਾ ਲੰਮ ਸਲੰਮਾ, ਸ਼ਾਵਾ !
ਇਕੋ ਮੰਜੀ ਤੇ ਸਿਰ ਰਖਦਾ,
ਦੂਜੀ ਮੰਜੀ ਤੇ ਟੰਗਾਂ, ਸ਼ਾਵਾ !
ਵੱਟਣਾ ਮੈਂ ਨਾ ਮਲਦੀ।

ਬਾਬਲਾ ਵਰ ਕਿਹਾ ਦਿਤਾ ਈ,
ਮੱਧਰਾ ਮੈਂ ਨਾ ਭਾਵੇ, ਸ਼ਾਵਾ !
ਚੜ੍ਹ ਕੋਠੇ ਤੇ ਵੇਖਣ ਲਗੀ,
ਗੀਟਾ ਰਿੜ੍ਹਦਾ ਆਵੇ, ਸ਼ਾਵਾ !
ਵੱਟਣਾ ਮੈਂ ਨਾ ਮਲਦੀ।

ਬਾਬਲਾ ਵਰ ਕਿਹਾ ਦਿਤਾ ਈ,
ਕਾਲਾ ਮੈਂ ਨਾ ਭਾਵੇ, ਸ਼ਾਵਾ !
ਚੜ੍ਹ ਕੋਠੇ ਤੇ ਵੇਖਣ ਲਗੀ,
ਸਾਵਣ ਦੀ ਘਟ ਆਵੇ, ਸ਼ਾਵਾ !
ਵੱਟਣਾ ਮੈਂ ਨਾ ਮਲਦੀ

ਬਾਬਲ ਵਰ ਕਿਹਾ ਦਿਤਾ ਈ,
ਮੈਂ ਨਾ ਮੇਰੇ ਜੇਹਾ, ਸ਼ਾਵਾ !
ਦਸ ਪਕਾਵਾਂ, ਵੀਹ ਪਕਾਵਾਂ,
ਟੁਕਰ ਨਾ ਰਹਿੰਦਾ ਥੇਹਾ, ਸ਼ਾਵਾ !
ਵੱਟਣਾ ਮੈਂ ਨਾ ਮਲਦੀ।

ਬਾਬਲ ਵਰ ਕਿਹਾ ਦਿਤਾ ਈ,

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਵ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਲਗਨ ਦੇ ਦਿਨ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਸੰਧਿਆ ਨੂੰ 'ਮ ਦੀ ਰਾਤ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਰਵਾ ਨੇੜੇ, ਚੌਂਕੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰਾ ਕੇ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਤੀਵੀਆਂ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦ ਹੋਈਆਂ ਮਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਘੋਲ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਂਦ ਹਨ। ਵਰ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਪਿਛੇ ਵਲ ਉਚੇ ਕੰਧ ਨਾਲ 'ਥਾਪਾ' ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ 'ਥਾਪਾ' ਵਿ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤਕ ਕੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਪਿਛੋਂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਤੀਵ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਮਹਿੰਦੀ ਲਗਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਦੀ ਰੀਤ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੇਲੇ ਜੋ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮਹਿੰਦੀ ਦੇ ਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਲਗਨ ਵੇਲੇ ਵਰ ਨਾਨਕੀ ਪੁ ਪਹਿਨਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਈਆਂ ਜਾਤਾਂ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕੋਈ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ। ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਗੜੀ ਪਟਕੇ ਦਾ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੱਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪ ਕੇਸਰੀ ਰੰਗ ਦੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਸ਼ਾਕ ਪਹਿਨਣ ਬਾਅਦ ਮੁੰਡੇ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ, ਤਿ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਸਿਹਰਾ ਅਤੇ ਮੁਕਟ ਸਜਾਂਦੀਆਂ ਹ ਇਸ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ 'ਸਿਹਰੇ ਦੇ ਗੀਤ' ਵੀ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਦੂਲ੍ਹਾ ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੱਡੀ ਭਰਜ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਮਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭੈਣਾਂ ਘ ਨੂੰ ਦਾਲ ਚਰਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਗਨਾਂ ਵੇਲੇ ਭਰਜਾਈ ਤੇ ਭੈਣਾਂ ਗੀਤ ਗਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਲ੍ਹਾ ਸ਼ਗਨ ਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਕਦ ਰੁਪਏ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਜੰਞ ਤੁਰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਦੂ 'ਜੰਡੀ ਵੱਢਣ' ਦੀ ਰੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਾਤਰੇ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਜੰਡੀ ਦੇ ਰੁੱਖ ਨਾਲੋਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਢਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਜੈ ਸ਼ਗਨ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਪਿਛੋਂ ਜੱਟਾਂ ਵਿਚ ਦੂਲ੍ਹਾ ਜਠੇਰਿ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਜੰਞ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ

ਮਿਲਣੀ ਦੀ ਰਸਮ ਬਾਅਦ ਵਿਚ, ਡੇਰੇ ਜਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅਗੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਿਲਣੀ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਸਾਕਾਂ ਨੂੰ ਜੱਫੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਮਿਲਦੇ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿਚ, ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਹਾਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਪਿਉ/ਵਡਿੱਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਗਲਵਕੜੀ ਪਾ ਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਪਿਉ, ਵਰ ਦੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਸ਼ਗਨ ਵਜੋਂ ਥਾਲ ਵਿਚ, ਕੁਝ ਮਠਿਆਈ ਤੇ ਰੁਪਏ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਣੀ ਵੇਲੇ ਕਪੜੇ ਜਾਂ ਪਗੜੀ ਜਾਂ ਨਕਦ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਰਵਾਜ ਹੈ।

ਮਿਲਣੀ ਵੇਲੇ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਤੇ ਮੇਲਣਾਂ, ਬਰਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਠਣੀਆਂ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ (ਵੇਖੋ : ਸਿਠਣੀ)। ਸਿੱਠਣੀਆਂ ਵਿਚ ਹਾਸਾ ਠੱਠਾ ਤੇ ਮਸ਼ਕਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਰ ਦੇ ਧਿਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਮਨਾਂਦਾ। ਮਜ਼ਾਕ ਝੂਠ ਨੂੰ ਸੱਚ ਬਣਾ ਕੇ ਮਸ਼ਕਰੀ ਵੀ ਕਰ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕੌੜਾ ਸੱਚ ਸਹਿਜ ਭਾ ਕਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮਿਲਣੀ ਪਿਛੋਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬਰਾਤ ਖਾਣੇ ਲਈ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਰਾਤ ਡੇਰੇ ਜਾ ਕੇ ਅਰਾਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੂਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਘਰ ਦੇ ਮੋਹਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਰੀਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿਧ 'ਛਾਣਨੀ ਦੀਵੇ' ਦੀ ਰੀਤ ਹੈ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਬਾਹੀ ਨਾਲ ਇਕ ਛਾਨਣੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਦੀਵਾ ਰਖ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਲ੍ਹਾ ਛੜੀ ਨਾਲ ਦੀਵੇ ਨੂੰ ਛਾਨਣੀ ਵਿਚੋਂ ਚੁਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਬੜੀ ਕਠਨ ਰੀਤ ਹੈ ਤੇ ਦੂਲ੍ਹੇ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਖੱਤਰੀਆਂ ਤੇ ਅਰੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਮੌਕੇ ਉਤੇ 'ਕਪਾਹ ਫੁੱਟੀ' ਦੀ ਰੀਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਦਾ ਪਿਉ ਕਪਾਹ ਦੀ ਫੁੱਟੀ ਸੱਤ ਵਾਰ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਲ੍ਹਾ ਹਰ ਵਾਰ ਛਟੀ ਨਾਲ, ਫੁੱਟੀ ਨੂੰ, ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸੁਟ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾਂ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਵਰ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਕੁਝ ਖੱਤਰੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਸਮ

ਕਈ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਫੇਦਲੀਆਂ ਉਤੇ ਹੀ ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿ
ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਿਲਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਜੇ ਮ
ਦੀ ਰਸਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਸਮ ਪਿਛੋਂ ਦੂ
'ਛੰਦ' ਬੋਲਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਲਗਨ ਦਾ ਮਹੂਰਤ ਰਾਤ ਦਾ ਹੁ
ਹੈ। ਫੇਰੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਹੋਣੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਮਝੇ ਜ
ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕੁਠੇ, ਵ
ਬਾਂਸ ਗੱਡ ਕੇ ਵੇਦੀ ਰਚ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਲ-ਪਰੋ
ਆਟੇ ਨਾਲ ਚੌਕ ਪੂਰਦਾ ਹੈ। ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ
ਦੇ ਕੋਲ, ਪੂਰਬ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ, ਖਾਰਿਆਂ
ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਾਹ
ਹਵਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਕੁੱਲ-ਪਰੋਹਤ ਆਪ
ਧਿਰ ਦਾ ਗੋਤਰਾਚਾਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਕੰਨਿ
ਦਾਨ ਦੀ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਪਿ
ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉੱਚਾਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਹੱਥ
ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੜਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿ
ਦੋਵੇਂ ਅਗੇ ਪਿਛੇ ਹੋ ਕੇ ਅਗਨੀ ਦੁਆਲੇ ਫੇਰੇ ਲੈ
ਹਨ, ਕਿਧਰੇ ਚਾਰ ਫੇਰਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿ
ਸੱਤਾਂ ਦੀ। ਕੁਝ ਫੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਰ ਅਗੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਕੁਝ ਵਿਚ ਕੰਨਿਆਂ। ਫੇਰਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਕੁੜੀ ਦਾ ਮ
ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਖਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਚੁਕ ਕੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਸਨਾਤਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ
ਦੁਆਲੇ ਫੇਰੇ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲ
ਵੇਲੇ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਦੀ ਰੀਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਗ
ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਫੇਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵ
ਕੰਨਿਆਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਬੈਠ
ਹਨ। 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਪਿਛੋਂ
'ਪਲੈ ਤੈਡੈ ਲਾਗੀ' ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਕੰਨਿਆ
ਪਿਉ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਪੱਲਾ ਵਰ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾਂਦਾ
ਇਹੋ ਕੰਨਿਆਂ ਦਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਗ੍ਰੰਥੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾ
ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਲਾਵ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ
ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨੀਏ ਗਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ।
ਵਕਫ਼ੇ ਵਿਚ ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ
ਪਰਕਰਮਾ ਪੂਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਰ
ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਵਾਰ ਵਰ ਤੇ ਕੰ
ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹਜ਼ੂਰੀ
ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੇ ਹਨ।

ਗਹਿਣੇ ਤੇ ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਆਦਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੰਨਿਆ ਪੱਖ ਵਾਲੇ ਵਰੀ ਵਿਖਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗਹਿਣੇ ਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਦਾਜ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਵੀ ਕੁਝ ਕਪੜੇ ਅਥਵਾ ਤ੍ਰੇਵਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦਾਜ ਵਿਚ ਨਿਤ ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਭਾਂਡੇ, ਪਲੰਘ, ਪੀੜ੍ਹਾ ਆਦਿ ਵੀ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ, ਲਾਵਾਂ ਫੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ, ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਹੀ ਡੋਲੀ ਵਿਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦਿਨ ਦੇ ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਕੁੜੀ ਦਾ ਮਾਮਾ/ਭਰਾ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਡੋਲੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾਂਦਾ ਹੈ। ਡੋਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੜੀ ਇਕ ਥਾਲੀ ਵਿਚੋਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੇਵੇ ਤੇ ਜੌਂ ਰਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਬੁੱਕਾਂ ਭਰ ਭਰ ਕੇ, ਪਿੱਛੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਸੁਟਦੀ ਹੈ। ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦੇ ਪੇਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਝੋਲੀ ਅੱਡ ਕੇ ਖਲੋਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਘਰ ਵਧਾਣਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪੇਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੁਖ ਮੰਗਣਾ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਨਿਆਂ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਕੇ ਘਰੋਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਘਰ ਵਧੇ ਫੁਲੇ।

ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਝਾਕੀ ਬੜੀ ਮਾਰਮਿਕ ਤੇ ਦਾਰਦ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਸਾਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਥਰਆਂ ਨਾਲ ਭਿੱਜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੰਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੇਕੀਆਂ 'ਡੋਲੀ ਦੇ ਗੀਤ' ਗਾ ਕੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਰੁਣਾਮਈ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ :

ਗਲੀਆਂ ਤਾਂ ਹੋਈਆਂ ਬਾਬਲਾ ਭੀੜੀਆਂ,
ਮੈਨੂੰ ਅੰਗਣਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਦੇਸ ਵੇ।
ਸਾਂਭ ਬਾਬਲ ਘਰ ਆਪਣਾ,
ਧੀ ਚੱਲੀ ਬਿਗਾਨੇ ਦੇਸ ਵੇ।
ਦੇਸਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਾਪ ਛੋੜਿਆ,
ਮਾਂ ਮਹਿਲਾਂ ਦੀ ਰਾਣੀ ਵੇ।
ਪਟੀਆਂ ਲਿਖਦੇ ਵੀਰ ਛੱਡੇ,
ਛੱਡਿਆ ਸਭ ਘਰ ਬਾਰ ਵੇ।
ਆਲੇ ਤੇ ਭੋਲੇ ਮੇਰੀਆਂ ਗੁੱਡੀਆਂ,
ਲੱਥਾ ਨਹੀਂ ਖੇਡਣ ਦਾ ਚਾਓ ਵੇ।
ਸਖੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਵਿਛੜੀਆਂ,
ਮੇਰੇ ਰੋਂਦੇ ਨੇ ਭੈਣ ਭਰਾਓ ਵੇ।

ਰੋਂਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁਪ ਕਰਾਉਣ ਲਈ, ਵਿਚੋਂ ਹੀ

ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੀਤ ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਨਾਲ ਭ
ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਦੁਲ੍ਹੇ ਦਾ ਪਿਉ ਡੋਲੀ ਤੋਂ ਚਾਂਦੀ ਤੇ ਤਾਂਬੇ
ਵਾਰ ਕੇ ਸੁਟਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਸੋਟ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕੁਝ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਡੋਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾ
ਦਾਈ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਵਾਜ ਉ
ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕੰਨਿਆਂ
ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਆਹ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ
ਕਿਸੇ ਜਾਣੀ ਪਛਾਣੀ ਔਰਤ ਦੇ ਸਾਥ ਦੀ ਲੋੜ
ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਰਵਾਜ ਘਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਡੋਲੀ ਦੂਲ੍ਹੇ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਤਾਂ
ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਵਧਾਈ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ,
ਸਵਾਗਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਸ
ਨੂੰ ਡੋਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਹੀ ਲਾਲ ਖੁਮਣੀ ਵਿ
ਗੁੜ ਦੀ ਭੇਲੀ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮਿੱਠ
ਹੈ। ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਡੋਲੀ ਤੋਂ ਉ
ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦਲ੍ਹੀ
ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇਲ ਚੋਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ
ਵਾਰਨ' ਦੀ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਮੋ
ਵਿਚ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਘੋਲ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੰ
ਸੱਸ, ਨਨਾਣਾਂ ਤੇ ਜਠਾਣੀਆਂ ਵਾਰੋ ਵਾਰ ਦਰਜੇ
ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਵਾਰ, ਪਾਣੀ
ਪੀਣ ਦਾ ਸਵਾਂਗ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਵਾਰ
ਲੋਟਾ ਮੂੰਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਦੁ
ਵਧਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪੀਣੋਂ ਰੋਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ
ਰੀਤ ਪਿਛੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸੱਸ ਤੇ ਘ
ਹੋਰ ਤੀਵੀਆਂ ਕੰਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬਲਾ
ਰੱਖਣ ਲਈ ਖ਼ੁਦ ਦੁਖ ਝਾਗਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ
ਰੀਤ ਸਮੇਂ ਗੀਤ ਵੀ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਜੇ ਤੂੰ ਆਂਦੜੀ, ਵੇ ਮਲਾ!
ਪਾਰੋਂ ਦੀ ਕਵਾਰ
ਮਾਊ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ ਵਾਰ
ਭਾਬੀ ਇਕ ਨਨਾਣਾਂ ਚਾਰ
ਬੁਰਕੀਆਂ ਦੇਂਦੀਆਂ ਵਾਰੋ ਵਾਰ।

ਇਸ ਰੀਤ ਪਿਛੋਂ ਨਵੀਂ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ, ਘ
ਕਿਸੇ ਸਜੀ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਹੋਈ ਥਾਂ, ਪੀਹੜੇ ਉ
ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਲ੍ਹਾ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਸ

ਵਿਆਹ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਬੜਾ ਲੰਮਾ ਤੇ ਰੋਚਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਜਾਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਈ ਹੋਰ ਰੀਤਾਂ 'ਕੰਗਣਾ ਖੇਡਣਾ', 'ਛਿੱਟੀਆਂ ਖੇਡਣਾ' ਤੇ 'ਗੋਤ ਕੁਨਾਲ' ਆਦਿ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੰਗਣਾ ਖੇਡਣ ਲਗਿਆਂ ਇਕ ਪਰਾਤ ਵਿਚ ਚਾਵਲ ਤੇ ਹਲਦੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਘੋਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਕੰਗਣ ਜਾਂ ਮੁੰਦਰੀ ਸੁਟ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਰ ਤੇ ਕੰਨਿਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਟਟੋਲਦੇ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਖੋਹ ਖਿੰਜ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਹੱਥ ਕੰਗਣ ਆ ਜਾਵੇ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਭਰ ਪਲੜਾ ਭਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਡ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

'ਛਿੱਟੀਆਂ ਖੇਡਣ' ਦੀ ਰੀਤ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਡੋਲੀ ਆਉਣ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਡ ਸਮੇਂ, ਪਹਿਲਾ ਦੂਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦੁਪੱਟੇ ਤੇ ਵਹੁਟੀ ਦੀ ਚੁੰਨੀ ਦੇ ਪੱਲੇ ਨੂੰ, ਗੰਢ ਮਾਰ ਕੇ, ਅਥਵਾ ਅੱਗੇ ਲਾੜ੍ਹਾ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਲਾੜੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਠੇਰਿਆਂ ਜਾਂ ਸਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਦੂਲ੍ਹਾ ਤੇ ਵਹੁਟੀ ਛਿੱਟੀਆਂ ਖੇਡਦੇ ਹਨ, ਦੋਵੇਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਛਿੱਟੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸੱਤ ਵਾਰ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੋਤ ਉਤਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

'ਗੋਤ ਕੁਨਾਲ' ਦੀ ਰੀਤ ਬੜੀ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਦੂਲ੍ਹੇ ਦੀ ਗੋਤ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੀਵੀਆਂ ਨਵੀਂ ਵਹੁਟੀ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ, ਇਕੋ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਭ ਤੀਵੀਆਂ ਵਹੁਟੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਤੇ ਵਹੁਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਬੁਰਕੀਆਂ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਤ ਦਾ ਮੰਤਵ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਰਲਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਰੋਟੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਕਾਇਮ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਸਭ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਵਹੁਟੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ, ਪੇਕੇ ਘਰ ਪਹਿਲਾ ਫੇਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਵਹੁਟੀ ਦੇ ਮਾਪੇ ਵਿਤ ਮੁਜਬ ਧੀ ਜਵਾਈ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕਪੜੇ ਤੇ ਕੁਝ ਨਕਦੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਫੇਰੇ ਪਿਛੋਂ ਕੰਨਿਆਂ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ, ਪੇਕੇ ਘਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਮਰ ਅਨੁਸਾਰ ਤੀਜੇ, ਪੰਜਵੇਂ, ਸੱਤਵੇਂ, ਨਾਵੇਂ ਜਾਂ ਗਿਆਰਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਲਾਵਾ ਤੋਰਿਆ

ਭਾਵੇਂ ਸੰਜੋਗ ਧੁਰੋਂ ਲਿਖੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂ
ਇਸ ਨੂੰ ਰੂਪ ਬੰਦਾ ਆਪ ਹੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।
ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ
'ਪੁੰਨ' ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਮਾਪੇ
ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ, ਕੋਈ ਵੀ ਰਕਮ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂ
ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ 'ਦੁਆਨੀ'
ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ
ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ/ਭੈਣ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤ
ਪ੍ਰਵਾਰ ਤੋਂ ਵੱਟੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕੁੱਲ ਦੇ ਕਿ
ਰਿਸ਼ਤਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਹ ਹੇਠਲ
ਵਿਚ ਆਮ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਵਰ ਵ
ਕੰਨਿਆਂ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮਿੱਥੀ ਹੋਈ ਰਕਮ ਨਕਦ ਦੇ
ਵਿਆਹ ਦੇ ਖ਼ਰਚੇ ਲਈ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ
'ਟਕਾ' ਵਿਆਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੇ
ਸਮਾਜਕ ਵਰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕਈ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ
ਪ੍ਰਥਾ ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਕਈ ਕਬੀਲਿ
ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਿਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ
ਵਿਚ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਉਤੇ ਭੇਡੂ ਜਾਂ ਦੁੰਬੇ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮਾਲਕ ਤੋਂ ਭਾੜੇ
ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾੜ੍ਹਾ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਦ
ਜਿਹਾ ਅੰਗ ਕਟ ਕੇ ਲਹੂ ਵਗਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਂਗਲ
ਲਗਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਸਜਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

(ਵ-59) ਵਿਆਹ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੀ ਮਾਹ

ਮੰਡੀ ਵਿਖੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿ
ਸਮੇਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਕਈ ਰਹਿਤਾਂ ਰਖਣੀਆਂ ਪੈ
ਉਹ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਛੋਹੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿ
ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹਨੇਰੀ ਕੋਠਰੀ
ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਧ, ਤੇਲ ਤੇ ਮਾਸ ਮੱਛ
ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਮਾਹਵਾਰੀ ਜਦੋ
ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ
ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਸ਼ੁਭ ਦਸਿਆ ਹੋਵੇ, ਗਰਭ
ਸਾਕ-ਸਬੰਧਣਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ
ਗਰਭਵਤੀ ਦਾ ਸਿਰ ਧੋਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਹਾ
ਆਟੇ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਰੋਟੀਆਂ, ਖਰੋਟ ਤੇ ਅਨ
ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾ

ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੂਜਾ ਦੀ ਭੇਟ ਪ੍ਰੋਹਤ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਵੇਲੇ ਤੀਵੀਆਂ ਗੀਤ ਗਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਵ-60) **ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਂ** :

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਈ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੋਂਵਣ ਜਾਂ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬੜੀ ਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸਗੋਂ ਸਾਮੀ ਤੇ ਯੂਰਪੀ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵੀ, ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੋਮਦੇਵ ਦੀ ਰਚਿਤ ਕਥਾ-ਸਰਿਤ-ਸਾਗਰ 'ਓਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਸਟੋਰੀਜ਼' 2,91 ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੇ ਬ੍ਰਹਮਦਤ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਯੋਗ-ਕਰੰਡਕਾ ਨੇ ਰਾਜਾ ਵਾਤਸਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਵੱਲ ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਨੱਚਣ ਲਈ ਭੇਜੀਆਂ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਾਟਕ 'ਮੁਦਰਾ ਰਾਖਸ਼' ਜੋ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਵਿਸ਼ਾਖਦਤਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਰਾਖਸ਼ ਨੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਭੇਜੀ ਸੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਰਵਾਇਤ ਹੈ (ਉਹੀ) ਕਿ ਪਰਵਤ ਨੰਦਾ ਨੇ ਇਕ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਜ਼ਹਿਰ ਉਤੇ ਪਾਲਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਪਰਵਤ ਨੰਦਾ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ, ਉਸ ਦੇ ਮਹਾਨ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਢੂੰਡਣ ਲਈ ਗਏ ਤਾਂ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਬੜੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਕੰਨਿਆ ਵੇਖੀ। ਪਰਵਤ ਨੰਦਾ ਵੇਖਦਿਆਂ ਸਾਰ ਕੀਲਿਆ ਗਿਆ। ਚੰਦਰਗੁਪਤ ਦੇ ਗੁਰੂ ਚਾਣਕੀਆ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਹੱਥ ਪਕੜਨ ਦੀ ਰਸਮ ਸਮੇਂ ਹਵਨ ਦੀ ਅੱਗ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪਸੀਨਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਛੂਹ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਪਰਵਤ ਨੰਦਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜ਼ਹਿਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪਰਵਤ ਨੰਦਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਪੀੜਾ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਤੜਪ ਤੜਪ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ।

ਸਿਰਫ਼ ਭਾਰਤੀ ਕਥਾ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਹੀ, ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਸਗੋਂ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਇਕ ਪੁਸਤਕ, ਜੋ ਅਰਬੀ ਵਿਚੋਂ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਪਤ

ਇਕ ਥਾਂ ਅਰਸਤੂ ਵੱਲੋਂ ਮਹਾਨ ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵ ਦਿਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਚਾ ਕੇ ਰਖੇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਈਂ ਵੀ (ਉਹੀ) ਜ਼ਿ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਹੁਸੀਨਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਉੱਤਰ ਦੀ ਮਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਰਖਿ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਪੋਸਨਾ ਜ਼ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਕੰਦਰ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ। ਇ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਥਾ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ।

ਰਾਜੇ, ਜਿਸ ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਂ ਬਣਾਉ ਚਾਹੁੰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸ ਕੁਝ ਸੁੰਦਰ ਨੈਣਾਂ ਨਕਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਫਿਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਖ਼ਰੀਦ ਲਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ ਉਤੇ ਪਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜ਼ਹਿਰ ਪੋ ਧਤੂਰਾ, ਅਫ਼ੀਮ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਮਿਕਦਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਜ਼ਹਿਰ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਇਸ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਸਾਲ ਵਿਹੁਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਭੋਗ ਕਰ ਕੇ, ਉਹ ਯੁਵਤੀ ਮੁਟਿਆਰ ਹੋਣ ਤਕ, ਇਤ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚੁੰਮਣ, ਭੋਗ ਬਿਲ ਕਰਨ, ਪਸੀਨਾ ਜਾਂ ਸਾਹ ਨਾਲ ਸਾਹ ਰਲਾਣ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਤੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇ ਤੜਪ ਤੜਪ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਬੜੀਆਂ ਮਨ-ਮੋਹਣੀਆਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਨੈਣਾਂ ਨਕ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਤੇ ਸ਼ੋਖ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਤੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਮੁਟਿਆਰ ਹੋਣ ਤਕ, ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਬਣਾਉਣ ਉਤੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਨੂੰ, ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਂ ਬਣਾਉਣ ਚੁਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਤਾਂ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮਰ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਕਈ ਜਵਾਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਰਲੀ ਕੰਨਿਆਂ ਹੀ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਦੀ।

ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸ ਕਈਆਂ ਦਾ ਸਾਹ ਇਤਨਾ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਜਿ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋ ਕੇ, ਉਹ ਕੁਝ ਛਿਣ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀਆਂ, ਉ ਅੰਦਰ ਸਾਹ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਹਿਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ।

ਮੁਸਾਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਅੰਦਰ ਜ਼ਹਿਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਚੁੰਬਣ ਜਾਂ ਭੋਗ-ਬਿਲਾਸ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀਆਂ।

ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਐਨ. ਐਮ. ਪੇਂਜ਼ਰ (ਉਹੀ) ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾ-ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਤੋਂ ਬਹਿਆ। ਵਾਸਤਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਹ ਰੂੜ੍ਹੀ ਕੇਵਲ ਕਥਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਵੀ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਸਰਪ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਰਦ ਭੋਗ ਬਿਲਾਸ ਲਈ ਲੇਟਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੱਪ ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਲੇਟੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਡਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ 'ਲਾਹੇਵੰਦਾ ਸੌਦਾ' ਵਿਚ ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਂ ਦਾ ਇਹੋ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚੋਂ ਸੱਪ ਨਿਕਲ ਕੇ ਜਦੋਂ ਸੌਦਾਗਰ ਨੂੰ ਡੱਸਣ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਨੌਕਰ ਸੱਪ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਾ-ਰੂੜ੍ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਕਥਾ-ਰੂੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਬੁਲਗਾਰੀਅਨ, ਸਾਈਬੇਰੀਅਨ, ਰੂਸੀ, ਸਰਬੀਅਨ, ਜਿਪਸੀ, ਆਰਮੇਨੀਅਨ ਆਦਿ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਵੇਰਵੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਫ਼ਰਕ ਹੈ, ਪਰ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਮੂਖ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਸੱਪ ਜਾਂ ਵੱਡਾ ਸੱਪ ਨਿਕਲਦਾ ਦਸਿਆ ਹੈ।

(ਵ-61) ਵਿਸ਼ਨੂੰ :

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁਖ ਦੇਵਤਿਆਂ (ਤ੍ਰੈਮੂਰਤੀ) ਵਿਚੋਂ ਇਕ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪਾਲਨਾ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਤ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਦੁਰਜਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ [illegible] ਇਸ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ :

ਤਾਂ ਭਿਰਗੂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਸਭ
ਹਲੀਮੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਇਹ ਗੱਲ ਜਾਨ
ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਕੋਲ ਗਿਆ।
ਬ੍ਰਹਮਾ ਕੋਲ ਗਿਆ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਆਦਰ ਪ੍ਰਨਾਮ ਦੇ
ਜਾ ਬੈਠਾ। ਇਸ ਉਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ
ਭਿਰਗੂ ਨੇ ਖਿਮਾ ਮੰਗੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਸ਼ਿਵ ਕੋਲ
ਉਥੇ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਆਦਰ ਨ
ਜਿਸ ਉਤੇ ਸ਼ਿਵ ਵੀ ਖ਼ਫ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਭਿਰਗੂ
ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਖਿਮਾ ਮੰਗੀ। ਫਿਰ ਭਿਰਗੂ ਵਿ
ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਸਨ।
ਲੰਘਦਿਆਂ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਠੋਕਰ ਮਾਰੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ
ਤੇ ਝਟ ਭਿਰਗੂ ਦਾ ਪੈਰ ਫੜ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ,
ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ ਸੱਟ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ।" ਭਿਰਗੂ
ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆ ਕੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਭ
ਦੇਵਤਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਚਾਰ ਹੱਥ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ
ਚੱਕਰ, ਗੱਦਾ ਤੇ ਪਦਮ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।
ਵਾਹਣ ਗਰੁੜ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਗਰੁੜ ਨੂੰ ਇਸੇ ਲਈ
ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਕਈ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਨਾਭੀ ਵਿਚ
ਨਿਕਲਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ
ਨਾਭੀ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਪਜਿਆ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ
ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਦੇ ਫਨ ਉਤੇ ਸਿਰ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਧੜ
ਟਿਕਾ ਕੇ ਲੇਟਿਆ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਵਰ
ਬੈਕੁੰਠ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਦੇ 100
ਨਾਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨਾਵਾਂ
ਕਰਨ ਨਾਲ, ਵੈਸ਼ਨੋ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ
ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾ
ਅਨੇਕਾਂ ਮਿੱਥਕ ਕਥਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਖਸ਼
ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਉਪਾਸ਼ਕ, 'ਵੈਸ਼ਨੋ' ਕਾ
ਵਿਚ ਹਨ।

(ਵ-62) ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਉਪਾਸ਼ਕ, ਵੈਸ਼ਨੋ :

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਵੈਸ਼ਨੋ ਅਖਵਾ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿ

ਵਿਚ ਸਭ ਵੈਦੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਹੀ ਵਧ ਪੁਜਾਰੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਕਈ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਅਵਤਾਰ ਰਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵੈਸ਼ਨੋ ਮਤ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਮੰਦਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵੀ ਰਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੈਸ਼ਨੋ ਮਾਸ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਅਨੁਯਾਈ ਤਾਂ ਪਿਆਜ਼, ਥੋਮ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੂੰਹਦੇ। ਵੈਸ਼ਨੋ ਗਊ ਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵੈਸ਼ਨੋ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਹੱਥ ਦਾ ਪਕਿਆ ਭੋਜਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਚਾਰ ਵੇਦ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ, ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਭਾਰਤ ਤੇ ਭਾਗਵਤ ਗੀਤਾ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਵਿਤਰ ਤੀਰਥ ਜਗਨ ਨਾਥ, ਦਵਾਰਕਾ ਨਾਥ, ਬਿੰਦਰਾਬਨ, ਮਥਰਾ, ਗਿਆ, ਗੰਗਾ, ਹਰਦੁਆਰ, ਪ੍ਰਯਾਗ ਤੇ ਕਾਂਸ਼ੀ ਆਦਿ ਹਨ।

ਵੈਸ਼ਨੋ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਕਰਦੇ ਤੇ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਉਤੇ ਵਰਤ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜੰਞੂ ਪਹਿਨਦੇ ਤੇ ਬੋਦੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੈਸ਼ਨੋ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਖੱਤਰੀ, ਅਰੋੜੇ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

(ਵ-63) ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ :

ਇਕ ਪੁਰਾਣ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਮਹੱਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਨੋ ਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। 'ਪੰਚਰਾਤਰ' ਸੰਪਰਦਾਇ ਵਾਲੇ ਵੀ ਇਸ ਪੁਰਾਣ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਭਾਵ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਵਿਲਸਨ ਇਸ ਪੁਰਾਣ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : "ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਪੰਚ ਲਕਸ਼ਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਪੁਜਦਾ ਹੈ ਅਥਵਾ ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਿਆਂ— ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਆਰੰਭਕ ਰਚਨਾ, ਪਿਛਲੇਰੀ ਰਚਨਾ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਕੁਲਪਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ, ਮਨੂਆਂ ਦੇ ਰਾਜ, ਇਤਿਹਾਸ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। [illegible]

ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਿਥੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਗਈਆਂ।" ਇਸ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ 23000 ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੁਰਾਣਿਕ ਕ ਧਰੂ ਭਗਤ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਸਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ। ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਵਾਲ ਤੋਂ ਅਵਤਰਣ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਰਿਣ ਕੁ ਅੰਸ਼ ਹੀ ਅਵ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਭਾਗਵਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਆਮ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਰਾਣ ਪੰ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਬੁੱਧ ਮਤ ਅਤੇ ਜੈਨ ਮਤ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਦਰਜ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮਤ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਤੀ ਤੇ ਗੌਰਵ ਹੀ ਲਿਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਸੀ. ਵੀ. ਵੈਦਿਆ ਨੇ ਸਿਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਤੇ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਦੀ ਤੁ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਥਾਵਾਂ ਸਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ, ਭਾ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਨੁ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ' 'ਭਾਗਵਤ ਪੁ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਦਵਾਨ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਸੋ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਈ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਪੰਜੀਵੇਂ ਜਾਂ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ।

(ਵ-64) ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ :

ਇਕ ਦੇਵਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖੱ

(ਵ-65) **ਵਿਸਾਖ** :

ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਨਾਂ ਮਾਧਵ ਮਾਸ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੇ ਵਰਤ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(ਵ-66) **ਵਿਸਾਖ ਇਸ਼ਨਾਨ** :

ਵਿਸਾਖ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪਾਵਨ ਤੀਰਥ, ਨਦੀ ਜਾਂ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ਼ਨਾਨ ਚੇਤਰ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸਾਖ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾ ਤਕ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਨੋ ਮਤ ਵਾਲੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਵਿਚਾਲੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਪੱਤੇ ਭੇਟ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ, ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ, ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੇ, ਸੱਤ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਭੇਟਾ ਚਾੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਹੇਠਾਂ ਹੀ ਪਿੱਤਰਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਧਰ ਕੇ ਤਰਪਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਧਿਆ ਤੇ ਗਾਇਤਰੀ ਦੇ ਜਾਪ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਭੋਜਨ ਖਾਧਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸਾਖ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਜਲ ਦਾਨ, ਸ੍ਵਰਣ ਦਾਨ, ਪੱਖਾ, ਚਟਾਈ ਦਾ ਦਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਫਲਦਾਇਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨਵਸ ਸਾਰਾ ਮਹੀਨਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀਆਂ ਅਖ਼ੀਰਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਤਿੱਥੀਆਂ—ਤ੍ਰਯੋਦਸ਼ੀ, ਚਤੁਰਦਸੀ ਤੇ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸਾਖ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵਰਤ ਵੀ ਰਖਦੇ ਹਨ।

(ਵ-67) **ਵਿਸਾਖ ਸੁਦੀ ਤਿੰਨ** :

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ, ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਸਾਖ ਸੁਦੀ ਤਿੰਨ ਸੰਮਤ 1526 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਨੂੰ, ਰਾਇ ਭੋਇ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ, ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ੇਖ਼ੂਪੁਰਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਰ੍ਹੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਤਾਰੀਖ਼ 15 ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ 1469 ਈਸਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਹਰ ਸਾਲ ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੱਤਕ ਦੀ ਥਾਂ
ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ
ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾ
ਦਾ ਜਨਮ ਉਤਸਵ ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ
ਪਰੰਪਰਾ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ
ਪਰੰਪਰਾ ਕਈ ਵਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚਾਈ ਨਾਲੋਂ
ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ਵ-68) **ਵਿਸਾਖ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ** :

ਜੇ ਵਿਸਾਖ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ ਨੂੰ,ਦਿਨ ਦੇ ਪ
ਮੌਸਮ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ
ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸਬਜ਼ੀਆਂ, - ਪ
ਅੰਤ ਵਿਚ ਬੀਜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿ
ਹਨ ਅਥਵਾ ਫੁੱਲ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ
ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਦਿਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ
ਝੁਲੇ ਅਥਵਾ ਮੌਸਮ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਫ਼ਸਲ
ਹੁੰਦੀ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਜਰਾਤ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ
ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇ ਵਿਸਾ
ਨੂੰ ਮੀਂਹ ਵਸੇ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਚਮਕੇ ਤਾਂ
ਬਹੁਤਾਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਵਿਸਾਖ ਨੂੰ
ਤੇ ਰੋਹਣੀ ਨਛਤ੍ਰ ਦਾ ਯੋਗ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਵ-69) **ਵਿਸਾਖਾ** :

ਸਤਾਈ ਨਛਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੋਲਵਾਂ ਨਛ
ਮੰਗਲ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਬੜਾ ਸ਼ੁਭ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂ

(ਵ-70) **ਵਿਸਾਖੀ** :

ਵਿਸਾਖੀ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤਿਉਹਾਰ ਹੈ
ਵਿਸਾਖ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪੂਜਾ ਨ
ਇਹ ਬੜਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਪਹਿਲੀ
ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਭੋਇੰ ਤੋਂ ਅੰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀ
ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਿਸਾਖੀ ਵਿਸਾਖ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ
ਹੈ। ਵਿਸਾਖ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਸਾਖਾ

ਰਾਸ਼ੀ ਮੇਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਮੇਖ ਸਕਰਾਂਤੀ (ਸੰਗਰਾਂਦ) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਇਕ-ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਸੰਵਤਸਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦਮ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਦਿਵਸ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮਾਧਵ ਮਾਸ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਦਿਵਸ ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਦਿਨ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਤੀਰਥਾਂ ਉਤੇ ਕੁੰਭ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਥਾਂ ਥਾਂ ਮੇਲੇ ਭਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਭੰਗੜੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਸਾਖੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸ਼ੁਭ ਦਿਵਸ ਉਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 1699 ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਧਰਮ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਧਰਮ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ।

(ਵ-71) **ਵਿਸਾਖੀ (ਬਲਦਾਂ ਦੀ ਦੌੜ)** :

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦਾਂਦਾਂ (ਬਲਦਾਂ) ਦੀ ਦੌੜ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਨ-ਪਰਚਾਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌੜ ਨੂੰ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰਗੜ੍ਹ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ 'ਵਿਸਾਖੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਮੁਜ਼ਫ਼ਰਗੜ੍ਹ ਗਜ਼ਟੀਅਰ)। ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਇਹ ਦੌੜ ਵਿਸਾਖ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਜੱਟ ਹਾੜੀ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਸਾਖੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਦਾਂਦਾਂ ਦੀ ਜੋੜੀ ਨੂੰ ਖੂਹ ਨਾਲ ਜੋਤ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਲਈ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਫਿਰ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ, ਦੂਜੀਆਂ ਜੋੜੀਆਂ ਵੀ ਖੂਹ ਨਾਲ, ਜੋਤ ਕੇ ਹੱਕੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਫਿਰ ਦਰਸ਼ਕ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਦੇ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਜੋੜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਾਂਦਾਂ ਦੀ ਦੌੜ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੋਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਦਾਂਦਾਂ ਦੀ ਦੌੜ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਆਮ ਸੀ।

(ਵ-72) **ਵਿਹੁ ਦੇਣਾ** :

ਵਿਹੁ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰਨ ਦਾ ਅਪਰਾਧ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬੜਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਵਿਪਾਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਚ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਬੰਦਾ, ਜੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਵਿਪਾਰ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਤਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਡਿਗ ਕੇ ਵੈਸ਼ ਦੀ ਪਦਵੀ ਉਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਨੀਲ ਕੰਠ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੂਤਨਾ ਨੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਇਆ, ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਜਿੰਦ ਹੀ ਖਿਚ ਲਈ।

ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਸਨ (ਵੇਖੋ ਵਿਸ-ਕੰਨਿਆਂ)।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਸੇਬਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਊਠ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੇਬ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਕਰ ਕੇ ਡਾਕੂਆਂ ਦੇ ਇਕ ਟੋਲੇ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਇਆ ਸੀ।

ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਦਰਬਾਰੀ ਨੂੰ ਭਰੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਾਨ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਪੱਤਾ ਖਵਾ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ।

ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਜ਼ਨਾਨਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਅਣਚਾਹੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦੇ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਪੇਟ ਪੀੜ ਜਾਂ ਹੈਜ਼ੇ ਨਾਲ ਮਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਉਡਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ।

ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ 'ਰੱਤੀਆਂ' ਖਵਾ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਠੱਗ ਮਠਿਆਈ ਵਿਚ ਧਤੂਰਾ ਆਦਿ ਮਿਲਾ ਕੇ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਖਵਾ ਦੇਂਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਲ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਕਰਨਲ ਟਾਡ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ 'ਚ ਕੇਵਲ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਣ ਨਾਲ ਮਰ ਜਾਂਦੇ। ਕੱਚ ਪੀਹ ਕੇ ਜਾਂ ਹੀਰੇ ਦੀ ਸਵਾਹ ਵੀ ਜ਼ਹਿਰ ਵਜੋਂ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ।

(ਵ-73) **ਵਿਹੁ ਪ੍ਰੀਖਿਆ** :

ਸੱਚ ਤੇ ਝੂਠ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਲੂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਿਹੁ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਾ ਰਵਾਜ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਇਕ ਇਕ ਬਕਰੀ ਚੁਣ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੁਜਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਲੜੀ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਦੀ ਪੁਠ ਲਗਾ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਜ਼ਹਿਰ ਕਾਰਨ ਦੋਵੇਂ ਬਕਰੀਆਂ ਮਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਜਿਸ ਦੀ ਬਕਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰ ਜਾਂਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ।

(ਵ-74) **ਵਿਗੰਧ** :

40ਵੇਂ ਦਿਨ, ਜਦੋਂ ਜਣਨੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ ਪਿਉ ਉਸ ਨੂੰ ਘਿਉ, ਆਟੇ ਤੇ ਗੁੜ ਦੀਆਂ ਬਟੀਆਂ ਪਿੰਨੀਆਂ, ਇਕ ਤ੍ਰੇਵਰ ਜਣਨੀ ਲਈ ਤੇ ਇਕ ਬੱਚੇ ਲਈ, ਜੇ ਲੜਕਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਕ ਦੁਪੱਟਾ, ਇਕ ਟੋਪੀ ਤੇ ਇਕ ਚੋਲਾ, ਪਰ ਜੇ ਲੜਕੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਕ ਘੱਘਰੀ ਤੇ ਇਕ ਚੁੰਨੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਮਾਪੇ ਅਮੀਰ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਕੜੇ, ਹੱਸਲੀ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਮੋਹਰ ਵੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ (ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, 95)।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਸਮ 'ਹੋਤ' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਵੱਖਰੀ ਹੈ।

(ਵ-75) **ਵਿਕਰਮ** :

ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੋ ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਬੇਤਾਲ ਪਚੀਸੀ' ਤੇ 'ਸਿੰਘਾਸਨ ਬਤੀਸੀ' ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਇਕ।

ਵਿਕਰਮ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਾਂ ਮਿਥਕ ? ਨਿਰਣੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਕਰਮ ਕਈ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਰਾਜਿਆ ਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ, 'ਵਿਕਰਮ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਲੱਭਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕਠਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲੀ ਵਿਕਰਮ ਕੌਣ ਹੈ।

ਇਕ ਵਿਕਰਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜੈਨੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਕਰਮ, ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ 57 ਜਾਂ 58 ਬੀ.ਸੀ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੈਨ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਿਸ ਵਿਕਰਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਵਿਕਰਮ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਕੁਝ ਸਬੂਤ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ 'ਵਿਕਰਮ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ, ਉਹ ਇਸੇ ਵਿਕਰਮ ਬਾਰੇ ਹੋਣ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚਲਾ 'ਵਿਕਰਮ' ਕਿਹੜਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਵਿਕਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤੀਆ ਨੂੰ ਹੀ ਮੂਲ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ 544 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੂਨਾਂ ਨੂੰ

ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਕਨਿਸ਼ਕ 58 ਬੀ.ਸੀ. ਵਿਚ
ਹੋਇਆ। ਸਰ ਜੌਨ ਮਾਰਸ਼ਲ ਅਨੁਸਾਰ ਨਵਾਂ ਸੰ
ਦੇ ਸਾਕਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਪਰ
ਮਾਰਸ਼ਲ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਵਿਚੋਂ
ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਕਿ
ਰੱਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ ਕੋਈ ਬਾ
ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨਾਲ, ਵਿਕਰਮ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਵਰਤ
ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਇ
ਸਬੰਧਿਤ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਵਿ
ਉਪਾਧੀ ਗੁਪਤ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਜੇ ਨੇ
ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸੁਨਹਿ
ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ 388 ਤੋਂ 401 ਈਸਵੀ
ਅਨੇਕਾਂ ਵੈਰੀਆਂ 'ਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਕਾ ਵੀ ਸ਼
ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਵਿਕਰਮ' ਦੇ
ਰਵਾਇਤਾਂ ਜੁੜਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ। ਇਹ
ਨਿਰਾ ਕਲਪਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁ
ਜੈਨੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚਲੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮਿ
ਕੁਝ ਗੁਪਤ ਘਰਾਣੇ ਦੇ, ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੂਜੇ ਤੋਂ
ਆਪਣੀ ਉਪਾਧੀ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤੀਆ (ਸੂਰਜ
ਰੱਖੀ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਅਰਧ-ਕਲਪਿਤ ਅਰਧ-
ਨਾਇਕ, ਲੋਕ-ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਉਘੜ ਖਲੋਤਾ ਹੋਵੇ

ਵਿਕਰਮ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਜੁੜੀਆਂ
ਹਨ। ਵਿਕਰਮ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਹਸ ਭਰੀਆ
ਵਿਕਰਮਾਦਿਤੀਆ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ
ਤੇ ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹ
ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਕਰਮਾਦਿਤੀਆ ਸਾਲ ਵਿਚ
ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਇਕਾਂਤਵਾਸ ਵਿ
ਸੀ। ਇਕਾਂਤਵਾਸ ਦੇ ਦਿਨੀਂ, ਇਸ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ
ਵਾਪਰੀਆਂ, ਜੋ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲ
ਵਿਕਰਮਾਦਿਤੀਆ ਨੇ ਕਾਲੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਪਾਸ
ਉਸ ਤੋਂ ਇਕ ਸੌ ਸਾਲ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪ
ਇਸ ਵਰ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਜ਼ੀਰ ਭੱਟੀ ਨੂੰ
ਭੱਟੀ ਬੜਾ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਝਟ ਕਹਿ
ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਮਿਆਦ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਦੋ ਸੌ

(ਵ-76) **ਵਿਜ :**

ਖਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਗੋਤ, ਜੋ ਪੰਜ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਕਈ ਇਸ ਨੂੰ ਬੁੰਜਾਹੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗੋਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

(ਵ-77) **ਵਿਜੇ ਇਕਾਦਸ਼ੀ :**

ਫੱਗਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਦੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ; ਵੈਸ਼ਨੋ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਵਰਤ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਤੇ ਫਤਹਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਲੰਕਾ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਵਿਜੇ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਵਰਤ ਰਖਿਆ।

ਇਹ ਵਰਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ : ਦਸਵੀਂ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਵਿਤ ਮੂਜਬ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ, ਤਾਂਬੇ ਜਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਘੜਿਆ ਕੁੰਭ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਪੂਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਘੜੇ ਦੇ ਹੇਠ ਸਤਨਾਜਾ ਰਖ ਕੇ, ਉਪਰ ਜੌਂ ਦਾ ਛੱਟਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਕੁੰਭ ਪੂਰਨ ਮਗਰੋਂ ਲਖਸ਼ਮੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾ ਕੇ, ਕੁੰਭ ਉਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਮਗਰੋਂ ਵਰਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰ ਕੇ ਕੁੰਭ ਤੇ ਲਖਸ਼ਮੀ ਨਾਰਾਇਣ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਫਲ ਆਦਿ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਭਾਗਵਤ ਕਥਾ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣੇ ਅਤੇ ਜਗਰਾਤਾ ਕੱਟੇ। ਦੁਆਦਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਫਿਰ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਮੂਰਤੀ ਤੇ ਧਾਤ ਦਾ ਕੁੰਭ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਕੁੰਭ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਜਲ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ਵ-78) **ਵਿਜੇ ਦਸ਼ਮੀ :**

ਅੱਸੂ ਦੇ ਚਾਨਣ ਪੱਖ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਤਿੱਥ; ਇਸ ਤਿੱਥ ਨੂੰ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਰਾਵਣ ਉਤੇ ਵਿਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਿਨ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦੁਸਹਿਰੇ ਦਾ ਪੁਰਬ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ : ਦੁਸਹਿਰਾ)।

(ਵ-79) **ਵਿਠਲ (ਬਿਠਲ)** :

ਵਿਠਲ ਇਕ ਮਨਮੁਖ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਪੁੰਡਲੀਕ ਸੀ। ਪੁੰਡਲੀਕ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਉਸ 'ਤੇ ਇਤਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ

ਆਪਣੇ ਬੁੱਢੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਤੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ, ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬਨਾ ਤੀਰਥ ਯਾਤ੍ਰਾ ਲਈ ਗਿਆ। ਪੁੰਡਲੀਕ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਤ ਤਾਂ ਘੋੜੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਬੈਠੇ, ਪਰ ਪੁੰਡਲੀਕ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਮਾਂ-ਪਿ ਪੈਦਲ ਹੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪੁੰਡਲੀਕ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿ ਦੀ ਸਦਾ ਅਨਾਦਰੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਮੇ ਦੁਰ-ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਪੰਧਰਪੁ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤਾਂ ਉਥੇ ਉਹ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰਿਆ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਦੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਜਦੋਂ ਪੁੰਡਲੀਕ ਦੀ ਅੱਖ ਖੁਲ੍ਹੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਤਿੰਨ ਸੁੰਦਰ ਤੀਵੀਆਂ, ਸਫ਼ੇਦ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ, ਗਹਿਣਿ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀਆ ਵੇਖੀਆ। ਪੁੱਛਣ ਉਤੇ ਕਿ ਉਹ ਕੌ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁੰਡਲੀਕ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤੇਰੇ ਜਿ ਚੰਡਾਲ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਪਰ ਪੁੰਡਲੀਕ ਦੱਸਣ 'ਤੇ ਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈ, ਚੰਡਾਲ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਚੰਗ ਸਲੂਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਚੰਡਾਲ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤਿੰਨੇ ਤੀਵੀਆਂ ਗੰਗਾ, ਜਮਨਾ ਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਹ ਤੇ ਇਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਘਰ ਝਾੜੂ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਕਰਦ ਹੈ। ਜੋ ਸ਼ਖ਼ਸ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਦ ਤੀਰਥ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਦੇ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਪੁੰਡਲੀਕ ਬੜਾ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬਨਾਰ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਤੇ ਪੰਧਰਪੁਰ ਵਿਚ ਹ ਰਹਿ ਕੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਦੀ ਇਤਨੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰ ਦਾਨ ਵਜੋਂ ਦਿਤਾ।

(ਵ-80) **ਵਿੰਦਣਾ** :

ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ, ਦਿਨ, ਤਿੱਥ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿ ਭਾਵਨਾ ਜਾਂ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਅਧੀਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਦੇਣਾ। ਵਿੰਦਣ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਜ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਹੋਵੇ, ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਜ ਤਿੱਥ ਕੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਵਿੰਦ' ਛੱਡਦ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਕੁਲ ਜਾਂ ਘਰਾਣੇ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਕਿ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਕਰ ਕੇ ਵਿੰਦ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਜਦੋਂ ਤੀਰਥ ਯਾਤ੍ਰਾ 'ਤੇ ਹਰਦੁਆਰ ਜਾਂ

ਵਰਜਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜੇ ਉਹ ਉਸ ਵਿੰਦੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ, ਕਦੇ ਵਰਤੇ ਤਾਂ ਜਿਸ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਅਗੇ ਵਿੰਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਇਹ ਵਸਤੂ ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਰੇ ਕੁਟੰਬ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਵਿੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਅਗਲੀ ਵੰਸ਼ ਵੀ, ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿੰਦੀ ਹੋਈ ਚੀਜ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਕੁਟੰਬ ਤੇ ਵੰਸ਼ ਤਕ ਵਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ।

ਕੁਝ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਵਿੰਦਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਤੇ ਵਹਿਮ ਹਨ । ਜੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਖਾਣ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ/ਕੁਟੰਬ/ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ/ਕੁਟੰਬ/ਵੰਸ਼ ਉਸ ਵਸਤੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਵਿੰਦ ਛੱਡਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਸਹਿਗਲਾਂ ਵਿਚ ਬੈਂਗਣ ਵਿੰਦੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਵੈਂਗਣ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਪਕਾਂਦੇ । ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਸਹਿਗਲ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਨੂੰਹਾਂ-ਧੀਆਂ, ਵੈਂਗਣਾਂ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਪੇਟ ਹੋਲਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਫਨੀਅਰ ਦੇ ਜੋੜੇ ਨੇ ਕੁਝ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਡਸ ਲਿਆ । ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਸਹਿਗਲਾ ਦੀ ਇਸ ਵੰਸ਼ ਨੇ ਵੈਂਗਣ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਵਿੰਦ ਛੱਡੀ ।

ਕੁਝ ਕੁਟੰਬਾਂ ਵਿਚ, ਕੋਈ ਦਿਨ, ਤਿੱਥ ਜਾਂ ਵਾਰ ਨੂੰ ਵਿੰਦ ਛੱਡਦੇ ਹਨ । ਕੁਝ ਕੁਟੰਬਾ ਵਿਚ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੰਗਲ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਨਾ ਧੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਸਹੁਰੇ ਭੇਜਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਵਿਆਹ ਰਚਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਟੰਬ/ਕੁੱਲ ਵਿਚ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਕਈ ਮੌਤਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹਿਸ ਜਾਪਣ ਲੱਗਾ ।

(ਵ-81) **ਵਿਦਿਆਰੰਭ ਸੰਸਕਾਰ** :

ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਸਕਾਰ ਵਿਦਿਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ । ਇਸੇ ਸੰਸਕਾਰ ਨੂੰ 'ਅਖਸ਼ਰਾਰੰਭ' ਤੇ 'ਅਖਸ਼ਰ ਸਵੀਕਰਣ' ਆਦਿ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ । ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਉਪਨਯਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ (ਵੇਖੋ:ਉਪਨਯਨ) । ਇਸ ਸੰਸਕਾਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗ੍ਰਿਹ ਸੂਤਰਾਂ, ਧਰਮ ਸੂਤਰਾਂ ਤੇ ਮੁਢਲੀਆਂ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ । ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਸਕਾਰ ਦਾ ਨਾ ਮਿਲਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਹੀਂ । ਵਿਸ਼ਵਾਮਿਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਪੰਜਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ

ਠੀਕ ਨਹੀਂ । ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਉਤਰਾਇਣ ਵਿਚ
ਕਿਸੇ ਸ਼ੁਭ ਦਿਵਸ 'ਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ
ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਹਾ ਧੁਵਾ ਕੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਜਾਂ
ਵਿਨਾਇਕ ਸਰਸਵਤੀ ਤੇ ਕੁੱਲ ਦੀਆਂ ਦੇਵੀਆਂ ਤੇ
ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ । ਨਾਰਾਇਣ ਤੇ ਲ
ਕੁੱਲ ਦੀ ਰੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਈ ਹੋਰ ਦੇਵੀ ਦੇ
ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ । ਇਸ ਪਿਛੋਂ 'ਹੋਮ' ਕੀਤਾ ਜਾ
ਪੱਛਮ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠਦਾ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰੂ
ਤੇ ਫਿਰ 'ਅਖਸ਼ਰਾਰੰਭ' ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ । ਲਿਖਣ
ਦੋਵੇਂ ਕੰਮ ਅਰੰਭੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਕਿਸੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ
ਕੇਸਰ ਖਿਲਾਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀ
ਅੱਖਰ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ । ਪਰ ਆਮ ਲੋਕੀਂ,
ਬਿਖੇਰ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਕਲਮ ਨਾਲ ਅੱਖਰ ਲਿ
ਪਹਿਲੀ ਲਿਖਣੀ ਵਿਚ ਗਣੇਸ਼, ਸਰਸਵਤੀ
ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਪਰਨਾਮ ਆਦਿ ਵਾਕ ਲਿਖੇ
ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪੂਜਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵ
ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ । ਫਿਰ ਸ਼ਿਸ਼ੂ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਕਪੜੇ ਤੇ ਗ
ਭੇਟ ਕਰਦਾ ਤੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਹਵਨ ਦੁਆਲੇ
ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜ ਛਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ । ਸੁਹਾਗ
ਦੀਵੇ ਨਾਲ ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਦੀਆਂ । ਅਖੀਰ ਗੁ
ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਰਸਮ ਪ੍ਰ
ਰਾਜਬਾਲੀ ਪਾਂਡੇ (ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕਾਰ) ਅਨੁਸਾਰ ਮੁ
ਹਿਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਇਕ ਮਕਤਬ ਵਿਚ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿ
ਉਹ ਚਾਰ ਸਾਲ, ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਤੇ ਚਾਰ ਦਿਨ
ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰਸਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ।

(ਵ-82) **ਵਿਦੁਰ** :

(ੳ) ਵਿਆਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਜੋ ਵਿਚਿਤ੍ਰਵੀਰਯ
ਸੁਦੇਸ਼ਣਾ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਜੰਮਿਆ । ਮਹਾਂਭਾਰ
ਵਿਦੁਰ ਧਰਮਰਾਜ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਸੀ । ਮਾਂਡਵ
ਬੜਾ ਸਦਾਚਾਰੀ ਤੇ ਧਰਮਾਤਮਾ ਸੀ, ਦੇ ਅ
ਕੁਝ ਚੋਰ, ਚੋਰੀ ਕਰ ਕੇ ਆਣ ਛੁਪੇ । ਰਾਜੇ
ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਚੋਰ
ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਚੋਰੀ ਦਾ ਮਾਲ ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਗਏ
ਮਾਂਡਵਯ ਰਿਸ਼ੀ ਨੂੰ ਚੋਰ ਜਾਣ ਕੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਪ

ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬਾਲਤੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਕ ਟਿੱਡੇ ਨੂੰ ਸੂਲੀ ਨਾਲ ਵਿੰਨ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਮਾਂਡਵਯ ਨੇ ਧਰਮਰਾਜ ਨੇ ਸਰਾਪ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸੂਦਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲਏ।

ਵਿਦੁਰ ਬੜਾ ਨੀਤੀਵੇਤਾ ਤੇ ਬੁਧੀਮਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਰਵਾਂ ਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਝਾਇਆ। ਪਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਵਿਦੁਰ ਨੇ ਕੌਰਵਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿਤਾ।

(ਅ) ਵਿਦੁਰ ਸਬਦ ਉਸ ਬੱਚੇ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੂਦਰ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

(ਵ-83) **ਵਿਦੇਗੀ** :

ਕੰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਦਿੱਤੀ ਲਾਗ। ਵਿਆਹ ਸੁਧਾਣ ਪਿਛੋਂ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਗਾਂ ਸਾਕਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੱਦਾ-ਪਤ੍ਰ ਅਥਵਾ 'ਗੰਢਾਂ' ਭੇਜਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੰਮ ਆਮ ਤੌਰ ਉਤੇ ਨਾਈ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਈ ਅੰਗਾਂ-ਸਾਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਗਨ ਵਜੋਂ ਪਤਾਸ਼ੇ, ਗੁੜ ਜਾਂ ਮਠਿਆਈ ਭੇਟ ਕਰਦਾ ਤੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਸਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪਿੰਡ ਨੇੜੇ ਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਾਈ ਉਸੇ ਦਿਨ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਪਿੰਡ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਰਾਤ ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਣ ਲਗਿਆਂ ਲਾਗੀ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਕਦ ਰੁਪਏ, ਦੋ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆਰਾਂ ਤਕ, ਲਾਗ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਧਨੀ ਤਾਂ ਲਾਗੀ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਜੋੜਾ ਵੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰੁਪਏ ਅਥਵਾ ਜੋੜਾ ਨਾਈ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜਜਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰੇਕ ਗੱਲ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਧਨੀ ਲੋਕ, ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ 'ਤੇ, ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਕੰਮੀਂ ਅਥਵਾ ਨਾਈ ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਘਰ ਨਾਲ ਹੀ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਘਰ ਵਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਵਿਦੇਗੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦੇ ਸਾਕ-ਸਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲਾਗੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਵ-84) **ਵ੍ਰਿੰਦਾ** :

ਜਾਲੰਧਰ ਦੈਂਤ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਜੋ ਸਤਿ ਧਰਮ
ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੀ। ਵ੍ਰਿੰਦਾ ਕਾਲਨੇਮੀ ਦੀ ਕੰਨਿਆ
ਇਕ ਪੁਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਜਾਲੰਧਰ
ਨੇ ਇੰਦਰਪੁਰੀ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਸ਼ਿਵਜ
ਯੁੱਧ ਛਿੜ ਪਿਆ ਤੇ ਇਹ ਲੜਾਈ ਕਈ ਸਾਲ
ਰਹੀ। ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਵਾਹ ਲਗਾ ਚੁ
ਜਾਲੰਧਰ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਨਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਦਾ
ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦੈਂਤ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵ੍ਰਿੰਦਾ, ਆਪਣੇ
ਧਰਮ ਤੇ ਤੱਪ ਬਲ ਨਾਲ ਪਤੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕ
ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਪਤੀ ਦੀ ਵਿਜੈ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਪੂ
ਰਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੇ ਜਾਲੰਧਰ
ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਇਸ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਾਇ
ਜਾਲੰਧਰ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਜਾਲੰਧਰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ

ਪਦਮ ਪੁਰਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਵ੍ਰਿੰਦਾ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਜ
ਨਾਲ ਸਤੀ ਹੋਈ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਵਰ ਨਾਲ ਵ੍ਰਿੰਦਾ ਦੀ ਭ
ਤੁਲਸੀ, ਪਿੱਪਲ, ਆਉਲਾ ਤੇ ਪਲਾਸ਼ ਚਾਰ ਬ੍ਰਿਛ ਪੈਦਾ

(ਵ-85) **ਵਿਰਾਸਤ** :

ਜਦੋਂ ਤਕ ਪਿਉ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ, ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ
ਉਹ ਪਿਉ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਵੱਖ, ਉ
ਜਾਇਦਾਦ ਉਤੇ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਹ
ਵਿਚ ਪਿਉ ਦੇ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਬੱਚੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ
ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪਿਉ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ
ਤੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਜਾਇਦਾਦ ਉਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦ
ਪਰ ਹੁਣ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ (ਹਿੰਦੂ ਕੋਡ
ਅਨੁਸਾਰ ਧੀਆਂ, ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੇ ਪਤਨੀ ਦਾ ਇਕੋ ਜਿਹ
ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਜੇ ਪਿਉ ਦੀ ਚੋਖੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇ
ਹੋਵੇ ਤੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਰ ਫੈਲਦਾ
ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਆਹੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਹੋਰ ਦ
ਮਲਕੀਅਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਦੇ ਕੇ ਵੱਖ ਕਰ ਦੇਂ
ਪਰ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ, ਕਾਨੂੰਨ
ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ।

ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਵੰਡ-ਪਗਵੰਡ ਤੇ ਚੂਣੇ-ਵੰਡ ਦ

ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਦੀਆਂ ਜਿਤਨੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਗੋਂ ਉਸ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਜੇ ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਤੇ ਦੂਜੀ (ਸੌਂਕਣ) ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਦੋ ਬੱਚੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਚੂਣੇ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਚਾਰ ਬੱਚੇ ਅੱਧੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਅੱਧੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਦੂਜੀ ਔਰਤ ਦੇ ਦੋ ਬੱਚੇ। ਪਰ ਹੁਣ ਹਿੰਦੂ ਕੋਡ ਬਿਲ ਦੁਆਰਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਵਿਆਹ ਵਿਵਰਜਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜੇ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਨਿਰਸੰਤਾਨ ਮਰ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਤੀਵੀਂ ਜੀਉਂਦੀ ਰਹੇ, ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਦੇ ਭਰਾ ਉਸ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਵਾਰਸ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਏ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਪਤੀ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚ ਲੜਕਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਹੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਲੜਕੀਆਂ ਵਿਆਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਆਪਣੀ ਪਿਉ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀਆਂ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ; ਵਿਆਹ ਬਾਅਦ ਨਹੀਂ। ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇ ਭਰਾ-ਭਤੀਜੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀਆਂ ਸਭ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁਣ ਹਿੰਦੂ ਕੋਡ ਬਿਲ ਰਾਹੀਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਲੈ ਆਉਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

(ਵ-86) ਵਿਵਰਜਤ ਕਿਰਿਆ :

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਸਫ਼ਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਵੇ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਲਗਿਆਂ, ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛੱਟੇ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ-ਕੁਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਲ ਦੇ ਛੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਮੰਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਉੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਮਰਘਟ ਤੋਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਘਰ ਪਰਤਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ

ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਤਕ ਘਰ ਵਿਚ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਬਾਲੀ ਜਾਂਦ
ਤਕ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰ ਦਾ ਦਾਹ-ਕਰਮ ਨਾ ਕਰ ਲਿਆ
ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦ
ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦਾਹ ਕਰਮ ਲਈ ਘਰੋਂ ਲੈ
ਜਾਂਦੇ, ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਘਰ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਬਾਲਦੇ।
ਹੈ ਕਿ ਉਦੋਂ ਤਕ ਅੱਗ ਅਪਵਿਤਰ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
ਤਕ ਸਰੀਰ ਜਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ।

ਲੋਕ-ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ
ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਪਵਿਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਵਿਤਰ
ਲਈ ਲੰਮੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। 'ਏਸ਼ਿ
ਟੀਸਰਚ' (6,535) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾ
ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਦੋ ਹਿੰਦੂ ਦੂਤ ਇੰਗਲੈਂਡ ਭੇਜੇ। ਜਦ
ਵਾਪਸ ਮੁੜੇ ਤਾਂ ਮਲੇਛਾਂ ਵਿਚ ਰਹੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ
ਅਪਵਿਤਰ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਪਵਿਤ੍ਰਾ
ਮੁੜ ਜਨਮ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਮਾਦਾ
ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਇਕ ਸੋਨੇ ਦਾ ਬੁਤ, ਬਣਾਇਆ ਗਿ
ਤੀਵੀਂ ਜਾਂ ਗਊ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦ
ਇਸ ਬੁਤ ਵਿਚ ਉਦਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਬੰ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਯੂਨੀ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹਰ ਕਢ ਕੇ, ਮੁੜ
ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਸੋਨੇ ਦਾ ਬੁਤ ਮਹਿੰਗ
ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਕੇਵਲ ਯੂਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਹ
ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਨਵਾਂ ਜਨਮ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਖਾਣ ਪੀਣ ਸਬੰਧੀ ਰਹਿਤਾਂ :

ਕਿਸੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ
ਜਾਂਦਾ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਇ
ਤਾਂ ਸੀਸ਼ੀ ਨੂੰ ਉਪਰੋਂ ਢੱਕ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਖਾਣ ਲਗਿਆਂ ਥਾਲ ਵਿਚ ਬਚ ਗਈਆਂ
ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨ
ਸਿਧਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਇਸ ਬਚੀ ਹੋਈ ਖ਼ੁਰਾਕ ਰ
ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇ
ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਅੰਨ ਜੂਠਾ ਨਹੀ
ਚਾਹੀਦਾ।

ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੁਸ਼ਮਣ
ਪਹੁੰਚਾਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਾਵਲ ਖ

(ਵ-87) ਵੀਹਾਂ :

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਉਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ, ਵੀਹ ਦੀ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੀਹਾਂ ਦੇ ਗੁਟ ਰਾਹੀਂ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਰਵਾਜ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੁੱਖ ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਰਾਹੀਂ ਗਿਣਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਢੰਗ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜਦੋਂ ਗਿਣਤੀ ਆਰੰਭੀ ਤਾਂ ਉਸ ਪਹਿਲਾਂ ਦੁਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨੂੰ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਪੈਮਾਨਾ ਮਿਥਿਆ, ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਲਈ ਉਸ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸਬੂਤ ਹਨ ਕਿ ਮੁੱਢ ਵਿਚ 20 ਤਕ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਹੀ ਮੌਲਿਕ ਨਾਂ ਸਨ, ਬਾਕੀ ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਸ ਹਨ। ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ 20 ਨਾਲ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਰਵਾਜ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 20 ਲਈ ਕੌੜੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਵਕਤਾਂ ਵਿਚ ਕੌਡੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਸੀ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ ਜੋ ਹਾਰ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀਹ ਕੌਡੀਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ 20 ਦੀ ਕੌਡੀ/ਕੌੜੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋ ਗਈ। ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿਚ ਯੋਰੂਬਾ ਜਾਤੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ 40 ਲਈ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਰੱਸੀ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਜਾਤੀ ਵਿਚ 40 ਕੌਡੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਰਵਾਜ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਖਲਵਾੜੇ ਤੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ 20 ਮਣ ਉਤੇ ਇਕ ਤੀਲਾ ਜਾਂ ਦਾਣਾ ਵੱਖ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 20 ਮਣ ਦੀ ਇਕਾਈ ਮਿਥ ਕੇ ਹਿਸਾਬ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਤੁਖਾਰੀ ਬਾਰਾਂ ਮਾਂਹ ਵਿਚ 'ਬੇਦਸ ਮਾਹਿ ਰੁਤੀ...' ਬੇਦਸ ਸ਼ਬਦ 12 ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਬੇ' ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਖਰ ਮਾਲਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅੱਖਰ ਹੈ ਤੇ ਦੋ ਅੰਕ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਦਸ, (ਦੋ+ਦਸ) 12 ਬਣਿਆ।

(ਵ-88) ਵੀਰਵਾਰ ਦਾ ਵਰਤ :

ਦਾਨ ਵੀ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੂਜਾ ਸਮੇ
ਫੁੱਲ, ਪੀਲੇ ਕਪੜੇ, ਪੀਲਾ ਚੰਦਨ ਹੀ ਵਰਤਣਾ
ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤ ਸੱਤ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਰੱਖਣ
ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਅ
ਨਖਸ਼ਤਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਰਤ ਲਈ ਉੱਤਮ ਯੋਗ ਹੈ
ਵਰਤ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਥਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ।

ਇਕ ਸੌਦਾਗਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬੜੀ ਕੰਜੂਸ ਸੀ
ਕਦੇ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ
ਉਸ ਦੇ ਬੂਹੇ ਭਿਛਿਆ ਮੰਗਣ ਲਈ ਆਇਆ
ਵਿਹੜਾ ਪੋਚ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਆਖਣ
"ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਵਿਹਲਾ ਨਹੀਂ।" ਫਿਰ ਦੂਜੀ ਵਾ
ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬੱਚਾ ਖਿਡਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਫਿ
ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਵਿਹਲਾ ਨਹੀਂ।" ਇ
ਸਾਧੂ ਕਈ ਵਾਰ ਆਇਆ ਪਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਿਹਲੀ
ਸੀ। ਉਹ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੀ, "ਤੂੰ ਜਦੋਂ ਆਉ
ਵਿਹਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।" ਸਾਧੂ ਕਹਿਣ ਲਗਾ "
ਹੋਣ ਦੀ ਮੈਂ ਇਕ ਵਿਧੀ ਦਸਦਾ ਹਾਂ।" ਤੀਵ
ਪੁਛਣ ਉਤੇ ਸਾਧੂ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ 'ਵੀਰਵਾਰ ਦੇ
ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਗੰਦ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਕੇ ਗਾਂ ਤੇ ਮੱਝ ਹੇ
ਦਿਤਾ ਕਰੋ ਤੇ ਫਿਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰੋ। ਘਰ ਦੇ ਮ
ਕਹਿ ਦਿਉ ਕਿ ਉਹ ਵੀਰਵਾਰ ਜ਼ਰੂਰ 'ਖੋਰ' ਕਰਵ
ਉਸ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਭੋਜਨ ਬਣ ਚੁਕੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾ
ਪਿਛੇ ਰਖੇ। ਸੰਧਿਆ ਵੇਲੇ ਚਿਰਾਕਾ ਦੀਵਾ ਬਾਲੇ। ਇ
ਰਹਿਤ ਬਹਿਤ ਚਾਰ ਵੀਰਵਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿ
ਸਭ ਝੰਝਟਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਫਿਰ
ਭਿਖਸ਼ਾ ਦੇ ਦੇਵੀਂ'। ਸਾਧੂ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਤੀ
ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਭ ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਚੋਰ ਲੁਟ ਲੈ
ਖੇਤੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ। ਪਸ਼ੂ ਮਰ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਲਈ
ਕੰਮ ਧੰਧਾ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਾ ਸਾਧੂ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣ
ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਆਇਆ ਤੇ ਤੀਵੀਂ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰ
ਪਈ ਤੇ ਖਿਮਾ ਮੰਗਣ ਲੱਗੀ। ਸਾਧੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਘਰ
ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਅਗੋਂ ਭੁਲ ਕੇ ਵੀ ਖੋ
ਕਰਵਾਏ। ਵੀਰਵਾਰ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਸੰਧਿਆ ਨੂੰ ਦੀਵਾ ਜਲਾਣ, ਤੇ ਵੀਰਵਾਰ ਦਾ ਵਰਤ ਰ
ਰਸੋਈ ਬਣਾ ਕੇ ਚੁਲ੍ਹੇ ਅਗੇ ਰਖਣ। ਮੰਗਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਨ
ਕਰਨ। ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਇੰਜ ਹੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹਤੇ ਹੀ

ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ, ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਤੇ ਅੰਨ ਨਾਲ ਪੂਜਾ ਕਰ ਕੇ ਕਰਮੰਡਲ ਜਾਂ ਜੁੱਤੀ (ਪਾਦੁਕਾ) ਤੇ ਛੱਤਰ, ਅਰਪਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੀਲੇ ਗਊ ਦੇ ਘਿਉ ਵਿਚ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਛੋਲਿਆਂ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਭੋਜਨ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਉਹੋ ਹੀ ਭੋਜਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੱਤ ਵਰਤ ਰਖਣ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਕਸ਼ਟ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਸੁੱਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਪੀਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਦਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਪੀਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਹੀ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਤਮ ਹੈ।

(ਵ-89) **ਵੁਜ਼ੂ :**

ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਕੋਈ ਪਵਿਤਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵੇਲੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਵੁਜ਼ੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੁਜ਼ੂ ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਧੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਮੂੰਹ ਧੋਂਦੇ ਫਿਰ ਬਾਂਹ ਉੱਚੀ ਕਰ ਕੇ ਉਪਰੋਂ ਹਥੇਲੀ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਕੂਹਣੀ ਵਲ ਪਾਣੀ ਵਗਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਬਾਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਪੈਰ ਆਦਿਕ ਧੋਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਵੁਜ਼ੂ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਵ-90) **ਵੇਦੀ :**

ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਲਈ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਵੇਦੀ ਗੱਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚਾਰ ਬਾਂਸ ਖੜੇ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਕਪੜਾ ਜਿਹਾ ਪਾ ਕੇ, ਉਪਰੋਂ ਢੱਕ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਾੜਾ ਤੇ ਲਾੜੀ ਨੂੰ ਬੈਠਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਵਲ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗਣੇਸ਼ ਦੀ ਲਕੀਰ, ਨੌਂ ਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਸਵਾਸਤਿਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਵਾਸਤਿਕ ਗਣੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨੌਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਚੱਕਰ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰ ਕੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨੌਵਾਂ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗਣੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਂਦੇ ਸਵਾਸਤਿਕ ਦੀ ਰੇਖਾ ਅੰਦਰ, ਕੁਝ ਚੰਬੇ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਚਾਵਲ, ਗੁੜ ਤੇ ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨੌਂ ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗ ਭਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ—ਕੰਗੂ, ਸੰਧੂਰ, ਗੁਲਾਬ, ਮਹਿੰਦੀ, ਹੁਰਮਚੀ, ਸਿਰਾਲਾ, ਹਲਦੀ ਰੰਗਾ (ਪੀਲਾ), ਮਟਿਆਲਾ ਤੇ ਕਾਸ਼ਨੀ (ਨੀਲਾ ਕਾਲਾ)। ਕਾਲਾ ਸਿਆਹ ਨਹੀਂ ਭਰਿਆ

ਹੱਥ ਲਾੜੀ ਦੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ
'ਹਥਲੇਵਾ' ਜਾਂ 'ਹਥਮੇਲ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਵਨ ਦੀ ਰਸਮ ਕ
ਤੇ ਇਕ ਲਕੜੀ ਦੀ ਡੋਲੀ ਨਾਲ ਅੱਗ ਵਿਚ ਘਿਉ
ਖੰਡ, ਤਿਲ ਤੇ ਜੌਂ ਆਦਿ ਸੁਟਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ
ਉਚਾਰਨ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋੜੀ ਗ
ਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੁਆਲੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਰਮਾ (ਲਾਵਾਂ)
ਲੜਕੀ ਦਾ ਪੱਲਾ ਲੜਕੇ ਦੇ ਪੱਲੇ ਨਾਲ ਬੱਝ
ਲਾਵਾਂ ਬਿਨਾਂ ਵੇਦੀ ਕੱਚੀ ਜਾਂ ਅੰਸ਼ ਪੂਰਨ ਸਮਝੀ
ਪਰ ਲਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੇਦੀ ਪੱਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਥਾਈਂ (ਬਹਾਵਲਪੁਰ) ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲਾ
ਚੂੜੀਆਂ ਦੰਦ-ਖੰਡ ਦੀ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਦੇਂਦਾ
ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਦੇ
ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਲਾਵਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ
ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵੱਖ ਕਰ ਕੇ ਮੱਥੇ ਮਿਲ
ਇਸ ਰੀਤ ਨੂੰ 'ਸਿਰਮੇਲ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਜੋੜੀ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਖੜੀ
ਸੂਰਜ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਨਾਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ

"ਸੂਰਜ ਭਗਵਾਨ ਦੇਵਤਾ ਤੂੰ ਸਾਖੀ ਹੈਂ।"

(ਵ-91) **ਵੇਲ :**

(ੳ) ਉਹ ਨਕਦੀ ਜਾਂ ਸਾਮਗਰੀ, ਜੋ ਕਿਸੇ
ਵਾਰ ਕੇ, ਢੋਲੀ ਅਥਵਾ ਲਾਗੀ, ਕੰਮੀਂ ਨੂੰ ਦਿ
ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿ
ਮਾਈਏ ਦੀ ਰਸਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ
ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਜੋ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਸਮਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮ
ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਕਣਕ, ਘੜੋਲੀ
ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਵਸਤੂਆਂ ਇਕ
ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਕਣਕ ਨੂੰ 'ਵੇ
ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤ
ਜਿਹੜੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ
ਜਿਹਾ ਕਿ ਨਾਇਣ ਤੇ ਮਸੱਲਣ।

(ਅ) ਜਦੋਂ ਬਰਾਤ ਚਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਲਾੜੇ
ਰੁਪਏ ਵਾਰ ਕੇ ਢੋਲੀ ਨੂੰ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ
'ਵੇਲ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਦਾ
ਕੌੜੀ ਵੇਲ ਤੇ ਅਮਰ ਵੇਲ। ਕੌੜੀ ਵੇਲ ਜਿ

(ਵ-92) ਵੈਸ਼ਣੋ ਦੇਵੀ :

ਵੈਸ਼ਣੋ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮੰਦਰ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਤੀਰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਜੰਮੂ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 30 ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਉਤੇ ਇਕ ਕਟਰਾ ਨਾਂ ਦਾ ਕਸਬਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਡੇਢ ਕੁ ਮੀਲ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਲ, ਤਿਰਕੂਟਾ ਪਰਬਤ ਵਿਚ ਭਗਵਤੀ ਵੈਸ਼ਣੋ ਦੇਵੀ ਦਾ ਗੁਫਾ-ਮੰਦਰ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਫਾ 100 ਫੁਟ ਲੰਬੀ ਤੇ 4 ਫੁਟ ਚੋੜੀ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਵਾਣ ਗੰਗਾ ਵਗਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਟਰਾ ਤੋਂ ਇਕ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ।

ਵੈਸ਼ਣੋ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਸਥਾਨ ਵੀ ਹਨ। ਕਟਰਾ ਤੋਂ ਚਾਰ ਮੀਲ ਉਤੇ 'ਆਦਿ ਕੰਵਾਰੀ' ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਵੈਸ਼ਣੋ ਦੇਵੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਇਥੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗੁਫਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਗਰਭ ਜੂਨ ਹੈ।

ਵੈਸ਼ਣੋ ਦੇਵੀ ਦਾ ਇਹ ਮੰਦਰ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਅਕਬਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਥੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਯਾਤ੍ਰਾ ਲਈ ਆਇਆ ਤੇ ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦਾ ਛੱਤਰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਵੈਸ਼ਣੋ ਦੇਵੀ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਵਤੀ ਵੈਸ਼ਣੋ ਕਟਰਾ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਮੀਲ ਦੂਰ 'ਆਦਿ ਕੰਵਾਰੀ' ਦੇ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਅਸੁਰ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਭੈਰਵ ਸੀ, ਦੇਵੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵੈਸ਼ਣੋ ਦੇਵੀ ਇਸ ਰਾਖਸ਼ ਤੋਂ ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾਣ ਲਈ ਛੇ ਮੀਲ ਦੂਰ ਇਕ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਪਰ ਰਾਖਸ਼ ਉਥੇ ਵੀ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤਾਂ ਭਗਵਤੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਕਟ ਦਿਤਾ। ਇਹੋ ਗੁਫਾ ਵੈਸ਼ਣੋ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਗੁਫਾ-ਮੰਦਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਵੱਡਾ ਪੱਥਰ ਭੈਰਵ ਦਾ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਫਾ-ਮੰਦਰ ਤੋਂ ਇਕ ਮੀਲ ਪਹਿਲਾਂ ਭੈਰਵ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਕਟਿਆ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯਾਤਰੀ ਜਾਂਦੀ ਵਾਰੀ ਭੈਰਵ ਮੰਦਰ ਵਲ ਪਿੱਠ ਕਰ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਵਾਪਸੀ 'ਤੇ ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਵ-93) ਵੈਂਗਣ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ :

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਨਾਇਕਾ। ਵੈਂਗਣ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਵੈਂਗਣ ਦੇ ਬੂਟੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਗ਼ਰੀਬ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ

ਲਿਆ। ਪਰ ਵੈਂਗਣ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜਿੰਦ ਨੌ
ਵਿਚ ਸੀ, ਜੋ ਇਕ ਬਕਸੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ
ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਛੁਪਾਕੇ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵੈਂਗ
ਦੀ ਜਿੰਦ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਰਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੱ
ਵਾਰੀ ਮਰਵਾ ਲਏ ਤੇ ਅਖ਼ੀਰ ਨੌ-ਲੱਖਾ ਹਾਰ
ਲਿਆ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਰਾਣੀ ਨੇ ਨੌ-ਲੱਖਾ ਹਾਰ
ਵੈਂਗਣ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਮਰ ਗਈ। ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮ
ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਇਤਨੀ ਪਿਆਰੀ ਲਗਦੀ ਸੀ ਕਿ
ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਦਬਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ
ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਕ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਉ
ਲਿਟਾ ਦਿਤਾ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਵੈਂਗਣ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ
ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਲਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਘੂਕ
ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਵਾਂਗ
ਤੇਜ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਕੋ
ਰੋਜ਼ ਉਸ ਵਲ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਸਾਲ ਕੁ ਪਿਛੋਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਵੈਂਗਣ ਸ਼ਹਿ
ਇਕ ਬੱਚਾ ਬੈਠਿਆ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੇ
ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੀਉ ਪੈਂਦ
ਰਾਣੀ ਗਲੇ ਵਿਚੋਂ ਨੌਲੱਖਾ ਹਾਰ ਲਾਹ ਕੇ
ਟੰਗਦੀ ਹੈ। ਦਿਨੇ ਜਦੋਂ ਰਾਣੀ ਫਿਰ ਉਸ ਹਾਰ
ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੈਂਗਣ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਫਿਰ ਮੌਤ ਦੇ
ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਉਸ ਨੌ-ਲੱਖੇ ਹਾਰ ਨੂੰ
ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਾਜਾ ਤੇ ਵੈਂਗਣ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਦੋਵੇਂ
ਕਰਵਾ ਕੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਰਾਣੀ
ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਤਲਾਬ ਵਿਚ ਸੁਟਵਾ ਦਿਤਾ, ਜਿਹ
ਠੂਹਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ।

(ਵ-94) ਵੈਤਰਣੀ :

ਪੌਰਾਣਿਕ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਿਰਨੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮ
ਯਮ ਦੀ ਨਗਰੀ ਵਿਚਕਾਰ ਵਗਦਾ ਇਕ
ਲਹੂ ਪਾਕ, ਮਿਝ ਤੇ ਗੰਦਗੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋ
ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬੜ
ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਨੁਸਾ
ਸਮੇਂ ਜੀਵ ਕਿਸੇ ਗਊ ਦੀ ਪੂਛਲ ਛੂਹ ਕੇ, ਉ
ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਗਊ
ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ

ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ

ਜਿਲਦ 1

ਉ

ਉ 9

ਉਸ਼ਟ ਲਸ਼ਟਕਾ ਨਿਆਇ 9

ਉਸਤਰਾ 9

ਉਸਤਾਦ 10

ਉਸਨ 10

ਉਸ਼ਨਸ 10

ਊਸਨਾ 10

ਉਸਮਾਨ (ਹਜ਼ਰਤ) 10

ਉਸ਼ਰ 11

ਉਸ਼ਿਜ 11

ਉਸ਼ੀਨਰ 11

ਉਹੜ-ਪੁਹੜ 11

ਉਕਰਾਂ 11

ਉਕੜ-ਦੁਕੜ 11

ਉਕਾਬ 12

ਉਗ੍ਰ 12

ਉਗ੍ਰਸੈਨ 12

ਉਗ੍ਰਚੰਡਾ 12

ਉਗ੍ਰਚੰਡੀ 13

ਉਗ੍ਰਤਪ 13

ਉਗ੍ਰਤਾਰਾ 13

ਉਂਗਲ 13

ਉਂਗਲ ਸੋਦਾ 14

ਉਂਗਲ ਬੁੱਝਣਾ 14

ਊਗਾ 14

ਉੱਚ 15

ਉੱਚਸ਼੍ਰਵਾ 16

[illegible] 16

ਉੱਚੀ ਜ਼ਾਤ 16

ਉੱਚੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਢੇਰੀਆਂ 17

ਉਚੇ 17

ਉਛਾਲੀ 17

ਉਛਾੜ 17

ਉਜਲਾ ਫੁੱਲ 17

ਉਜਾਪਨ 17

ਉਜੂ 18

ਉਜੈਨ 18

ਉਠਾਅ ਦੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ 18

ਉਠਾਨ 18

ਉਠਾਲਾ 19

ਉਠਾਵਣੀ 19

ਉਡੰਤ 19

ਉਡਨ ਖਟੋਲਾ 19

ਉੱਡੀਂ ਵੇ ਤਿਲੀਅਰ ਕਾਗਾ 19

ਉਣਹੱਤ੍ਰਾ 20

ਉਣਿੰਜਾ 20

ਉਣਿੰਜਾ ਅਗਨੀਆਂ 20

ਉਣੋਤ 20

ਉਤਸ਼ਵ 20

ਉਤਸ਼ਵ-ਗੀਤ 20

ਉਤਕਲ 21

ਉਤੰਗ 21

ਉਤਨੂੰ 21

ਉਤੱਥ 21

ਉਤਪਤੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ 22

ਉਤਪਤੀ-ਕਥਾ 24

[illegible] 25

ਉੱਤਮ 26
ਉੱਤਮੌਜਸ 26
ਉੱਤਰ 26
ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ 26
ਉੱਤਰ ਮੀਮਾਂਸਾ 27
ਉੱਤਰਾ 28
ਉੱਤਰਾਇਣ 28
ਉੱਤਰਾਖਾੜਾ ਨਛੱਤ੍ਰ 29
ਉਤਰਾਧੀ 29
ਉਤਹਾਨ 29
ਉੱਤਰਾਭਦ੍ਰਪਦਾ 29
ਉਤਾਨਪਾਦ 29
ਉਤਾਰ 30
ਉਤਾਰਣਾ 30
ਉਤਾਰਾ ਉਤਾਰਨਾ 30
ਉਤਾਰੇ ਦਾ ਮੰਤਰ 30
ਉੱਤੇ ਵੁੱਲਕਾਰੀ ਮੈਂ ਰਹਿੰਦੀ ਕੰਵਾਰੀ 31
ਉਬਾਰਾ 31
ਉਬੂ 31
ਉਦਕ ਕਰਮ ਸੰਸਕਾਰ 31
ਉਦੰਬਰ 31
ਉਦਯ 31
ਉੱਦਯਨ 31
ਉਦਯਨਾਥ 32
ਉਦ੍ਹਾਨਕ 32
ਉਦਰੇਵਾਂ 32
ਉਦਵਸੁ 32
ਉਦਾ ਦੇਵੀ 32
ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ 32
ਉਦਾਸੀ ਬਾਣਾ 35
ਉਦਾਲਕ 35
ਉਦੇ 35
ਉਧਾਲਾ 35
ਉਧਾਲੂ ਟਿੱਲਾ 36
ਉੱਨ ਦਾ ਧਾਗਾ 36
ਉਪ-ਗਇਆ 38
ਉਪਚਾਰ 38
ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ 38
ਉਪਦੇਸ਼ 39
ਉਪਦੇਸ਼ਵਾਦ 39
ਉਪਨਯਨ 40
ਉਪਨਾਮ 41
ਉਪ-ਪੁਰਾਣ 42
ਉਪ-ਬੋਲੀ 43
ਉਪਮਨਯੂ 45
ਉਪਰਲੀ ਵੰਦੀ 42
ਉਪਰਿਚਰ 45
ਉਪਲ 44
ਉਪਵਾਸ 45
ਉਪਵੀਤੀ 46
ਉਪ-ਵੇਦ 46
ਉਪਾ 47
ਉਪਾਸ਼ਨਾ 46
ਉਪਾਖਿਆਨ 47
ਉਪਾਧੀ 48
ਉਪਾਰਣਾ 48
ਉਪੇਂਦਰ 48
ਉਫਰ 48
ਉਬਾ ਅਰਵਲ 48
ਉਬਾਸੀ 48
ਉੱਘੇਰਾਇ 49
ਉਬੋਹ 49
ਉੱਭਾ 49
ਉਮੱਤ 49
ਉਮਰ 49
ਉਮਰ ਅਯਾਰ 50
ਉਮਰ ਖ਼ਤਾਬ (ਹਜ਼ਰਤ) 50
ਉਮਰਾਊ 50
ਉੱਮੀਆਂ 50
ਉਰਸ 50

ਊਰਧ ਬਾਹੂ 52
ਊਰਮਿਲਾ 52
ਊਰਵਸ਼ੀ 52
ਊਰਵਸ਼ੀ ਅਤੇ ਪਰੂਰਵ 53

ਊਲਸ 53
ਊਲ਼ਕਾ 53
ਊਲਟਾ ਦੱਬਣਾ 54
ਊਲਟਾ ਬੱਚਾ 54
ਊਲਟੀ ਮਾਲਾ ਫੇਰਨਾ 54
ਊਲਣ ਬੰਚੀ 54
ਊਲਾਹੁਣਾ 54
ਉੱਲੂ 55
ਉਲੂਕ 55
ਉਲੂਪੀ 55
ਉਲੇਹਾ 54

ਉਂ ਉਂ 56

ਊਸ਼ਾ 56
ਊਸ਼ਾ ਦੇਵੀ 56
ਉਂਠ 57
ਊਠਕ ਬੈਠਕ 58
ਊਡੋ 58
ਊਤ 58
ਊਤ ਨੂੰ ਊਤ 58
ਊਦੀਆਂ ਕਸੁੰਭੀਆਂ ਚੋਲੀਆਂ 59
ਊਦੀ ਨਗਰੀ 59
ਊਧੋ 60

ਓਅੰ 60
ਓਅੰਕਾਰ (ਓਂਕਾਰ) 61
ਓਹਰੀ 62
ਓਕਣਾ 62
ਓਗਰਾ 62
ਓਝਾ 62
ਓਟਲੀ 62
ਓੜ 63
ਓਪਤੀ 65
ਓਪਰਾ 65
ਓਮ 65
ਓਮਾ 66
ਓਮਾ ਪਤੀ 67
ਓੜ੍ਹਨੀ 66

ਅ

ਅ 68

ਅਊਹੇਰਨ (ਅਵਹੇਰਨ) 68
ਅਊਘੜ 68
ਅਊਲ 68
ਅਊਲੀਆ 68

ਅੰਸ਼ 74
ਅੰਸ਼ (ਤੋਂ) ਅੰਸ਼ੀ 75
ਅਸਹਾਬੇ ਕਹਫ 68
ਅਸਕਾਤ 69
ਅਸ਼ਟ ਸਾਖੀ 69
ਅਸ਼ਟ ਪ੍ਰਵਾਹ 70
ਅਸ਼ਟ ਭੁਜੀ 70
ਅਸ਼ਟਮੀ 70
ਅਸ਼ਟ ਮੂਰਤਿ 70
ਅਸ਼ਟ ਲੋਕ 70

ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਪ੍ਣਾਮ 71
ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਯੋਗ 71
ਅਸ਼ਟਾਵਕ੍ਰ 72
ਅਸਤ੍ਰ 72
ਅਸਤਾਚਲ 72
ਅਸਤੀ 73

ਅਸਥਲ 73
ਅਸਥਾਈ 73
ਅਸਥੀਆਂ 74
ਅਸਥੀ ਸੰਚਿਆ 74
ਅੰਸ਼ ਦਾਨ 76
ਅਸਪਰਸ (ਅਪਰਸ) 77
ਅਸਪਿੰਡਾ 76
ਅਸਫੰਦ-ਬਾਸ਼ 77
ਅਸਫੰਦ-ਯਾਰ 77
ਅਸ਼ਮਕ 77
ਅਸਮੰਜਸ 77
ਅਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ 77
ਅਸਰ 78
ਅਸਰਾਈਲ 79
ਅਸਰਾਜ 78
ਅਸਲੀ ਜੱਟ 79
ਅਸਲੇ ਤੇ ਮੁੱਢੀ 80
ਅਸ੍ਵ 82
ਅਸ੍ਵਸੇਨ 82
ਅਸ੍ਵਕਰਣ 82
ਅਸ੍ਵਕੇਤੁ 82
ਅਸ੍ਵਤਰ 82
ਅਸ੍ਵਥਾਮਾ 82
ਅਸਵਦ (ਸੰਗੇ ਅਸਵਦ) 83
ਅਸ੍ਵਨੀ 83
ਅਸ੍ਵਨੀ ਕੁਮਾਰ 84
ਅਸ੍ਵਪਤੀ 84
ਅਸ੍ਵਮੁਖ 86
ਅਸ੍ਵਮੇਧ 84
ਅਸ੍ਵ-ਵਾਹਨ 86
ਅਸਵਾਰਾ ਸਾਹਿਬ 86
ਅੰਸ਼ਾ-ਅਵਤਾਰ 76
ਅਸਾ ਹਰਾ 86
ਅਸ਼ਿਕਨੀ 87

ਅਸ਼ੁੱਧੀ 87
ਅਸ਼ੁਭ ਸਮਾਂ 88
ਅੰਸ਼ੁਮਾਨ 76
ਅਸੁਰ 90
ਅਸੁਰ ਦਾਨੌਂ 91
ਅਸੁਰ ਵਿਆਹ 90
ਅਸੁਰਾਂਤ 91
ਅੱਸੂ 91
ਅਸ਼ੋਕ ਬ੍ਰਿਛ 92
ਅਸ਼ੋਕ ਵਾਟਿਕਾ 93
ਅਹਿਣ ਉਡਾਣਾ 93
ਅਹਿਦ 93
ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ 93
ਅਹਿਮਦ ਕਬੀਰ ਸੱਯਦ 93
ਅਹਿਮਦ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸ਼ੇਖ਼ 94
ਅਹਿਰਮਨ 94
ਅਹਿਰਾਵਣ 94
ਅਹਿਲਾਵਤ 94
ਅਹਿੱਲਿਆ 94
ਅਹਿਲੇ ਹਦੀਸ 96
ਅਹਿਲੇ ਕਿਤਾਬ 95
ਅਹੀ 96
ਅਹੀਪਤੀ 96
ਅਹੀਰ 96
ਅਹੂਤੀ 97
ਅਹੇਰੀ 97
ਅਹੋਈ 98
ਅਹੋਈ ਅਸ਼ਟਮੀ 98
ਅਹੋਈ ਦਾ ਵਰਤ 99
ਅੱਕ 99
ਅੰਕ 99
ਅਕਸ਼ 101
ਅਕਸਾ 101
ਅਕੱਢਣ 101
ਅੰਕਣਾ 101

ਅਕੂਰ 103
ਅਕੱਲ ਖੂਹੀ 103
ਅਕਲ ਦਾੜ੍ਹ 103
ਅੱਕੜ ਬੱਕੜ 104
ਅਕਾਸਤੀ 104
ਅਕਾਸੁਰ 104
ਅਕਾਲਸਰ 104
ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ 104
ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ 104
ਅਕਾਲ ਬਾਂਗਾ 104
ਅਕਾਲ ਬੁੰਗਾ 104
ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ 105
ਅਕੀਕਾ 105
ਅਕੁੰਭ 105
ਅਕੂਤੀ 105
ਅਕੋਤਰ 105
ਅੱਖ ਸਲਾਈ 106
ਅੱਖ ਮਚੋਲੀ 106
ਅਖੰਡ ਪਾਠ 106
ਅਖਤੀਜ (ਅਖੈਤੀਜ) 107
ਅਖਰੋਟ 108
ਅੱਖਾਂ 108
ਅਖਾਣ 108
ਅਖਾੜਾ 112
ਅਖੂਣੀ 112
ਅਖੈਤੀਜ 112
ਅਖੈ ਨੌਮੀ 112
ਅਖੈਬਟ 113
ਅਖੈਤ 113
ਅੱਗ 113
ਅੱਗ ਦੱਬਣਾ 114
ਅੰਗ 114
ਅੰਗ-ਸੰਕੇਤ 115
ਅਗਸਤ ਰਿਸ਼ੀ 115
ਅੰਗ-ਸਾਕ 117
ਅੰਗਣੀ 121
[illegible] 121
ਅਗਨ ਅਸਤ੍ਰ 122
ਅਗਨ ਸਾਖੀ 122
ਅਗਨ ਕੁੰਡ 122
ਅਗਨ ਬਾਹੂ 122
ਅਗਨ ਬਾਣ 123
ਅਗਨਾਖ 123
ਅਗਨਾਯੀ 123
ਅਗਨੀ ਕੁਲ 123
ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ 123
ਅਗਨੀਧਰਾ 124
ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ 125
ਅਗਨੀ ਪੁਰਾਣ 126
ਅਗਨੀ ਪੂਜਾ 126
ਅਗਨੀਵੇਸ਼ 127
ਅੰਗ-ਪਰੰਗ 127
ਅੰਗ-ਪਿੰਡ 128
ਅੰਗ ਫੁਰਣੇ (ਫਰਕਣੇ) 128
ਅੰਗ ਭੰਗ ਕਰਨਾ 129
ਅੰਗ ਭਰਮ 129
ਅੰਗ ਮੇਲਣਾ 130
ਅਗੰਮ ਵਿੱਦਿਆ 130
ਅੰਗਰਖਾ 130
ਅਗਰਬਤੀ 130
ਅਗਰਵਾਲ 131
ਅਗਰੀ 131
ਅਗਰੋਹਾ 131
ਅੰਗਲੀ ਪਟੰਗਲੀ 132
ਅਗਵਾਨੀ 132
ਅਗਵਾਨੀ ਦੇਵੀ 132
ਅੰਗੜਾਈ ਲੈਣੀ 132
ਅਗਾੜੀ ਪਿਛਾੜੀ ਸਾਹਿਬ 132
ਅਗਿਆਤਵਾਸ 133
ਅੰਗਿਰਸ 133
ਅੰਗਿਰਾ 133
ਅੰਗੀਠਾ 133
ਅੰਗੂਠਾ 134
[illegible] 135

ਅਗੋਚਰੀ 136
ਅਗੋਤੀ 136
ਅਘਾਸੁਰ 136
ਅਘੋਰ ਪੰਥ 136
ਅਚਯੁਤ (ਅਚੁਤ) ਗੋਤ੍ਰੀ 137
ਅਚਲ 137
ਅਚਲ ਵਟਾਲਾ 138
ਅਚਲਾ ਸਪਤਮੀ 138
ਅਚਲੇਸ਼ਵਰ 139
ਅਚਾਰਜੀ 139
ਅਛਤ 140
ਅਛਰਾ ਦੇਵੀ 140
ਅੱਛਰੀ 140
ਅਜ 140
ਅੰਜਨ 141
ਅੰਜਨਾ 142
ਅੰਜਨੀ 142
ਅੰਜਨੀ ਦੇਵੀ 142
ਅਜਪਾ ਜਾਪ 141
ਅਜਬ ਜਮਾਲ 142
ਅਜਮ ਸਾਹੀ 142
ਅਜਮੇਧ 142
ਅਜਰਾ 143
ਅਜਰਾਈਲ 143
ਅੰਜਲੀ 144
ਅੰਜਲੀ ਪ੍ਰਨਾਮ 144
ਅਜਵੈਣੀ 144
ਅੰਜੜੀ 144
ਅਜਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 144
ਅਜਾਇਬ-ਉਲ-ਮਲੂਕ 144
ਅਜਾਜ਼ੀਲ 145
ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ 145
ਅਜਾਤ ਪੰਥੀ 145
ਅਜਾਨ 145
ਅਜਾਮਲ 146
ਅਜੀਤਸਰ 146

ਅਜੋਧਨ 147
ਅਟਕ 148
ਅਟਲ ਰਾਇ 148
ਅਟਵੀ ਦੇਵੀ 149
ਅਟਾ 149
ਅਟਾ-ਘਟਾ 149
ਅੱਟੀ 149
ਅੱਠ 149
ਅਠਸਠ (ਅਠਾਹਠ) ਤੀਰਥ 150
ਅੱਠਭੁਜੀ 150
ਅਠਮਾਹਾ 150
ਅਠਰਾਹ 150
ਅਠਵਾਂ 151
ਅਠਵਾਹਾ 151
ਅਠਵਾਣ 151
ਅੱਠਵਾਂ ਬੱਚਾ 152
ਅਠਵਾਰਾ 152
ਅਠਾਈ 152
ਅਠਾਹਠ 153
ਅਠਾਰਾਂ 153
ਅਠਾਰਾਂ ਭਾਰ 153
ਅਠੂਹਾਂ 153
ਅਠੋਤਰੀ 153
ਅੰਡਜ 154
ਅਡਣਸ਼ਾਹੀਏ 154
ਅੱਡਾ 154
ਅੱਡੀ ਛੜੱਪਾ 154
ਅੱਡੀ ਟੱਪਾ 154
ਅੱਡੀ ਠੂਠੀ 155
ਅੱਡੀ ਪਿਛੇ ਗੂੰਹ 155
ਅੱਡੀਆਂ ਘੁਸਾਣੀਆਂ 155
ਅਣਗਿਣਤ ਵਰ੍ਹਾ 155
ਅਣਦ 156
ਅਣਿਮਾ 156
ਅੰਤਕ 156
ਅੰਤਕਰ 156

ਅੰਤ ਦਾਨ 157
ਅੰਤਰਾ 157
ਅਤਰੀ 157
ਅਤਲ 158
ਅੰਤਾ 158
ਅੰਤਾਖਰੀ 158
ਅਤਿਕਾਧ 158
ਅਤਿਥੀ 158
ਅੰਤਿਮ੍ਰਿਤ 158
ਅੰਤੇਸ਼ਟੀ ਸੰਸਕਾਰ 158

ਅਥਰਵ 161
ਅਥਰਵ ਵੇਦ 161
ਅਥਵਾਸ 163

ਅਦਹਮ ਬਲਖੀ 163
ਅਦਨ 163
ਅੰਦਰ ਵੜ੍ਹਨੀ 164
ਅੰਦਲਾ 164
ਅਦਲੀ ਰਾਜਾ 164
ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕੂਟ 165
ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਿਸ਼ੀ 165
ਅਦ੍ਰਿਕਸ਼ 165
ਅਦਿਤੀ 164
ਅਦੀਨਾ 165

ਅੱਧ-ਸਿਰ ਮੁੰਨਣ 165
ਅੱਧ-ਸੀਸੀ 166
ਅੰਧਕ 166
ਅੰਧ-ਕੂਪ 166
ਅੰਧ-ਗੜ੍ਹ 166
ਅੰਧ-ਤਮਿਸਰ 167
ਅੰਧ-ਪੰਧ 167
ਅੰਧ-ਮਾਰਗ 167
ਅੰਧ-ਮੁਨੀ 167
ਅਧਰਮ 168
ਅਧਵਾਣਾ 168
ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ 168
ਅੰਧਾ-ਧੁੰਧੀ ਜਾਗਦਾ 169

ਅਧਿਰਥ 171
ਅੰਧੇਰ ਨਗਰੀ 171

ਅੰਨ 172
ਅੰਨ ਆਹਾਰ 173
ਅਨਸਾਰੀ 178
ਅਨਸੂਯਾ 178
ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ 179
ਅੰਨ-ਕੂਟ 175
ਅਨੰਗ 179
ਅਨੰਗ ਸੈਨਾ 179
ਅਨੰਗ ਤੇਰਸ 180
ਅੰਨ ਚਟਾਣਾ 175
ਅਨੰਤ 180
ਅਨੰਤ ਚੌਦਸ 180
ਅਨੰਤ ਦੇਵ 182
ਅਨੰਤੀ 182
ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ 182
ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ 183
ਅਨੰਦੀ ਮਾਈ 185
ਅੰਨ ਦੇਵਤਾ 175
ਅਨਧਯਾ 185
ਅੰਨ ਪ੍ਰਾਸ਼ਨ 176
ਅੰਨਪੂਰਣਾ 177
ਅੰਨ ਬੰਨ੍ਹਣਾ 177
ਅਨਮਿਖ 185
ਅਨਮਿਤ੍ਰ 185
ਅਨਰਣਯ 185
ਅਨਲ 185
ਅਨਲ ਹੱਕ 186
ਅਨਵਾਰ ਸਹੇਲੀ 186
ਅੰਨ੍ਹਾ 186
ਅਨਾਇਤ ਵਲਾਇਤ 186
ਅਨਾਹਤ ਚਕਰ 188
ਅਨਾਹਤ ਨਾਦ 188
ਅੰਨ੍ਹਾ ਖੂਹ 187
ਅਨਾਮਿਕਾ 189

ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ

ਅਨਿਕ ਮੁਖੀ 190
ਅਨਿਰੁਧ 190
ਅਨਿਲ ਕੁਮਾਰ 191
ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ 191
ਅਨੁਕਰਣੀ ਟੂਣਾ 191
ਅਨੁਮਤੀ 192
ਅਨੁਰਾਧਾ 192
ਅਨੁਰੂਪ ਤੋਂ ਅਨੁਰੂਪ 193
ਅਨੁਲੋਮ 193
ਅਨੂ 193
ਅਨੂਰਮਿ 193
ਅਪਸ਼ਗਨ 193
ਅਪਸਾਨ 193
ਅਪਸੁੰਦ 194
ਅਪੱਛਰਾ 194
ਅਪੱਛਰਾਂ ਕੁੰਡ 195
ਅਪਰਣਾ 195
ਅਪ੍ਰਤਿਹਤ ਗਤੀ 195
ਅਪਰਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 195
ਅਪਰਾਜਿਤਾ 196
ਅਫਰੇਂਤ 196
ਅਫ਼ੀਮ 196
ਅੰਬ 197
ਅੰਬਸ਼ਠ 197
ਅੰਬਸ਼ਠ ਦੇਸ਼ 198
ਅਬਦਾਲ 198
ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ 199
ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜੀਲਾਨੀ 200
ਅਬਦੁਲ ਖ਼ਾਲਕ 201
ਅਬਰਾਹੀਮ 202
ਅਬਰਾਹੀਮ ਅਧਮ 202
ਅੰਬਰੀਸ਼ (ਅੰਬਰੀਕ) 202
ਅਬਰੋਲ 202
ਅਬਲੀਸ 203
ਅਬੜਾ 203
ਅੰਬਾ 203
ਅੰਬਾ ਕੰਵਾਰ 205
ਅੰਬਾਲਵੀ ਕਬੱਡੀ 205
ਅੰਬਾਲਾ 205
ਅੰਬਾਲਿਕਾ 205
ਅੰਬਿਕ 205
ਅੰਬਿਕਾ 205
ਅੰਬਿਕਾ ਬਨ 206
ਅਬਿਚਲ ਨਗਰ 206
ਅਬੀਰ 206
ਅਬੂ-ਅਲ-ਹਸਨ ਅਲੀ ਬਿਨ ਉਸਮਾਨ 206
ਅਬੂ-ਅਲ-ਮੁਆਲੀ 207
ਅਬੂ ਸਹਮ 207
ਅਬੂ ਹੂਰੇ ਰਾਹ 207
ਅਬੂ ਜਹਲ 207
ਅਬੂ ਬਕਰ 207
ਅੰਬੋ 207
ਅਬੋਹਰ 208
ਅਭਾਖਿਆ 208
ਅਭਿਸੇਚ (ਅਭਿਖੇਕ) 209
ਅਭਿਜਿਤ 210
ਅਭਿਮੰਤ੍ਰਣ 211
ਅਭਿਮਨਯੂ 210
ਅਭਿਮਨਯੂ ਦੀ ਥੇਹ 210
ਅਭਿਮਾਨੀ 211
ਅਭਿਯੁਕਤ 211
ਅਭੀਚ 211
ਅਭੀਰ 211
ਅਮੰਸ਼ਿਆ ਦੇਵੀ 211
ਅਮਰ ਕੰਠ 212
ਅਮਰਤਵ 212
ਅਮਰ ਨਾਥ 212
ਅਮਰ ਫਲ 213
ਅਮਰ ਵਾਰੁਣੀ 213
ਅਮਰ ਵੇਲ 213
ਅਮਰਾਪੁਰੀ 213
ਅਮਰਾਵਤੀ 213

ਅਮਲ 214
ਅਮਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ 214
ਅਮਾਮ 214
ਅਮਾਲਨਾਮਾ 215
ਅਮਾਵਸ 215
ਅਮਿਤਾਸਯ 215
ਅੰਮ੍ਰਿਤ 215
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਸਕਾਰ 217
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 217
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਥਾ 219
ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ 219
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲ 219
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਚਨ 219
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ 220
ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ 220
ਅਮੀਨਗੜ੍ਹ 220
ਅਮੀਰ ਹਮਜ਼ਾ 221
ਅਮੀਰਾਂ ਸਾਹਿਬਾਂ (ਮਾਈ) 221
ਅਯਾਰ ਦਾਨਿਸ਼ 221
ਅਯੋਧਿਆ 221
ਅਰਸ਼ 221
ਅਰਗ 221
ਅਰਗਲ 221
ਅਰਘ 222
ਅਰਘਾ 222
ਅਰਚਾ 222
ਅਰਜਨ 223
ਅਰਜਨ ਚੂੜ੍ਹਾ 226
ਅਰਜਨ ਤੇ ਸੁਰਜਨ 226
(ਗੁਰੂ) ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਤੱਤ 226
ਅਰੰਡਲ 242
ਅਰਣਯਾਣੀ 242
ਅਰਣੀ 242
ਅਰਧ ਚੰਦ੍ਰਾਇਣੀ 244
ਅਰਧ ਨਾਰੀਸ਼ੁਰ 244
ਅਰਫ਼ਾਤ 244
ਅਰਬ ਧਰਤੀ 244
ਅਰਵਾਹ 245
ਅਰੜ ਪੱਪੋ 245
ਅਰਾਈਂ 245
ਅਰਿਸ਼ਟ 246
ਅਰਿਸ਼ਟ ਨੇਮੀ 246
ਅਰਿ ਕੇਸੀ 246
ਅਰੁਣ 246
ਅਰੁੰਧਤੀ 246
ਅਰੁੰਧਤੀ ਤਾਰਾ 247
ਅਰੇਣ 247
ਅਰੋਏ 247
ਅਰੋਰ, ਅਰੋੜ 247
ਅਰੋੜਾ 248
ਅਲ 250
ਅਲਸਿਰਾਤ 250
ਅਲਸੀ ਦਾ ਫੁੱਲ 250
ਅਲਹਮਦ 250
ਅਲਹਾਮ 250
ਅਲਕ ਨੰਦਾ 250
ਅਲਕਾ 250
ਅਲਕਾਂ ਦਾ ਮੇਲਾ 251
ਅਲਕਾ ਪੁਰੀ 251
ਅਲੱਖ 251
ਅਲੱਖ ਗੀਰ 252
ਅਲੱਖ ਨਾਮੀ 252
ਅਲੱਖ ਨਿਰੰਜਨ 252
ਅਲਗੋਜ਼ਾ 253
ਅਲਤਾ 253
ਅਲਫ਼ 253
ਅਲਫ਼ ਲੈਲਾ 253
ਅਲਫ਼ੀ 254

ਅੱਲਾ 255
ਅਲਾਅ ਪੈਂਣੀ 256
ਅਲਾਹਣੀਆਂ 257
ਅਲਾਹਨਾਮੀ 257
ਅੱਲਾ ਦੀਆਂ ਰੱਖਾਂ 256
ਅੱਲਾਦੀਨ 256
ਅੱਲਾਦੀਨ ਦਾ ਚਿਰਾਗ 257
ਅੱਲਿਆਸ 259
ਅਲੀ 259
ਅਲੀ ਅਸਹਾਬ 259
ਅਲੀ ਅਕਬਰ 260
ਅਲੀ ਅਮੀਰ 260
ਅਲੀ ਹਮਦਾਨ ਬਾਬਾ 260
ਅਲੀ ਬਾਬਾ 261
ਅਲੀ ਮਖ਼ਦੂਮ ਹੁਜੇਵਰੀ 262
ਅਲੀ ਰੰਗਰੇਜ਼ 262
ਅਲੂਣਾ ਵਰਤ 262
ਅਲੋਪ ਖੂਹ 262
ਅਲੌਕਿਕ 263
ਅਵਤਾਰ 263
ਅਵੈਤਿਕਾਂ 266
ਅਵਦਾਨ 266
ਅਵਧੂਤ 267
ਅਵਧੂਤਨੀ 268
ਅਵਧੂਤੇਸ਼ਵਰ 268
ਅਵਾਜ਼ਾਂ 268
ਅਵਾਣ 269
ਅਵਾਣਕਾਰੀ 271
ਅਵੀਚੀ 272
ਅੜਾਉਣੀ 272

ਜਿਲਦ 2

ਆ

ਆਇਸ਼ਾਂ 273
ਆਇਣ 273
ਆਇਤ 273
ਆਈ ਪੰਥੀ 274
ਆਸੰਗ 274
ਆਸਤੀਕ 274
ਆਸਨ 275
ਆਸਨਧਾਰੀ 275
ਆਸ਼ਰਮ 276
ਆਸਾ ਪੂਰਨੀ 277
ਆਸਾ ਮੂਸੇ ਦਾ 276
ਆਸਾਰੋੜੀ 278
[illegible] 278
ਆਹੂਕ 279
ਆਹੂ ਖ਼ਾਤਿਫ਼ 279
ਆਹੂਜਾ 279
ਆਕਲ 282
ਆਕੜਾ ਬਾਕੜਾ 282
ਆਕਾ ਬਾਕਾ 279
ਆਕਾਸ਼ 279
ਆਕਾਸ਼ ਗੰਗਾ 280
ਆਕਾਸ਼ ਦੀਪ 281
ਆਕਾਸ਼ ਦੇਵੀ 281
ਆਕਾਸ਼ ਬਾਣੀ 281
ਆਖਯਾਨ 282
ਆਖ਼ਿਰੀ ਚਹਾਰ ਸ਼ੁੰਬਹ 283

ਆਥਮਨ 284
ਆਟੜੇ ਮਨ ਮਾਟੜੇ 286
ਆਟਾ 284
ਆਟਾ ਭੂੜਕਣਾ 285
ਆਟੇ ਪਾਣੀ ਪਾਉਣਾ 286
ਆਟੇ-ਲੀਕ 285
ਆੜਾ ਟਿੱਕਾ 286
ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ੀ 286
ਆਤਣ 287
ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ 287
ਆਤਮ ਦੇਵੀ 289
ਆਤਮਵਾਦ 289
ਆਤਮਾ 289
ਆਤੇ ਹੈਂ 291
ਆਦ 291
ਆਦਮ 292
ਆਦਮ ਸਹਾਬ 294
ਆਦਮ ਜਾਮ 294
ਆਦਮ (ਦਾ) ਟਿੱਲਾ 293
ਆਦਮ (ਦਾ) ਪੁਲ 293
ਆਦਮ ਬੋ 295
ਆਦਿ ਕਵੀ 295
ਆਦਿ ਕੁਮਾਰ 295
ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ 295
ਆਦਿਤਯ 296
ਆਦਿ ਪੁਰਾਣ 295
ਆਦਿ ਬੁੱਧ 296
ਆਦਿ ਵਰਾਹ 296
ਆਦਿ ਵਾਸੀ 296
ਆਨਕ ਦੁੰਦਭੀ 297
ਆਨ ਚਨੇ ਮਨ ਮਾਨ ਚਨੇ 297
ਆਫ਼ਤ 297
ਆਬ ਆਬ ਕਰ ਮੋਇਉਂ 297
ਆਰਸੀ 299
ਆਰਸੀ ਮਸੂਫ਼ 299
ਆਰਣੀ 299
ਆਰਤਾ 300
ਆਰਤੀ 300
ਆਰਯਕ 301
ਆਰਯ ਵਿਆਹ 301
ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ 301
ਆਲਮਪੀਰ 303
ਆਲਮੇ ਬਰਜ਼ਖ਼ 304
ਆਲਾ 304
ਆਲੇ ਭੋਲੇ 304
ਆਂਵਲ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 304
ਆਂਵਲਾ 305
ਆਵਾ 305
ਆਵਾਗੌਣ 306
ਆੜ੍ਹੀ ਚੁਣਨਾ 307
ਆੜ੍ਹੀ ਟੋਕ 309
ਆੜੂ 309
ਐਸ਼ਾਨੀ 309
ਐਸੇ ਨੂੰ ਤੇਸਾ 309
ਐਕ 309
ਐਤਵਾਰ 310
ਐਤਵਾਰ ਦਾ ਵਰਤ 310
ਐਰਾਵਤ 312
ਐਰਾਵਤੀ 312
ਐਰੀ 312
ਔਸ਼ਨਸ ਪੁਰਾਣ 313
ਔਂਸੀ 313
ਔਂਸੀ ਦੇਵੀ 313
ਔਘੜ 313
ਔਤ (ਔਂਤਰ) 313
ਔਤਰ-ਅਪੁਤਰਾ 315
ਔਤਰ ਦਿਉਤਾ 315

ੲ

ੲ 317
ਇਸਹਾਕ 317
ਇਸ਼ਕ 318
ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ 319
ਇਸਟੀ 325
ਇਸਤ੍ਰੀ 325
ਇਸਤ੍ਰੀ ਧਨ 327
ਇਸਤਿੰਜਾ 327
ਇਸ਼ਨਾਨ 327
ਇਸਬਗੋਲ 331
ਇਸਮ-ਇ-ਅਜ਼ਮ 330
ਇਸਮਾਈਲ 331
ਇਸਰਾਈਲ 331
ਇਸਰਾਫ਼ੀਲ 331
ਇਸਲਾਮ 332
ਇਸਲਾਮੀ (ਤੇ ਸੂਫ਼ੀ) ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ 333
ਇੰਸ਼ਾ-ਅੱਲਾ 335
ਇਸਾਕ ਅਸਹਾਬ 336
ਇਕ 336
ਇਕ ਓਅੰਕਾਰ 336
ਇਕ ਸ਼ਬਦੀ 336
ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ 336
ਇਕ ਸੌ ਅੱਠ 337
ਇਕ ਸੌ ਇਕ 337
ਇਕ ਸੌ ਚਾਰਾਂ 337
ਇਕ ਟੰਗਾ ਰਾਖਸ਼ 337
ਇਕਤਾਰਾ 338
ਇਕੱਠੀ 338
ਇਕ-ਤੁਕੀਆ 338
ਇਕਵੰਜਾ 339
ਇਕਵਾਸੀ ਰੋਟੀ 339
ਇਕੜ ਦੁਕੜ 339
ਇਕੀ 341
ਇਕੀ ਕੁਲਾਂ 342
ਇਕੀਵਾਂ 342
ਇਕੋਤਰ 342
ਇਕੋਤਰ ਸੌ 342
ਇਕੋਤਰੀ 343
ਇਖਰਾਜ 343
ਇੱਚਣਾ 343
ਇਛ ਪੁੰਨੀ 344
ਇਛਰਾਂ 344
ਇੱਛਾਧਾਰੀ 345
ਇਚਤ ਬੇਗ 345
ਇਚਨ 345
ਇੱਟ 345
ਇੱਟੀ ਡੰਡਾ 346
ਇਠਵਾਲ 346
ਇੱਡਾ 346
ਇੰਡੋ-ਯੋਰਪੀਅਨ ਮੱਤ 346
ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੋਕ-ਗੀਤ 346
ਇੰਦਰ 349
ਇੰਦਰ ਸਭਾ 352
ਇੰਦਰ ਸੁਰ ਮਹਾਂ ਦਿਓ 353
ਇੰਦਰਸੇਨ 353
ਇੰਦਰਕੀਲ 353
ਇੰਦਰ ਜਾਲ 353
ਇੰਦ੍ਰਜੀਤ 353
ਇੰਦਰ-ਦਯੁਮਨ 354
ਇੰਦਰ ਦੀ ਸਖੀ 354
ਇੰਦਰ ਧਨੁਸ਼ 354
ਇੰਦਰ ਧਵਜ 354

ਇੰਦਰਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 355
ਇੰਦ੍ਰਾਸਣ 356
ਇੰਦ੍ਰਾਣੀ 356
ਇੰਦ੍ਰਾਵਤੀ 356
ਇਦਰੀਸ 356
ਇੰਦਰੂ ਨਾਗ 357
ਇੰਦੂਜ 357
ਇੰਦੂਮਣੀ 357
ਇੰਦੂਮਤੀ 357
ਇਨਾਮ 357
ਇਫ਼ਰਾਹੀਮ 358
ਇਫ਼ਰੀਤ 358
ਇਬਨ ਯਮੀਨ 358
ਇਬਰਾਹੀਮ 358
ਇਬਰਾਹੀਮ ਅਧਮ 360
ਇਬਲੀਸ 361
ਇਮਾਮ 362
ਇਮਾਮ ਅਬੂ ਹਨੀਫ਼ਾ 363
ਇਮਾਮ ਅਲੀ 363
ਇਮਾਮ ਸਾਫ਼ੀ 363
ਇਮਾਮ ਹਸਨ 363
ਇਮਾਮ ਹੰਬਲ 363
ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ 363
ਇਮਾਮਜ਼ਾਦੇ 363
ਇਮਾਮ ਜ਼ਾਮਨ ਦਾ ਰੁਪਿਆ 363
ਇਮਾਮ ਨਾਸਰ ਉੱਦੀਨ 364
ਇਮਾਮ ਬਾੜਾ 364
ਇਮਾਮ ਮਹਿਦੀ 365
ਇਮਾਮ ਮਾਲਿਕ 364
ਇਮਾਮੀਆਂ 365
ਇਮਾਮੋਂ ਕਾ ਪੈਕ 365
ਇਰਮ 366
ਇਰਾਵਤ 366
ਇਰਾਵਤੀ 366
ਇੱਲ 366
ਇਲਯਾਸ ਮੋਹਤਰ 368
ਇਲਵਲ 368
ਇਲਵਿਲਾ 368
ਇਲਾ 368
ਇਲਾਵ੍ਰਤ 369
ਇੜਾ 369
ਈਸ਼ 369
ਈਸਟਰ 369
ਈਸਪ 370
ਈਸਪ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀ-ਕਥਾਵਾਂ 371
ਈਸਵਰ 371
ਈਸਵੀ ਸੰਨ 371
ਈਸਾ 371
ਈਸਾਈ ਮੱਤ 373
ਈਸਾ ਖ਼ਾਨ 374
ਈਸ਼ਾਨ 375
ਈਸਾ ਬਨੀਆ 374
ਈਸਾ ਵਪਾਰੀ 375
ਈਚਣਾ ਪਰਮੀਚਣਾ 375
ਈਚੀ ਬੀਚੀ 376
ਈਦ 376
ਈਦੁਲ ਅਜ਼ੋਹਾ 377
ਈਦੁਲ ਕਬੀਰ 377
ਈਦੁਲ ਫ਼ਿਤਰ 377
ਈਦੇ-ਗ਼ਦੀਰ 377
ਈਮਾਨ 377
ਏਕੰਕਾਰ 378
ਏਕਪਰਣਾ 378
ਏਕਪਾਟਲਾ 378
ਏਕਮ 379
ਏਕਲਵਯ 379
ਏਕਾਸ਼ਟਕਾ 379
ਏਕਾਂਤਿਕ 379
ਏਕਾਦਸ਼ੀ 379

ਸ

ਸ 381
ਸਉਣ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ 381
ਸੱਸ 382
ਸਸਕਾਰ 383
ਸੰਸਕਾਰ 383
ਸੰਸਕਾਰ ਗੀਤ 385
ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ 385
ਸੰਸਾਰ 385
ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ 386
ਸੱਸੀ ਦਾ ਥੇਲਰ 393
ਸੱਸੀ ਦੀ ਕਬਰ 393
ਸਹੰਸ ਭੱਗ ਗਾਮੀ 395
ਸਹੰਸ੍ਰਬਾਹੂ 395
ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਟੂਣਾ 396
ਸਹਿਆ 396
ਸਹਿਗਲ 397
ਸਹਿਜ 397
ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਿੱਖ 398
ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ-ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ 399
ਸਹਿਤੀ 400
ਸਹਿਤੀ ਮੁਰਾਦ 400
ਸ਼ਹਿਦ 401
ਸਹਿਦੇਵ 401
ਸ਼ਹਿਨਾਈ 401
ਸਹਿਬਾਲਾ 402
ਸ਼ਹਿਰ ਸਬਜ਼ 402
ਸ਼ਹਿਰ-ਜ਼ਨਾ (ਨਾਰੀ ਨਗਰ) 402
ਸਹਿਵਾਸਣੀ 402
ਸ਼ਹੀਦ 402
ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ 405
ਸ਼ਹੀਦੀ 405
ਸਹੂ-ਬੱਗੀ 407
ਸਹੋੜ੍ਹ 408
ਸ਼ਕ 408
ਸੰਕਟ ਹਰ ਚਤੁਰਥੀ 409
ਸਕਟਾਸੁਰ 409
ਸੰਕਟਾ ਚੌਥ 410
ਸ਼ਕਤੀ 410
ਸ਼ਕਤ੍ਰੀ 412
ਸਕੰਦ 412
ਸਕੰਦ ਪੁਰਾਣ 413
ਸ਼ਕਰ 413
ਸ਼ੰਕਰ 413
ਸ਼ਕਰਗੰਜ 413
ਸ਼ੱਕਰ ਭੁੰਜੀ 413
ਸੰਕਰਾਂਤੀ 414
ਸੰਕਲਪ 414
ਸੰਕਲਪ ਕਰਨਾ 414
ਸੰਕਲਪ ਪਤ੍ਰ 414
ਸੱਕਾ 415
ਸੰਕੀਰਨ 416
ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ 416
ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਚੋਨ 417
ਸ਼ਕੁਨੀ 417
ਸਕੁਲਿਆ 418
ਸੰਕੇਤ-ਕਥਾਵਾਂ 418
ਸੰਖ 419
ਸੰਖ ਚਕਰ 420
ਸੰਖਚੂੜ 420
ਸੰਖਾਸੁਰ 420
ਸੰਖਿਅਕ ਕਥਾ 421
ਸੰਖਿਅਕ ਟੱਪੇ 421
ਸੰਖਿਆ-ਰੂੜ੍ਹੀ 420

ਸੰਗ 428
ਸੰਗ-ਸਾਰ 428
ਸੰਗਸਾਰ 428
ਸੰਗਚਾ 440
ਸੰਗਟ ਵਿਉਤਾ 429
ਸਗਣ 429
ਸਗਣ-ਭਾਜੀ 430
ਸਗਣੂ 430
ਸੰਗ-ਤਰੋਟ 441
ਸੰਗਤੀ 430
ਸ਼ਗਨ 431
ਸ਼ਗਨ-ਅਪਸ਼ਗਨ 431
ਸ਼ਗਨ-ਹਲੂਫਾ 434
ਸ਼ਗਨ-ਚਿੱਠੀ 434
ਸ਼ਗਨ-ਪਿੰਨੀ 434
ਸ਼ਗਨ-ਮਨਾਉਣਾ 434
ਸੰਗਮ 435
ਸਗਰ 435
ਸੰਗਰਾਂਦ 437
ਸੰਗਰਾਂਦ ਦਾ ਵਰਤ 439
ਸੰਗਲ 441
ਸਗਲਾ 440
ਸੰਗਲੀ 441
ਸਗਾਈ 441
ਸੱਗੀ 441
ਸੰਗੀਤ 441
ਸੰਗੇ ਅਸਵਦ 441
ਸਗੋਤ੍ਰਾ 441
ਸੰਘਤ 441
ਸੰਘਤ ਚੌਥ 442
ਸੰਘਾਤ 442
ਸੰਘਾੜਾ 442
ਸੰਘੇ 442
ਸੰਘੇਰਾ 442
ਸੰਘੇਲ 442
ਸੰਜਨਾ 444
ਸੰਜਯ 444
ਸੱਜ-ਵਿਆਹੀ 445
ਸੱਜਾ ਖੱਬਾ 445
ਸੰਜੀਵਨ 446
ਸੰਜੀਵਨ ਮੰਤ੍ਰ 446
ਸੰਜੀਵਨੀ ਬੂਟੀ 446
ਸੰਜੋਗ 446
ਸੰਜੋਗ ਖੋਲ੍ਹਣਾ 447
ਸੰਜੋਗਾ ਦੇਵੀ 447
ਸੰਝ 447
ਸੰਝਕਾਰਨੀ ਦੇਵੀ 447
ਸ਼ਟਲੀਆਂ 448
ਸ਼ਟਾਪੂ 448
ਸਟੌਵ ਦੇਵਤਾ 449
ਸੱਠ ਸੰਮਤੀ 449
ਸੱਠੀ 449
ਸੱਠੀ ਰਾਤ 450
ਸੰਡਾ ਮਰਕਾ 450
ਸਣ ਬੂਟੀ 450
ਸੱਤ 450
ਸੰਤ 452
ਸੱਤ ਆਸਮਾਨ 451
ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ 452
ਸੰਤ ਸਰੋਵਰ 452
ਸੱਤਸਿਰਾ 452
ਸੱਤ ਸੁਹਾਗਣਾਂ 452
ਸੱਤ ਸੋ ਛਿਆਸੀ 453
ਸੱਤ ਕਪਾਹੀ 454
ਸੱਤ ਘਾਤਕ ਦੇਵੀਆਂ 454
ਸੱਤ ਤਾੜੀਆਂ 454
ਸ਼ੱਤਧਨਵ 455
ਸਤਜੁਗ 455

ਸਤਭਿਖਾ 458
ਸਤ ਮਾਵਾਂ 458
ਸਤਮੀ 458
ਸੱਤਯ ਅਵਤਾਰ 458
ਸਤਯਭਾਮਾ 459
ਸਤਯਵਤੀ 459
ਸਤਯਵ੍ਰਤ 459
ਸਤਯਵਾਨ 459
ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਂਘ 460
ਸਤਰੰਜ 460
ਸਤ੍ਰਾਜਿਤ 459
ਸਤ ਰਿਸ਼ੀ 460
ਸਤਰੂਘਨ 460
ਸਤਰੂਪਾ 460
ਸਤਲੁਜ 460
ਸਤਵਾਈ 461
ਸਤਵਾਂਸੀ 461
ਸਤਵਾਰਾ, ਸਤੌਵਾਰਾ 461
ਸਤਵਾਰਾ (ਕਾਵਿ ਰੂਪ) 462
ਸੱਤਾਈ 463
ਸਤਾਹਰੀ 464
ਸੰਤਾਨ 464
ਸੰਤਾਨ ਸਪਤਮੀ 466
ਸਤਾਨੰਦ 466
ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ 466
ਸਤਿਆ 467
ਸਤਿਆਵਾਨ 467
ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ 468
ਸਤਿਜੁਗ 468
ਸਤੀਆਂ 469
ਸਤੀ ਸਤਿਆਵਤੀ 474
ਸਤੀਤਵ 474
ਸਤੀ ਦੇਵੀ 468
ਸਤੂ 474
ਸੱਬ 479
ਸੱਥਰ 480
ਸਥਾਨਕ (ਭੂਗੋਲਿਕ) ਟੱਪੇ 480
ਸਥਾਨਕ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ 481
ਸਦ 481
ਸੰਦ 482
ਸਦਕੜੇ 483
ਸਦਕਾ 483
ਸੰਦਲਾ 483
ਸਦਾ 484
ਸ਼ਦਾਦ 484
ਸੰਧਉਰਾ 484
ਸਧਨਾ 485
ਸੰਧਲਾ 485
ਸੰਧਾਰਾ 486
ਸੰਧਿਆ 486
ਸੰਧੀ 486
ਸੰਧੂਰਨਾ 487
ਸੰਧੂ 487
ਸੰਧੂਰ 487
ਸਨਕਾਦਿਕ 488
ਸੰਨ ਚਾਲ੍ਹੀਏ ਦਾ 488
ਸੰਨਿਆਸ 488
ਸੰਨਿਆਸੀ 489
ਸਨਿਚਰ ਗ੍ਰਹਿ 491
ਸਨਿਚਰ ਦੇਵਤਾ 491
ਸਨਿਚਰ ਪੂਜਾ 491
ਸਨਿਚਰਵਾਰ 492
ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਦਾ ਵਰਤ 493
ਸਨੇਹ ਕਮਾਰ 496
ਸਨੇਹਿਤ (ਸਨੇਤ) 496
ਸਨੋਬਰ 496
ਸਨੋਟੀ 496
ਸੱਪ 496

ਸਪਤਪੁਰੀ 497
ਸਪਤਮੀ 497
ਸਪਤ ਰਿਸ਼ੀ 498
ਸਪਤ-ਰਿਸ਼ੀ ਸੰਮਤ 498
ਸਪਤਪਦੀ 498
ਸੰਪਾਤੀ 498
ਸਪਾਦਾ 499
ਸਪਿੰਡੀਕਰਣ 499
ਸਪੀਹੇ 499
ਸਫਟਿਕ 500
ਸਫਲਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 500
ਸਫੈਦ ਦਿਓ 501
ਸਬਜ਼ ਪਰੀ 502
ਸਬਜ਼ਾ 502
ਸ਼ਬਦ 502
ਸੰਬਰ 503
ਸ਼ਬਰਾਤ 504
ਸ਼ਬਰੀ 504
ਸੰਬਲ 504
ਸਬਾਲਾ 504
ਸੰਬੂਕ 505
ਸਬੂਣੀ 505
ਸ਼ਬੇ ਸ਼ਹਾਦਤ 501
ਸ਼ਬੇ ਕਦਰ 502
ਸਭਰਵਾਲ 505
ਸਭਰਾਈ 505
ਸੰਭਲਪੁਰ 506
ਸੰਭਾਲਾ ਦੇਣਾ 506
ਸ਼ਮਸ 506
ਸ਼ਮਸ ਤਬਰੇਜ਼ 506
ਸ਼ਮਸਾ 506
ਸਮਸ਼ਾਨ 508
ਸੰਮਤ 509
ਸਮਤਾ 512
ਸੰਮਨ ਮੂਸਨ 513
ਸਮਾਧ 517
ਸਮੀ ਦੇਵੀ 520
ਸਮੀਰ 520
ਸਮੁੰਦਰ 520
ਸਮੁੰਦਰ ਟਾਪੂ 521
ਸਮੁੰਦਰ ਪਟੜਾ 521
ਸੱਯਦ 521
ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ 522
ਸੱਯਦ ਕਾ ਥਾਨ 522
ਸੱਯਦ ਜਲਾਲ 522
ਸਯਨ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 523
ਸਯਾਮੰਤਕ 523
ਸਰਸਵਤੀ ਦੇਵੀ 524
ਸਰਸਵਤੀ ਨਦੀ 525
ਸਰਹੰਦ 526
ਸਰਹੋਂ 528
ਸਰਕਪ 528
ਸਰਕੜਾ ਖੇਡਣਾ 528
ਸਰੰਗੀ 528
ਸਰਗੁਣ 529
ਸਰਘੀ ਖਾਣੀ 529
ਸਰਣਯੂ 529
ਸਰਦ ਪੂਰਨਮਾ 529
ਸਰਦਲ 530
ਸਰਦਵਤ 530
ਸਰੰਦਾ 530
ਸ੍ਰਧਾ 530
ਸਰਪ ਪੂਜਾ 534
ਸਰਪਮੇਧ 537
ਸਰਪ ਰਾਜਾ 537
ਸਰਪ ਲੋਕਧਾਰਾ 530
ਸਰਬੰਗੀ 537
ਸਰਬ ਮੰਗਲਾ 537
ਸਰਬਾਲਾ 537
ਸਰਭ 537
ਸਰਭੰਗ 537
ਸਰਮਦ 537
ਸਰਵਣ ਕੁਮਾਰ 539
ਸ੍ਰਵਣਤਬੀਜ 540
ਸ੍ਰਵਣ ਨਛਤ੍ਰ 540
ਸਰਵਰ 540
ਸ਼ਰਵਰੀ 540
ਸਰਵਰੀਆ 540
ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਸੁਆਬ 540
ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਜਵਾਬ 541
ਸਰ੍ਹਾਂਦਾ 541
ਸਰਾਧ 541
ਸਰਾਪ 544
ਸ਼ਰਾਬ 544
ਸਰਾਲ 544
ਸ਼ਰਾਵਣੀ 544
ਸ਼ਰਾੜ 544
ਸ੍ਰੀ 545
ਸ੍ਰੀ ਇਕ ਸੌ ਅੱਠ 546
ਸ੍ਰੀ ਸ਼ੈਲ 547
ਸ੍ਰੀ ਪੰਚਮੀ 547
ਸ੍ਰੀ ਪਾਂਡੇ 547
ਸ੍ਰੀ ਫਲ 547
ਸ੍ਰੀ ਵਟਸ 547
ਸ੍ਰੀ ਵਿੱਦਿਆ 547
ਸ਼ਰੀਂਹ 548
ਸ਼ਰੀਕਾ 548
ਸ਼ਰੀਣੀ 548
ਸਰੀਨ 548
ਸ੍ਰੁਤਿ ਪੰਚਮੀ 549
ਸਰੋਵਰ 549
ਸਰੌਂਦਾ 549
ਸ਼ਲਯ 550
ਸਲਵਾਨ 550
ਸਲਾਮ 550
ਸਲਾਮ ਸੈਮੀ 550
ਸਲਾਮੀ 550
ਸਲਾਰ ਮਸਊਦ 551
[illegible] 551

ਸਲੋਨੋ 552
ਸੂਹਾ 553
ਸਵਨ 552
ਸਵੰਬਰ 553
ਸਵਰਗ 553
ਸਵਰਣਾ 557
ਸਵਰਨਮਤੀ 557
ਸਵਾ 557
ਸਵਾਮਣੀ 557
ਸਵਾਸਤਿਕ 558
ਸ੍ਵਾਹਾ 560
ਸਵਾਦ 560
ਸਵਾਗ 560
ਸਵਾਣੀ 560
ਸਵਾਤ 560
ਸਵਾਤੀ ਬੂੰਦ 560
ਸਵਾਰੀ 560
ਸਵਾਰੇਂ ਸਵਾਰ 560
ਸਵਾਲ 560
ਸ੍ਵੇਤਕੇਤੂ 560

ਜਿਲਦ 3

ਸ

ਸਾਇਆ 561
ਸਾਇਤ 562
ਸਾਈਂ 562
ਸਾਈਂ ਦੀਆ ਰੱਖਾ 562
ਸਾਈਂ ਬਾਬਾ 562
ਸਾਸੀ 563
ਸ਼ਾਹ 575
ਸ਼ਾਹ ਉਸਮਾਨ ਗ਼ਾਜ਼ੀ 575
ਸ਼ਾਹ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ 576
ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ 577
ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵਹੀ 577
ਸ਼ਾਹ ਦੌਲਾ 578
ਸ਼ਾਹ ਦੌਲੇ ਦਾ ਚੂਹਾ 581
ਸ਼ਾਹ ਪਰੀ 581
ਸ਼ਾਹ ਪੀਵਣਾ ਸੱਪ 581
ਸ਼ਾਹ ਫ਼ਤਹ ਅਲੀ 582
ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ 582
ਸ਼ਾਹ ਬਦਰ ਦੀਵਾਨ 582
ਸ਼ਾਹ ਬਰੀ ਲਤੀਫ਼ 582
ਸ਼ਾਹ ਮਦਾਰ 583
ਸ਼ਾਹ ਵਿਲਾਇਤ 585
ਸ਼ਾਹਣੀ ਕੌਲਾਂ 586
ਸ਼ਾਹਣੀ ਚਿੜੀ 587
ਸ਼ਾਹਨੀ 586
ਸ਼ਾਹਾ 588
ਸ਼ਾਹਾ ਚਿੱਠੀ 588
ਸਾਹਿਬ ਸਲਾਮਤ 589
ਸਾਹਿਬਾ 589
ਸਾਹਿਬਾਂ 590
ਸ਼ਾਹੀ 590
ਸ਼ਾਹੀ ਤੰਬੋਲ 590
ਸਾਹੂਕਾਰ 590
ਸਾਹੇ ਲਤ ਬੰਨ੍ਹਣਾ 590
ਸਾਕ 591
ਸ਼ਾਕਤ ਮੱਤ 591
ਸ਼ਾਕਨੀ 592
ਸ਼ਾਕੰਭਰੀ 592
ਸਾਕਲ 592
ਸਾਕਾ 592
ਸਾਖੀ 592
ਸ਼ਾਖੰਚਾਰ 594
ਸਾਗ 594
ਸਾਂਗ 595
ਸਾਗਰ 599
ਸਾਗਰ ਮੰਥਨ 599
ਸਾਟ 602
ਸਾਢ 602
ਸਾਢਸਤੀ 602
ਸਾਂਢੂ 602
ਸਾਢੇ ਚੁਹੱਤਰ 602
ਸਾਂਤ 602
ਸਾਂਤਨੂ 603
ਸਾਤਯਕੀ 603
ਸਾਤਵਾਹਨ 603
ਸਾਂਤਾ 604
ਸਾਂਦਲ ਬਾਰ 604
ਸਾਦੀ 604
ਸਾਧ ਸੰਤ 605
ਸਾਧੂ 607
ਸਾਨ੍ਹ (ਸਾਂਢ) 607
ਸਾਨ੍ਹ-ਸੰਧੂਰੀ 608
ਸਾਨ੍ਹਾ 608
ਸਾਂਬ 608
ਸਾਮ ਜੀ ਲਾਲ ਜੀ 610
ਸਾਮ ਵੇਦ 609
ਸਾਮੁਦ੍ਰਿਕ 611
ਸਾਮੋਂ ਨਾਰ 612
ਸਾਰਸ੍ਵਤ 613
ਸਾਰੰਗਾ 614
ਸਾਰਦਾ 614
ਸਾਰਦੂਲ 615
ਸਾਰਮੇਯਸ 615
ਸਾਲ 615
ਸ਼ਾਲ 616
ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ 616
ਸ ਲਵ 617
ਸਾਲਾ 617
ਸਾਲਿਹੋਤ੍ਰ 617
ਸਾਲਿਬਾਹਨ 617
ਸਾਲੀ 621
ਸਾਲੂ 621
[illegible] 621

ਸਾਵਣਣ 623
ਸਾਵਲ ਸ਼ਾਹ 623
ਸਾਵਲ ਸ਼ਾਹੀ 624
ਸਾਵਾ 624
ਸਾਵਿਤ੍ਰੀ 624
ਸਾਵਿਤ੍ਰੀ ਸਤਿਆਵਾਨ 625
ਸਾਵੀ 625
ਸਾਵੇਂ 624
ਸਾੜ੍ਹਸਤੀ 626
ਸਿਉਂਕ 627
ਸਿਆਣਾ 627
ਸਿਆਪਾ 628
ਸਿਆਮ 629
ਸਿਆਲ 629
ਸਿਆਲ ਸਿੰਙੀ 631
ਸਿਆਲਕੋਟ 631
ਸਿਸੂਪਾਲ 633
ਸ਼ਿਸ਼ੂਮਾਰ 633
ਸਿਹਰ 633
ਸਿਹਰਾ 634
ਸਿਹਰਾ (ਕਾਵਿ) 635
ਸਿਹਰਾ-ਬੰਦੀ 636
ਸਿੰਨਿਕਾ 633
ਸ਼ਿਕੰਜਾ 639
ਸਿਕੰਦਰ 636
ਸਿਕੰਦਰ ਬਿਰਾਹਿਮ ਦੀ ਕਥਾ 638
ਸਿਕਦਾਰਾ 639
ਸਿਕਲੀਗਰ 639
ਸਿਖੰਡਿਨੀ 648
ਸਿਖਿਆ 649
ਸਿੰਗਾਰ 649
ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਪਟਾਰੀ 649
ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਪੱਟੀ 649
ਸਿੰਗੀ 649
ਸਿੰਗੀ ਰਿਸੀ 649
ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ 650
ਸਿੰਘਾਸਨ ਬਤੀਸੀ 652
ਸਿੰਙੀ 653
ਸਿੰਙੀ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ 654
ਸਿਜਦਾ 654
ਸਿਜਲ 654
ਸਿਟ 654
ਸਿੱਠ 654
ਸਿਠਣੀ 655
ਸਿਧ 656
ਸਿੰਧ 658
ਸਿੰਧਊਰਾ 658
ਸਿਧ ਸਿੰਘ 658
ਸਿਧ ਬਗਾਈ 659
ਸਿਧ ਬਾਵਾ ਸਰਸੁਤੀ ਨਾਥ 659
ਸਿਧਾਂਜਨ 659
ਸਿੱਧੀ 659
ਸਿੱਧੀਆਂ 660
ਸਿੱਧੂ 660
ਸਿੱਧੂ, ਸੰਧੂ 662
ਸਿੱਧੂ ਬਰਾੜ 662
ਸਿਪਾਹੀਆ 664
ਸਿਫਤਾਂ 663
ਸਿਫਾਤਾਂ 664
ਸਿੰਮਲ 664
ਸਿਯਾਹੀ 665
ਸਿਰ 665
ਸਿਰ ਸਪਰਸ਼ 667
ਸਿਰਸੁਖ 668
ਸਿਰਕਪ 669
ਸਿਰਕਪ ਸ਼ਾਹ 670
ਸਿਰ ਗੁੰਦੀ 670
ਸਿਰ ਠੋਕਣਾ 671
ਸਿਰ ਤੋੜਾ 671
ਸਿਰ ਦਾਊਣੀ 671
ਸਿਰਦੋਣ 671
ਸਿਰ ਨਾਉਣਾ 671
ਸਿਰਮੌਰ 673
ਸਿਰਪਾਲ 674
ਸਿਰਵੰਨੜਾ 674
ਸਿਰਵਰਤੀ 674
ਸਿਰ ਵਾਰਨਾ 675
ਸਿਰਾਤ 675
ਸਿਰੀ 675
ਸਿਰੋਪਾ 675
ਸਿਲਕੋਟ 676
ਸਿਲ ਪੂਜਾ 676
ਸਿਲਾ 676
ਸਿਲਾ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ 67
ਸਿਲੀਅਰ 677
ਸਿਵ 677
ਸਿਵ ਕੰਠੀ 681
ਸਿਵ ਚੌਂਤਰੀ 681
ਸਿਵ ਤੇਰਸ 682
ਸਿਵ ਪੁਰੀ 682
ਸਿਵ ਬਾਣ 682
ਸ਼ਿਵਰਾਤ੍ਰੀ 682
ਸਿਵ ਲਿੰਗ 684
ਸਿਵਾਲਾ 685
ਸਿਵੀ 685
ਸਿਵੇ 685
ਸਿੜ੍ਹੀ 685
ਸੀਸਗੰਜ 685
ਸੀਸਧਰਨ 686
ਸੀਸ਼ਾ 686
ਸੀਸ਼ਾ ਵਿਖਾਈ 686
ਸੀਹਰਫੀ 688
ਸੀਂਹ ਰਾਸ਼ੀ 687
ਸੀਤ ਪ੍ਰਸਾਦਿ 689
ਸੀਤਲ ਮੁਦਰਾ 690
ਸੀਤਲਾ 690
ਸੀਤਲਾ ਅਸ਼ਟਮੀ 692
ਸੀਤਲਾ ਸਪਤਮੀ 694

ਸੀਰਣੀ 697
ਸੀਮੰਤ ਸੰਸਕਾਰ 698
ਸੀਮਾ ਵਿਉਂਤਾ 698
ਸ਼ੀਰੀਂ ਫ਼ਰਹਾਦ 699
ਸ਼ੀਰੇ ਦਾ ਬਕਰਾ 702
ਸੀਸ ਵਹੀ 703
ਸੁਆ 704
ਸੁਆਹ 705
ਸੁਆਂਤੀ ਬੂੰਦ 706
ਸੁਆਲ 706
ਸੁਸੂਣ 706
ਸੁਸੈਨ 706
ਸੁਹਰਾਬ 706
ਸੁਹਾਗ 706
ਸੁਹਾਗ-ਸੂਤਰ 707
ਸੁਹਾਗਣ 708
ਸੁਹਾਗ ਗਾਨਾ 708
ਸੁਹਾਗ ਪਟਾਰੀ 708
ਸੁਹਾਗ ਪੁੜਾ 708
ਸੁਹਿਰਦ ਟੂਣਾ 709
ਸੁਕ-ਸਪੱਤਤੀ 709
ਸੁਕਦੇਵ 710
ਸੁਕੰਨਿਆ 711
ਸੁਕਰ ਗ੍ਰਹਿ 712
ਸੁਕਰਵਾਰ 713
ਸੁਕਰਵਾਰ ਦਾ ਵਰਤ 714
ਸੁਕਲ ਪੱਖ 715
ਸੁਕੇਸਰ 715
ਸੁਕੇਸ਼ੀ 716
ਸੁਕੇ ਹਰੇ ਹੋਣਾ 716
ਸੁਕੇਤ 716
ਸੁਖਣਾ 716
ਸੁਖਨ 716
ਸੁਖਾਵਤੀ 717
ਸੁਗ੍ਰੀਵ 7.8
ਸੁੰਘਣਾ 719
ਸੁਚਿੱਤ੍ਰਾ 724
ਸੁੱਚੇ ਮੂੰਹ 724
ਸੁੱਚੇ ਮੋਤੀ 724
ਸੁੰਢ 724
ਸੁਣਾਉਣੀ 725
ਸੁੱਥਣ ਪਾਟੀ 725
ਸੁੱਥਰੇ ਸ਼ਾਹ 725
ਸੁੱਥਰੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫਕੀਰ 727
ਸੁੰਦ 728
ਸੁਦਯਮਨ 728
ਸੁਦਰਸਨ ਚੱਕਰ 728
ਸੁੰਦਰ ਮੁੰਦਰੀਏ 728
ਸੁੰਦਰਾਂ 728
ਸੁਦਾਮਾ 729
ਸੁਦੀ 729
ਸੁਧਰਮਾ 729
ਸ਼ੁੱਧੀ 730
ਸ਼ੁਨਹਸੇਫ 731
ਸੁੰਨਤ 730
ਸੁਨਾਸੀਰ 732
ਸੁਨਾਮ 732
ਸੁਨਿਆਰਾ 733
ਸੁਨੀਤੀ 734
ਸੁਨੇਹ ਕੁਮਾਰ 734
ਸੁਨੇਹੇ 735
ਸੁਨੇਤ 735
ਸੁਪਨੇ 736
ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਮੋਹਿਤ ਹੋਣਾ 739
ਸੁਬਾਹ 740
ਸੁਬੁਧ 740
ਸ਼ੁਭ 740
ਸੁੰਭ ਤੇ ਨਿਸੁੰਭ 740
ਸੁਭਦਰਾ 741
ਸੁਭਰ 741
ਸੁਭਾ 741
ਸੁਮਨ ਬਰਮਨ 741
ਸੁਰਸਾ 743
ਸੁਰਖਾ 743
ਸੁਰਖਾਬ 743
ਸੁਰਗ ਟੁਕੜੀ 744
ਸੁਰਤਰੂ 744
ਸੁਰਤਾ ਪੰਡਤ 744
ਸੁਰਬ 745
ਸੁਰਭੀ 745
ਸੁਰਮਾ 746
ਸੁਰਮਾ ਪਵਾਈ 747
ਸੁਰਵਚਲਾ 747
ਸੁਰ-ਵਿਚਾਰ 747
ਸੁਰ-ਵਿਦਿਆ 748
ਸੁਰਾ 748
ਸੁਰਾਂ 748
ਸੁਰਾ ਗਊ 748
ਸੁਰੁਚੀ 749
ਸੁਲੱਖਣਾ 749
ਸੁਲਤਾਨ 749
ਸੁਲਤਾਨ ਇਬਰਾਹੀਮ 7
ਸੁਲਤਾਨ ਜ਼ਕਰੀਆ 74
ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ 751
ਸੁਲਤਾਨ ਵਲੀ ਮੁਹੰਮਦ
ਸੁਲਤਾਨੀ 753
ਸੁਲੇਮਾਨ 753
ਸੁਵਾਸੰਤਕਾ 754
ਸੂਈ 755
ਸੂਸਕ (ਸ਼ੂਛਕ) 756
ਸੂਸੀ 756
ਸੂਹੀ 756
ਸੂਹੀ ਸਲਾਮ 756
ਸੂਹੀ ਦਾ ਮੇਲਾ 756
ਸੂਣਾ 757
ਸੂਤਕ 758
ਸੂਤਰ 759
ਸੂਦਰ 759

ਸੂਰਜ ਨਾੜ 769
ਸੂਰਜ ਕੁੰਡ 769
ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ 769
ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ 761
ਸੂਰਜ ਨਾਰਾਇਣ 770
ਸੂਰਜ ਪੂਜਾ 763
ਸੂਰਜ ਬਾਰੇ ਲੋਕਧਾਰਾ 766
ਸੂਰਜਮੁਖੀ 770
ਸੂਰਜ ਵੰਸ 770
ਸੂਰਜ ਵਰਮ 771
ਸੂਤਰੀ ਦਾਲ 772
ਸੂਰਯ-ਛਟੀ ਵਰਤ 772
ਸੂਲ ਮਰਨੀ ਆਂ 772
ਸੂਲੀ ਦਾ ਕੰਡਾ 773
ਸੇ 773
ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ 773
ਸੇਹ 774
ਸ਼ੇਖ਼ 774
ਸ਼ੇਖ਼ ਹਸਨ 775
ਸ਼ੇਖ਼ ਚਿਲੀ 775
ਸ਼ੇਖ਼ ਟਾਹਰ 777
ਸ਼ੇਖ਼ ਨੇਕਾ 777
ਸ਼ੇਖ਼ੂਪੁਰਾ 777
ਸ਼ੇਖੋਂ 778
ਸੇਠੀ 778
ਸੇਂਦੂ ਬੀਰ 778
ਸ਼ੇਰ 779
ਸ਼ੇਰ ਅਤੇ ਬਕਰੀ 780
ਸ਼ੇਰਮੁਖਾ 781
ਸੇਰਮੇਲੂ 781
ਸੇਲਾ 781
ਸੇਲ੍ਹੀ 781
ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ 782
ਸੇਵਾਲੜੀ 783
ਸੇਂਵੀਆਂ 783
ਸੈਂਚੀ 783
ਸੈਣ 783

ਸੈਦ ਕਬੀਰ 784
ਸੈਦਪੁਰ 784
ਸੈਦਾ 784
ਸੈਛੀ 784
ਸੈਫ਼ੁਲ ਮਲੂਕ 785
ਸੈਬਧਾ 787
ਸੋਹ 787
ਸੋਹਣਾ ਤੇ ਜ਼ੈਨੀ 788
ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ 789
ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਛੰਨਾ 791
ਸੋਹਿਲਾ 791
ਸੋਕੜਾ 793
ਸੋਗ 793
ਸੋਂਚੀ 793
ਸੋਭਾ 793
ਸੋਟ 793
ਸੋਟੀ 794
ਸੋਦਲ ਦਾ ਮੇਲਾ 794
ਸੋਢੀ 795
ਸੋਂਧੀ 796
ਸੋਨ-ਚਿੜੀ 796
ਸੋਨ-ਚਿੜੀ ਦਿਖਾਉਣਾ 797
ਸੋਨ-ਪੰਛੀ 797
ਸੋਨਾ 797
ਸੋਨਾ ਗੁਜਰੀ 798
ਸੋਨੇ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਸੁੰਦਰੀ 798
ਸੋਫ਼ 799
ਸੋਮ ਦੇਵਤਾ 799
ਸੋਮਰਸ 799
ਸੋਮਵੰਸ਼ 800
ਸੋਮਵਤੀ ਅਮਾਵਸ 800
ਸੋਮਵਾਰ 801
ਸੋਮਵਾਰ ਦਾ ਵਰਤ 802
ਸੋਰਠ ਬੀਜਾ 803
ਸੋਲਹਾ 803
ਸੋਲਾਂ 803
ਸੋਲਾਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ 803

ਸੌਂਚੀ 806
ਸੌਣ 806
ਸੌਣ ਦਿਸ਼ਾ 806
ਸੌਦਾਗਰ 806
ਸੌਬਰੀ 807
ਸੌਭਾ 807
ਸੌਰੀਆ 808
ਸੌਲੀ 808

ਜਿਲਦ 4

ਹ

ਹ 809
ਹਊਆ 809
ਹਈਆ 809
ਹੱਈ ਸਾਬਾ 809
ਹੱਸ 810
ਹੰਸ 810
ਹੰਸ ਰਾਜਕੁਮਾਰ 811
ਹੱਸਣਾ ਤੇ ਰੋਣਾ 812
ਹੱਸਣੀ ਖੇਡਣੀ ਮਾਤਾ
ਹਸਤ 814
ਹਸਤ ਉਚ 814
ਹਸਤ ਗ੍ਰਹਿਣ 815
ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ 815
ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ 816
ਹਸਨ ਦਰੀਯਾ 818
ਹੰਸਨ ਬੀਰ 819
ਹਸ਼ਰ 819
ਹਸਲੀ 819
ਹੰਸਾ ਅਵਤਾਰ 819
ਹੰਸਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ 81
ਹੰਸਾ ਰਿਸ਼ੀ 820

[illegible] 822
[illegible] 824
ਹਕੀਕਤ ਰਾਏ 824
ਹੰਗਾਮਾ 824
ਹੰਸ 825
ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਾਹ ਸਲਾਮ 828
ਹਜ਼ਰਤ ਬੰਦਗੀ ਸ਼ਾਹ 828
ਹਜ਼ਾਰਾ 828
ਹਜ਼ਾਰੀ 829
ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ 829
ਹੱਟੜੀ 829
ਹੱਠ ਯੋਗ 829
ਹੱਡਲ 830
ਹਣਵੰਤਰ 829
ਹਥਿਆਰ 830
ਹੱਥ 830
ਹੱਥ ਸਵੱਲਾ 833
ਹੱਥ ਕੰਗਣਾ 833
ਹੱਥ ਕਟੋਰਾ 833
ਹੱਥ ਫੂਲ 833
ਹੱਥ ਭਰਾ 833
ਹੱਥ ਲਵਾਣਾ 833
ਹੱਥ ਲੇਵਾ 833
ਹੱਥਾ 833
ਹਥੌੜਾ 833
ਹੰਦਾ 833
ਹਦੀਆ ਕੁਰਾਨ 834
ਹਦੀਸ 834
ਹਨੂਮਾਨ 834
ਹਨੂਮਾਨ ਪੂਜਾ 837
ਹਥੌਲੀ 838
ਹਮਦ 838
ਹਮੀਰ 839
ਹਮੇਲ 839
ਹੱਯਗ੍ਰੀਵ 840
ਹੱਯਾਤੀ ਦਾ ਦੀਵਾ 841
ਹੱਯਾਤੀ ਦਾ ਪੰਛੀ 840
ਹਰਨਾਕਸ 841
ਹਰਨਾਖਸ 842
ਹਰਮਲ 842
ਹਰੜ 843
ਹਰੜ ਪੱਪੇ 843
ਹਰਾ ਰੰਗ 843
ਹਰਿ 843
ਹਰਿਆ 843
ਹਰਿਆਣਾ 844
ਹਰਿਆਲੀ ਦੇਵੀ 856
ਹਰਿ ਹਰਿ ਛੇੜੂ 856
ਹਰਿ ਕੀ ਪੌੜੀ 856
ਹਰਿ ਚੰਦਉਰੀ 857
ਹਰਿਤਮ 858
ਹਰਿਦੁਆਰ 858
ਹਰਿਵਾਸਰ 859
ਹਰੀ 859
ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦ੍ਰ 859
ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦੀ 861
ਹਰੀਹਰ 861
ਹਰੀ ਚੰਦ 862
ਹਰੀਤਾਲਕਾ ਵਰਤ 862
ਹਰੀਪੁਰ 862
ਹਰੀਵਲਭਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 863
ਹੱਲ 863
ਹਲਦੀ 865
ਹਲਵਾ 865
ਹਲਾਲ 865
ਹਲੂਫ਼ਾ 866
ਹਵਨ 866
ਹੱਵਾ 866
ਹੜ੍ਹ 867
ਹੜ੍ਹਤ 868
ਹੜਦੋਤ 868
ਹੜੱਪਾ 869
ਹੜੱਪਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ 869
ਹੜੰਬਾ 876
ਹਾਸਮ ਦੇਵ 876
ਹਾਕਣੀ 877
ਹਾਜੀ 877
ਹਾਜੀ ਗੁਲਗੁ 877
ਹਾਂਝਲ 878
ਹਾਠ 878
ਹਾੜਾ 878
ਹਾੜਾ 878
ਹਾਤਮਤਾਈ 878
ਹਾਥੀ 880
ਹਾਦਿਰਾ 877
ਹਾਦੀਆ 881
ਹਾਫ਼ਿਜ਼ 881
ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ 881
ਹਾਬੜੀ 883
ਹਾਬੀਲ 883
ਹਾਰਨੀ 883
ਹਾਰੂੰ ਅਲ ਰਸ਼ੀਦ 883
ਹਾਰੂਤ ਮਾਰੂਤ 884
ਹਾਲ 885
ਹਾਲਾ 885
ਹਾਵੀਆ 886
ਹਾੜ 886
ਹਾੜ ਬੋਲਣਾ 886
ਹਾੜੰਬਾ 887
ਹਿਕਾਇਤ 887
ਹਿੰਗਲਾਜ 888
ਹਿਚਕੀ 889
ਹਿਜਰੀ ਸੰਨ 889
ਹਿੰਡੋਲਾ 889
ਹਿਤ ਉਪਦੇਸ਼ 890
ਹਿੱਬ ਖੇਡਣਾ 890
ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 891
ਹਿਰਣਯ-ਕਸ਼ਿਪ 904
ਹਿਰਣਯ-ਗਰਭ 904
ਹਿਰਨ 904
ਹਿੜੰਬਾ 905

ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ 906
ਹੀਰ ਦਾ ਮਕਬਰਾ 914
ਹੀਰਕ 915
ਹੀਰਾ 915
ਹੀਰਾ ਹਿਰਨ 916
ਹੀਰੀਆ 917
ਹੀਰੋ ਤੇ ਲੈਂਡਰ 917
ਹੁਸਨ ਬਾਨੋ 917
ਹੁਸੈਨ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਵਾਰ 918
ਹੁਸੈਨੀ ਦੋਹੜੇ 919
ਹੁਸੈਨੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ 919
ਹੁਕਾਈ 920
ਹੁੱਕਾ ਪਾਣੀ 920
ਹੁੰਗਾਰਾ 920
ਹੁੰਜਲਾ 920
ਹੁਤਮਾ 921
ਹੁੱਬ ਦਾ ਤਾਅਵੀਜ਼ 921
ਹੂਮਾ 921
ਹੂਰਮਾ ਦੇਵੀ 921
ਹੁਲੇ ਹੁਲਾਰੇ 922
ਹੂਰ 922
ਹੇਹਰ 9 3
ਹੇਤੂਵੀ ਕਥਾ 923
ਹੇਮ ਕੁੰਟ 923
ਹੇਮ ਪੁਸ਼ਪ 925
ਹੇਮਤੀ 925
ਹੇਰਾ (ਹੇਹਰਾ) 925
ਹੇਰੂ 926
ਹੇਲ੍ਹੀ 926
ਹੇਹਘ 926
ਹੈਕਲਾ 926
ਹੈਗ੍ਰੀਵ 926
ਹੈਜ਼ 926
ਹੈਦਰ ਸ਼ੇਖ 927
ਹੋਈ ਦਾ ਵਰਤ 927
ਹੋਕਾ 928
ਹੋਛੀ 928
ਹੋਲਕ 932
ਹੋਲਾ 933
ਹੋਲਾ ਮਹੱਲਾ 932
ਹੋਲਿਕਾ 933
ਹੋਲੀ 934
ਹੌਜ਼ ਕੌਸਰ 937
ਹੌਲ ਦਿਲੀ 937

ਕ

ਕ 938
ਕੰਸ 938
ਕਸ਼ਟਵਾਰ 939
ਕਸੂਤਰਾ 939
ਕੱਸਯਪ 9.9
ਕੱਸਰ 940
ਕੱਸਰ (ਜਾਤੀ) 940
ਕਸਲੋਟੀ 941
ਕਸਾਈ 941
ਕਸੀਦਾ 941
ਕਸੀਦਾਕਾਰੀ 942
ਕਸੁੰਭੜਾ 942
ਕਸੂਰ 943
ਕਹਾ 944
ਕਹਾਣਾ 944
ਕਹਾਣੀ 944
ਕਹਾਰ 944
ਕਹਾਵਤ 944
ਕਹਿ ਮੁਕਰਨੀ 945
ਕਹਿਰੋਤ, ਕਰੋਤ 945
ਕਹੂਤ 946
ਕੰਕਰ ਇਸ਼ਨਾਨਮ 947
ਕੰਕਣ 947
ਕੰਕਾ 947
ਕਕਾਰ 948
ਕੱਖਾਈ 948
ਕੰਗਰੋੜ ਦੱਬਣਾ 948
ਕੱਚ 949
ਕੱਚ ਸੱਚ 949
ਕੱਚਕੜਾ 949
ਕਚਕੋਲ 949
ਕੰਚਨ 950
ਕੰਚਨ ਫੂਲ 950
ਕੱਚਾ ਘੜਾ 950
ਕੱਚਾ ਮਸਾਣ 950
ਕੱਚੀ ਸੌਂਹ 950
ਕੱਚੀ ਕਿ ਪੱਕੀ 950
ਕੱਚੀ ਤੰਦੀਂ ਘੜਾ ਭਰਨਾ 9
ਕੱਚੀ ਪਿੰਨੀ 951
ਕੱਚੀ ਭਾਜੀ 951
ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ 952
ਕੱਛ (ਕੁਰਮਾ) ਅਵਤਾਰ 95
ਕੰਜਕ 953
ਕੰਜਕਾਂ ਬਿਠਾਉਣਾ 953
ਕੰਜਰ 954
ਕੰਜਰੀ ਨਚਾਣਾ 955
ਕੱਜਲਾ 955
ਕੱਜਲੀ 956
ਕਜ਼ਾ ਉਮਰੀ 956
ਕੰਜੀ 956
ਕੰਜੂ ਚੋਚਲੇ 9 6
ਕਟਾਸ 957
ਕਟਾਰਾ 958
ਕੱਟੇ ਦੀ ਪੂਜਾ 958
ਕਟੋਰਾ ਘੁੰਮਾਵਣਾ 958
ਕੰਠਸਿਰੀ 958
ਕਠਪੁਤਲੀ 959
ਕੰਠਲਾ 959
ਕੰਠਾ 959
ਕੰਡੂ 959
ਕੰਢੀ 959
ਕਣਕ 959
ਕਣਵ 959

ਕੱਤਕ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ 961
ਕੱਤਕ ਪੂਰਨਮਾ 961
ਕੱਤਣੀ 962
ਕਤਲ ਦੀ ਰਾਤ 963
ਕਤੇਬ 963
ਕਥਾ 963
ਕਥਾ ਸਰਿਤ ਸਾਗਰ 964
ਕਥਾ ਕਾਵਿ 966
ਕਥਾ ਚੱਕਰ 966
ਕਥਾ ਪਰੰਪਰਾ 968
ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ 981
ਕਦੰਬ 987
ਕਦਮਾਂ ਦਾ ਮੇਲਾ 988
ਕਦਮਾਂ ਦਾ ਰੁਪਿਆ 988
ਕਦਰੂ 988
ਕੰਦਲਾ 989
ਕੱਦੂ ਕੱਚਾ ਕਿ ਪੱਕਾ 989
ਕੰਦੂਰੀ 989
ਕੰਧ 989
ਕੰਧ ਚਿਤ੍ਰ 990
ਕੰਧ ਮਾਰ 990
ਕੰਧਲੀ 990
ਕੰਧਾ ਦੇਣਾ 991
ਕੰਧੋਲਾ 991
ਕੰਨ 991
ਕੰਨ ਖਜੂਰਾ 992
ਕਨਖਲ 992
ਕੰਨ ਛੇਦਣਾ 992
ਕੰਨ ਪਾਟੇ ਜੋਗੀ 993
ਕੰਨ ਫੁੱਲ 1013
ਕਨਾਗਤ 1013
ਕੰਨਾ ਮੰਨਾ ਕੁੱਰਰ 1013
ਕੰਨਿਆਂ ਕੁਮਾਰੀ 1013
ਕੰਨਿਆਂ ਦਾਨ 1014
ਕੰਨਿਆਂ ਰਾਸ਼ੀ 1015
ਕਨੇਰ 1015
ਕਨੇਰਾ 1015
ਕਪਾਹ 1017
ਕਪਾਹੀ 1019
ਕਪਾਲ ਕਿਰਿਆ 1019
ਕਪਾਲਧਾਰੀ 1019
ਕਪਾਲ ਮੋਚਨ 1019
ਕਪਿਲ 1020
ਕਪਿਲ ਵਸਤੂ 1021
ਕਪਿਲਾ ਗਊ 1021
ਕਪੂਰ 1021
ਕਪੂਰਥਲਾ 1021
ਕੱਫਨੀ 1021
ਕਬੱਡੀ 1021
ਕਬੰਧ 1024
ਕਬਰ 1024
ਕੰਬਲੀ 1025
ਕਬੂਤਰ 1026
ਕੰਬੋ 1027
ਕੰਬੋਜ ਦੇਸ਼ 1028
ਕੰਮ ਸੌਂਪਣੇ 1028
ਕਮਰ 1030
ਕਮਰੀ ਵਰ੍ਹਾ 1030
ਕਮਲ 1030
ਕਮਲਾ 1030
ਕਮਾਦ 1031
ਕਮਾਲਦੀ ਮੌਜਦੀ 1031
ਕਮਾਲੀਆ ਅਤੇ ਜਲਾਲੀਆ 1032
ਕੰਮੀ ਕਮੀਨ 1033
ਕਰਹਲਾ 1034
ਕਰਕ ਰਾਸ਼ੀ 1034
ਕਰਘਾ 1035
ਕਰਣ 1035
ਕਰਣ ਦੀ ਬੇਹ 1036
ਕਰਣ ਪਿਸ਼ਾਚੀ 1036
ਕਰਣ ਫੁੱਲ 1036
ਕਰਣਵੇਧ ਸੰਸਕਾਰ 1036
ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ 1036
ਕਰਦਮ 1038
ਕਰਮ ਸਾਖੀ 1040
ਕਰਮ ਕਾਂਡ 1040
ਕਰਵਾ ਚੌਥ 1042
ਕਰਵੇ ਚੌਥ ਦੀ ਕਥਾ 1044
ਕਰਵੇ ਦੇ ਗੀਤ 1044
ਕਰੜੀ ਧਰਤੀ 1044
ਕਰਾਮਾਤ 1044
ਕਰਿਆਲਾ 1045
ਕਰੀਚਣੀ 1047
ਕਰੀਰ 1047
ਕਰੂਆ 1047
ਕਰੂਆ ਚੌਥ 1047
ਕਰੂਲਾ 1047
ਕਰੇਵਾ 1048
ਕਰੋਧੀ 1048

ਜਿਲਦ 5

ਕ

ਕਲੂ 1049
ਕੱਲੂ ਤੇ ਨਾਰਦ 1050
ਕਲੱਸ਼ 1050
ਕਲੱਹ 1051
ਕਲੰਕ 1051
ਕਲਕੀ ਅਵਤਾਰ 1052
ਕਲਗਾ 1053
ਕਲਗੀ 1053
ਕਲਜੋਗਣਾਂ 1054
ਕਲਪ 1054
ਕਲਪਨਾ 1056
ਕਲਪ ਬ੍ਰਿਛ 1055
ਕਲਪਵਾਸ 1055
ਕਲਬੂਤ 1056
ਕਲਮ 1056

ਕਲਾਨੌਰ 1057
ਕਲਾਮ 1058
ਕਲਾਲ 1058
ਕਲਿਆਣ 1058
ਕਲਿਜੁਗ 1059
ਕਲੀ 1059
ਕਲੀਆ 1059
ਕਲੀਰਾ 1060
ਕਲੇਸਵਰ ਮੰਦਰ 1060
ਕਲੇਜਾ ਖਾਣੀ 1060
ਕਵੱਚ 1061
ਕੰਵਲ ਫੁੱਲ 1061
ਕੰਵਾਰ ਕੰਠਾ 1061
ਕੰਵਾਰੀ 1061
ਕੱਵਾਲੀ 1062
ਕਵੀਸ਼ਰੀ 1062
ਕੜਾ 1070
ਕੜਾ ਵਾਹੁਣਾ 1071
ਕੜਾਹ 1071
ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸਾਦਿ 1071
ਕੜਾਹੀ 1071
ਕੜਾਹੀ ਦੀ ਖੁਰਚਣ 1072
ਕਾਂ 1073
ਕਾਂ-ਬਨੇਰੇ 1073
ਕਾਅਬਾ 1073
ਕਾਇਥ 1074
ਕਾਈ 1075
'ਕਾਸ਼ਤੀ 1075
ਕਾਸ਼ੀ 1075
ਕਾਹਨ 1077
ਕਾਹਨ-ਗੁਜਰੀ ਦਾ ਝੇੜਾ 1077
ਕਾਹਨੀ 1077
ਕਾਹਲ 1077
ਕਾਹਲੋਂ 1078
ਕਾਹੀ ਕਾ ਮੇਲਾ 1078
ਕਾਕੜਾ 1079
ਕਾਫ਼ਲ 1088
ਕਾਛੂ 1089
ਕਾਜ 1089
ਕਾਜ ਘਨੇਤਰ 1089
ਕਾਜ਼ੀ 1089
ਕਾਜ਼ੀ-ਕੰਟਲੇ ਦੀ ਮਾਰ 1090
ਕਾਂਜੀ 1090
ਕਾਟੀ 1090
ਕਾਟੋ 1090
ਕਾਠ 1090
ਕਾਠ-ਕੱਠੂਆ 10੭1
ਕਾਠੋਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ 1091
ਕਾਨਾ 1104
ਕਾਪੜੀਆ 1092
ਕਾਪਾਲਿਕ 1092
ਕਾਫ਼ੀ 1092
ਕਾਬੀਨ 1093
ਕਾਬੀਲ 10' 4
ਕਾਮ ਕੰਦਲਾ 1094
ਕਾਮਕਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 1096
ਕਾਮਣ 1097
ਕਾਮਦਾ ਅਥਵਾ
ਫਲਦਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 1097
ਕਾਮਦੇਵ 1098
ਕਾਮਧੇਨੁ 1099
ਕਾਮਰੂਪ (ਕਿੱਸਾ) 1099
ਕਾਮਰੂਪ ਦੇਸ਼ 1103
ਕਾਮਲੋਂ ਦੀ ਜੈ ਦਿਆ 1103
ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾ 1104
ਕਾਰ 1104
ਕਾਰਕਾ 1105
ਕਾਰਣ-ਕਾਰਜ ਸਬੰਧ 1106
ਕਾਰਤਿਕੇਯ 1105
ਕਾਰੂੰ 1107
ਕਾਲ 1108
ਕਾਲ 1109
ਕਾਲ ਸਤਰ 1109
ਕਾਲ ਦਿਓ ਤੇ ਕਬੀਰੂ 1
ਕਾਲ ਦੀ ਤਲਵਾਰ 111
ਕਾਲਨੇਮੀ 1111
ਕਾਲ ਪੀਹੜੀ 1111
ਕਾਲ ਭੈਰਵ 1112
ਕਾਲਮੁੱਖੀ 1112
ਕਾਲ ਯਵਨ 1112
ਕਾਲ ਰਾਤਰੀ 1113
ਕਾਲਾ 1113
ਕਾਲਾ ਜਾਦੂ 1114
ਕਾਲਾ ਮਿਹਰ 1114
ਕਾਲੀ ਕਮਲੀ ਵਾਲੇ ਮੌਲਾ
ਕਾਲੀ ਦੇਵੀ 1116
ਕਾਲੀ ਨਾਗ ਕਾਲੀਆ 1
ਕਾਲੀ ਪੋਸ਼ 1118
ਕਾਲੂ ਬਲਾ 1118
ਕਾਲੇ ਜੋੜੇ ਤੇ ਕਾਲੇ ਘੋੜੇ
ਕਾਵਾਂ ਠੂੰਗਾ (ਕਾਵਾ ਘੋੜੀ
ਕਾਵਿ ਕਥਾਵਾਂ 1119
ਕਿਆਮਤ 1125
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ 1126
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੱਖ 1132
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲੀਲਾ 1132
ਕਿਸਬਤਨਾਮਾ 1135
ਕਿੱਸਾ 1132
ਕਿਸਾਸ 1135
ਕਿੱਕਰ 1135
ਕਿੱਕਲੀ 1136
ਕਿੰਗ 1136
ਕ੍ਰਿੱਤ ਯੁੱਗ 1139
ਕਿਥੇ ਪੇਟੀ 1137
ਕਿੰਨਰ 1137
ਕਿਬਲਾ 1137
ਕਿਬਲਾ-ਏ-ਆਲਮ 11
ਕਿਰਨ 1138
ਕਿਰਨ ਮਕਿਰਨੀ 113
ਕਿਰਲ ਕਾਂਗਾ 1138

ਕਿਲ 1139
ਕੀਮਾ ਮਲਕੀ 1139
ਕੀਰਤਪੁਰ 1139
ਕੀਲ 1140
ਕੀਲਣਾ 1140
ਕੀੜ 1140
ਕੀੜ ਕੜਾਗਾ 1141
ਕੀੜਗਰਾਮ 1140
ਕੀੜੀ 1141
ਕੀੜੀਆ ਦੇ ਭੌਣ 1142
ਕੁਆਰ ਹਲੂਵਾ 1142
ਕੁਆਰ ਗੰਦਲ 1142
ਕੁਆਰ ਪੱਤੀ 1142
ਕੁਆਰੀ ਰੋਟੀ 1142
ਕੁਸਤੀ 1143
ਕੁਸਪਾੜੀ 1143
ਕੁਸ਼ਲ ਗੋਤਰ 1143
ਕੁਸ਼ਲਿਆ 1144
ਕੁੱਸਾ 1144
ਕੁੰਕਨਸ 1144
ਕੁੰਗੀ (ਕੰਗਿਆਰੀ) 1145
ਕੁੰਗੂ 1145
ਕੁਚੱਜੀ 1145
ਕੁਚੀਲ 1145
ਕੁੰਜ ਗਲੀ 1146
ਕੁੱਠਾ 1146
ਕੁੰਡਲ 1146
ਕੁੰਡਲੀ 1146
ਕੁਤਬਾ 1146
ਕੁੱਤਾ 1146
ਕੁੱਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ 1147
ਕੁੰਤੀ 1148
ਕੁੱਦਣਾ ਬਕਰਾ 1148
ਕੁੰਦਰੀ 1148
ਕੁੰਦੀ 1148
ਕੁਨਾਲ-ਤਖਸ਼ਿਲਾ 1148
... 1149
ਕੁੰਭਕਰਨ 1151
ਕੁੰਭਧਾਰੀ 1152
ਕੁੰਭ ਪੂਰਨਾ 1153
ਕੁੰਭ ਰਾਸ਼ੀ 1154
ਕੁੰਭ ਵਿਆਹ 1154
ਕੁੰਭੀ ਨਰਕ 1154
ਕੁਮਾਰੀ ਪੂਜਾ 1154
ਕੁਰਸੀਨਾਮਾ 1154
ਕੁਰਹਿਤਾਂ 1157
ਕੁਰਖੇਤਰ 1154
ਕੁਰਨਿਸ਼ 1157
ਕੁਰਲ 1155
ਕੁਰਾ 1156
ਕੁਰਾ ਕੱਢਣਾ 1156
ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ 1156
ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਮੇਲਾ 1156
ਕੁੱਲ ਖਵਾਨੀ 1157
ਕੁੱਲ ਦਾ ਮੇਲਾ 1157
ਕੁੱਲ ਦੇਵਤਾ 1157
ਕੁੱਲ ਦੇਵੀ 1157
ਕੁੱਲ ਪੱਤਰਾ 1157
ਕੁੱਲ ਪ੍ਰੋਹਤ 1158
ਕੁੱਲੀ ਸਰਾਧ 1158
ਕੁੱਲੂ 1158
ਕੁਦਲੀਆ ਪੀਤ 1159
ਕੁੜਮਾਈ 1159
ਕੁੜੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁੰਡਾ 1163
ਕੁੜੀਮਾਰ 1164
ਕੂਆ ਪੂਜਣਾ 1165
ਕੂਰਮ ਅਵਤਾਰ 1165
ਕੂਰਮ ਪੁਰਾਣ 1165
ਕੇਸ਼ਿੰਤ ਸੰਸਕਾਰ 1166
ਕੇਸਰ 1166
ਕੇਸਰੀ ਬਾਣਾ 1167
ਕੇਸ਼ ਲੌਚਨ 1165
ਕੇਸ਼ਵ 1167
ਕੇਸ਼ੀ 1167
ਕੇਦਾਰਨਾਥ 1168
ਕੈਸ 1168
ਕੈਂਸੀ 1168
ਕੈਂਚੀ 1168
ਕੈਂਚੀ ਖੜਕਾਣੀ 1169
ਕੈਂਠਾ 1169
ਕੋਦੋ 1169
ਕੋਇਲ 1169
ਕੋਹ 1169
ਕੋਹ ਕਾਫ 1170
ਕੋਹ ਤੂਰ 1170
ਕੋਹ ਨੂਰ 1170
ਕੋਹਤ 1171
ਕੋਕਰੀ 1172
ਕੋਕਲਾ 1172
ਕੋਕਾ 1172
ਕੋਕਿਲਾ ਰਾਣੀ 1172
ਕੋਕਿਲਾਂ ਦਾ ਪੌਲਰ 1173
ਕੋਕਿਲਾ ਵਰਤ 1173
ਕੋਕੋ 1174
ਕੋਢਤ 1174
ਕੋਟਲਾ ਛਪਾਕੀ 1174
ਕੋਠਵਾਲ 1175
ਕੋਠੀ ਆਟਾ 1175
ਕੋਠੇ ਉਸਾਰਨਾ 1175
ਕੋਠੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਨਿਸ਼ੇਧ 1176
ਕੋਰਾ ਘੜਾ 1176
ਕੋਲੀ-ਰੀ-ਦਿਆਲੀ 1176
ਕੌਡਾ 1176
ਕੌਡੀ 1176
ਕੌਲ ਡੌਡਾ 1177
ਕੌੜਾ 1177
ਕੌੜਾ ਵੱਟਾ 1177

ਖ

ਖੱਖਾ 1178
ਖੱਗ 1178
ਖੰਘ 1179
ਖੰਜਰਾ, ਖਜਰੀ 1179
ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ 1179
ਖਜੂਰ 1179
ਖੱਟ 1179
ਖੱਟ ਕਰਮ 1180
ਖੱਟਕ ਨਾਚ 1181
ਖੱਟਰ 1182
ਖਟੀਕ 1182
ਖੱਟੀ ਰੋਟੀ 1183
ਖੰਡ-ਸ਼ੱਕਰ 1183
ਖੰਡ-ਪੁੜਾ 1183
ਖੱਡਾ ਚੀਰਾ 1183
ਖੜੱਕਣਾ ਖੇਡਣਾ 1184
ਖਣ 1184
ਖਤਨਾ 1184
ਖਤਿਊਰਾ 1184
ਖ਼ਦੀਜਾ 1185
ਖੰਨਾ 1185
ਖੱਪਰ 1185
ਖੱਫਣ 1186
ਖੱਫਣੀ 1186
ਖੱਬਲ 1186
ਖੱਬਾ-ਸੱਜਾ ਵਿਚਾਰਨ 1186
ਖੰਭੜੀ 1186
ਖੰਮ੍ਹਣੀ 1186
ਖਰ 1186
ਖਰਚਾਮ 1187
ਖਰ-ਦੂਖਣ 1187
ਖਰਬਾਹਨੀ 1187
ਖਰ-ਮੋਹਰਾ 1188
ਖਰਲ 1187
ਖਰੂੰਡ ਬਲਾਉਣਾ 1188
ਖਰੂੰਦ ਧੁੱਖਣਾ 1188
ਖ਼ਵਾਜਾ ਖ਼ਿਜ਼ਰ 1188
ਖ਼ਵਾਜਾ ਮੁਈਨੁੱਦ-ਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ 1188
ਖੜਤਾਲ 1189
ਖੜਾ ਸਿਆਪਾ 1190
ਖੜਾਵਾ 1190
ਖਾਇਕ 1190
ਖ਼ਾਕ ਦਾ ਪੁਤਲਾ 1190
ਖਾਕੀ 1190
ਖਾਕੀ ਸਹਾਬ 1190
ਖ਼ਾਨ 1190
ਖ਼ਾਨਗਾਹ 1191
ਖ਼ਾਨ ਘੋੜੀ 1191
ਖ਼ਾਨਾਬਦੋਸ਼ 1191
ਖਾਰਾ 1192
ਖਾਰੇ ਚੜ੍ਹਨਾ 1192
ਖਾਰੇ ਦੇ ਗੀਤ 1193
ਖਾਰੇ ਬਦਲਣਾ 1193
ਖਾਰੇ ਲੰਘਾਈ 1193
ਖਾਰੇ ਲੁਹਾਈ 1193
ਖਿਉੜੇ 1194
ਖਿਆਹ 1194
ਖਿਚੜੀ 1194
ਖਿਚੜੀ ਚੌਂਕਾ 1194
ਖਿਜ਼ਰ 1194
ਖਿਡਾਵਾ 1195
ਖਿਡੌਣਾ 1195
ਖਿੱਤੀ 1196
• ਖਿਦੋ-ਖੂੰਡੀ 1196
ਖਿਦੋ ਖੇਹਨੂੰ 1196
ਖਿਦੋ ਪੱਟੀ 1196
ਖਿੰਧੋਲਾ 1196
ਖਿਲਤ 1196
ਖੀਉੜੇ 1197
ਖੀਰ 1197
ਖੀਰ ਸਾਗਰ 1197
ਖੀਰ ਚਟਾਈ 1197
ਖੁਸਰਿਆਂ ਦਾ ਨਾਚ 1198
ਖੁਖਰੈਣ 1198
ਖੁੱਡ ਕੋਂਚੂ 1199
ਖੁਤਬਾ 1199
ਖੁਰਲੀ 1199
ਖੁਲ੍ਹ ਸਮ ਸਮ 1199
ਖੁੱਲਰ 1199
ਖੂਹ 1199
ਖੂਹਣੀ 1200
ਖ਼ੂਨੀ ਹਨੇਰੀ 1201
ਖ਼ੂਨੀ ਮੁਰਕੀ 1201
ਖੇਸ 1201
ਖੇਹਨੂੰ 1201
ਖੇਡਣ ਵੇਲਾ 1202
ਖੇਡਣਾ (ਖੇਲ੍ਹਣਾ) 1202
ਖੇਡਾਂ 1201
ਖੇਤਰਪਾਲ 1203
ਖੇਤਰੀ 1203
ਖੇੜਾ ਦਿਉਤਾ 1204
ਖੇੜਾ ਪਤੀ 1204
ਖੈਰ ਮੁਬਾਰਕ 1204
ਖੈਰਾਮੂਰਤੀ 1204
ਖੋਸਲਾ 1205
ਖੋਸਾ 1205
ਖੋਖਰ 1205
ਖੋਖਰਾਇਣ 1206
ਖੋਖਰੈਣ 1206
ਖੋਖੀ 1206
ਖੋਜ-ਕਥਾ-ਰੂੜ੍ਹੀ 1207
ਖੋਜਦਾਰ 1206
ਖੋਜਾ 1206
ਖੋਜੀ 1208
ਖੋਟ 1208
ਖੋਤਾ 1208
ਖੋਤੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ 1209
ਖੋਪਰੀ 1210

ਗ

ਗਊ 1211
ਗਊ-ਗ੍ਰਾਸ 1212
ਗਊ ਦੁਆਲਣਾ 1212
ਗਊ ਮਣਸਣੀ 1212
ਗਊ-ਮੁਖਾ 1212
ਗਊ-ਲੋਕ 1212
ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰੀਏ 1213
ਗਹੋਰਾ 1213
ਗੰਘੜ 1213
ਗਗਨ ਦਮਾਮਾ 1214
ਗੱਗੜ 1214
ਗੰਗਾ 1214
ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ 1217
ਗੰਗਾ ਤੇਲੀ 1217
ਗੰਗਾ ਦਸਹਿਰਾ 1217
ਗੰਗਾ ਮਾਲਾ ਚੜ੍ਹਾਣਾ 1218
ਗਜ 1218
ਗਜਮੇਧ 1218
ਗਜ ਮੋਤੀ 1219
ਗਜਰਾ 1219
ਗਜਾਸੁਰ 1218
ਗੰਜੀਚਾਰਾ 1219
ਗੰਜੀ ਬਾਰ 1219
ਗਟ 1219
ਗਠ 1219
ਗਠ ਪਾਉਣਾ 1219
ਗਡ 1219
ਗੰਡ 1220
ਗੰਡਹੀ 1220
ਗੰਡਗਤ 1220
ਗੰਡ ਦਾ ਬੰਹ 1221
ਗੰਡਾ 1221
ਗੱਡੀ 1221
ਗਡੀਰਾ ਟੇਗਣਾ 1222
ਗੰਦ ਫੇਰਨਾ 1223
ਗੰਦ ਭੇਜਣਾ 1223
ਗੰਢਤ 1223
ਗਣ 1223
ਗਣੇਸ਼ 1223
ਗਣੇਸ਼-ਅੰਨ 1226
ਗਣੇਸ਼-ਗੱਦੀ 1226
ਗਣੇਸ਼ ਗੀਤਾ 1226
ਗਣੇਸ਼ ਚੱਕਰ 1226
ਗਣੇਸ਼ ਚੌਥ 1227
ਗਣੇਸ਼ ਦਾ ਚੱਧਰ 1227
ਗਣੇਸ਼ ਪੁਰਾਣ 1228
ਗਣੇਸ਼ ਪੂਜਾ 1228
ਗਣੇਸ਼ ਮੰਦਰ 1228
ਗਣੇਸ਼ੀ 1228
ਗਦਾ 1228
ਗਦਾਸੁਰ 1229
ਗੰਦਾਲ 1229
ਗੱਦੀ ਕਬੀਲਾ 1229
ਗੰਦੇੜਾ 1229
ਗੰਧਕ 1229
ਗੰਧ-ਮਾਦਨ 1229
ਗੰਧ-ਮ੍ਰਿਗ 1229
ਗੰਧਰਵ 1229
ਗੰਧਰਵ ਨਗਰੀ 1230
ਗੰਧਰਵ ਵਿਆਹ 1230
ਗੰਧਰਵ ਵੇਦ 1230
ਗਧੋਲਾ, ਗੰਧੋਲਾ 1230
ਗਨਕਾ 1230
ਗੰਨਾ 1231
ਗੱਪ 1231
ਗਪੌੜ ਸੰਖ 1231
ਗਯ 1232
ਗਯਾ 1232
ਗਯਾਲ 1233
ਗਰਦਨੀ 1233
ਗਰਭਤਾ 1233
ਗਰਾਹੀ ਦੇਣਾ 1235
ਗ੍ਰਹਿ 1235
ਗ੍ਰਹਿ ਕੁੰਡਲੀ 1236
ਗ੍ਰਹਿ ਗੋਚਰ 1236
ਗ੍ਰਹਿ ਚੜ੍ਹਨਾ 1236
ਗ੍ਰਹਿਣ 1236
ਗ੍ਰਹਿ ਪੂਜਾ 1237
ਗਰਿਮਾ 1239
ਗਰੀਬ ਦਾਸੀਏ 1239
ਗਰੁੜ 1239
ਗਰੁੜ ਗੰਗਾ 1240
ਗਰੁੜ ਦੁਗਾਰ 1240
ਗਰੁੜ ਪੁਰਾਣ 1240
ਗਰੁੜ ਪੂਜਾ 1240
ਗਰੁੜਾਰੀ 1240
ਗਰੇਵਾਲ 1241
ਗਲ ਪੱਲੂ ਤੇ ਮੂੰਹ ਘਾਹ 1241
ਗਲਮਾਨ, ਗਿਲਮਾਨ 1241
ਗਲੋਈ 1241
ਗਵ੍ਹਾਤੜੀ 1241
ਗਵਾਲਾ ਟਿੱਲਾ 1241
ਗੜ੍ਹ 1241
ਗੜ੍ਹ ਸ਼ੰਕਰ 1241
ਗੜ੍ਹ ਗੰਗਾ 1242
ਗੜ੍ਹ ਦਿਵਾਲਾ 1242
ਗੜਬੜ ਚੌਥ 1242
ਗੜੀਅਲ, ਗੁੜੀਅਲ 1242
ਗੜ੍ਹਤੀ, ਗੁੜ੍ਹਤੀ 1242
ਗਾਉਣ 1242
ਗਾਉਦਮ 1242
ਗਾਇਤਰੀ ਦੇਵੀ 1243
ਗਾਇਤਰੀ ਮੰਤ੍ਰ 1243
ਗਾਹਟੀ ਧੇੜਣਾ 1243
ਗਾਹਲੜੀ 1243
ਗਾਹਲਾ 1243
ਗਾਗਰ 1244
ਗਾਗਾ ਤੇਲੀ 1244

ਗਾਂਡੀਵ 1245
ਗਾਥਾ 1246
ਗਾਂਧਾਰੀ 1246
ਗਾਧੀ ਦੇ ਗੀਤ 1246
ਗਾਨਾ 1246
ਗਾਨਾ ਪੈਣਾ 1247
ਗਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹਣਾ 1247
ਗਾਨੀ 1247
ਗਾਨੇ ਦੇ ਗੀਤ 1247
ਗਾਮਾਸ਼ਾਹੀ 1247
ਗਾਰਗੀ 1247
ਗਾਰਤੀ 1247
ਗਾਲ੍ਹ ਬੁਲਾਉਣਾ 1247
ਗਾਲਵ 1248
ਗਾਲਾ ਚੱਕੀ 1248
ਗਾੜਾ 1248
ਗਾੜਾ ਦੇਵੀ 1249
ਗਿਆਰਵੀਂ ਦਾ ਪੀਰ 1249
ਗਿਆਰਾਂ 1249
ਗਿੱਟੀਆਂ 1250
ਗਿੱਦੜ 1250
ਗਿੱਦੜ ਸਿੰਗੀ 1250
ਗਿੱਦੜ ਗਿੱਦੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ 1250
ਗਿੱਧ 1250
ਗਿਰਗਿਟ 1250
ਗਿਰਧਰ 1250
ਗਿਰ-ਮਾਹਾ 1251
ਗਿਲ 1251
ਗਿਲਮਾਨ 1252
ਗਿਲਾਈ 1252
ਗੀਗਾ 1252
ਗੀਟੀ ਛੁਪਾਣਾ 1252
ਗੀਟੇ ਖੇਡਣਾ 1253
ਗੀਤ 1253
ਗੁਹਰਾਲੀ 1253
ਗੁਹਾਝਣੀ 1253
ਗੁੱਗੇ ਦੀ ਚੌਂਕੀ 1255
ਗੁੱਗੇ ਦੀ ਛੜੀ 1255
ਗੁਜਰਾਤ 1255
ਗੁਜਰਾਲ 1256
ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ 1256
ਗੁੱਜਰੀ 1256
ਗੁੱਝਾ 1256
ਗੁੱਝੀ ਬੰਲੀ 1257
ਗੁਟਕਾ 1257
ਗੁੱਡਾ 1257
ਗੁੱਡਾ ਗੁੱਡੀ ਪਿਟਣਾ 1257
ਗੁੱਡਾ ਬੰਨ੍ਹਣਾ 1258
ਗੁੱਡਾ ਗੁੱਡੀ ਦਾ ਵਿਆਹ 1258
ਗੁਣਾਦੇ 1258
ਗੁੱਤ 1259
ਗੁੱਥੀ ਹੱਥ ਦੇਣਾ 1259
ਗੁੱਪ 1259
ਗੁਪਤ ਦਾਨ 1259
ਗੁਪਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸੁਣਨਾ 1259
ਗੁਪਤਾ 1260
ਗੁਫਾ ਵਾਲਾ ਤਲਾਬ 1260
ਗੁੰਮਟੀ 1260
ਗੁਰਗਲਾ 1260
ਗੁਰਜਕਾਰ 1260
ਗੁਰ ਦੱਛਣਾ 1260
ਗੁਰ ਦੀਖਿਆ 1260
ਗੁਰ ਪੂਰਣਮਾ 1260
ਗੁਰਬੰਸ 1261
ਗੁਰ-ਮੰਤਰ 1261
ਗੁਰਾਹਾ (ਕਸਬਾ) 1261
ਗੁਰਾਹਾ (ਕਬੀਲਾ) 1261
ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਹੁੰ 1262
ਗੁਰੂ ਪੀਰ ਦਾ ਖੰਟ 1262
ਗੁਲਕਾਰੀ 1262
ਗੁਲਗੁਲਾ 1262
ਗੁਲ ਫੱਕਾ 1262
ਗੁਲੇਲ 1263
ਗੁਲੇਲੀ 1263
ਗੁੜ 1263
ਗੁੜ ਪੂਣੀ 1263
ਗੁੜਾਈ 1264
ਗੂਹ-ਗੜੁੱਥੀ 1264
ਗੂਹ-ਤੜਿਕੀ 1264
ਗੂੰਗੀ ਕੌਡੀ 1264
ਗੂਠੜਾ 1264
ਗੂਦਾਰਥ ਕਥਾ 1264
ਗੂਲ 1264
ਗੇਂਡੀ 1264
ਗੇਰੂ 1265
ਗੇਂਡਾ 1265
ਗੋਇੰਦਰ 1265
ਗੋਹ 1265
ਗੋਹਾ 1265
ਗੋਹਾ ਗਾਲ੍ਹੀ ਖੇਡਣਾ 126
ਗੋਕਲ 1265
ਗੋਖਰੂ, ਗੋਖੜੂ 1265
ਗੋਗਾ 1266
ਗੋਗੀ 1266
ਗੋਧਨ 1266
ਗੋਜਰ 1266
ਗੋਜੀ 1266
ਗੋਟੀ 1266
ਗੋਠ ਮਾਰਨਾ 1266
ਗੋਡਾ 1266
ਗੋਡਾ ਭੀਮ ਸੈਨ 1266
ਗੋਤ ਕੁਨਾਲਾ 1267
ਗੋਤਰ 1267
ਗੋਤਰਾਚਾਰ 1267
ਗੋਦ ਹਰੀ ਕਰਨਾ 126
ਗੋਦ ਭਰਨੀ 1268
ਗੋਦ ਲੈਣਾ 1268
ਗੋਦਾਵਰੀ 1268

ਗੋਪੀ ਚੰਦ 1269
ਗੋਪੀ ਚੰਦਨ 1271
ਗੋਬਰ 1271
ਗੋਬਰ ਗਣੇਸ਼ 1271
ਗੋਰਖ ਹਟੜੀ 1271
ਗੋਰਜਾ 1271
ਗੋਰਵਾ 1272
ਗੋਰਾ 1272
ਗੋਰਾ ਬਾਦਲ 1272
ਗੋਲਕ ਰੱਖਣਾ 1273
ਗੋਲਾ 1273
ਗੋਲਾ ਰੱਖਣਾ 1273
ਗੋਲੀ 1273
ਗੋਵਰਧਨ 1273
ਗੋਵਰਧਨ ਪੂਜਾ 1273
ਗੌਣ 1274
ਗੌਣੀਮਾਰ 1274
ਗੌਤਮ 1274
ਗੌਤਮੀ 1274
ਗੌਤਮੀ ਸਿਲਾ 1274
ਗੋਤ 1274

ਘ

ਘਊ 1275
ਘਈ 1275
ਘਸ 1275
ਘੱਕਾ ਕੋਟਲੀ 1275
ਘਗਰਾ 1275
ਘਗਰੀ ਦਾ ਸਾਕ 1275
ਘੱਗੋਟਾ 1275
ਘੱਘਰ 1275
ਘਟੋਤਕਚ 1276
ਘੰਡਾ-ਹੇੜਾ 1276
ਘੰਦੋਲਾ 1276
ਘਨ 1276
ਘਰੌਂਧੀ, ਘਰੂੰੜੀ 1277
ਘਰੌਂਧਾ 1277
ਘੜਮਸ ਘੋੜੀ 1277
ਘੜਾ 1277
ਘੜਾ ਘੜੋਲੀ 1278
ਘੜਾ ਫੋੜਨਾ 1278
ਘੜਿਆਲ 1278
ਘੜੋਲੀ ਭਰਨੀ 1278
ਘਾਹ 1279
ਘਾਟ 1279
ਘਾਟੀ ਚੰਦਰਮਾ 1279
ਘਾਟੇ ਦੇ ਦਿਨ 1280
ਘਿਉ 1280
ਘਿਓਰ 1280
ਘਿਰਥ 1280
ਘੁਆਂਗੜੇ 1280
ਘੁੰਗਟ ਬਾਗ 1280
ਘੁੰਗਣੀਆਂ 1281
ਘੁੰਗਰਾਲ 1281
ਘੁੰਗਰੂ 1281
ਘੁੰਗਰੂ ਬੋਲਣਾ 1281
ਘੁੱਗੀ 1281
ਘੁੱਗੂ 1281
ਘੁੱਗੂ ਘਾਂਗੜੇ 1282
ਘੁੱਗੂ ਘੋੜੇ 1282
ਘੁੰਡ 1282
ਘੁੰਡ ਉਤਾਰਨਾ 1282
ਘੁੰਡ ਚੁਕਾਈ 1282
ਘੁੰਮਣ 1283
ਘੁੰਮਣ ਵਾਟੀ 1283
ਘੁੰਮਰ 1284
ਘੁੰਮਾਈਆਂ 1284
ਘੁਮਾਟਣੀਆਂ 1284
ਘੁੰਮਿਆਰ 1284
ਘੁਰਾੜੇ 1284
ਘੁੜਨਾਲ 1284
ਘੁਰੇਈ 1286
ਘੂਲ 1286
ਘੇਸੂ 1286
ਘੋਬ 1286
ਘੋਬੋ 1287
ਘੋਰ ਘੁਮੰਡ 1287
ਘੋਰਨੀ 1287
ਘੋਗਾ 1287
ਘੋਲ ਪਿਲਾਉਣਾ 1287
ਘੋੜ ਸੂਲ 1287
ਘੋੜਾ 1287
ਘੋੜਾ ਘੁੰਮਣਾ 1289
ਘੋੜਾ ਫੇਰਨਾ 1289
ਘੋੜੀ ਹੇਠੋਂ ਲੰਘਣਾ 1290
ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹਨਾ 1290
ਘੋੜੀ ਟੱਪਾ 1290
ਘੋੜੀ ਦੀ ਸਵਾਰੀ 1290
ਘੋੜੀ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ 1291
ਘੋੜੀ ਦੇ ਗੀਤ 1291
ਘੋੜੇਵਾਹ 1292

ਜਿਲਦ 6

ਚ

ਚਸ਼ਮਾ 1293
ਚਸ਼ਮਾ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ 1293
ਚਹੁੰ-ਘੜੀਆ ਮਹੂਰਤ 1293
ਚਹੁੰ-ਧਾਮੀ 1294
ਚੱਕ 1294
ਚੱਕ ਪੂਜਣਾ 1294
ਚਕਮਕ 1295
ਚੱਕਰ 1295
ਚੱਕਰਚੂੰਡਾ 1295
ਚੱਕਰ-ਤੀਰਥ 1295

ਚੱਕਲੱਠੀ 1296
ਚੱਕਲੀ 1296
ਚਕਵਾ 1296
ਚੱਕੀ ਚੁੰਗ 1296
ਚੱਕੀ ਰਾਹਾ 1297
ਚਕੋਰੀ 1297
ਚਕੋਰ 1297
ਚੱਟਾਲੀ 1298
ਚਛੂੰਦਰ (ਛਛੂੰਦਰ) 1298
ਚੱਟੂ-ਮੋਹਲਾ ਦੀ ਕਥਾ 1298
ਚੱਠ 1298
ਚੱਠਾ 1298
ਚੇਤ 1299
ਚੰਡਕਾ 1299
ਚੰਡਾਲ 1299
ਚੰਡੀ ਦੇਵੀ 1299
ਚੰਡੀ ਪਾਠ 1299
ਚੰਡੋਲ 1299
ਚੰਡੋਲਾ 1300
ਚੱਦਾ 1300
ਚਤੁਰਥੀ 1300
ਚੰਦ ਕੌੜਾ 1300
ਚੰਦਨ 1300
ਚੰਦਨ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ 1300
ਚੰਦਨਹਾਰ 1301
ਚੰਦਨਹਾਰੀ 1301
ਚੰਦਰਹਾਸ 1301
ਚੰਦਰ ਕਲਾ 1301
ਚੰਦ੍ਰਕਾ 1302
ਚੰਦ੍ਰਕਾਂਤ 1302
ਚੰਦਰ ਗ੍ਰਹਿਣ 1302
ਚੰਦਰਧਰ 1302
ਚੰਦਰ ਬ੍ਰਤ (ਵਰਤ) 1302
ਚੰਦਰ ਬਦਨ 1302
ਚੰਦਰ ਬਦਰ 1303
ਚੰਦਰ ਭਾਗਾ 1303
ਚੰਦਰ ਲੋਕ 1305
ਚੰਦਰ ਵੰਸ਼ 1305
ਚੰਦਰ ਵਰਸ਼ 1305
ਚੰਦਰਾਇਣ ਵਰਤ 1306
ਚੰਦ੍ਰਾਵਲ 1306
ਚੰਦਾਨੀ 1307
ਚੰਦੀ 1307
ਚੰਦੇਲ 1307
ਚੰਦੋਆ 1307
ਚੰਦੋਰੀ 1307
ਚੰਨ (ਕਾਵਿ ਰੂਪ) 1307
ਚੰਨ (ਚੰਦ੍ਰਮਾ) 1308
ਚੰਨ-ਪੂਜਾ 1309
ਚੰਨ-ਮਿੱਥ 1310
ਚਨਾਰ ਪੀਰ 1312
ਚਨਿਓਟ 1312
ਚੰਨਿਆ 1313
ਚੱਪਣੀ 1313
ਚੰਪਾਕਲੀ 1313
ਚੰਬਾ 1313
ਚੰਬਾਵਤੀ 1313
ਚਮਗਿੱਦੜ 1314
ਚਰਖ-ਪੂਜਾ 1314
ਚਰਖਾ 1314
ਚਰਖੇ ਮਰੋੜੀ 1315
ਚਰਣਾਮ੍ਰਿਤ 1315
ਚਰਨ ਚੌਂਕ 1315
ਚਰਨ ਧੂੜ 1315
ਚਰਨ-ਪਾਹੁਲ 1317
ਚਰਿਤ੍ਰ, ਚਲਿਤ੍ਰ 1317
ਚਲ੍ਹੀਹਾ 1318
ਚਲ੍ਹੀਹਾ ਦੇਣਾ 1319
ਚਵਰ (ਚੋਰ) 1319
ਚਾਹਲੀਆ 1319
ਚਾਹਿਲ 1320
ਚਾਕ 1320
ਚਾਦਰ ਚਾੜ੍ਹਨਾ 1321
ਚਾਨਣ ਪੱਖ 1321
ਚਾਬ 1322
ਚਾਰ 1322
ਚਾਰ (ਸੰਖਿਆ) 1322
ਚਾਰ ਜਾਤੀ 1323
ਚਾਰ ਧਾਰ 1323
ਚਾਲੀ ਅਬਦਾਲ 1323
ਚਾਵਲ 1323
ਚਿੱਕੜ ਬਰਾਦਰੀ 1324
ਚਿਕਾੜਾ 1324
ਚਿੱਚਰਾ 1324
ਚਿੱਟਾ ਬਾਜ 1324
ਚਿੱਠੀਆਂ ਘਤਾਵਣ 1324
ਚਿੰਤਪੂਰਨੀ 1325
ਚਿਤਰਨੀ 1325
ਚਿੱਪੀ 1325
ਚਿੱਬਰੀ 1325
ਚਿਮਟਾ 1325
ਚਿਰਚਿਟਾ 1325
ਚਿਰਾਗੀ 1325
ਚਿਲਾ 1325
ਚਿੜਵੇ 1326
ਚਿੜੀ 1326
ਚਿੜੀ ਚੜੂੰਗਾ 1326
ਚਿੜੀ ਪੰਚਾ 1327
ਚੀਕਾ 1327
ਚੀਕੂ 1327
ਚੀਚ ਛੱਲਾ 1327
ਚੀਚ ਵਹੁਟੀ 1327
ਚੀਚੋਂ ਚੀਚ ਘੰਦੋਲੀਆਂ 132
ਚੀਂਜੋਂ ਤਰਪ 1328
ਚੀਣਾ 1328
ਚੀਮਾ 1328
ਚੀਰ, ਚੀਰਾ 1328
ਚੀਰ ਸੰਸਕਾਰ 1329

ਚੰਗ 1330
ਚੰਗਲ 1330
ਚੁੰਗਾ 1330
ਚੁਟਕਲਾ 1330
ਚੁਟਕੀ ਮਾਰਨਾ 1330
ਚੁਟਾਪਲਾ 1330
ਚੁੰਨੀ 1330
ਚੁੰਨੀ ਚਾੜ੍ਹਨਾ 1330
ਚੁਪੀਤੀ 1331
ਚੁੱਲ੍ਹ 1331
ਚੁੱਲ੍ਹਾ 1331
ਚੁੱਲੀ 1332
ਚੁੱਲੀ ਦੇਣਾ 1332
ਚੁੱਲੀਆਂ ਲੈਣੀਆਂ 1332
ਚੁਵਰ੍ਹੀ 1332
ਚੁੜੇਲ 1332
ਚੂਹਾ 1334
ਚੂਚਕ 1334
ਚੂੰਡਕਰਣ ਸੰਸਕਾਰ 1334
ਚੂੰਡਾ 1335
ਚੂੰਡਾ ਵੇਡ 1335
ਚੂਰਮਾ 1335
ਚੂਰਾ 1335
ਚੂਰੀ 1335
ਚੂਰੀ ਦੇਣੀ 1336
ਚੂੜਾ 1336
ਚੂੜੀਆਂ 1336
ਚੂੜੇ ਦੇ ਗੀਤ 1336
ਚੇਤਰ 1336
ਚੇਲ 1336
ਚੇਲਕੀ 1337
ਚੇਲੜੀ 1337
ਚੇਲਾ 1337
ਚੋਆ 1337
ਚੋਟ 1338
ਚੋਪ 1338
ਚੋਪੜਾ 1338
ਚੋਰ ਭੁਲਾਈ 1338
ਚੋਲ 1339
ਚੋਲਾ ਸਾਹਿਬ 1339
ਚੋਲਾ ਪਹਿਨਾਣਾ 1340
ਚੋਲੀ ਪੰਥ 1340
ਚੋਸਨ 1340
ਚੌਸਰ 1341
ਚੌਕ 1341
ਚੌਕ ਉਲੰਘਣਾ 1341
ਚੌਕਡ 1341
ਚੌਕ ਪੂਰਨਾ 1341
ਚੌਕ ਦੁੱਲ 1341
ਚੌਕ ਵਧਾਣਾ 1341
ਚੌਕੜ 1341
ਚੌਕਾ 1342
ਚੌਕਾ ਨਵਾਂ ਕਰਨਾ 1342
ਚੌਕੀ 1342
ਚੌਕੀ ਚੜ੍ਹਨਾ 1342
ਚੌਕੇ ਚੜ੍ਹਨਾ 1343
ਚੌਕੇ ਪਾਉਣਾ 1343
ਚਖੰਡੂ 1343
ਚੌਤਾਰਾ 1343
ਚੌਥਾ 1343
ਚੌਥਾ ਵਰ੍ਹਾ (ਸੁੱਖ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ) 1343
ਚੌਦਸ 1343
ਚੌਧਰਾਣੀ 1343
ਚੌਧਰੀ 1344
ਚੌਧਵੀਂ ਦਾ ਚੰਨ 1344
ਚੌਪੜ 1344
ਚੌਮਾਸਾ 1345
ਚੌਮਾਸੀ (ਚੱਤਰਮਾਸੀ) ਵਰਤ 1345
ਚੌਮੁਖੀਆ ਦੇਵੀ 1345
ਚੌਮੁੰਡਾ ਦੇਵੀ 1346
ਚੌਰਾਸੀ 1346
ਚੌਰਾਸੀ ਅੰਕ 1346

ਛ

ਛੱਕਾ 1347
ਛੱਛ 1348
ਛਜ 1348
ਛਜਕਰਣ 1348
ਛੱਜ ਕੁਟਣਾ 1348
ਛੱਜਲੀ 1349
ਛੱਜੂ ਭਗਤ 1349
ਛੱਟਤਿਲਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 1349
ਛੱਟਾ ਮਾਰਨਾ 1350
ਛੱਟੀ 1350
ਛੱਟੀਆਂ ਖੇਡਣਾ 1351
ਛੱਟੀਆਂ ਝੱਲਣਾ 1351
ਛੱਟੀ ਦੇਵੀ 1351
ਛਣਕੇਗਣ 1351
ਛਣਛਣ 1351
ਛੱਤ-ਮਕਾਨ ਪਿੰਡ 1351
ਛੱਤਰ 1351
ਛੱਤਰੀ 1352
ਛੱਤੀ 1352
ਛੱਤੀ ਜੁੱਗ 1352
ਛੱਤੀ ਟੱਕੇ 1352
ਛੱਤੀ ਪਖੰਡ 1352
ਛੱਤੀ ਭੋਜਨ 1353
ਛੱਤੇ 1353
ਛੰਦ 1353
ਛੰਨਾ ਖੇਡਣਾ 1353
ਛਨਿਛਰ 1354
ਛਨਿਛਰਵਾਰ 1354
ਛੰਨੀਆਂ 1354
ਛਪਣ ਛੋਤ 1355
ਛੱਪੜ 1355
ਛੱਬਾ 1355
ਛੱਬੀ ਦੀ ਚੁੰਨੀ 1355
ਛਬੀਲ 1355
ਛਬੇਲ ਦਾਸ 1355
ਛਬੇਲ ਪੰਥ 1355

ਛੱਮਛਣੀ 1356
ਛੱਮਾਸ 1356
ਛਮਾਹਾ ਥੱਬਾ 1356
ਛਮਾਹੀ 1356
ਛੱਲਾ 1356
ਛੱਲਾ ਬਦਾਸੀਰ 1357
ਛਲਾਵਾ 1357
ਛੱਲੀ 1357
ਛਲੇਡਾ 1357
ਛਲੱਣੀ ਉਤਾਰਨਾ 1358
ਛੜੱਪਾ 1358
ਛੜਾ 1358
ਛੜੀ 1358
ਛਾਉਂ ਛੁਡਾਵਣੀ 1358
ਛਾਇਆ 1359
ਛਾਇਆ ਉਤਾਰਨੀ 1359
ਛਾਇਆ ਸਾਮਗ੍ਰੀ 1360
ਛਾਇਆ ਦਾਨ 1360
ਛਾਇਆ ਪਾਤਰ 1360
ਛਾਇਆ ਪੁਰਸ਼ 1360
ਛਾਈ 1360
ਛਾਹ ਵੇਲਾ 1361
ਛਾਗਾ 1361
ਛਾਛ ਕਮਨੀ 1361
ਛਾਣਨੀ ਉਤਾਰਨਾ 1361
ਛਾਣਨੀ ਭਰਨਾ 1361
ਛਾਤੀਆਂ 1361
ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਥੱਕ 1361
ਛਾਪ 1362
ਛਾਪੇ 1362
ਛਿਹਰਟਾ 1362
ਛਿੱਕ 1362
ਛਿੰਗ (ਛਿੰਘ) ਤਵੀਤ 1362
ਛਿੱਛਲੀ ਤਾਰਨੀ 1362
ਛਿੰਜ 1362
ਛਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਲਾ 1363
ਛਿੱਬੀਆਂ ਦੇਣਾ 1363
ਛੁਹਾਰਾ 1363
ਛੁੱਟੜ 1363
ਛੁਰੀ 1364
ਛੁਤੀਮਾਰ 1364
ਛੂ 1364
ਛੂਈ ਮੂਈ 1364
ਛੂਛੱਕ 1364
ਛੂਟੀ 1364
ਛੂਟੀ ਕੰਨਣੀ 1365
ਛੇਜ 1365
ਛੇ-ਜਾਤੀ 1365
ਛੇ-ਮੁਖਾ 1365
ਛੈਣੇ 1365
ਛੋਟੀ ਗਊ 1365
ਛੋਟੀ ਦਿਵਾਲੀ 1366
ਛੋਤ 1366
ਛੋਪ 1366
ਛੋਲੀ 1366

ਜ

ਜਈ 1367
ਜੱਸ 1367
ਜੱਕੀ 1367
ਜਹੰਨਮ 1367
ਜਹਾਜ਼ 1367
ਜਹਾਨੀਆਂ ਪੀਰ 1367
ਜ਼ਹਿਰ 1368
ਜ਼ਹਿਰ ਮੁਹਰਾ 1368
ਜਕਰੀਆ 1368
ਜਕੜੀਆ ਖੇਡਣਾ 1368
ਜ਼ਕਾਤ 1368
ਜੱਖ 1369
ਜੱਖ ਪੂਜਾ 1369
ਜੱਗ 1371
ਜਗਦੰਬਾ 1371
ਜਗਨ ਨਾਥ 1371
ਜੰਗਮ 1372
[illegible]
ਜਗਾਧਰੀ 1374
ਜੱਗੀ 1374
ਜਗੌਟਾ 1374
ਜਜਮਾਨ 1374
ਜਜਮਾਨੀ 1374
ਜਜੀਆ 1375
ਜੰਞ 1376
ਜੰਞ ਚਲਣੀ 1376
ਜੰਞ ਬੰਨ੍ਹਣੀ 1376
ਜਟਕੀ 1376
ਜਟਾਸੁਰ 1377
ਜਟਾਧਾਰੀ 1377
ਜਟਾਯੂ 1377
ਜਠੇਰੇ 1377
ਜੰਡ 1378
ਜੰਡ ਸਾਹਿਬ 1378
ਜੰਡ-ਖੜੰਗ 1379
ਜੰਤਰ 1379
ਜੰਤਰੀ 1380
ਜੰਦਰਾ 1380
ਜੰਧਰੀ 1380
ਜਨ 1380
ਜਨਕ 1380
ਜਨਮ ਅਸ਼ਟਮੀ 1381
ਜਨਮ ਕੁੰਡਲੀ 1381
ਜਨਮ ਪੱਤਰੀ 1381
ਜਨਮੇਜਾ 1381
ਜਨੇਰ 1382
ਜੱਫਲ ਕੌਡੀ 1382
ਜਬਰਾਈਲ 1382
ਜ਼ਬੂਰ 1382
ਜਮ 1382
ਜ਼ਮ ਜ਼ਮ 1383
ਜਮਦੀਪਕ 1383
ਜਮਦੂਜ 1383
ਜਮਦੂਤ 1383
ਜਮਪੁਰੀ 1383
[illegible] 1384

ਜਲ-ਸਮਾਧ 1384
ਜਲ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ 1384
ਜਲ ਜੋਗਨੀ 1385
ਜਲ-ਦਾਨ (ਜਲੋਤਸਰਗ) 1385
ਜਲਦਾਨੀ 1385
ਜਲੰਧਰ ਦੈਂਤ 1385
ਜਲ ਪਰੀ 1386
ਜਲ ਪ੍ਰਵਾਹ 1386
ਜਲ ਪ੍ਰੀਖਿਆ 1386
ਜਲ ਪੂਜਾ 1387
ਜਲ ਭਰਨਾ 1389
ਜਲ ਮੂੰਹ ਲਗਾਣਾ 1389
ਜਲ ਲਾਵਾਂ 1390
ਜਲਵਾ ਪੂਜਨ 1390
ਜਲਾਲੀ 1390
ਜਲਾਲੀ ਸੰਪਰਦਾਇ 1391
ਜਲੂਸ 1391
ਜਵਾ 1392
ਜਵਾਈ 1392
ਜਵਾਸਾਂ 1392
ਜਵਾਬਨਾਮਾ 1392
ਜਵਾਰਾ 1392
ਜਵਾਲਾ ਦੇਵੀ 1392
ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ 1392
ਜੜ੍ਹ ਸਾਤਾ 1393
ਜੜ੍ਹ ਪੂਜਾ 1393
ਜੜ੍ਹੀ ਮਸਾਣ 1396
ਜ਼ਾਹਿਰ ਪੀਰ 1396
ਜ਼ਾਹਿਰ ਪੀਰ ਦਾ ਝੰਡਾ 1396
ਜਾਗ 1397
ਜਾਗੋ 1397
ਜਾਤ ਕਰਮ ਸੰਸਕਾਰ 1397
ਜਾਤਰਾ ਬੀਜ 1398
ਜਾਦੂ-ਟੂਣਾ 1399
ਜਾਦੂ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ 1405
ਜਾਨਵਰ ਆਸ਼ਕ 1405
ਜਾਨਵਰਾਂ ਬਾਰੇ ਭਰਮ-ਵਹਿਮ 1406
ਜਾਮੇ ਜਮ 1408
ਜਾਲ (ਜ਼ਾਹਿਰ) ਪੀਰ 1408
ਜਿਉਣਾ ਮੌੜ 1408
ਜ਼ਿਆਰਤ 1409
ਜਿਸਤ ਟਾਂਕ 1409
ਜਿਹਲਮ 1409
ਜ਼ਿਕਰ 1410
ਜਿਗਰਖੰਡ 1410
ਜਿੰਦ ਪੀਰ 1410
ਜਿੰਦਾ ਸ਼ਾਹ ਮਦਾਰ 1410
ਜਿੰਦਾ ਕਲਿਆਨ 1410
ਜਿੰਦੂਆ 1411
ਜਿਨ 1411
ਜੀ 1412
ਜੀਉ 1413
ਜੀਉਤਾ 1413
ਜੀਉਣ ਬੂਟੀ 1413
ਜੀਣ-ਪਟਾ 1413
ਜੀਵਾਤਮਾ 1413
ਜੁਗ 1414
ਜੁਗਨੀ 1414
ਜੁੱਬਾ ਸ਼ਰੀਫ਼ 1414
ਜੁਮਾ 1414
ਜੁਮੇਰਾਤ 1415
ਜੂਨਾ ਟਿੱਬਾ 1415
ਜੂਨ ਪਰਖਣਾ 1415
ਜੇਘੜ 1415
ਜੇਠ 1415
ਜੇਠਾ 1416
ਜੇਠਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 1416
ਜੇਠਾਰਾ 1416
ਜੈਜੈ 1416
ਜੈ ਦੇਵਾ 1416
ਜੈ ਮਾਲਾ 1416
ਜੋਹਰੀ 1416
ਜੋਗਣੀਆਂ, ਕਲਜੋਗਣੀਆਂ 1417
ਜੋਗਿੰਦਰਾ 1417
ਜੋਤ ਸਰੂਪ 1418
ਜੋਤਸ਼ੀ 1418
ਜੋਤ ਜਗਾਉਣਾ 1419
ਜੋਤਰਲਿੰਗ 1420
ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿਦਿਆ 1420
ਜੋਤੀ 1422
ਜੋਤੀਸਰ 1422
ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ 1422
ਜੋਧਣ 1422
ਜੋਧਾ ਵੀਰਾ ਪੂਰਬਾਣੀ 1422
ਜੋੜਾ 1423
ਜੋੜੇ ਝਾੜਨਾ 1423
ਜੋੜੇ ਭਾਈ 1423
ਜੌਂ 1423
ਜੌਹਰ 1424

ਝ

ਝਉਲਾ ਵੇਖਣਾ 1425
ਝੱਖੜ 1425
ਝੰਗ 1425
ਝੱਗਾਰਾ 1425
ਝੰਗੜ 1426
ਝੱਗਾ ਪਹਿਨਣਾ 1426
ਝੰਜਗੜਾ 1426
ਝੱਜਾ 1426
ਝੰਜੋਟੀ 1426
ਝੱਝਰੀ 1426
ਝਟਕਾ 1427
ਝੰਡ 1427
ਝੰਡ ਫੂਕ 1427
ਝੰਡੀਆਂ 1427
ਝਨਾਂ 1428
ਝਬੇਲ 1428
ਝਲਾਈ 1428
ਝੜੀ 1428
ਝਾਜਰ 1428
ਝਾਟਾ 1428
ਝਾਂ ਬਿੱਲੀਆਂ 1428

ਝਿੱਲਤੀਆਂ 1430
ਝਿੱਲੀ 1430
ਝਿੜੀ ਦਾ ਮੇਲਾ 1430
ਝੀਊਰ 1430
ਝੀਂਡ-ਫੂਕ 1431
ਝੁੰਗਾ 1431
ਝੁਝੂਆ 1431
ਝੁੜਾ ਮਾਰਨਾ 1431
ਝੁਮਕਾ 1431
ਝੁੰਮਰ 1432
ਝੁਲਕਾ 1432
ਝੁੱਲਣਾ 1432
ਝੇਂਟੜਾ 1432
ਝੋਰ 1432
ਝੋਲ ਸੁਟਣੀ 1433
ਝੋਲੀ 1433
ਝੋਲੀ ਪਾਉਣਾ 1433

ਟ

ਟਊਆ 1434
ਟਹਿਣੀ ਫੇਰਨਾ 1434
ਟੱਕ ਦੇਸ 1434
ਟੱਕ ਲਾਉਣਾ 1434
ਟੱਕਾ 1434
ਟਟਹਿਣਾ 1435
ਟਟੀਹਰੀ 1435
ਟੰਡਨ 1435
ਟੱਪਾ 1436
ਟੱਬਰ 1436
ਟੱਮਕ 1436
ਟਮਕੀਰਾ 1436
ਟਰੂ 1436
ਟੱਲੀ 1436
ਟਾਹਣਾ 1437
ਟਾਹਰ 1437
ਟਾਹਲੀ 1437
ਟਾਹਲੀ ਸਾਹਿਬ 1437
ਟਾਕ ਵਿਰਤੀ 1437
ਟਾਡ 1438
ਟਾਡਾ 1438
ਟਾਡਾ ਉਰਮੜ 1438
ਟਾਪੂ 1438
ਟਿਕਟਿਕੀ 1438
ਟਿਕਣੀ 1439
ਟਿੱਕਾ 1439
ਟਿੱਕਾ ਸਾਹਿਬ 1439
ਟਿੱਕਾ ਭਈਆ ਦੂਜ 1439
ਟਿੱਕੀ ਫੱਕਾ 1439
ਟਿੱਕੇ ਦੀ ਰਸਮ 1440
ਟਿੰਡਾਂ 1440
ਟਿਪਣੀ ਨਾਚ 1440
ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ 1440
ਟਿਲਵਾ ਟਿਲਵੀ 1441
ਟਿੱਲਾ 1440
ਟਿੱਲਾ ਬਾਲ ਗੁੰਦਾਈ 1441
ਟੀਚਾ 1442
ਟੀਟਣਾ 1442
ਟੁੱਕਰ ਫੇਰਨਾ 1442
ਟੁੱਟਦੇ ਤਾਰੇ 1442
ਟੁੰਡਾ ਅਸਰਾਜ 1442
ਟੁਣਾ-ਟੱਪਾ 1442
ਟੇਕ 1442
ਟੇਕਲਾ 1443
ਟੇਟਕਾ 1443
ਟੇਵਾ 1443
ਟੋਕਰੀ ਦਾ ਨੇਗ 1443
ਟੋਟਕਾ 1443
ਟੋਟਮ (ਗੋਤਰ ਚਿੰਨ੍ਹ) ਦੀ ਪੂਜਾ 1444
ਟੋਭਾ 1447
ਟੋਰਨ (ਤੋਤਾ) ਚਟਕਾਰਨਾ 1447
ਟੋਰਨਾ 1448
ਟੋਰ 1448

ਠ

ਠੱਗ 1449
ਠੱਗ-ਦੇਉ 1449
ਠੱਟਾ, ਠੱਠੀ 1450
ਠੱਠੇ 1450
ਠੰਢਾ ਪੱਖਾ 1450
ਠੰਢਾ ਮਹੀਨਾ 1450
ਠੰਢੀ ਕੜਾਹੀ 1450
ਠੰਢੀ ਦੇਣੀ 1450
ਠੱਪਾ 1450
ਠਾਕਣਾ 1451
ਠਾਕਣੀ 1451
ਠਾਕਰ 1451
ਠਾਕਾ 1451
ਠਾਣੇਪਤੀ 1452
ਠੀਕਰਾ ਭੰਨਣਾ 1452
ਠੀਕਰੀਆਂ ਖੇਡਣੀਆਂ 1452
ਠੀਕਰੀ ਦੀ ਰੀਤ 1452
ਠੀਕਰੀ ਪਹਿਰਾ 1452

ਡ

ਡਊਂ 1453
ਡਸਕਾ 1453
ਡਹਨ ਵਿਛਾਣਾ 1453
ਡਹਰ 1453
ਡਹਾ 1453
ਡਹੀਂਡੀ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ 1454
ਡੱਕ 1454
ਡੱਕਾ ਸਿਟਣਾ 1454
ਡੱਕਾ ਤੋੜਨਾ 1454
ਡਖਣਾ 1454
ਡੰਗ ਦਾ ਮੰਤਰ 1454
ਡੰਗੰਤਰੇ 1454
ਡਠਲੀ 1455
ਡੰਡ 1455
ਡੰਡਕੜੇ ਖੇਡਣਾ 1455
ਡੰਡ ਟਪੱਸੀ 1455
ਡੰਡ ਤਾਲ 1455
ਡੰਡਾ ਡੁਕ 1456
ਡੰਡਾ ਛੁਕਣਾ 1456
ਡੰਡਾ ਡੋਲੀ 1456
ਡੰਡਾ ਪਕੜਨਾ 1456

ਡੰਡੀ ਵੇਰਣ 1456
ਡੱਡੂ ਭੰਨਣਾ 1457
ਡੰਡੌਤ 1457
ਡਦਵਾਲ 1457
ਡਏਤ੍ਰਾ 1457
ਡਫ 1457
ਡਫਲ ਕੰਡਾ 1457
ਡਬੀਆਂ ਮਾਰਨਾ 1457
ਡਮਠਾਲ ਦਾ ਆਸ਼ਰਮ 1457
ਡਰਨਾ 1458
ਡਾਊਂ 1456
ਡਾਕਣੀ 1458
ਡਾਕ ਬੰਗਲਾ 1458
ਡਾਲਣਾ 1458
ਡਾਲ ਮੰਗਣਾ 1458
ਡਾਲੀ 1458
ਡਿਕ ਡਿਕ ਡੋ ਡੋ 1458
ਡਿਚ ਵੱਟਾ 1458
ਡੀਹਰ 1459
ਡੀਲਾ 1459
ਡੂਗਰ ਪੂਜਾ 1459
ਡੂਢਣਾ 1459
ਡੂਮ 1459
ਡੂੰਮਾਂ ਦਾ ਕਾਂ 1459
ਡੇਹਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ 1459
ਡੇਕ 1460
ਡੇਦ ਲਾਲ 1460
ਡੇਲਾ ਚੁਣਨਾ 1460
ਡੇਣ 1461
ਡੋਡਾ 1461
ਡੋਰਾ 1461
ਡੋਰੀਆ 1461
ਡੋਰੂ 1461
ਡੋਲਾ ਉਡਨਾ 1462
ਡੋਲੀ 1462
ਡੋਲੀ ਦੇ ਗੀਤ 1462

ਢ

ਢਉਆ 1463
ਢਹਾ 1463
ਢੱਗਾ 1463
ਢੰਗਾ 1463
ਢੱਡ 1464
ਢਮਕੀਰੀ 1464
ਢੱਲਾ 1464
ਢਾਈ 1464
ਢਾਈ ਸਿਰਾ 1464
ਢਾਈ ਘਰੇ ਖੱਤ੍ਰੀ 1464
ਢਾਈ ਦਿਨ ਦੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ 1464
ਢਾਹ ਮਾਰਨਾ 1465
ਢਾਕ ਪਲਾਸ 1465
ਢਾਕੇ ਦੀ ਮਲਮਲ 1465
ਢਾਂਡਣੀ 1466
ਢਾਡੂ 1466
ਢਾਢ 1466
ਢਾਲ-ਤਲਵਾਰੀ 1466
ਢਾਵਾਂ 1466
ਢੀਂਗੜਾ 1466
ਢੁਕਾਅ 1466
ਢੱਚਰਾਂ 1467
ਢੂੰਡੀਆ 1467
ਢੇਡੂ 1467
ਢੇਰਨੀ 1467
ਢੇਰੀ ਲਿਪਣਾ 146
ਢੋਲਾ ਚੈਥ 1467
ਢੋਲ 1467

ਤ

ਤਸਹੁੱਦ 1468
ਤਸਟਾ 1468
ਤਸਬੀਹ 1468
ਤਸਲੀਮ 1468
ਤਸਵੀਰੇ ਇਸ਼ਕ 1469
ਤਸੀਹਾ 1469
ਤਹਿਤੱਤ ਪਰਾਉਂਠਾ 1469
ਤਹਿਮਤ 1469
ਤਹੂਰ (ਸ਼ਰਾਬ) 1469
ਤਹੌਤ 1469
[illegible] 1470
ਤਖਤ ਸੁਲੇਮਾਨੀ
ਤਖਤ ਹਜ਼ਾਰਾ 14
ਤਖਤ ਚੜ੍ਹਨਾ 14
ਤਖਤੀ 1471
ਤਖੱਲੁਸ 1471
ਤੱਗ, ਤੱਗਾ 1471
ਤੰਗਲੀ 1471
ਤੱਜਣਾ 1471
ਤਣੀ ਬੰਨ੍ਹਣੀ 14
ਤੰਤ੍ਰ 1471
ਤੰਤ੍ਰ-ਮੰਤ੍ਰ 1472
ਤੱਤਾ ਲੋਹਾ ਚੱਟਣਾ
ਤੱਤੀ ਵਾ 1472
ਤਤੋਲਾ 1472
ਤੰਦ ਤੋੜਨਾ 147
ਤੰਦ ਮਰੋੜਨਾ 14
ਤੰਦਾਰਾ 1473
ਤੰਦੀ 1473
ਤੰਦੀਰੀ 1473
ਤੰਦੂਆ 1473
ਤੰਦੂਰ 1473
ਤਨਖਾਹ 1473
ਤਨਖਾਹਨਾਮਾ 14
ਤਨਖਾਹੀਆ 147
ਤਪਤ ਮੁਦਰਾ 14
ਤਪਾਵਸ 1474
ਤਬਕ 1474
ਤਬਰੇਜ਼ 1475
ਤਬਲਾ 1475
ਤਬੁਰਕ 1475
ਤਬੂਤ 1475
ਤੰਬੂਰ 1475
ਤੰਬੋਲ 1475
ਤਮੀਮ ਅਨੁਸਾਰੀ
ਤਯਮੱਮ 1476
ਤ੍ਰਗ 1476
ਤਰਜ਼ 1476
ਤਰਪਣ 1477

ਤ੍ਰਾਟਕ 147
ਤਰਿਆਣੀ ਵਿਆਹ 1476
ਤਲਾ 1477
ਤਲਾਕ 1478
ਤਲਾਕ ਦੀ ਰਸਮ 1478
ਤਲੀਆਂ ਖੁਰਕਣਾ 1 79
ਤਵ-ਪ੍ਰਸਾਦਿ 1479
ਤਵਾ 1479
ਤਵੀਤ 1479
ਤਵੀਤੜੀਆਂ 1480
ਤਾਊਸ 1481
ਤਾਸ਼ 1481
ਤਾਸ਼ਾ 1481
ਤਾਕ 1481
ਤਾਜ਼ੀਆ 1481
ਤਾਟੰਕ 1481
ਤਾਂਡਵ 1481
ਤਾਤਰੀ 1482
ਤਾਬੂਤ 1482
ਤਾਰਕ 1482
ਤਾਰਕਾ 1482
ਤਾਰਾ 1482
ਤਾਰਾ ਵਿਗਿਆਨ 1482
ਤਾਰਾ ਚੜ੍ਹਨਾ 1482
ਤਾਰਾ ਟੁਟਣਾ 1483
ਤਾਰਾ ਡੁਬਣਾ 1483
ਤਾਰਾ ਪੰਥਾਨੀ 1483
ਤਾਰਾ ਲੰਮਾ 1483
ਤਾਰੇ 1483
ਤਾਰੇ ਵਿਖਾਣਾ 14 4
ਤਾਵੀਜ਼ਾਤ ਕਾਦਰੀ 1484
ਤਾਤਾ 1484
ਤਾੜੀਆਂ 1484
ਤਿਉਹਾਰ 1485
ਤਿਊਰ 1490
ਤਿਊੜ 1490
ਤਿਹਾਜੂ 1490
ਤਿਹਾੜਾ 1490
ਤਿਣੰਗੀ ਢੋਲ 1490
ਤਿਣਕਾ ਤੋੜਨਾ 1490
ਤਿੱਤਰ 1490
ਤਿੱਤਲੀ 1491
ਤਿੱਥ 1491
ਤਿੰਨ (ਅੰਕ) 1491
ਤਿੰਨ ਸੌ ਸੱਠ ਅੰਕ 1492
ਤਿੰਨ ਦਿਣ 1492
ਤ੍ਰਿਆ ਚਰਿੱਤਰ 1493
ਤ੍ਰਿਸ਼ੰਕੂ 1493
ਤ੍ਰਿਸਿਰਾ 1493
ਤ੍ਰਿਸੂਲ 1493
ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਸੰਧਿਆ 1494
ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਦਰਸ਼ੀ 1494
ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ 1494
ਤ੍ਰਿਖਲ 1494
ਤ੍ਰਿਖਲ ਦਾਤੀ 1495
ਤ੍ਰਿਗਰਤ 1495
ਤ੍ਰਿੰਞਣ 1495
ਤ੍ਰਿੰਞਣ ਦੇ ਗੀਤ 1496
ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ 149
ਤ੍ਰਿਪੁਸ਼ਕਰ ਯੋਗ 1497
ਤ੍ਰਿਪੰਡ 1497
ਤ੍ਰਿਮੂੰਹ 1497
ਤਿਰਮੂੰਹੀਂ 1497
ਤ੍ਰਿਮੂਰਤੀ 1498
ਤ੍ਰਿਲਕ 1498
ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ 1498
ਤਿਰਵੰਧਾ 1498
ਤ੍ਰਿਵਿਕ੍ਰਮ 1498
ਤ੍ਰਿਵੇਣੀ 1498
ਤ੍ਰਿਵੇਦੀ 1498
ਤਿਰਤ 1499
ਤਿਰੇਂਦਾ, ਤਿਰੇਜਾ 1499
ਤਿਲ 1499
ਤਿਲ ਸੰਕਰਾਂਤੀ 1500
ਤਿਲਕ 1500
ਤਿਲਕਥਾ 1501
ਤਿਲ-ਚੌਲੀ 1502
ਤਿਲ-ਪੱਤਰਾ 1502
ਤਿਲ-ਮੇਥਰੇ 1502
ਤਿਲ-ਰੋੜੀ 1502
ਤਿਲ-ਵੱਟਣਾ 1502
ਤਿਲ ਵੇਤਰੇ 1503
ਤਿਲਤਾ 1503
ਤਿਲਾਂਜਲੀ 1503
ਤੀਮਮਾਰ ਖ਼ਾਂ 1503
ਤੀਹਾਂ 1503
ਤੀਜ 1504
ਤੀਜਾ 1504
ਤੀਜੇ 1504
ਤੀਰ 1504
ਤੀਰਥੰਕਰ 1505
ਤੀਲਾ, ਤੀਲੀ 1505
ਤੀਲਾ ਤੋੜਨਾ 1505
ਤੀਲਾ ਫੇਰਨਾ 1505
ਤੁੱਕ 1505
ਤੁਕਬੰਦੀ 1505
ਤੁਕਮਾ 1506
ਤੁੰਗਲ 1506
ਤੁਰਰ ਮੰਤ੍ਰ 1506
ਤੁਰੀ 1506
ਤੁਰੀਆ ਅਵਸਥਾ 1
ਤੁਲਸੀ 1506
ਤੁਲੰਬਾ 1507
ਤੁਲਾ 1508
ਤੁਲ੍ਹਾ 1508
ਤੁਲਾ ਦਾਨ 1508
ਤੁਲਾ ਰਾਸ਼ੀ 1508
ਤੂਤ 1509
ਤੂਤੀ 1509
ਤੂਤੀਨਾਮਾ 1509
ਤੂਬਾ 1509
ਤੂੰਬਾ 1509
ਤੂਰ 1509
ਤੂਲ 1510
ਤੇਈਆ ਤਾਪ 151

ਤ੍ਰੇਤਰ 1511
ਤੇਰ੍ਹਵਾਂ 1511
ਤੇਰ੍ਹਵਾਂ ਨਹਾਉਣਾ 1511
ਤੇਰ੍ਹਵਾਂ ਮਹੀਨਾ 1512
ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ 1512
ਤੇਲ 1512
ਤੇਲ ਕਟੋਰੀ 1512
ਤੇਲ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ 1513
ਤੇਲ ਚੁਆਈ 1513
ਤੇਲ ਦੀ ਤਪਦੀ ਕੜਾਹੀ 1513
ਤੇਲ ਪਾਉਣਾ 1513
ਤੇਲ ਭੁਜਣਾ 1514
ਤੇਲ ਮੇਟ 1514
ਤੇਲੜ 1514
ਤੇਲਾ 1514
ਤੇਲੀ 1514
ਤੇਲੀਆ 1514
ਤੇਲੀਆ ਰਾਜਾ 1514
ਤੋਸ਼ਾ 1514
ਤੋਕ 1514
ਤੋਤਕੜਾ 1515
ਤੋਤਲਾ ਮਾਈ 1515
ਤੋਤੜੇ 1515
ਤੋਤਾ 1515
ਤੋਰਨ 1516
ਤੌਕ 1516
ਤੌਬਾ 1516
ਤੋਰੜੇ 1516
ਤੋੜਾ 1516

ਥ

ਥੜ੍ਹਾ 1517
ਥਣ ਸਰੀਰ 1517
ਥਣ ਚੁੰਘਾਣਾ 1517
ਥਣ-ਧੁਆਈ 1517
ਥੰਬ 1518
ਥੰਮ 1518
ਥੜ੍ਹਾ ਸਾਹਿਬ 1518
ਥੜ੍ਹੇ ਪਾਉਣਾ 1519
ਥਾਨਾਪਤੀ 1519
ਥਾਨੇਸਰ 1519
ਥਾਪੜਾ 1520
ਥਾਪਾ 1520
ਥਾਲ 1520
ਥਾਲੀ ਫੇਰਨਾ 1521
ਥਾਲੀ ਵਜਾਉਣਾ 1521
ਥਾਲੀਆਂ ਵਟਾਣਾ 1521
ਥਾਲੀਆ ਵਿਛਣੀਆਂ 1522
ਥਾਵਰ 1522
ਥਿਗੜੀ 1522
ਥਿਣਮਾ 1522
ਥੁੱਕ 1522
ਥੋਮ 1523
ਥੇਹੀ 1523

ਦ

ਦਸ 1524
ਦਸ ਅਸਟ 1524
ਦਸ ਗਾਤ੍ਰਾ 1524
ਦਸਤਗੀਰ 1525
ਦਸਤਬੰਦ 1525
ਦਸਤਾਨ 15 5
ਦਸਤਾਰਬੰਦੀ 1525
ਦਸਤੀ 1525
ਦਸਨਾਮੀ 1526
ਦਸ ਪੁਰਬ 1526
ਦਸਧੂ 1526
ਦਸਰਥ 1526
ਦਸ ਲਖਸਣੀ ਪੁਰਬ 1526
ਦਸਵੰਧ 1527
ਦਸਵੀਂ ਦਾ ਸਰਾਧ 1527
ਦਸਾਹਾ 1527
ਦਸਾਵਤਾਰ ਵਰਤ 1528
ਦਸਆ 1528
ਦਹਸਿਰ 1529
ਦਹਾ 1529
ਦਹਿਆ 1529
ਦਹੀ 1529
ਦਖਸਣਾ 1529
ਦਖਸਾਇਣ 1529
ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ 1529
ਦਗਣਾ 1529
ਦੱਛ 1530
ਦੰੜੀ 1530
ਦੱਤਾਤ੍ਰੇਯ 1530
ਦੰਦ 1530
ਦੰਦ-ਕਥਾ 1531
ਦੰਦ-ਖੰਡ 1536
ਦਧੀਚ 1537
ਦਫਨ ਕਰਨਾ 1537
ਦੱਬ 1537
ਦੱਬਣ ਦੇਣ 1537
ਦੱਮ 1537
ਦੱਮ ਦਰੂਦ 1537
ਦਮ ਮਦਾਰ 1538
ਦਮੜੀ 1538
ਦਮੜੀ ਵਾਲਾ ਪੀਰ 1538
ਦਰਸ਼ਨ ਭੇਟ 1538
ਦਰਬ 1538
ਦਰਿਆ 1539
ਦਰਿਆਈ 15.9
ਦਰਿਆ ਸਾਹਿਬ 153
ਦਰਿਆ ਸੇਵਕ 1539
ਦਰਿਆ ਦਾਸ 1540
ਦਰੂਦ 1540
ਦਰੇਖਾ ਪੀਰ 1540
ਦਰੋਜਾ 1540
ਦਰੋਪਦੀ 1540
ਦਰੋਪਦੀ ਅਗਨ-ਉਤਸਵ 154
ਦਰੋਪਦੀ ਕੁੰਡ 1541
ਦਲਿਦਰ ਹੰਜਣਾ 1542

ਦਾਊ 1542
ਦਾਊਦ 1542
ਦਾਊਦ ਜਹਾਨੀਆ 1542
ਦਾਇਆ 1543
ਦਾਈ 1543
ਦਾਈ ਫੁਫਫੇ 1543
ਦਾਈਆ ਦੋਹਤ 1543
ਦਾਸ 1543
ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ 1544
ਦਾਹਾ 1544
ਦਾਹਾ ਧੌਣਾ 1544
ਦਾਜ 1544
ਦਾਜ ਵਿਖਾਈ 1544
ਦਾਣੇ ਦਾਣੇ ਤੇ ਮੋਹਰ 1544
ਦਾਤ 1544
ਦਾਤਨ 1545
ਦਾਤਨ ਸਾਹਿਬ 1545
ਦਾਤ੍ਰੀ ਵਿਆਹ 1545
ਦਾਦਕੇ ਨਾਨਕੇ 1545
ਦਾਦ ਪਿਊਤ 1546
ਦਾਨਵ 1546
ਦਾਬਤ 1546
ਦਾਬੜਾ 1546
ਦਾਮ 1546
ਦਾਮਨੀ 1546
ਦਾਮਦਰ 1546
ਦਾਰੀਆ 1546
ਦਾਲ ਚਾਵਲ 1546
ਦਾਵਣ ਟੁਕਣਾ 1546
ਦਾੜ੍ਹ ਦਰਦ 1546
ਦਾੜ੍ਹੀ 1547
ਦਿਉ ਉਠ ਨ ਇਕਾਦਸੀ 1547
ਦਿਉ ਸੌਨੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 1547
ਦਿਉ ਚੰਨ ਦੀ ਵਾਰ 1548
ਦਿਉਤ ਸਿੱਧ 1548
ਦਿਉਰ ਨੂੰ ਗੋਦ ਬਿਠਾਣ 1548
ਦਿਆਲ ਭਵਨ ਪੰਥੀ 1548
ਦਿਗਜ 1549
ਦਿਗਦਾਹ 1550
ਦਿਗਪਤੀ 1550
ਦਿਗਪਾਲ 1550
ਦਿਨ 1550
ਦਿਨ ਵਾਧੇ ਘਾਟੇ ਤੇ 1551
ਦਿਲ ਖਰਸ਼ੈਦ 1552
ਦਿਲ ਖੁਰਮ 1552
ਦਿਵਾਨੇ 1552
ਦੀਗਰ ਦੀ ਨਿਮਾਜ਼ 1552
ਦੀਨ ਪਨਾਹ 1552
ਦੀਪਦਾਨ 1553
ਦੀਪਮਾਲਾ 1553
ਦੀਵਾ 1553
ਦੀਵਾ ਤਾਰਨਾ 1555
ਦੀਵਾ ਵਟੀ 1555
ਦੁਆ 1555
ਦੁਆ ਖ਼ੈਰ 1555
ਦੁਆਠੀ 1555
ਦੁਆਦਸ 1555
ਦੁਆਦਸ਼ਾਂ 1555
ਦੁਆਬਾ 1555
ਦੁਸਹਿਰਾ 1555
ਦੁਸਘੰਤ 1556
ਦੁਸਰ 1556
ਦੁਸ਼ਾਸਨ 1556
ਦੁੱਖ-ਭੰਜਨ ਨਾਥ 1557
ਦੁੱਖ-ਭੰਜਨੀ ਸਾਹਿਬ 1557
ਦੁੱਗਲ 1557
ਦੁੱਧ 1557
ਦੁੱਧ ਛੁਡਾਉਣਾ 1558
ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਣਾ 1558
ਦੁੱਬ ਘਾਹ 1558
ਦੁੱਬ ਟੁੰਗਣਾ 1558
ਦੁਰ 1558
ਦੁਰਗਾ 1559
ਦੁਰਗਾ ਉਪਾਸਕ 1559
ਦੁਰਗਾ ਅਸ਼ਟਮੀ 1559
ਦੁਲਤੀ 1560
ਦੁਲ੍ਹਾ 1560
ਦੁਲ੍ਹਾ ਭੱਟੀ 1560
ਦੂਆ 1560
ਦੂਣੀ ਦੇ ਟੱਪੇ 1560
ਦੂਧੀਆ ਰਸਤਾ 1561
ਦੇਉ ਕਾਜ 1561
ਦੇਉਟਣੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 1561
ਦੇਈ 1561
ਦੇਸਵਾਲ 1561
ਦੇਹਰਾ 1561
ਦੇਹਰੀ 1562
ਦੇਹਲ 1562
ਦੇਹੁੰ ਪੂਜਣਾ 1562
ਦੇਗ ਤੇਗ ਫ਼ਤਹ 1562
ਦੇਗ ਫਿਰਨੀ 1562
ਦੇਵ ਉਠਾਨ 1562
ਦੇਵਕ 1563
ਦੇਵ ਕਾਜ 1563
ਦੇਵਕੀ 1563
ਦੇਵ ਧੰਮੀ 1563
ਦੇਵ-ਨਿੰਦਰਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 15
ਦੇਵਯਾਨੀ 1564
ਦੇਵਰਾਤ 1564
ਦੇਵੀ ਕਾ ਦਾਣਾ 1564
ਦੇਵੀ ਕੀ ਕੜਾਹੀ 1564
ਦੇਵੀ ਦਵਾਲਾ 1565
ਦੇਰਾ 1565
ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ 1565
ਦੋਸਰੀ 1565
ਦੋਹਤਰਾ 1565
ਦੋਹੜਾ 1566
ਦੋਹਾ ਜਾਂ ਦੋਹਿਰਾ 1567
ਦੋਹਾਜੇ ਮੁੰਨਣੇ 1567
ਦੋਘੜ 1567
ਦੋਜ਼ਖ 1567
ਦੋ-ਜਨਮਾ 1567

ਢੋ ਪਤਰਾ 1568
ਢੋ ਸ਼ੈਂਤੀ 1568
ਢੋਲਾ 1569
ਢੋਲੀ 1569
ਢੋਲ ਸਮਾ 1569
ਢੋਲੇ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਚੂਹਾ 1569

ਧ

ਧੱਕ ਮਕੋੜਾ 1570
ਧੱਜ 1570
ਧੱਜਾ 1570
ਧਣਕ ਰੋਗ 1570
ਧਤੂਰਾ 1571
ਧਨੰਤਰ, ਧਨਵੰਤਰੀ 1571
ਧਨ ਤੇਰਸ 1571
ਧਨ ਰਾਸ਼ੀ 1572
ਧਨੁਸ 1572
ਧਮੱਕੜਾ 1572
ਧਮਾਣ 1573
ਧਮਾਰ 1573
ਧਮਾਲ 1573
ਧਮਾਲ ਖੇਡਣਾ 1573
ਧਮੂੜੀ 1573
ਧ੍ਰਸ ਕੰਜਕਾ 1573
ਧ੍ਰਜਿਗੜ 1574
ਧਰਣ ਪੈਣਾ 1574
ਧਰਣੀ ਦੇਵੀ 1574
ਧਰਣੀਧਰ 1574
ਧਰਤ 1574
ਧਰਤੀ ਦਾ ਨੈਤਰ 1574
ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ 1574
ਧਰਮ 1576
ਧਰਮ ਸਾਂਤ 1577
ਧਰਮਸਾਲਾ 1577
ਧਰਮਰਾਜ 1577
ਧਰੀਸ 1577
ਧਰੂ ਤਾਰਾ 1577
ਧਜਵਾ 1578
ਧਜੀ 1578
ਧਾਗਾ 1578
ਧਾਗਾ ਕਰਵਾਣਾ 1579
ਧਾਗ ਦੀ ਗੀਤ 1579
ਧਾਨਕ 1579
ਧਾਮ 1579
ਧਾਲੀਵਾਲ 1579
ਧਿਆਣਾ 1580
ਧਿਆਣੀ 1580
ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ 1580
ਧ੍ਰਿਲਰੀ 1580
ਧੀਲੀ ਦੇਣੀ 1580
ਧੁੱਪ ਛਉਂ 1580
ਧੁੰਮਸ ਲੱਭੀ 1580
ਧੂਣੀ 1 81
ਧੂਪ, ਧੂਫ 1581
ਧੂਮਕੇਸ 1581
ਧੂਮ੍ਰਕੇਤ 1581
ਧੂਮ੍ਰਲੋਚਨ 1581
ਧੂਮ੍ਰਵਰਣ 1581
ਧੋਤੇ ਪੁਤਰੇਤੇ 1582
ਧੋਨਕ 1582
ਧੌਲ 1582
ਧੌਲ ਰਾਜਾ 1582

ਨ

ਨੱਅਤ 1583
ਨਈਵੇਦ 1583
ਨਸ਼ੇ 1583
ਨਕਸ਼ 1584
ਨੱਕ-ਕੰਨ ਕੱਟਣੇ 1584
ਨੱਕ ਦੇ ਗਹਿਣੇ 1584
ਨਕਲਾਂ 1585
ਨਕਾਲ 1585
ਨੱਕੀ ਪੂਰ 1585
ਨਕੀਰ 1586
ਨੱਟ 1589
ਨੰਗ (ਅਕੈਤ) 1590
ਨੰਗੀ 1590
ਨੱਥ 1590
ਨੱਥ ਮਰਾ 1591
ਨੱਥ ਪਾਉਣੀ 1591
ਨੰਦ 1591
ਨੰਦਨ 1591
ਨੰਦਨੀ 1591
ਨੰਦੀ (ਬਲਦ) 1591
ਨੰਦੀ ਜੋਤਿਸ਼ 1592
ਨੰਦੀ ਦੇਵੀ 1592
ਨੰਦੀ-ਮੁਖਾ ਸਰਾਧ 15
ਨਦੇਣ 1592
ਨਫਲ 1592
ਨਮਾਜ਼ 1592
ਨਮੋ ਨਾਰਾਇਣ 1593
ਨਰਸਿੰਘ ਅਵਤਾਰ 159
ਨਰਸਿੰਹ ਚਤੁਰਦਸ਼ੀ 159
ਨਰਕ 1594
ਨਰਕਾਸੁਰ 1596
ਨਰਕਾਸੁਰ ਚੌਦਸ 1596
ਨਰ ਦਰਿਆ 1597
ਨਰ ਬਲੀ 1597
ਨਰਾਇਣ ਬਲੀ 1597
ਨਰੂਲਾ 1597
ਨਰੇਲ ਅਕਬਰ ਸ਼ਾਹ 159
ਨਰੋਏ 1598
ਨੱਲ ਤੇ ਦਮਯੰਤੀ 1598
ਨਲਾ ਕੱਢਣਾ 1599
ਨਵ-ਖੰਡ 1599
ਨਵਾਂ ਅੰਨ 1600
ਨਵਾਂ ਸਾਲ 1600
ਨਵਾਂ ਖੂਹ 1600
ਨਵਾਂ ਚੰਨ 1601
ਨਵਾਫਲ 1601
ਨਵਾਂ ਭਾਂਡਾ 1502
ਨਾਈ ਧੋਈ 1602

ਨਾਗ 1603
ਨਾਗ ਕੁੰਲਾ 1603
ਨਾਗ ਗੋਤ 1603
ਨਾਗ ਦੇਣ 16´3
ਨਾਗਨੀਆ 1604
ਨਾਗ ਪੰਚਮੀ 1604
ਨਾਗਪਾਲ 1605
ਨਾਗ ਮਣੀ 1605
ਨਾਗ ਮਾਹਾ 1605
ਨਾਗਰ 1605
ਨਾਗ ਰਾਜ 1605
ਨਾਗ ਲੋਕ 1605
ਨਾਗੀ (ਨਾਨਕੀ) ਪੰਥ 1605
ਨਾਗੇ 1606
ਨਾਚ 1606
ਨਾਚੀ 1606
ਨਜਾਤੁਲ ਮੋਮਨੀਨ 1606
ਨਾਟ 1606
ਨਾਤਾ 1606
ਨਾਤੀਆ ਮਾਹੀਆ 1607
ਨਾਥ ਸੇਵਕ 1607
ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਪੰਥ 1607
ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ 1608
ਨਾਦਰ ਕੁਲੀ 1608
ਨਾਨਕਸਰ 1609
ਨਾਨਕ ਚੱਕ 1609
ਨਾਨਕ ਵਾਲੀ (ਨਾਨਕੀ ਛੱਕ) 1609
ਨਾਨਕੀ ਵਿਰਸਾ 1610
ਨਾਭ ਕੰਵਲ 1610
ਨਾਮਕਰਣ ਸੰਸਕਾਰ 1610
ਨਾਮ ਤੇ ਨਾਮੀ 1611
ਨਾਰੰਗ 1613
ਨਾਰਦ 1613
ਨਾਰਾਇਣ 1613
ਨਾਰੀਅਲ 1613
ਨਾਰੂ 1614
ਨਿਊਲੀ ਕਰਮ 1615
ਨਿਆਈ 1615
ਨਿਆਜ਼ 1615
ਨਿਸ਼ਕਰਮਣ 1616
ਨਿਸ਼ਕਨਾ 1616
ਨਿਸ਼ਾਨ 1616
ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ 1616
ਨਿਸ਼ੁੰਭ 1616
ਨਿਹਕਲੰਕ 1617
ਨਿਕਾਹ 1617
ਨਿਕਾਹਨਾਮਾ 1618
ਨਿਕੁੰਭ 1618
ਨਿਗਾਹਾ ਪੀਰ 1618
ਨਿੱਛ 1618
ਨਿਧੀ 1619
ਨਿੰਬਾਰਕ 1619
ਨਿੰਬੂ 1619
ਨਿੰਮ 1619
ਨਿਮਕ 1620
ਨਿਮਾਣੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 1620
ਨਿਮੀ 1620
ਨਿਯੋਗ 1620
ਨਿਰਜਲ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 1621
ਨਿਰਮਲੇ 1622
ਨਿਰਾਹਾਰ ਵਰਤ 1622
ਨਿਵਲ ਦਈ 1622
ਨੀਲਕ 1623
ਨੀਲ ਕੰਠ 1623
ਨੀਲ ਦਾ ਪੌਦਾ 1623
ਨੀਲਮ ਪਰੀ 1623
ਨੀਲਾ ਘੋੜਾ 1623
ਨੀਲਾ ਧਾਗਾ 1624
ਨੀਲੀ 1624
ਨੀਲੇ ਘੋੜੇ ਵਾਲਾ 1624
ਨੁਕਲ 1624
ਨੂਹ 1624
ਨੂਰਪੁਰ 1626
ਨੂਰਾਂ 1626
ਨੂਰਾਂ ਤੇ ਰਾਠੀ 1626
ਨੇਚੀ 1627
ਨੈਣਾ ਦਾ ਮਲਾ 1627
ਨੈਣਾ ਦੇਵੀ 1628
ਨੈਂ 1628
ਨੈਂ ਕੰਨਿਆਂ 1628
ਨੈਂ ਗੁਹਿ 1629
ਨੈਂਗਚਾ 1629
ਨੌਟੰਕੀ 1630
ਨੌਂ ਨਾਥ 1632
ਨੌਬਾਤ ਚੁਕਣਾ 1632
ਨੌਲਖਾ ਹਾਰ 1632

ਜਿਲਦ 7

ਪ

ਪਉੜੀ 1633
ਪਊਆ 1633
ਪਇਆਣ 1633
ਪਸ਼ਕੌਰਾ (ਪੇਸ਼ਕਾਰਾ) 1633
ਪਸਤਾਨਾ (ਪੈਂਤਰਾ) 1633
ਪਸਰੂਰ 1634
ਪਸਲੀ 1634
ਪਸਾਊੜੀ (ਪਰੋਸਾ) 1634
ਪਸਾਹਣਾ 1634
ਪਸੀਨਾ 1634
ਪਸ਼ੂ ਕਹਾਣੀਆਂ 1635
ਪਸ਼ੂ ਧਨ 1636
ਪਸ਼ੂਪਤੀ 1636
ਪਸ਼ੂ ਭਾਖਾ 1636
ਪਸ਼ੂ ਲੋਕਧਾਰਾ 1637
ਪਹਾੜ 1642
ਪਹਿਲੀ ਗਰਾਹੀ 1642
ਪਹਿਲੀ ਰੋਟੀ 16·2
ਪਹੁੰਚੀ 1642
ਪਹੀਆ 1642

ਪੰਖ 1644
ਪਖਾਵਜ 1644
ਪਖੀ[illegible] 1644
ਪੱਗ-ਚਿੰਨ੍ਹ 1645
ਪੱਗ-ਪਾਹੁਲ 1645
ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹਣੀ 1646
ਪੱਗ ਵਟਾਣੀ 1646
ਪੱਗ ਵੰਡ 1646
ਪੱਗ ਵਲ 1647
ਪੰਘੂਰ 1647
ਪੰਜ ਅੰਨ 1647
ਪੰਜ ਆਹੂਤ 1647
ਪੰਜ ਇਸ਼ਨਾਨਾ 1647
ਪੰਚਜਨ 1648
ਪੰਚਾਮ੍ਰਿਤ 1648
ਪੰਚਾਰਕੀ 1648
ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰੀ 1648
ਪੰਜ ਕਲਿਆਣ 1648
ਪੰਜ ਕਲਿਆਣੀ 1648
ਪੰਜ ਗੱਕ 1649
ਪੰਜ ਜਾਤੀ 1649
ਪੰਜ ਨਦ 1649
ਪੰਜ ਨਮਾਜ਼ 1649
ਪੰਜ ਪੜੌਪੀ 1650
ਪੰਜ ਪੀਰ 1650
ਪੰਜ ਭੀਖਮਾ 1651
ਪੰਜਕ (ਪੰਚਕ) 1651
ਪੰਜਵਾਂ ਨਹਾਉਣਾ 1652
ਪੰਜਾ 1652
ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ 1653
ਪੰਜਾਬ 1653
ਪੰਜੀਰੀ 1662
ਪੰਜੇਬ 1663
ਪਟਕਾ 1663
ਪਟਰਾਣੀ 1663
ਪਟੜੀ 1663
ਪਠਾਨ 1663
ਪਠਾਨਕੋਟ 1663
ਪਠਾਣੀਆਂ 1664
ਪੱਤਰ ਪੂਜਣਾ 1664
ਪੱਤਲੀ 1664
ਪੱਤਲ 1664
ਪੱਤਲ ਕਾਜਿ 1664
ਪੱਤਲ ਛੁਡਾਉਣਾ 1665
ਪੱਤਲ ਬੰਨ੍ਹਣਾ 1665
ਪੱਤਲ ਭੁਜਣਾ 1665
ਪੱਤਾ (ਪੱਤਰ) 1665
ਪੱਤਾ ਕੱਟਣਾ 1666
ਪਤਾਸਾ 1666
ਪੱਤੀ 1666
ਪਤੀ ਦਾ ਨਾਉਂ 1666
ਪੱਥਰ ਚੋਬ 1667
ਪੱਥਰ ਪੂਜਾ 1667
ਪਦਮਨੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 1667
ਪਦਮਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 1668
ਪਪੀਹਾ 1668
ਪ੍ਰਸੰਗ 1668
ਪ੍ਰਸਤਲਾ 1670
ਪਰਸੁਰਾਮ 1670
ਪਰਸੁਰਾਮ ਜੈਯੰਤੀ 1671
ਪ੍ਰਸੂਤ ਗੀਤ 1671
ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ 1671
ਪ੍ਰਹਿਲਾਦਪੁਰੀ ਮੰਦਰ 1672
ਪਰਕਰਮਾ 1672
ਪਰਚਾਵਣੀ 1673
ਪਰਛਾਵਾਂ 1673
ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ 1674
ਪਰਦੱਖਣਾ 1674
ਪਰਦੁਮਨ 1674
ਪਰਨਾਲਾ ਇਸ਼ਨਾਨ 1675
ਪਰਨਾਲਾ ਬੰਨ੍ਹਣਾ 1675
ਪ੍ਰਬੋਧਨੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 1675
[illegible] 1676
ਪ੍ਰੇਤ 1680
ਪ੍ਰੇਤ ਸਰਾਧ 1681
ਪ੍ਰੇਤ ਸਿਲਾ 1681
ਪ੍ਰੇਤ ਕਥਾ 1681
ਪ੍ਰੇਤ ਕਰਮ 1682
ਪ੍ਰੇਤ ਚਿੰਮੜਨਾ 1682
ਪ੍ਰੇਤ ਤਰਪਣ 1682
ਪ੍ਰੇਤ ਪੱਖ 1682
ਪ੍ਰੇਤ ਪਾਲ 1682
ਪ੍ਰੇਤ ਪਿੰਡ 1683
ਪ੍ਰੇਤ-ਰੂਹ ਕੱਢਣੀ 1683
ਪ੍ਰੇਤ ਲੋਕ 1684
ਪਰੇਵਾ 1684
ਪ੍ਰੋਹਿਤ 1684
ਪਲੰਘ ਪੀੜ੍ਹਾ 1684
ਪੱਲਾ ਝਾੜ 1684
ਪੱਲਾ ਪਾਉਣਾ 1685
ਪਲੀਤਾ ਸਾੜਨਾ 1685
ਪਾਇਲ 1685
ਪਾਏ 1685
ਪਾਸੀ 1685
ਪਾਹੁਚਾ 1686
ਪਾਟੀ ਚਿੱਠੀ 1686
ਪਾਠ 1686
ਪਾਂਡਵ 1686
ਪਾਂਡੂ 1687
ਪਾਣੀ 1687
ਪਾਣੀ ਗ੍ਰਹਿਣ 1688
ਪਾਣੀ ਰਖਾਣਾ 1688
ਪਾਣੀ ਦਾ ਤਰੌਂਕਾ 1688
ਪਾਣੀ ਦੇਣਾ 1689
ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਵਣਾ 1689
ਪਾਣੀ ਵਾਰਨਾ 1689
ਪਾਤ 1690
ਪਾਤਰ 1690
ਪਾਤਾਲ 1690
ਪਾਤੀ 1691
[illegible] 1691

ਪਾਰਸ 1692
ਪਾਰਸਨਾਥ 1692
ਪਾਰਜਾਤ 1693
ਪਾਲਥੜੀ 1693
ਪਿਆਊ 1693
ਪਿਆਜ਼ੀ 1693
ਪਿਸਾਚ 1693
ਪਿਸਾਚ-ਲੋਕ 1 94
ਪਿੰਗਲ 1694
ਪਿੰਗਲਾ (ਰਾਣੀ) 1694
ਪਿੰਗਲਾ (ਵੇਸਵਾ) 1694
ਪਿਛਲ ਖੁਰੀ 1694
ਪਿਛਲ ਪੈਰੀ 1694
ਪਿੰਜੌਰ 1695
ਪਿੱਠੂ 1695
ਪਿੰਡ 1695
ਪਿੰਡ ਭੁਆਉਣਾ 1696
ਪਿੰਡ ਵਲਣਾ 1696
ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ 1696
ਪਿੰਡੀ 1697
ਪਿੰਡੀ ਦਾ ਨੇਹਾ 1697
ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰੇ ਵਿਆਹ 1697
ਪਿੱਤਰ 1697
ਪਿੱਤਰ ਤਰਪਣ 1698
ਪਿੱਤਰ ਤੀਰਥ 1698
ਪਿੱਤਰ ਪੱਖ 1698
ਪਿੱਤਰ ਪੂਜਾ 1699
ਪਿੱਤਰ-ਵਿਸਰਜਨੀ ਅਮਾਵਸ 1700
ਪਿੱਪਲ (ਪਿੱਪਲ ਪੂਜਾ) 1700
ਪਿੱਪਲ ਪੱਤਰਾ 1701
ਪਿਪੜ ਪੜ੍ਹਨਾ 1701
ਪੀਂਘ ਝੂਟਾ 1701
ਪੀਰੋਂ ਬਕਰੀ 1701
ਪੀਠ-ਸਥਾਨ 1702
ਪੀਤਾਂਬਰ 1702
ਪੀਰੇ ਵਾਲਾ ਖੂਹ 1702
[illegible] 1703
ਪੀਰ [illegible] 1704
ਪੀਰ [illegible] 1705
ਪੀਰ ਕੌਡੀ 1705
ਪੀਰ ਖਾਨਾ 1706
ਪੀਰ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ 1706
ਪੀਰ ਜਲਾਲੀਆ 1706
ਪੀਰ ਦੀ ਘੋੜੀ 1706
ਪੀਰ ਧੰਨੇ ਸ਼ਾਹ 1707
ਪੀਰ ਬਾਣੀ 1707
ਪੀਰ ਮਖੱਡ 1707
ਪੀਲ੍ਹ ਪਲ੍ਹਾਂਘਣਾ 1707
ਪੀਲੀ ਚਿੱਠੀ 1707
ਪੀੜ੍ਹਾ 1707
ਪੁਆਦ 1708
ਪੁਸ਼ਕਰ 1708
ਪੁਸ਼ਪਕ 1708
ਪੁਸ਼ਪ ਦੰਤ 1709
ਪੁਸ਼ਪਾਂਜਲੀ 1709
ਪੁਸ਼ਾਕਾ 1709
ਪੁਖਰਾਜ 1709
ਪੁੱਗਣਾ 1709
ਪੁਜਾਰੀ 1710
ਪੁੱਠ 1710
ਪੁੱਠ ਪੈਰੀ 1710
ਪੁੱਠਾ ਜੰਮਿਆ ਬੱਚਾ 1710
ਪੁੱਠਾ ਤਵਾ 1710
ਪੁੱਠੀ ਮਾਲਾ ਫੇਰਨਾ 1710
ਪੁੱਠੀ ਰੈਨ 1710
ਪੁੱਠੇ ਸਿੱਧੇ ਰੁੱਖ 1711
ਪੁੰਡਰ 1711
ਪੁੰਡਰੀਕ 1711
ਪੁੱਤਰ 1711
ਪੁੱਤਰਦਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 1711
ਪੁਤ੍ਰੇਸ਼ਟੀ 1712
ਪੁਤਲਾ (ਭਾਜੀ ਦੇਣ) 1712
ਪੁਤਲੀ 1712
ਪੁੰਨ 1714
ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ 1714
ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ(ਮੁਸਲਮਾ
ਪੁੰਨਿਆ 1715
ਪੁੰਨੂੰ 1715
ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ (ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ
ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ 1716
ਪੁਰਮੰਡਲ 1716
ਪੁਰਾ 1717
ਪੁਰੀ 1717
ਪੁਰੂ 1717
ਪੁਲਸਤਾਤ 1717
ਪੁਲਾਣਾ 1717
ਪੂੜਾ 1717
ਪੂੜੀ ਪਾਉਣਾ 1717
ਪੂੜੀ ਬੰਨ੍ਹਣਾ 1718
ਪੂ[illegible] 1718
ਪੂਛਲ ਵਾਲਾ ਤਾਰਾ
ਪੂਜ 1718
ਪੂਜਣੀ 1718
ਪੂਣੀ ਸ਼ਗਨ 1718
ਪੂਤਨਾ 1718
ਪੂਰਨ ਭਗਤ 1719
ਪੂਰਨ ਦਾ ਖੂਹ 17
ਪੂਰਨ ਦਾ ਬੇੜਾ 17
ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ 1720
ਪੇਸ਼ਕਾਰਾ 1720
ਪੇਸ਼ੀ 1720
ਪੇਟ 1720
ਪੇਟ ਘਰੋੜੀ ਦਾ 17
ਪੇਟਾ ਚਾੜ੍ਹਨਾ 172
ਪੇਟੀ ਖੁਲ੍ਹਾਣਾ 172
ਪੇਲਣਾ 1721
ਪੇੜਾ ਪੀਠੀ 1721
ਪੇੜੇ 1721
ਪੇੜ ਦੇਣੇ 1721
ਪੈਗੰਬਰ 1721
ਪੈਂਚਕਾ 1721

ਪੈਰ 1722
ਪੈਰਗਲਾ 1722
ਪੈਰ [illegible] 1723
ਪੈਰ ਛੁਹਣੇ 1723
ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਜੁੱਤੀ 1723
ਪੈਰੀਂ ਪਵਾਈ 1723
ਪੈਰੀਂ ਪੈਣਾ 1723
ਪੈਰੜੀ 1723
ਪੋਟ 1723
ਪੋਹੀਆ 1724
ਪੋਖਾ 1724
ਪੋਥੀ 1725
ਪੌਤੜਾ 1725
ਪੌੜੀ 1725
ਪੌਂਚੀ 1725
ਪੌਂਟਾ 1725
ਪੌਣ ਪ੍ਰੀਛਾ 1725
ਪੌਂ-ਬਾਰਾਂ 1726
ਪੌਣ ਬੂਟੀ 1726
ਪੌੜੀ 1726

ਫ

ਫਸਲ 1727
ਫਸਲੀ ਸੰਮਤ 1729
ਫਸੀਲ 1729
ਫਕੜ 1729
ਫੱਕਾ ਤਲੀ 1729
ਫਕੀਰ 1730
ਫੱਗਣ 1730
ਫਗਵਾੜਾ 1731
ਫੱਟਕੜੀ 1731
ਫੰਡਰ ਪਸ਼ੂ 1731
ਫਣੀਅਰ 1731
ਫਤਹ 1732
ਫਤਹ ਦਰਸ਼ਨ 1732
ਫਤੂਹੀ 1732
ਫਰੀਦਾਬਾਦ 1734
ਫਰੂਆ 1734
ਫਲਗੂ 1734
ਫਲ ਜੀਰਾ 1734
ਫਲ਼ਾ 1734
ਫਲਦਾਇਕ ਵਰਤ 1734
ਫਲਿਤ ਜੋਤਿਸ਼ 1734
ਫਲੀ 1735
ਫੜੂਹਾ 1735
ਫੜੂਰਾ 1735
ਫਤੇਲੀ 1735
ਫਾਹੁੜੀ 1735
ਫਾਗ 1735
ਫਾੜੀ 1735
ਫਾਤਮਾ ਬੀਬੀ 1736
ਫਾਤਿਹਾ 1736
ਫਾਲ ਪ੍ਰੀਛਿਆ 1737
ਫਿੱਤ ਖੂੰਡੀ 1737
ਫੀਲ ਨਾਥ 1737
ਫੁੱਲ 1737
ਫੁੱਲ : ਫੁੱਲ ਤਵੀਤ 1737
ਫੁੱਲਕਾਰੀ 1738
ਫੁਲਕਾਰੀ ਦੇ ਗੀਤ 1740
ਫੁੱਲਖਾ 1740
ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ 1740
ਫੁੱਲ ਚੁੱਗਣੇ 1741
ਫੁੱਲਝੜੀਆ 1741
ਫੁੱਲ ਫੂਕਣਾ 1742
ਫੁੱਲਾਹ 1742
ਫੜਕਣਾ 1742
ਫੇਰੇ 1742

ਬ

ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ 1743
ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ 1744
ਬਸੰਤਰ ਦੇਵਤਾ 1744
ਬਸੰਤੀ 1744
ਬੰਸਾਵਲੀ 1745
ਬੱਸੀ 1745
ਬਸੰਤਾ 1746
ਬਹੱਤਰ 1746
ਬਹਾਦਰੀਆ 1746
ਬਹਿੰਦਾ ਖੜਣਾ 1746
ਬਹਿਰੂ 1746
ਬਹਿਲ 1746
ਬਹਿਲੀਆ 1747
ਬਹੀ ਜਵਾਰੀ 1747
ਬਹੁ-ਕੰਤੀ ਪ੍ਰਥਾ 1747
ਬਹੁੱਟਾ 1747
ਬਹੁ-ਪਤਨੀ ਪ੍ਰਥਾ 1747
ਬਹੁ-ਰੂਪਣੀ 1748
ਬਹੁ-ਰੂਪੀਆ 1748
ਬਹੁਲ 1749
ਬਹੁਲਾ 1749
ਬਹੁਲਾ ਚੰਦਰ 1749
ਬਹੇਰਾ 1749
ਬਕਰਾ 1750
ਬੱਕਲੀਆਂ 1750
ਬਕਾਸੁਰ 1750
ਬਕੀ 1751
ਬਖਤਮਲ 1751
ਬਖੂਹਾ 1751
ਬਗਲਾ 1751
ਬਗਲਾ ਮੁਖੀ 1751
ਬਗਲੀ 1751
ਬੱਗਾ ਸ਼ੇਰ 1751
ਬੱਘ-ਨਖੀ 1752
ਬਘਿਆੜੀ 1752
ਬਘੇਲ 1752
ਬਚਨ 1752
ਬੱਚੇ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ 1753
ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੱਬਣਾ 1753
ਬੱਜਰ 1754
ਬਜਰੰਗ ਬਲੀ 1754

1755
1755
...ਣੇਹਰੀ 1756
1756
...ਗਾ 1756
...ਖੜਾ 1756
...ਖਾਣੀਆਂ 1756
1756
1757
...758
1758
...759
1760
...60
...760
...760
...ਵਧਾਵਾ) 1761
...761
1761
1761
1762
1762
...ਾਈ 1762
...ਸਰਗਾ 1762
1763
1763
1764
1765
...ਆਹ 1765
1765
1765
1766
1766
...767
1767
1767
...ਫੜੀਆ 1767
...768
ਬੜਾ ਤੀਰਥ ਹਰੀਪੁਰਾ 1768
ਬਾਸਕ ਨਾਗ 1769
ਬਾਸੀਅੜਾ 1769
ਬਾਹ 1769
ਬਾਹ ਫੜਨੀ 1769
ਬਾਹਠ 1769
ਬਾਹਰ ਵਧਾਉਣਾ 1769
ਬਾਹਰਾ 1770
ਬਾਹਰੀ 1770
ਬਾਹਿੜਾ 1771
ਬਾਹੀ 1771
ਬਾਹੀ ਤਾਹੀ 1771
ਬਾਕ 1771
ਬਾਗ 1771
ਬਾਂਗ 1771
ਬਾਗਾਂ ਵਾਲੀ 1772
ਬਾਗੜੀ 1772
ਬਾਘ 1772
ਬਾਘ ਨਖਾ 1772
ਬਾਘ ਬੱਚਾ 1772
ਬਾਘਾ ਨਾਚ 1773
ਬਾਜਵਾ 1773
ਬਾਜ਼ੀਗਰ 1773
ਬਾਜੂਬੰਦ 1774
ਬਾਟੀ 1774
ਬਾਣ ਗੰਗਾ 1774
ਬਾਣੀਆ 1774
ਬਾਣੀਏ ਦਾ ਪਾਣੀ 1774
ਬਾਤਾਂ (ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ) 1774
ਬਾਂਦਰ ਕੀਲਾ 1778
ਬਾਂਧਨ 1778
ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ 1778
ਬਾਬਾ ਸਾਂਗਾ 1778
ਬਾਬਾ ਸਿੱਧ ਸੋ 1779
ਬਾਬਾ ਸਿਬੂਨ 1779
ਬਾਬਾ ਹੰਸੂ 1779
ਬਾਬਾ ਗੁਲਾਬ ਸਾਹ 1779
ਬਾਬਾ ਪਰਮਾਨੰਦ 1780
ਬਾਬਾ ਬਲਾ 1780
ਬਾਬਾ ਭੂਪਤ 1780
ਬਾਬਾ ਮੱਨਣ 1781
ਬਾਬਾ ਮਾਂਗਾ 1781
ਬਾਬਾ ਮੀਣਾ 1781
ਬਾਬਾ ਲਾਲ 1781
ਬਾਬਾ ਲਾਲ ਦਰਿਆਈ 1781
ਬਾਬਾ ਲਾਲ ਦਿਆਲ 1781
ਬਾਬੀਆ 1782
ਬਾਬੂ 1782
ਬਾਬੇ ਦੀ ਬੇਰ 1782
ਬਾਮੇ ਦੀ ਸਮਾਧ 1782
ਬਾਰ 1782
ਬਾਰ ਰਕਾਈ 1782
ਬਾਰਾਂ 1783
ਬਾਰਾ ਤਿਲਕ 1783
ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ 1783
ਬਾਰਾ ਵਫ਼ਾਤਾਂ 1785
ਬਾਰੀ ਹੱਥ ਪੁਆਉਣਾ 1785
ਬਾਲਕਾ (ਉਦਾਸੀ) ਗੀਤ 1785
ਬਾਲਨਾਥ ਦਾ ਟਿੱਲਾ 1786
ਬਾਲਾ 1786
ਬਾਲੀ 1786
ਬਾਲੂ ਬਲਾਕਾ 1787
ਬਾਲੋ 1787
ਬਾਵਨ ਬੀਰ 1787
ਬਾਵਲਾ ਕੁੱਤਾ 1787
ਬਾਵਲੀ 1787
ਬਾਵਾ ਜਿਤਾ 1788
ਬਾਵੇ 1788
ਬਿਉਰ 1788
ਬਿਆਸ 1789
ਬਿਆਸੇ ਵਾਲਾ ਪਿੱਪਲ 1789
ਬਿਸਨਪਦੇ 1789
ਬਿਸਨੰਦੀ 1789
ਬਿਸਮਿੱਲਾ 1791
ਬਿਸਾਖਾ 1791
ਬਿਸੰਭਰ 1791

ਬਿਹਾ 1792
ਬਿਹਿੰਦਾ 1792
ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ 1792
ਬਿਗਾਹ 1793
ਬਿਚੀ 1793
ਬਿਛੂਆ 1794
ਬਿੱਛੂ ਲੜੇ ਦਾ ਮੰਤਰ 1793
ਬਿਜਲੀ 1794
ਬਿਜੂ 1794
ਬਿੰਡਾ 1795
ਬਿੱਦ 1795
ਬਿਦ ਖਟੋਲਾ 1795
ਬਿੱਦਰ 1795
ਬਿੰਦਰਾਬਨ 1795
ਬਿਦਾ 1796
ਬਿੰਦੀ 1796
ਬਿੰਦੂ ਬੰਧਨਾ 1796
ਬਿੰਦੋਆ 1796
ਬਿੱਧ ਮਾਤਾ 1796
ਬਿਭੂਤ 1797
ਬਿਭੂਤੀ 1797
ਬਿਲ 1797
ਬਿਲਿਆਣੀ ਦਾ ਫੱਲ 1797
ਬਿੱਲੀ 1797
ਬਿੱਲੀ ਸੀਂਹ ਪੜ੍ਹਾਇਆ 1798
ਬਿੱਲੀ ਦੇ ਗਲ ਟੱਲੀ 1798
ਬਿੱਲੀ ਮਾਸੀ 1798
ਬੀਸਾ ਜੰਤਰ 1799
ਬੀਜ ਮੰਤ੍ਰ 1799
ਬੀਨ 1799
ਬੀਬੀਆਂ ਦਾ ਭੋਜਨ ਕਰਨਾ 1799
ਬੀਬੀ ਜਵਿੰਦੀ 1799
ਬੀਬੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪੀਂਘ 1799
ਬੀਰ 1799
ਬੀਰ ਬਹੁਟੀ 1800
ਬੀਰ ਬਤਾਲ 1800
ਬੀਰਬਲ 1800
ਬੀਰ ਭਦ੍ਰ 1801
ਬੀੜ ਭੰਜਨ 1801
ਬੀੜਾ 1801
ਬੀੜੇ ਦਾ ਮੇਲਾ 1801
ਬੁਹਾਰੀ 1801
ਬੁੱਖਾਰ 1801
ਬੁਗੱਤੀ 1802
ਬੁਜਲੀ 1802
ਬੁੰਜਾਹੀ (ਬੁਵਿੰਜਾਈ) 1802
ਬੁਝਾਰਤ 1803
ਬੁਝਾਵਲ ਨਥਾ 1809
ਬੁੱਢ ਮਨਾਨਾ 1811
ਬੁੱਢੀ ਮਾਈ ਦਾ ਝਾਟਾ 1811
ਬੁੱਢੀ ਮਾਈ ਦਾ ਮਜ਼ਾਰ 1812
ਬੁੰਦਾ 1812
ਬੁੱਧ ਗ੍ਰਹਿ 1812
ਬੁੱਧਵਾਰ 1812
ਬੁੱਧਵਾਰ ਦਾ ਵਰਤ 1813
ਬੂਰ 1813
ਬੂਤਾ 1813
ਬਜਾਜ 1814
ਬੁਲਾਕ 1814
ਬੂਜਲੀ 1814
ਬਬਨਾ ਜਲਾਲ 1814
ਬੇਟੀ 1814
ਬੇਸਨ 1814
ਬੇਹੀ ਦੀ ਰੋਟੀ 1814
ਬੇਣ 1814
ਬੇਤਾਲ 1815
ਬੇਤਾਲ ਪਚੀਸੀ 1815
ਬੇਦਾਦ ਨਗਰੀ 1815
ਬੇਦੀ (ਵੇਦੀ) 1815
ਬੇਣੀ 1815
ਬੇਨਵਾ 1815
ਬੇਰ 1816
ਬੇਰ ਸਾਹਿਬ 1816
ਬੇਲੂਆ 1816
ਬੇੜੀ ਦੀ ਕੜੀ 1817
ਬੇੜੀ ਦੀ ਘਾਸੀ 1817
ਬੇੜੀ ਬੰਨ੍ਹਣਾ 1817
ਬੈਂਆ, ਬਇਆ 1817
ਬੈਕੁੰਠ 1818
ਬੈਕੁੰਠ ਚੌਦਸ 1818
ਬੈਖਨ 1818
ਬੈਂਗਣ 1819
ਬੈਜੂ ਬਾਵਰਾ 1819
ਬੈਠਕ ਦੇਣਾ 1819
ਬੈਠਕ ਮੇਲਾ ਅਲੀ 1819
ਬੈਂਤ 1819
ਬੈਤਰਨੀ 1820
ਬੈਤੁਲ ਅਕਸਾ 1820
ਬੈਤੁਲ ਅਤੀਕ 1820
ਬੈਤੁਲ ਮਾਮੂਰ 1820
ਬੈਰਾਗਣ 1820
ਬੈਰਾਗੀ 1821
ਬੈਰਾਗੀ ਭਗਵਾਨ ਜੀ 1822
ਬੈਹਣੀ 1822
ਬੈਹੜ 1822
ਬੋਹੀਆ 1823
ਬੋਗਬੰਦ 1823
ਬੋਘੂ ਵਜਾਣਾ 1823
ਬੋਤਾ 1823
ਬੋਦਲਾ 1823
ਬੋਦੀ ਵਾਲਾ ਤਾਰਾ 1824
ਬੋਧੀ ਖੂਹ 1824
ਬੋਰ 1824
ਬੋਲ 1824
ਬੋਲੀ 1825
ਬੋੜਾ ਖੂਹ 1826

ਭ

ਭਉਣ 1827
ਭਉਰੀ 1827
ਭਈਆ ਦੂਜ 1827
ਭਸਮ 1828
ਭਸਮਾਸੁਰ 1829
ਭਗੌਣ 1829

ਭਗਤ 1829
ਭਗਤ ਪੰਥੀ 1830
ਭੱਗਤੀਆ 1830
ਭੱਗ ਦੇਵਤਾ 1831
ਭੰਗੜਾ 1831
ਭੰਗੀ 1832
ਭੁੰਗੀ 1833
ਭਗੀਰਥ 1833
ਭਗੌਤੀ 1833
ਭੱਟ 1833
ਭੱਟਕਦੀਆ 1834
ਭੇਡ 1834
ਭੰਡਾ ਭੰਡਾਰੀਆ 1834
ਭੰਡਾਰੀ 1835
ਭੱਤਾ 1835
ਭੱਦਣ, ਭਦ੍ਰ 1835
ਭੱਦਰ 1836
ਭਦ੍ਰਕਾਲੀ 1836
ਭੰਬਰ ਤਾਰੇ ਖੇਡਣਾ 1836
ਭੰਬੀਰੀ 1836
ਭਰਤੀ ਦੇ ਗੀਤ 1837
ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ 1837
ਭਰਮ ਵਹਿਮ 1838
ਭਰਾਈ 1838
ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ 1838
ਭੱਲਾ 1838
ਭਵੱਟੇ 1838
ਭੰਵਰਾ 1839
ਭੜਭੂੰਜਾ 1839
ਭਾਈ ਪੰਚਮੀ 1839
ਭਾਈ ਫੇਰੂ 1839
ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ 1839
ਭਾਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ 1839
ਭਾਈ ਮੰਝ ਜੀ 1840
ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ 1840
ਭਾਗੀਰਥ 1840
ਭਾਜੀ 1840
ਭਾਬੜੇ 1841
ਭਾਬੀ 1842
ਭਾਮ 1842
ਭਿਛਿਆ 1842
ਭਿੱਟ 1842
ਭਿਰਗੂ 1842
ਭੀਸ਼ਮ ਅਸ਼ਟਮੀ ਵਰਤ 1843
ਭੀਮਸਰ 1844
ਭੀਸ਼ਮਾ ਦੇ ਦੋਹੇ 1844
ਭੀਲਣੀ 1844
ਭੁੱਗੇ ਦਾ ਵਰਤ 1844
ਭੂੰਜੇ ਸੌਣਾ 1845
ਭੁੱਟਾ ਵਾਹਣ 1845
ਭੁੱਲਰ 1845
ਭੂਰਾਲ 1845
ਭੂਤ ਸ਼ਿਲਾ 1846
ਭੂਤ ਨਾਥ ਦਾ ਮੰਦਰ 1846
ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ 1846
ਭੂਮੀਆ 1847
ਭੇਟਾ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ 1848
ਭੈਰਵ ਅਸ਼ਟਮੀ 1848
ਭੋਹਰਾ 1849
ਭੋਗ ਬਿਲਾਸ 1849
ਭੋਗ ਭਰਨੇ ਕੀ 1849
ਭੌਂਡਣ 1850
ਭੌਜਕੀ 1850
ਭੌਂਤੇ [illegible] 1850

ਮ

ਮਉਲੀ 1851
ਮਈਅਤ 1851
ਮਈਆ 1851
ਮਸਜਿਦ 1851
ਮਸਤਨ 1852
ਮਸਤਾਨੀ ਫਕੀਰ 1852
ਮਸਲੇ 1852
ਮਸਾਣ 1853
ਮਸਾਣੀ 1853
ਮਹਲਾ 1854
ਮਹੱਲਾ 1855
ਮਹਾ ਕਲਪ 1855
ਮਹਾਕਾਲ 1855
ਮਹਾਜਨ 1855
ਮਹਾਤਮ 1855
ਮਹਾਪ੍ਰਲਯ 1857
ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ 185
ਮਹਾ ਲਖਸ਼ਮੀ ਵਰਤ 1857
ਮਹਾਵਰੁਣੀ 1858
ਮਹਿਖਾਸੁਰ 1858
ਮਹਿਘ 1858
ਮਹਿਤਮ 1859
ਮਹਿੰਦਰੂ 1859
ਮਹਿੰਦੀ 1860
ਮਹਿਮੂਦ ਦਾ ਟੱਟੂ 1860
ਮਹੀਨਾ 1860
ਮਹੀਵਾਲ 1861
ਮਹੂਰਤ 1861
ਮਹੇਸ਼ 1861
ਮਹੇਸ਼ ਨੌਮੀ 1861
ਮਹੇਸ਼ਵਰੀ 1861
ਮਹੋਛਾ 1862
ਮਹੋਦਰ 1862
ਮਕਬਰਾ ਤੇ ਸਮਾਧ 1862
ਮਕਰ 1863
ਮਕਰ ਸੰਕਰਾਂਤੀ 1863
ਮਕਰ ਕੁੰਡਲ 1863
ਮਕਰ ਕੇਤੂ 1864
ਮਕਰ ਰਾਸ਼ੀ 1864
ਮੱਕੜ 1864
ਮਕੜੀ ਦਾ ਜਾਲਾ 1864
ਮੱਕਾ 1864
ਮਖਦੂਮ ਹਾਜੀ 1864
ਮਖਦੂਮ ਜਹਾਨੀਆ 1865
ਮਖਿਆਰੀ 1865
ਮਖੇਤਨਾ 1865
ਮੰਗ 1865

ਮੰਗਲ ਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ 1866
ਮੰਗਲ ਗਾਇਣ 1866
ਮੰਗਲਵਾਰ ਦਾ ਵਰਤ 1867
ਮੰਗਲੀਕ 1868
ਮਘਰ 1868
ਮਚਕੰਦ 1868
ਮੱਛ 1868
ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ 1869
ਮਛਲੀ 1869
ਮੱਛੀ 1869
ਮੱਛੀ ਪਾਣੀ 1869
ਮਜ਼ਹਬੀ 1870
ਮਜਨੂੰ 1870
ਮਜ਼ਾਰ 1871
ਮੰਜੀਆਂ 1871
ਮੰਜੇ ਉਤੇ ਮ੍ਰਿਤੂ 1871
ਮੱਠ ਨਾਥ ਸਾਹਿਬ 1871
ਮਠਿਆਈ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ 1872
ਮੰਡਪ 1872
ਮੰਡਲ 1872
ਮੰਤੇ ਫੇਰਨਾ 1873
ਮਣਸਣਾ 1873
ਮਣਕੇ 1873
ਮਣੀ 1873
ਮਤੱਸਯ ਪੁਰਾਣ 1873
ਮੰਤਰ 1874
ਮੰਡੂਕ ਗਾਰਤ 1874
ਮੰਤ੍ਰੀ ਹੋਈ ਛੜੀ 1875
ਮਥਰਾ 1875
ਮੱਥਾ ਸੁੰਘਣਾ (ਚੁੰਮਣਾ) 1875
ਮੱਥਾ ਟੇਕਣਾ 1875
ਮੱਥੇ ਲਗਾਵਣ 1875
ਮਦਖੁਲਾ 1876
ਮੰਦਰ ਦਾ ਘੰਟਾ 1876
ਮੰਦਰ ਮਹਾਤਮਾ 1876
ਮਦਾਰ 1876
ਮਦਾਰੀ 1877
ਮਧਾਣੀ 1877

ਮਨਸਾ ਦੇਵੀ 1878
ਮਨਕਾ 1878
ਮਨਹਾਸ 1878
ਮੰਨਣੀ ਮਨਾਵਣ 1879
ਮੰਨਤੀ ਤੁਲਾ 1879
ਮਨਿਆਰ 1879
ਮਨੱਖ 1879
ਮਨੁੱਖੀ ਬਲੀ 1880
ਮਨੂ 1880
ਮਮਿਆਣੀ 1881
ਮਯ 1881
ਮਰਸੀਆ 1881
ਮਰਕਾ 1881
ਮਰਘਟ 1881
ਮਰਣੀ ਕਰਣੀ ਘਾਟ 1881
ਮਰਵਾਹਾ 1881
ਮਰੀਚੀ 1881
ਮਰੀ ਮਾਈ 1881
ਮਰ੍ਹੌੜਿਆਂ ਦੀ ਰਸਮ 1882
ਮਰੂਤ 1882
ਮਲਊਨ 1882
ਮਲਕ 1883
ਮਲਕਮੁਰੀਦ ਤੇ ਚੰਦ੍ਰਹੜਾ ਸੋਹੀਆ1883
ਮਲੰਗ 1883
ਮਲਮਾਸ 1884
ਮਲਾ, ਮਲ੍ਹਾ 1884
ਮਲਾਹ 1884
ਮਲ੍ਹੀ 1884
ਮਲ੍ਹੀ ਗੋਤ 1884
ਮਲੇਛ 1884
ਮੜ੍ਹਾ 1885
ਮਾਈਆਂ ਪੈਣਾ 1885
ਮਾਈ ਪੰਜਾਬ ਕੌਰ 1886
ਮਾਈ ਪਾਵਣ ਮਨ 1886
ਮਾਈ ਮਾਈ ਕੀ ਚੂੰਡਦੀ 1886
ਮਾਹ 1886
ਮਾਂਹਗਾ 1887
ਮਾਹੌਂ ਦਾ ਮਾਹਣ 1887

ਮਾਖਿਉਂ 1891
ਮਾਖੋਂ 1891
ਮਾਂਗ 1892
ਮਾਗਧ 1892
ਮਾਂਗ ਪਟੀ 1892
ਮਾਘ 1892
ਮਾਘ ਇਸ਼ਨਾਨ 1892
ਮਾਘ ਪੂਰਨਮਾ 1893
ਮਾਘੀ ਦਾ ਮੇਲਾ 1893
ਮਾਛੀ ਤੇ ਮੱਛੀ 1893
ਮਾਝਾ 1894
ਮਾਂਝੀ 1894
ਮਾਂਡਵ 1894
ਮਾਣਕ 1894
ਮਾਣਕਿਆਲਾ 1894
ਮਾਤਰ ਨੌਮੀ 1895
ਮਾਤਰਾ 1895
ਮਾਤਾ ਰਾਣੀ 1895
ਮਾਤਾ ਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਮਟੀਆਂ
ਮਾਦ੍ਰੀ 1896
ਮਾਦਰੀ 1897
ਮਾਧਵ 1897
[illegible] 1897
[illegible] 1897
1397
ਮਾਨਸ 1898
ਮਾਨਸਰੋਵਰ 1898
ਮਾਨਵੀਕਰਣ 1898
ਮਾਮੂ ਸ਼ਾਹ 1898
ਮਾਯਾ 1898
ਮਾਯਾ ਮੋਹ 1900
ਮਾਯਾਵਤੀ 1900
ਮਾਰ ਅਸ਼ਕ 1900
ਮਾਰਕੰਡਾ 1901
ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ 1901
ਮਾਰਤੰਡ 1902
ਮਾਰੀਚ 1902

ਮਾਲਾ 1902
ਮਾਲੀ 1904
ਮਾਤੀ 1905
ਮਾਤੀ ਪਖੀਆ 1905
ਮਿਆਨ 1905
ਮਿਆਨ ਕਾਵੀ 1905
ਮਿਸਕਾਤ 1905
ਮਿਸਰ 1905
ਮਿਸਰਾਣੀ 1905
ਮਿਹਤਰ 1905
ਮਿਹਰ ਮਿੱਠਾ 1906
ਮਿਹਰਾ 1906
ਮਿਹਰਾਬ 1906
ਮਿੰਜਰਾਂ ਦਾ ਮੇਲਾ 1906
ਮਿੱਟੀ 1906
ਮਿੱਟੀ ਖਾਣੀ 1907
ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬਾਵਾ 1907
ਮਿੱਟੀ ਲੈਣੀ 1907
ਮਿੱਠਾ ਬਹੀਆ 1907
ਮਿੱਠੂ 1908
ਮਿੱਠੇ 1908
ਮਿਥੁਨ ਰਾਸੀ 1908
ਮਿੰਧਲ ਬਾਨੀ 1908
ਮਿੰਬਰ 1908
ਮ੍ਰਿਗਸਿਰਾ 1909
ਮ੍ਰਿਗਛਾਲ 1909
ਮ੍ਰਿਗਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ (ਮ੍ਰਿਗਜਲੀ) 1909
ਮਿਰਗੀ 1909
ਮਿਰਚ 1909
ਮਿਰਜ਼ਾ ਇਜ਼ਤ ਬੇਗ 1910
ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ 1910
ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਦਰਗਾਹ 1911
ਮ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਾਣੀ 1911
ਮਿਰਦੰਗ 1912
ਮਿਰਾਸੀ 1912
ਮਿਰਾਜ 1914
ਮਿਲਣੀ 1914
ਮੀਆਂ ਮਲੂਕ 1916
ਮੀਆਂ ਮਿੱਠੂ 1916
ਮੀਆਂ ਵਲੀ ਸਾਹਿਬ 1917
ਮੀਂਹ ਠਾਕਣਾ 1917
ਮੀਂਹ ਤੇ ਬਿਜਲੀ 1917
ਮੀਂਹ ਵਰਜਣਾ 1918
ਮੀਂਹਾ ਸਾਹਿਬ 1918
ਮੀਢੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹਣੀਆਂ 1919
ਮੀਣਾ 1919
ਮੀਨਤਨ 1920
ਮੀਨ ਰਾਸ਼ੀ 1920
ਮੀਨਾ ਬਜ਼ਾਰ 1920
ਮੀਰ ਭੰਜੀ 1920
ਮੀਰ ਮਿਰਾਸੀ 1920
ਮੀਰਾ ਹਯਾਤ 1920
ਮੁਸਲਮਾਣੀ 1921
ਮੁਸਲਾ 1921
ਮੁਸਲੀ 1921
ਮੁਹਰਮ 1921
ਮੁਹਰਮ (ਮਹੀਨਾ)
ਮੁਹਾਠ 1922
ਮੁਹਾਠ ਪਕੜਨੀ 1922
ਮੁਹਾਠ ਵਿਚ ਤੇਲ ਚੋਣਾ 1922
ਮੁਹਾਰਾ 1923
ਮੁਹੀਅਲ 1923
ਮੁਕਟ 1924
ਮੁਕਤਸਰ 1924
ਮੁਕਲਾਵਾ 1924
ਮੁਕਾਣ 1924
ਮੁਖਲੇਸ਼ਵਰ ਮੰਦਰ 1925
ਮੁਜਰਾ 1925
ਮੁਜਾਵਰ 1926
ਮੁੱਠ 1926
ਮੁੰਡ 1926
ਮੁੰਡਮਾਲਾ 1926
ਮੁੰਡਲੀਕ 1926
ਮੁੜਬੰਨਾ 1926
ਮੁੰਦ੍ਰਾ 1927
ਮੁੰਦਰੀ 1927
ਮੁਨਾਰਪਟਾ 1927
ਮੁਰ ਦੰਤ 1927
ਮੁਰਲੀ 1927
ਮੁਰਾਦ 1928
ਮੁਰਾਰੀ 1928
ਮੁਲਤਾਨ 1928
ਮੁੰਲਾ 1930
ਮੁੜਾ (ਮੜੇ) 1930
ਮੁੰਸ ਦੀ ਵਾਰ 1930
ਮੂੰਹ ਚਿਤਾਰਨਾ 1931
ਮੂੰਹ ਚਲੀ 1931
ਮੂੰਹ ਫੜਾਵਨ 1931
ਮੂੰਹ ਫੜ 1931
ਮੂੰਹ ਝੁਠਲਾਣਾ 1931
ਮੂੰਹ ਢਕਣਾ 1931
ਮੂੰਹ ਤਿਨਕਾ ਲੈਣਾ 1
ਮੂੰਹ ਮਿੱਠਾ ਕਰਨਾ 193
ਮੂੰਹ ਵਿਖਾਈ 1932
ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਘਾਹ 193
ਮੂੰਹੀਂ 1932
ਮੂਲ ਨਖਸ਼ਤਰ 1932
ਮੂਲਾ (ਕਿਰਾੜ) 1933
ਮੂਲਾ (ਕੁੰਗੀ) 1933
ਮੂਲਾ (ਬੱਚਾ) 1933
ਮੇਅਰਾਜ 1933
ਮੇਅਰਾਜਨਾਮਾ 1933
ਮੇਹਰ ਮੰਗੋ ਕੀ ਮਾੜੀ
ਮੇਹਰਾ 1933
ਮੇਖ ਰਾਸ਼ੀ 1934
ਮੇਖਲਾ 1934
ਮੇਂਗੀ 1934
ਮੇਘਨਾਦ 1934
ਮੇਚਾ ਭੰਜਣਾ 1935
ਮੇਂਢੀਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹਣਾ 193

ਮੇਲ 1936
ਮੇਲੀ 1936
ਮੇਲੇ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰ 1936
ਮੈਨਵਤੀ 1953
ਮੈਨਾ 1953
ਮੈਨਾਵੰਤੀ 1953
ਮੈਲਾ ਵੇਸ 1953
ਮੋਹਨੀ 1953
ਮੋਹਨੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 1954
ਮੋਖਸ਼ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 1954
ਮੋਤਸਿਰੀ 1954
ਮੋਤੀ 1954
ਮੋਤੀਆ 1955
ਮੋਤੀਚੂਰ 1955
ਮੋਨੀ ਮਸਿਆ 1955
ਮੋਰ 1955
ਮੋਰ ਗੀਤ 1956
ਮੋਰਛਲ 1956
ਮੋਰਠ (ਮੋਰਤ) 1956
ਮੌਲਾਦ-ਉਲ-ਨਬੀ 1956
ਮੌਲਾਦਾਂ 1956
ਮੌਲੀ 1956

ਜਿਲਦ 8

ਯ

ਯਸ਼ੋਧਾ 1957
ਯਹੂਦ 1957
ਯਕੂਬ (ਯਾਕੂਬ) 1957
ਯਖਸ਼ 1958
ਯੰਤਰ 1958
ਯੰਤ੍ਰੀ 1958
ਯਦੂ 1958
ਯਮ 1958
ਯਮ ਕਿੰਕਰ 1959
ਯਮ ਦੂਤ 1959
ਯਮਨਾ 1960
ਯਮ ਪੂਜਾ 1960
ਯਵਨ 1961
ਯਾਸੀਨ 1961
ਯਾਕੂਬ ਖਾਨ ਦਰਾਇਚ 1961
ਯਾਦਵ 1961
ਯੁਗ 1961
ਯੁਗਾਦਿ 1962
ਯੂਸਫ਼ 1962
ਯੂਨਸ 1963
ਯੋਗ ਨਿਦ੍ਰਾ 1964
ਯੋਗਨੀ 1964
ਯੋਗਨੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 1964
ਯੋਗ ਮਾਯਾ 1964
ਯੋਗਾਸਨ 1965
ਯੋਜਨ 1965

ਰ

ਰਸਾਇਣ 1966
ਰੱਸੀ ਟੱਪਾ 1966
ਰਸੂਲ 1966
ਰਸੂਲੀਆ 1966
ਰਹਿਤਨਾਮਾ 1966
ਰਹਿਲ 1967
ਰਕਤਬੀਜ 1967
ਰਕਾਅਤ 1967
ਰੱਖ 1968
ਰੱਖੜੀ 1968
ਰੰਗ 1969
ਰੰਗਪੁਰ 1969
ਰੰਘੜ, ਰੰਗੜ 1969
ਰਘੂ 1969
ਰੱਜਬ 1969
ਰੰਡਾ 1970
ਰੱਤ ਜਾਗਾ 1970
ਰਤਨ 1970
ਰਤਨ ਚੌਕ 1971
ਰਤੀ 1971
ਰੱਥ ਸਪਤਮੀ 1971
ਰੰਭਾ 1971
ਰੰਭਾ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 1971
ਰਮਜ਼ਾਨ 1972
ਰਮਲ 1973
ਰਲੀ ਪੂਜਾ 1973
ਰਵਾਲਸਰ 1974
ਰਾਇ ਕਮਾਲ ਦੀ ਤੇ ਮੌਜਦੀ
ਰਾਈ ਵਾਰਨਾ 1974
ਰਾਏ ਜਜ ਕੀ ਵਾਰ 1974
ਰਾਸ਼ੀ ਮੰਡਲ ਜਾਂ ਚੱਕਰ 197
ਰਾਹੂ ਕੇਤੂ 1975
ਰਾਹੌਨ 1975
ਰਾਕਾ 1976
ਰਾਖਸ਼ 1976
ਰਾਜਸੂਯ 1977
ਰਾਜ ਕਰੇਗਾ ਖਾਲਸਾ 1977
ਰਾਜ ਜੋਗ 1977
ਰਾਜ ਬੀਬੀ 1978
ਰਾਜਾ 1978
ਰਾਜਾ ਜਗਦਿਉ 1979
ਰਾਜਾ ਤੇ ਨੌਕਰ 1980
ਰਾਜਾ ਨੀਲ ਪੁੰਦਰ 1980
ਰਾਜਾ ਬੂਟਾ ਦੀ ਵਾਰ 1981
ਰਾਜਾ ਭੋਜ 1981
ਰਾਜਾ ਮੰਗੋ ਬਕਰੀ 1984
ਰਾਝਾ 1985
ਰਾਝੂ ਦੁਲਮੇਂ 1985
ਰਾਠਾਚਾਰੀ 1986
ਰਾਣਾ ਕੈਲਾਸਦੇਉ ਮਾਲਦੇਉ
ਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕਿਰਨ ਤੇ ਰਾਜਾ ਚਤਰ ਮੁਕਟ 1986
ਰਾਣੀ ਚੰਬਿਆਲੀ 1987
ਰਾਣੀ ਦਾ ਤਲਾਅ 1987
ਰਾਤ 1988
ਰਾਤ ਕੱਤਣੀ 1988
ਰਾਤ ਜਗਾਉਣਾ 1988
ਰਾਧਾ 1988

ਰਾਮਕਾਰ 1989
ਰਾਮਕੁੰਡ 1989
ਰਾਮਚੌਕ 1989
ਰਾਮਜਨੀ 1990
ਰਾਮਤੀਰਥ 1990
ਰਾਮਦਾਸੀਏ 1990
ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਤਿ 1990
ਰਾਮ ਨੌਮੀ 1990
ਰਾਮ ਰਾਏ ਪੰਥ 1990
ਰਾਮ ਲੀਲਾ 1990
ਰਾਵਣ 1991
ਰਾਵੀ 1992
ਰਿਸ਼ੀ 1992
ਰਿਸ਼ੀ ਪੰਚਮੀ 1992
ਰਿਹਾਣ 1993
ਰਿੱਛ 1993
ਰਿਣ ਮੋਚਨ 1993
ਰੀਠਾ 1993
ਰੀਠਾ ਸਾਹਿਬ 1993
ਰੀਤ 1994
ਰੀਤਾਂ ਚੜ੍ਹਨਾ 1994
ਰੁਸੇਵਾਂ 1994
ਰੁਕਮਣੀ 1994
ਰੁਖ਼ਸਤੀ 1995
ਰੁਦ੍ਰ 1995
ਰੁਦ੍ਰ ਲੋਕ 1995
ਰੁਦ੍ਰਾਖ 1995
ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਫੇਰ 1995
ਰੁਪਿਆ ਫੜਾਉਣਾ 1995
ਰੂਪ ਚੌਦਸ 1996
ਰੇਰੂ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ 1996
ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਮੇਲਾ 1996
ਰੋਹਣੀ 1997
ਰੋਕਾ 1997
ਰੋਗ 1997
ਰੋਜ਼ਾ 1997
[illegible] 1998

ਰੋਟੀ ਖਾਵਣ 1999
ਰੋਟੀ ਬੇਟੀ ਦੀ ਸਾਂਝ 1999
ਰੋੜਾ ਜਲਾਲੀ 1999
ਰੋਪਣਾ 2000

ਲ

ਲੱਸੀ 2001
ਲਸੂੜਾ 2002
ਲਹਿੰਗਾ 2002
ਲਕੜੀ 2002
ਲਕੜੀ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ 2002
ਲੱਖਣ 2003
ਲੱਖਦਾਤਾ 2003
ਲੱਖਾ ਲਹਿਰੀ 2003
ਲਗਨ 2003
ਲੰਗਰ 2005
ਲਛਮਣ 2005
ਲਛਮਣ ਜਤੀ 2005
ਲਛਮੀ ਦੇਵੀ 2005
ਲੱਛੀ 2006
ਲਟ 2006
ਲਟੂ 2006
ਲੱਠੜ, ਲਾਠੜ 2006
ਲੱਡੂ 2007
ਲੱਤਾ ਉਦਣ 2007
ਲੱਦਾ, ਲੇਦਾ 2007
ਲੱਪ ਦੇਣਾ 2007
ਲੱਪੀ 2007
ਲੰਬ (ਘਾਹ) 2008
ਲੰਬ ਵਾਲਾ ਸਾਲ 2008
ਲੱਲਾ ਬਹਿਲੀਮਾ 2008
ਲੜੀ ਛੱਟ 2008
ਲੜੀ ਤੱਪ 2009
ਲਵ 2009
ਲਵਣ (ਲਵਣਾਸੁਰ) 2009
ਲਾਹਲੜੀ 2009
ਲਾਹਿਲ 2009

ਲਾਗੀ 2011
ਲਾਚਾ 2012
ਲਾਜਾ 2012
ਲਾਟਾਂ ਵਾਲੀ ਮਾਈ
ਲਾਘੂ ਲਗਾਣਾ 201
ਲਾਲ ਪਰੀਤੀ 2012
ਲਾਲ ਕਚੀਰੀ 2012
ਲਾਲ ਕਿਤਾਬ 201
ਲਾਲ ਬੇਗ 2013
ਲਾਲ ਰੰਗ 2014
ਲਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਪੀਰ
ਲਾਲੀ 2015
ਲਾਲੀ ਸ਼ਾਹ 2015
ਲਾਵਾਂ 2015
ਲਿਸ਼ਕ-ਮਾਰ 2016
ਲਿੰਗਮ 2016
ਲਿੰਗਰੀ ਪੀਰ 2016
ਲਿੱਪੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ
ਲਿਲਾਰੀ 2017
ਲੀਲ੍ਹਾ 2017
ਲੁਕਣਮੀਟੀ 2017
ਲੁਕਮਾਨ 2018
ਲੁਕਾਂਜਣ 2020
ਲੁੱਡੀ 2020
ਲੁਮਿਤ 2020
ਲੁਟਮਾਰ 2020
ਲੁੰਛਣ 2020
ਲੁੱਡੀ 2020
ਲੁਬਾਣਾ 2020
ਲੁਬਾਣਾ (ਜਾਤੀ) 20
ਲੂੰਈ 2023
ਲੂਣ 2023
ਲੂਣਾ 2023
ਲੂਤ 2024
ਲੂਨੀ 2024
ਲੇਹਾ 2024
ਲੋਹੀ 2024
ਲੇਵਾ ਪਖਾਣਾ 202

ਲੋਹੜੀ 2025
ਲੋਹਾ 2027
ਲੋਹਾਰ 2027
ਲੋਹਾਰੀ 2028
ਲੋਕ-ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ 2028
ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵ 2034
ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ 2047
ਲੋਕ-ਕਲਾ 2047
ਲੋਕ-ਗੀਤ 2052
ਲੋਕ-ਧਰਮ 2056
ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ 2064
ਲੋਕ-ਧਾਰਾ (ਫੋਕਲੋਰ) ਦਾ ਨਾਮਕਰਣ 2066
ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਦੇਣ 2067
ਲੋਕ-ਨਾਚ—ਗਿੱਧਾ 2073
ਲੋਕ-ਨਾਟ—ਰਾਸ ਲੀਲਾ 2074
ਲੋਕ-ਮਨ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਸਕਾਰ 2075
ਲੋਟਾ 2079
ਲੋਟਾ (ਸਾਜ਼) 2079
ਲੋਹ 2079
ਲੋਹ ਕਲਮ 2079
ਲੌਂਗ 2079
ਲੌਂਦਾ ਵੇਲਾ 2080
ਲੌਂਦ 2080

ਵ

ਵੇਮ 2081
ਵਹਾਬੀ 2081
ਵਹਿਤਰਨੀ ਧੇਨੂ 2081
ਵਹੀ 2081
ਵਹੀ ਪੂਜਨ 2082
ਵੱਛੇ ਦੀ ਪੂਛ ਫੜਨੀ 2082
ਵਜਰੇਸ਼ਵਰੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮੰਦਰ 2082
ਵਜ਼ੀਫ਼ਾ 2082
ਵੰਝਲੀ 2083
ਵਟਣਾ 2083
ਵਟਣਾ ਮਲਣਾ 2083
ਵਡੇਰਾ 2084
ਵਣਜਾਰਾ (ਬਣਜਾਰਾ) 2084
ਵਣੀ 2085
ਵਣੀ ਗੀਤ 2085
ਵਧਾਵਾ ਲਿਆਉਣਾ 2085
ਵਧਾਈ (ਵਧਾਵੜਾ) 2085
ਵਧ ਮਹਾਰਾਜ 2086
ਵਬਾਈ ਰੋਗ 2086
ਵਰਜਿਤ ਕੰਮ 2086
ਵਰਜਿਤ ਖੂਹ 2086
ਵਰਜਿਤ ਦਿਸ਼ਾ 2087
ਵਰਜਿਤ ਬਿਰਛ 2087
ਵਰਜਿਤ ਵਣ 2087
ਵਰਣ 2087
ਵਰਤ 2088
ਵਰਤਨ ਭਾਜੀ 2089
ਵਰਾਹਾ 2090
ਵਰੀ (ਵਰੀ ਸੂਈ) 2091
ਵਰੋਲਾ 2091
ਵਰੂਥਿਨੀ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 2091
ਵਰ੍ਹੇ ਗੰਢ 2091
ਵਰ੍ਹੇ ਗੰਢ ਸੂਤਰ 2092
ਵਲੀ 2092
ਵਲੀ ਕੰਧਾਰੀ ਦੀ ਖ਼ਾਨਗਾਹ 2092
ਵੜ ਟੁਕਣਾ ਨਿਸ਼ੇਧ 2092
ਵਾਸੁਕ (ਬਾਸੁਕ) ਨਾਗ 2092
ਵਾਸੂ 2092
ਵਾਹ 2093
ਵਾਹਣ 2093
ਵਾਹਰ 2093
ਵਾਹੀ ਖੇਤੀ ਸਬੰਧੀ ਭਰਮ-ਵਹਿਮ 2093
ਵਾਗਦਾਨ 2094
ਵਾਗ ਫੜਾਈ 2094
ਵਾਢ 2094
ਵਾਮਨ ਦੁਆਦਸ਼ੀ 2094
ਵਾਮ ਮਾਰਗੀ 2095
ਵਾਰ 2095
ਵਾਲਮੀਕੀ 2096
ਵਾ-ਵਰੋਲੇ 2096
ਵਿਆਸ 2096
ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ 2097
ਵਿਆਹ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੀ ਮਾਹਵਾਰੀ21
ਵਿਸ਼ ਕੰਨਿਆ 2104
ਵਿਸ਼ਨੂੰ 2105
ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਉਪਾਸ਼ਕ, ਵੈਸ਼ਨੋ 2105
ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ 2106
ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਾ 2106
ਵਿਸਾਖ 2107
ਵਿਸਾਖ ਇਸ਼ਨਾਨ 2107
ਵਿਸਾਖ ਸੁਦੀ ਤਿੰਨ 2107
ਵਿਸਾਖ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ 2107
ਵਿਸਾਖਾ 2107
ਵਿਸਾਖੀ 2107
ਵਿਸਾਖੀ (ਬਲ਼ਦਾਂ ਦੀ ਦੌੜ) 210
ਵਿਹੁ ਦੇਣਾ 2108
ਵਿਹੁ ਪ੍ਰੀਖਿਆ 2108
ਵਿਹੰਮ 2108
ਵਿਕਰਮ 2109
ਵਿਜ 2110
ਵਿਜੇ ਇਕਾਦਸ਼ੀ 2110
ਵਿਜੇ ਦਸ਼ਮੀ 2110
ਵਿਠਲ (ਬਿਠਲ) 2110
ਵਿਦਣਾ 2110
ਵਿਦਿਆਰੰਭ ਸੰਸਕਾਰ 2111
ਵਿਦਰ 2111
ਵਿਰੰਗੀ 2112
ਵ੍ਰਿੰਦਾ 2112
ਵਿਰਾਸਤ 2112
ਵਿਵਰਜਤ ਕਿਰਿਆ 2113
ਵੀਣਾ 2114
ਵੀਰਵਾਰ ਦਾ ਵਰਤ 2114
ਵੁਜ਼ੂ 2115
ਵੇਦੀ 2115
ਵੇਲ 2115

ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ

ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼

੪